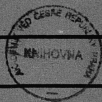

SOUDOBÉ DĚJINY

4 - 5/94

Soudobé dějiny (ISSN 1210-7050)

Vydává Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR
v nakladatelství Doplněk jednou za čtvrt roku.

Počítačová sazba DV data, Václav Dryk.

Obálka Alena Nievaldová.

Resumé přeložil Derek Paton.

Vycházejí za podpory Grantové agentury ČR a Nadace Konráda Adenauera.

Cena 38,- Kč za jedno číslo,

předplatné za ročník I (1993-94) 165,- Kč pro jednotlivce,

210,- Kč pro knihovny a instituce.

Předplatné do zahraničí 60 \$ bez poštovného.

Časopis Soudobé dějiny je registrován Ministerstvem kultury ČR
dne 16. 4. 1993 pod číslem MK ČR 6475.

Objednávky přijímá Ústav pro soudobé dějiny AV ČR,
Vlašská 9, Praha 1 – Malá Strana, PSČ 118 40, tel.: (02) 24 51 02 07-8.

© Ústav pro soudobé dějiny Akademie věd ČR 1994

SOUDOBÉ DĚJINY

I / 4-5

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR

S 9595529

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY
SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ VYDAVATELÉ:

Emanuel Mandler, Vilém Prečan

REDAKČNÍ KRUH:

Lubomír Brokl, Milan Drápala, Karel Kaplan,
Emanuel Mandler, Jan Měchýř, Milan Otáhal,
Jindřich Pecka, Vilém Prečan, František Svá-
tek, Oldřich Tůma, Jozef Žatkuliak (Bratislava)

REDAKČNÍ RADA:

Karel Bartošek, Paříž
Marie-Elizabeth Ducreux, Praha
Ladislav Hejdlánek, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Jozef Jablonický, Bratislava
František Janáček, Praha
Jan Janák, Brno
Ivan Kamenec, Bratislava
Zdeněk Kárník, Praha
Jan Křen, Praha
Václav Kural, Praha
Robert Kvaček, Praha
Jaroslav Marek, Brno
Antoine Marès, Paříž
Jan Měchýř, Praha
Vojtěch Mencl, Praha
Alena Nosková, Praha
Jacques Rupnik, Paříž
Oldřich Sládek, Praha
Zdeněk Sládek, Praha
Jan Stříbrný, Praha
Zdeněk L. Suda, Pittsburgh
Jiří Vančura, Praha
Zdeněk Vašíček, Paříž
Václav Vaško, Praha
Zbyněk A. Zeman, Oxford

PF 6469 / 1. 1994

REDAKCE:

Emanuel Mandler, Ela Nauschová

Obsah

Jan Vladislav	K podílu inteligence na sovětizaci české a slovenské společnosti	443
Milan Drápala	Spisovatelé na rozcestí	450
Leonid Gibianskij	Informbyro a východní Evropa	463
Vilém Prečan	Invaze 1944	473
<i>Fórum</i>	O předpokladech sovětizace východní Evropy	483
Heikki Larmola	Československo a Finsko v poválečné sovětské sféře vlivu	484
Manfred Wilke	Koncepce státu podle vedení KSN v moskevském exilu	492
Andrzej Rzepliński	První fáze podrobení soudnictví v Polsku 1944–48	496
Csaba Békés	Maďarská politická krize na jaře 1946	509
Andrzej Paczkowski	Mezi reformou a importovanou revolucí	513
Karel Kaplan	Komunisté v československé Bezpečnosti v boji o moc	517
Krystyna Kerstenová	Územní a sociální migrace v Polsku po druhé světové válce	522
Jiří Sláma	Důsledky nuceného vysídlení Němců pro Československo	527
Zdeněk Sládek	Vliv nacistické nadvlády na politický vývoj v Čechách a na Moravě	532
H. Gordon Skilling	Ohlédnutí: 1945–48	536
<i>Horizont</i>		
Jacques Rupnik	Intelektuálové a moc v Československu	540
Jiří Gruša	Cenzura a literární život mimo masmédiá	551
János M. Rainer	Sovětské dokumenty k maďarské krizi 1956	560

Dokumenty

Peter Heumos	Memorandum Rudolfa Bechyně Stalinovi z ledna 1945	566
Jindřich Pecka	Záznam telefonického rozhovoru L. Brežněva s A. Dubčekem 13. 8. 1968	577

Memoáry

Jaroslav Dvořák	Vojenské důvody invaze do Československa v roce 1968	591
-----------------	---	-----

Diskuse

Karel Hrubý	Co je demokratický socialismus?	598
Emanuel Mandler	Poločas Pražského jara 1968	603

Materiály

Jindřich Madry	Období zbrojení a přezbrojování	623
----------------	---	-----

Recenze

Jana Svobodová	Problematika antisemitismu v současné historiografii	640
Jiří Pešek	O poválečném hladu v Německu	648

Kronika

Vít Machálek	Češi, Slováci a východní Evropa ve 20. století	653
Oldřich Tůma	Ústav pro dějiny maďarského povstání 1956 v Budapešti	655

Bibliografie

	658
<i>Resumé</i>	676

Čtenářům

Naše poctivé úsilí uskutečňovat programové přísliby úvodního článku prvního čísla nás už podruhé vedlo k volbě: buď rozdělit promyšleně koncipované číslo, anebo vydat i tento svazek *Soudobých dějin* jako dvojčíslo. Volili jsme druhou možnost. Doufáme, že obsah čísla dá našemu rozhodnutí za pravdu, a věříme, že čtenář je ocení.

Cena dvojčísla 4-5 činí dvojnásobek jednotlivého čísla, což odpovídá stránkovému rozsahu. Cena předplatného se tím tedy nemění.

První ročník *Soudobých dějin* bude ukončen číslem I/6.

Vydavatelé

Autoři čísla

Csaba Békés (1957)

pracovník budapeštského Institutu pro dějiny maďarské revoluce. Věnuje se zejména dějinám diplomacie po roce 1945 a dějinám maďarské revoluce roku 1956.

Milan Drápala (1964)

vystudoval sociologii na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Nyní se zabývá současnými dějinami a kulturní historií. Pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Jaroslav Dvořák (1928)

vystudoval válečnou školu sovětského vojenského letectva v Monino (1957). Původně vojenský pilot Československé armády, brzy po srpnu 1968 byl z armády vyloučen.

Leonid Gibianskij (1936)

vedoucí výzkumný pracovník Institutu slovanských a balkánských studií Ruské akademie věd v Moskvě. Předmětem jeho zájmu jsou soudobé dějiny a dějiny mezinárodních vztahů ve střední a jihovýchodní Evropě.

Jiří Gruša (1938)

spisovatel, od roku 1980 žije a pracuje v zahraničí. Publikoval zde řadu románů a básnických knih, které nyní vycházejí také v Čechách. V letech 1990–92 byl československým a nyní je českým velvyslancem v SRN.

Petr Heumos (1938)

od roku 1983 vědecký pracovník mnichovského střediska bohemistického bádání Collegium Carolinum. Převažujícím oborem jeho odborného zájmu jsou soudobé dějiny Československa a východní Evropy.

Karel Hrubý (1923)

sociolog, žije od roku 1968 v Basileji. V letech 1983–91 byl šéfredaktorem kulturně-politického čtvrtletníku Společnosti pro vědu a umění „Proměny“. Zabývá se sociologií změn politických systémů ve starší době (husitství) i v současnosti.

Karel Kaplan (1928)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Autor řady studií a publikací z historie poválečného Československa. V letech 1976–1990 působil v exilu jako spolupracovník mnichovského střediska bohemistického bádání Collegium Carolinum.

Krystyna Kerstenová (1931)

profesorka na Historickém institutu Polské akademie věd ve Varšavě. Přednáší a publikuje práce o dějinách Polska v letech 1943–48, zejména s ohledem na ustavení a charakter komunistického režimu.

Heikki Larmola (1946)

byl po absolvování helsinské univerzity zaměstnán ve státní správě. Předmětem jeho odborného zájmu jsou zejména dějiny Československa v letech 1945–48 a 1989–92: vývoj komunistického panství a strukturální změny po roce 1989.

Jindřich Madry (1929)

původně učitel na Vojenské politické akademii, po propuštění v roce 1969 pracoval jako dělník. K historické práci se vrátil po roce 1989. Zabývá se zejména československým vývojem v padesátých letech a politickou krizí v letech 1967–70.

Vít Machálek (1969)

vystudoval historii a archivnictví na filozofické fakultě Masarykovy univerzity v Brně. Zabývá se dějinami státu a církve po roce 1948.

Emanuel Mandler (1932)

historik, zakládající člen občanské skupiny Demokratická iniciativa (1987), v letech 1989–91 předseda Liberálně demokratické strany a poslanec Federálního shromáždění. Redaktor Soudobých dějin.

Andrzej Paczkowski (1938)

ředitel Institutu politických studií Polské akademie věd ve Varšavě. Publikoval studie o politických dějinách Polska ve 20. století, zejména pak po druhé světové válce.

Jindřich Pecka (1936)

vědecký pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, docent pedagogické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích. V letech normalizace, kdy mu bylo znemožněno pracovat v oboru, publikoval články a studie v samizdatových Historických studiích a v Listech.

Jiří Pešek (1954)

po ukončení filozofické fakulty Univerzity Karlovy působil v Archivu hl. m. Prahy a nyní se zabývá německou problematikou v Institutu pro německá a rakouská studia při fakultě sociálních věd UK. Je autorem řady článků a studií ke kulturním dějinám.

Vilém Prečan (1933)

je po čtrnáctiletém pobytu v exilu od roku 1990 ředitelem nově založeného Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR v Praze. Zabývá se československými dějinami v evropském kontextu od Mnichova 1938 do současnosti.

János M. Rainer (1957)

je zástupcem ředitele Ústavu dějin maďarského povstání 1956 v Budapešti. O revoluci 1956 publikoval celou řadu prací, mezi nimi průkopnickou samizdatovou studii věnovanou statistikám represí po potlačení revoluce.

Jacques Rupnik (1950)

je profesorem politických věd na Institute d' études politiques v Paříži. Publikoval řadu knih a četné články o nejnovějších dějinách středoevropských zemí.

Andrzej Rzepliński (1949)

profesor na varšavské univerzitní škole sociálních problémů a vedoucí jejího oddělení trestního práva a centra pro studium lidských práv. Publikoval četné srovnávací studie právních systémů.

H. Gordon Skilling (1912)

emeritní profesor politických věd Univerzity v Torontu. Autor četných článků a knih zabývajících se tématy od českého národního obrození až po československý a východoevropský komunistický systém.

Zdeněk Sládek (1926)

pracoval do roku 1968 v Ústavu pro dějiny východní Evropy ČSAV, po roce 1989 se vrátil na historické pracoviště. Věnuje se zejména problematice československo-rakouských vztahů v meziválečném období a ruské emigraci.

Jiří Sláma (1930)

v roce 1969 emigroval do SRN, kde působil jako vědecký pracovník Osteuropa Institut v Mnichově. Je profesorem na pražské Vysoké škole ekonomické. Zabývá se zejména ekonomikou východoevropských zemí.

Jana Svobodová (1951)

je vědeckou pracovnící Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Zabývá se činností občanských iniciativ v osmdesátých letech a v současné době otázkami antisemitismu v období reálného socialismu.

Oldřich Tůma (1950)

je pracovníkem Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Do roku 1992 se věnoval byzantologii, v současné době se zabývá moderními českými dějinami, zvláště obdobím 1969–1989.

Jan Vladislav (1923)

spisovatel a překladatel. Byl šéfredaktorem revue Světová literatura (1968); v sedmdesátých letech založil samizdatovou ediční řadu Kvart, v níž vycházela díla zakázaných a pronásledovaných autorů. Od roku 1981 žije v Paříži. Po roce 1989 vyšla řada jeho knih v Čechách.

Manfred Wilke (1941)

je profesorem sociologie na Vysoké škole hospodářské v Berlíně. Je vedoucím badatelského střediska „SED – stát“ na Svobodné univerzitě v Berlíně a členem anketní komise „Dějiny a důsledky diktatury SED v Německu“ německého spolkového sněmu.

K podílu inteligence na sovětizaci české a slovenské společnosti

Jan Vladislav

Od krátkého poválečného odkladu, jak by bylo možno celkem po právu označit ta necelá tři léta mezi osvobozením v květnu 1945 a převratem v únoru 1948, uplynulo už skoro půl století. O důležitosti tohoto údobí není pochyb; platí to ostatně nejen o obnověném Československu, ale i o dalších evropských zemích včetně tehdejší Francie, která se rovněž probírala z tíživé letargie německé okupace. Její vývoj se ovšem koncem 40. let ubíral jiným směrem; přesto lze v historii obou těchto zemí pozorovat některé zajímavé, a dokonce důležité období. Mám na mysli především úlohu, kterou v duchovním, kulturním a nakonec i politickém klimatu doby hrála ta významná, i když početně značně úzká složka civilní společnosti, jíž se říká *inteligence*.

Je obecně známo, že mravní autoritu této inteligence založil před sto lety zápas francouzských vzdělanců, kteří se za cenu celonárodní mravní a duchovní krize zasloužili o prosazení pravdy v Dreyfusově aféře. Právě tehdy se pro ně ujalo označení *intellektuálové*; bylo původně míněno spíš výsměšně, ale „dreyfusari“ je přijali za své a od té doby se tento termín stal součástí běžného slovníku většiny evropských jazyků včetně češtiny. Termín *inteligence*, označující tuto vrstvu vzdělanců úhrnně, přešel do evropského slovníku později z *ruštiny*. Obecně se ujal teprve po první světové válce, v době, kdy si další generace evropských i našich umělců, spisovatelů, vědců, filozofů, krátce vzdělanců, začaly uvědomovat nejen potřebu, ale i povinnost občanské angažovanosti. Katastrofa druhé světové války tuto potřebu, případně povinnost angažovanosti, ještě vystupňovala. To všechno je v hrubých rysech známo.

Z této perspektivy by se dalo dvacáté století charakterizovat také jako století intelektuálů. Při zpětném pohledu na historii jak evropské, tak české a slovenské inteligence naší doby se ovšem vnučuje otázka, zda by takové označení nevyznívalo spíš ironicky. Ponouká k tomu úhrnná bilance této historie, ačkoli má stále ještě daleko k úplnosti a důkladnějšímu zhodnocení, zejména u nás.¹ Přes tuto kusost je totiž i při

1 V češtině, pokud vím, existuje zatím vlastně jen jediný soustavnější pokus o kritické zhodnocení dějin naší inteligence od 20. let tohoto století; jsou jím *Paměti Václava Černého*. Poválečným obdobím, o které nám zde jde především, se zabývá podrobně jejich poslední díl, vydaný poprvé pod titulem *Paměti IV*. Toronto 1983. Druhé doplněné vydání vyšlo pod názvem *Paměti 1945–1972*, Brno 1992. Důležité, takřka seismografické záznamy oťesů, jež poznamenaly historii české inteligence, lze ovšem najít například i ve všech ročnících *Kritického časopisu*, jež řídil od založení r. 1938 s krátkou vá-

zběžném pohledu jasné, že v ní vedle řady záslužných a často úspěšných zápasů figuruje také povážlivá položka nejen iluzí, ale i nebezpečných omylů a nedůstojných kapitulací včetně té nejpovážlivější, kapitulace intelektu tváří v tvář moci.²

Když se Arthur Koestler koncem války v jedné eseji³ zamýšlel nad úlohou inteligence v dnešním světě a hledal pro ni výstižnou definici, dočetl se v třetím vydání malého *Oxfordského slovníku* z roku 1934, že to je „ta část národa (zejména v Rusku), která usiluje o svobodu myšlení“. O dva roky později, roku 1936, v době politiky lidových front, jak připomíná též autor, byla už tato definice v dalším vydání slovníku významným způsobem pozměněna. Tentokrát byla *intelligence* definována jako „vzdělaná část obyvatelstva, o které se má za to, že je schopna utvářet veřejné mínění“. ⁴ Koestler, jak o tom bude ještě řeč, měl s utvářením veřejného mínění své zkušenosti, a proto pokládal tuto druhou definici za příliš optimistickou. „Historicky vzato,“ píše, „jedinou platnou charakteristikou, definující inteligenci jako skupinu, je právě její úsilí o svobodu myšlení“.⁵

Koestler, typický intelektuál ze střední Evropy, uvažoval podle sebe. Třebaže se jako tolik příslušníků inteligence mezi oběma válkami dal strhnout svůdným snem a rétorikou o definitivní sociální obrodě světa, jak ji slibovali teoretikové komunismu a jak ji – alespoň podle dobových představ – už začali uskutečňovat praktikové socialismu v Sovětském svazu, nepřestal brát svůj intelektuální závazek „usilovat o svobodu myšlení“ doslova a do všech důsledků. Poznal zblízka předhitlerovské Německo, kde

lečnou pauzou V. Černý až do definitivního zákazu revue v říjnu 1948. I tento významný materiál dosud čeká, pokud vím, na zpracování.

Obdobím, o němž je řeč, se zabývá i kniha Jaroslava Klady *Kultura a politika 1945–1948*. Praha 1968. Od díla, které bylo psáno v 60. letech a vyšlo v roce Pražského jara, by čtenář a především historik očekával aspoň jistou míru kritičnosti vůči kulturní politice KSČ, jež je hlavním tématem knihy. Dramatické důsledky této politiky nebyly přece už tenkrát pro nikoho tajemstvím; ale J. Klady jako by o nich nikdy neslyšel, ačkoli se jimi zabývaly mj. i tři spisovatelské sjezdy v letech 1956, 1963 a 1967. Jeho práce se tak stala pozoruhodně anachronickou obranou a oslavou něčeho, co právě v roce jejího vydání skončilo kolapsem.

- 2 O vztahu francouzských intelektuálů k tehdejší *potenciální moci*, již byla KSF jako nejlépe organizovaná politická strana země, píše podrobně na základě rozsáhlé dokumentace a četných záznamů osobních svědectví Jeannine Verdès-Leroux v knize *Au service du Parti. Le parti communiste, les intellectuels et la culture (1944–1956)*. Paříž 1983.

Syntetickou studii o ideových peripetiích francouzské inteligence téže doby je neméně pozoruhodná kniha anglosaského historika Tony Judta *Un passé imparfait. Les intellectuels en France 1944–1956*. Paříž 1992.

O postojích polské inteligence této doby píše Czesław Miłosz ve své dnes už klasické knize *La pensée captive. Essai sur les logocraties populaires*. Paris 1953.

Na rozhodující podíl intelektuálů při vytváření nové „civilizace cenzury“ v lidových demokraciích poukazuje svým osobitým, naplň vážným, naplň ironickým způsobem maďarský autor Miklos Haraszti v knize *L'artiste d'Etat. De la censure en pays socialiste*. Paříž 1983.

Do této kategorie patří konečně i kniha sovětského historika Michela Hellera *La machine et les rouages. La formation de l'homme soviétique*. Paříž 1985. M. Heller (* 1922), který žije od r. 1969 ve Francii, je také – společně s A. Nekrišem – autorem pozoruhodných dějin SSSR *L'utopie au pouvoir*. Paříž 1982.

- 3 Arthur KOESTLER *L'intelligence* (březen 1944) v knize *Le yogi et le commissaire*. Paříž 1946, s. 93–109.

- 4 Tuto definici lze číst i v poválečných vydáních slovníku, například v *The Shorter Oxford English Dictionary on historical principles*, Vol. I, A–M, Oxford 1956:

„intelligentsia – tžia. 1920. [Russian. L. intelligentsia, intelligence.] The class consisting of the educated portion of population and regarded as capable of forming public opinion.“

Pro úplnost uvádím z téhož slovníku ještě heslo *intelektuál*, z něhož vyplývá, že v angličtině se tohoto termínu užívalo v dnešním smyslu podle všeho dříve než ve francouzštině;

„intellectual. [...] B.4. An intellectual being; a person having superior powers of intellect 1652. A dinner of intellectuals 1884.“

- 5 Arthur KOESTLER, c. d. s. 94.

vstoupil do strany, žil delší čas v stalinském Sovětském svazu, přišel za španělské občanské války jako novinář málem o život, poznal Francii Lidové fronty a viděl v Paříži zblízka, jak se podle pokynů Kominterny pomocí zasvěcených aktivistů a nic netušících sympatizantů z celého světa vytváří takzvané pokrokové veřejné mínění – a vyvodil z toho všeho příslušné důsledky. Vystoupil ze strany, napsal koncem čtyřicátých let svou odpověď na moskevské procesy v podobě románu *Tma o polednách* a podal počátkem padesátých let podrobné, historicky důležité svědectví o tom, co viděl a zažil, v druhém dílu své autobiografie. Lze v ní číst i několik zajímavých pasáží týkajících se našich politických a intelektuálních dějin.⁶

Není snad třeba připomínat, že Koestler je zde uváděn jen jako ilustrace a příklad člověka, který o úkolech inteligence v tomto století nejen uvažoval, ale také se jim pokoušel odpovědně dostát přes ostrakismus všeho druhu, s nímž bylo podobné *prohlédnutí* po dlouhá desetiletí před válkou i po ní spojeno.⁷ Lidí usilujících podobným způsobem o svobodné myšlení, jak zní citovaná definice inteligence, bylo pochopitelně víc a známe je i z naší intelektuální historie. Stačí připomenout například a v prvé řadě F. X. Šaldu, který přijímal Říjnovou revoluci zpočátku s pochopením, ne-li sympatiemi, a prohlašoval se i později za socialistu, ale nebál se otevřeně kritizovat stalinizaci Sovětského svazu a zejména duchovní kapitulaci takových významných představitelů ruské inteligence, jako byl Maxim Gorkij.⁸ V polemice s Bohumilem Mathesiem, kterou

6 „Šel jsem ke komunismu, jako jde člověk k prameni svěží vody, a opustil jsem jej, tak jako člověk vyběhá z otrávené feky plné trosk mrtvých měst a utopenců. To je zhruba má historie od 1931 do 1938, od mého šestadvacátého do mého třiatřicátého roku.“ Arthur KOESTLER, *Hiéroglyphes (The Invisible Writing)*. Paříž 1955, s. 15.

O manipulaci tzv. pokrokového veřejného mínění Francie a tím i většiny demokratických států včetně Československa viz zejména kapitulu *Eminence rouge* o geniálním propagandistovi W. Münzenbergovi, jehož pařížské oficíně se podařilo ztotožnit v očích světa socialismus, případně komunismus se Sovětským svazem a antifašismus s prosovětismem, což na celé půlstoletí do značné míry mravně diskvalifikovalo jakoukoli kritiku Stalinova režimu. (c. d., s. 244-253). Viz podrobněji Jan VLADISLAV, *Z Pařížského deníku 1981–1982. Fragment*, č. 3, Bratislava 1993, s. 94-99. Srv. také Thierry WOLTON, *Le grand recrutement*, Paříž 1993, a moji recenzi této knihy (Velký nábor, *Literární noviny* č. 20, Praha 1993).

7 K zvlášť zajímavým pasážím knihy patří Koestlerovy postřehy o tom, jak se k bývalým komunistům chovala tzv. pokroková nekomunistická veřejnost: „Pokud jsem byl komunistou, cítil jsem kolem sebe sympatie pokrokových duchů, kteří neměli komunismus v lásce, ale respektovali mé názory. Jakmile jsem se s komunismem rozešel, chovali se ti lidé ke mně s pohrdáním. Nadávky, jimiž mě zahrnovala komunistická strana, byly v řádu věci, ale za nesouhlasem těch, kteří nikdy komunisty nebyli, jsem cítil téměř výhradně odpor jiného druhu. Bývalí komunisté [roku 1938] nejsou jen otravné Kasandry, jako byli antinacističtí uprchlíci; jsou také padlí andělé, kteří jsou tak nevkusní, že odhalují, že nebe není to, co se myslí. Svět respektuje konvertity ke katolicismu nebo ke komunismu, ale hnusí si zběhlé pátery všech věr. Tento postoj se rozumově vykládá jako odpor k odpadlíkům. Ale konvertita přece taky odpadl od své předchozí víry nebo nevíry a je připraven pronásledovat ty, kteří v ní setrvávají. Přesto se mu odpouští, protože 'uvěřil', zatímco bývalý komunista nebo páter Vyklozou víru 'ztratil' a stal se tak hrozbou pro iluzi a připomínkou odporne a hrozící prázdnoty.“ V dalším Koestler připomíná jednoho z anglických přátel, který mu po přečtení *Tmy o polednách* vyčetl, že se tou knihou „zaprodal za třicet stříbrných“, (c. d., s. 471-72).

Uvádím tento dlouhý citát proto, že demonstruje, do jaké míry se na utváření nebo přinejmenším udržování údajně pokrokového veřejného mínění podílela z mnoha důvodů – od domýšlivosti přes oportunistismus až po zbabělost – i značná část nekomunistické inteligence. A to se týká i takových lidí jako byli R. Rolland, G. B. Shaw, H. L. Feuchtwanger nebo A. Malraux, jež ve svých vzpomínkách tak hořce odsuzuje Dmitrij Šostakovič (srv. *Testimony. The memoirs of Shostakovich*. As related to and edited by Solomon Volkov. London 1979, s. 153-154).

8 Viz úvahu *Společenské kolektivum a spisovatelské individuum*, kterou Šalda takřka programově zahájil VII. ročník svého *Zápisníku*. Jádrem úvahy je kritika projevu, který přednesl M. Gorkij r. 1934 na 1. sjezdu sovětských spisovatelů, a obecné omezení svobody projevu a umělecké tvorby v SSSR. (*Šaldův Zápisník 1934–1935*, Praha 1935, s. 1-12).

Právě úvahy tohoto druhu byly důvodem, proč Šaldův *Zápisník* nesměl přes veškeré oficiální uctívání

tím vyvolal, neváhal pak Šalda jít ještě dál a pojmenovat věci pravým jménem: „Gorkij přisluhuje Stalinovi, jeho koncepcím, jeho myšlenkám, jeho plánům. Budiž, to je jeho dobré právo; se svou svobodou může člověk nakládat, jak za dobré uzná. Ale proti čemu jsem se ohradil a proti čemu se ohrazuji dnes znova, je, aby nám, resp. mně, byl vnučován za zákon a vzor.“ A o něco dál ještě toto: „Nebylo by přehradu mezi mnou a Gorkým, kdybych byl slepým a hluchým přítakavačem všech těch pětiletok a kdybych se rozplýval nad lidmi, kteří se v literatuře opíjejí názvoslovím technickým a inženýrským. Ale já chci mít k Rusku poměr kritický, a ne fanouškovský; *inde irae*. Gorkij usměřňuje dnes literární práci ruskou k stalinismu, jako ji usměřňují jiní literáti v Německu k hitlerismu. Jenže: nelíbí-li se mi 'glajchšaltování' literatury v Německu, proč by se mi mělo líbit v Rusku? Kritik má už ten sakramentský malér, že musí měřit stejným loktem Petrovi jako Pavlovi.“⁹

Šaldovo konstatování, že svoboda myšlení a tvorby je v Stalinově Sovětském svazu ohrožena podobným způsobem jako v Hitlerově Německu, dokládá, že čeští intelektuálové měli možnost rozpoznat včas nebezpečí totalitního myšlení, ať už přicházelo odkudkoli. Prokázalo to ostatně i těch sedm českých básníků a spisovatelů, kteří vystoupili už roku 1929 proti stalinizaci KSČ a byli nejen vyloučeni ze strany, ale také označeni za „likvidátory, renegáty a zrádce“, jak o tom s trpkou ironií píše jeden z postižených, Josef Hora, ve své známé odpovědi na štvanci komunistického tisku.¹⁰

Pro historii české inteligence jsou ovšem příznačné i pozdější osudy signatářů tohoto „Manifestu“. Jedni, jmenovitě Josef Hora a především Jaroslav Seifert, na svém kritickém postoji setrvali; zvláště Seifertův příklad, jeho vystoupení na 2. sjezdu spisovatelů roku 1956, jeho činnost v roli posledního předsedy původního Svazu českých spisovatelů koncem šedesátých let, jeho neokázalý, ale pevný nesouhlas s normalizační kulturní politikou v sedmdesátých letech a jeho podpis Charty 77, to všechno je příliš dobře známé, aby to zde bylo třeba připomínat podrobněji. Naproti tomu další signatáři „Manifestu“, jako třeba Ivan Olbracht a Marie Majerová, se po osvobození stali oficiálními autory a Olbracht i hodnostářem nového režimu. Pokud pak jde o S. K. Neumanna, ten se už v třicátých letech změnil v bojovného propagátora sovětského socialistického realismu a kritika Gidova *Návratu ze SSSR*.¹¹

K podobnému třídění duchů došlo v české inteligenci, zejména levicové, poznovu v druhé polovině třicátých let v souvislosti s moskevskými procesy a utužováním sta-

autora vyjít za minulého režimu znova. Dvoudílný soubor F. X. Šalda, *Z období Zápisníku*, Praha 1987, byl koncipován tak, aby bylo možno nežádoucí texty tohoto rázu vynechat. Jsou však uvedeny pod svými názvy v podrobné Chronologii.

9 Viz článek Odtroubeno, Šaldův *Zápisník* s. 239-247.

10 Josef HORA, *Literatura a politika*. Praha 1929. Viz k tomu Šaldovu stať „Spory a rozpory v generaci devětsílské“, *Šaldův zápisník 1929-1930*, s. 152-156. A také článek O odpovědnosti intelektuálů: *Literatura a politika* v mé knize *Pařížský zápisník I, 81/89*. Praha 1990, s. 218-223.

11 S. K. NEUMANN, *Anti-Gide, neboli optimismus bez pověr a iluzí*. Praha 1937. Je obecně známo, že na rozdíl od A. Gida Neumann nikdy Sovětský svaz nenavštívil a tamější poměry z vlastní zkušenosti neznal. Neumannův případ není ani zdaleka ojedinělý. Ruská exilová spisovatelka Nina Berberova vzpomíná ve svých pamětech na proces, jež vedl roku 1949 v Paříži V. Kravčenko, autor knihy *Volil jsem svobodu*, proti stranickému týdeníku *Les lettres françaises*. Při procesu tvrdili významní představitelé francouzské inteligence pod přísahou, že v SSSR koncentrační tábory neexistují, ačkoli sami Sovětský svaz neznali – na rozdíl od svědků protivné strany včetně Margaret Buber-Neumannové, kteří jimi prošli. O třináct let později přijali tito francouzští intelektuálové a s nimi i ostatní členáři ve Francii Solženicynův *Den Ivana Denisoviče* takřka jako samozřejmost. (Nina BERBEROVA, *C'est moi qui souligne*. Arles 1989, s. 478-479).

linské kulturní politiky.¹² I to mělo potom bezprostřední a často tragické důsledky pro poválečný vývoj. Předváleční stoupenci této politiky od Václava Kopeckého po Ladislava Štolla se po válce stali nejen jejími oficiálními představiteli, ale také zákonodárci a realizátoři. Někdejší kritikové této politiky se po osvobození rozdělili ve dva proudy. Jední, jako třeba E. F. Burian, Ladislav Novomeský, Jan Noha, Jan Mukařovský a další, se dříve či později konformovali a přispěli tak značným podílem k utváření tehdejšího oficiálního veřejného mínění, jinými slovy k ideologickému tlaku, který vyvíjela československá verze stalinského totalitarismu na společnost, zejména na mladší generace. Jiní, jako Karel Teige, Závaš Kalandra, Jiří Weil a svým způsobem zřejmě i František Halas¹³ a další, na svých výhradách v podstatě setrvali, i když se případně pokoušeli o sjednání jakéhosi *modu vivendi*¹⁴ nebo se stáhli do soukromí, pokud nebyli do něho rovnou zahrnutí. Takřka všichni také za tento svůj postoj těžce platili; o to větší je zodpovědnost těch svobodných západních intelektuálů, kteří jejich situaci z valné většiny nejenže ignorovali, ale ještě ji často svými postoji a prohlášeními ztěžovali.

Aspoň jeden příznačný příklad; je z května 1946, kdy mladí redaktoři pařížského komunistického týdeníku *Action* zahájili ve shodě se svými fantasmagoriemi, které pokládali za zájmy proletariátu, provokativní anketu na téma *Je třeba pálit Franze Kafku?* a kdy se řada francouzských autorů, zřejmě aby prokázala svou pokrokovost, vyslovila pro upalování. Tato diskuse byla sice akademická, ale shodu okolností měla i svou nepříznanou praktickou stránku: když se tenkrát KSF nepodařilo pomluvami a zastrašováním zabránit vydání Koestlerova románu *Tma o polednách* (ve francouzském znění *Nula a nekonečno*), začali jej aktivisté hromadně skupovat a pálit na stranických sekretariátech, málem jako před válkou v Hitlerově Německu.¹⁵

Třebaže dnes působí připomenutá kafkovská anketa spíš jako groteskní kuriozita, tehdy to byl nepochybně výraz zcela vážných tendencí, jež zanedlouho nato, v srpnu téhož roku, formuloval s příslušnou brutalitou A. A. Ždanov ve svém známém útoku na A. Achmatovovou a M. Zoščenka.¹⁶ Ždanovův referát vzbudil v české kulturní veřej-

12 Viz podrobněji a s množstvím dobových dokladů Ivan PFAFF, *Česká levice proti Moskvě 1936–1938*, Praha 1993.

13 Viz například Halasův zahajovací projev na 1. sjezdu českých spisovatelů v červnu 1946 (*Účtování a výhledy. Sborník prvního sjezdu českých spisovatelů*. Praha 1948, s. 13–16). A ovšem také a především Halasovy verše z této doby, mj. báseň *Ta bloudící mlhou to jsem já*, věnovaná A. Achmatovové a psaná za básníkovy pobytu v SSSR v září 1947 jako reminiscence na útok, jehož obětí byla básníka společně s M. Zoščenkem rok předtím v referátu A. A. Ždanova, jak je o tom řeč v dalším (František HALAS, *A co básník*. 3 svazek *Dila*, Praha 1983, s. 223–224). Srv. také můj článek *Politika a poezie, Literární noviny*, č. 11 a 12, Praha.

14 Viz mj. dopisy J. Weila a K. Teigeho L. Štollovi v knize Ladislav ŠTOLL, *Z kulturních zápasů*, Praha 1986, s. 245–246 a 249–264.

15 Proti Koestlerovu románu uznal za vhodné vystoupit i filozof Maurice Merleau-Ponty (1908–1961), který začal r. 1946 otiskovat v Sartrově revui *Les Temps Modernes* pod názvem „Le Yogi et le Proletaire“ sérii článků, jež později vydal v knize *Humanisme et Terreur*, Paříž 1947. Články obhajovaly ve jménu „historické nutnosti“ veškerou sovětskou politiku včetně paktu s nacistickým Německem, odsuzovaly angloamerickou politiku jako imperialistickou agresi, označily každou kritiku Sovětského svazu, tedy i Koestlerův román a jeho eseje *Jogi a komisař*, za implicitní válečný čin a ve shodě s tím daly za pravdu Rubašovovu vyšetřovateli Gletkinovi. „Přihlédneme-li blíž“, psal tehdy Merleau-Ponty, „vidíme, že marxismus není jen nějaká hypotéza, kterou lze zítra nahradit jinou, marxismus je prostě formulací podmínek, bez nichž nebude možná humanita ve smyslu vzájemného vztahu mezi lidmi ani racionalita v Historii dějinách. V tomto smyslu to není jedna z filozofií dějin, ale filozofie dějin vůbec, a vzdát se jí znamená udělat kříž nad samým dějinným Rozumem.“ Srv. *Hiéroglyphes*, s. 448, a *Humanisme et Terreur*, s. 165.

16 *Případ Zoščenko-Achmatova*. Referát sekretáře ÚV VKS(b) A. A. Ždanova. Knihovna politických ak-

nosti nejen značný rozruch, ale i vážné obavy. Zanedlouho, ale až po převzetí moci, kdy si už KSČ nepotřebovala inteligenci získávat, dal těmto obavám za pravdu Štollův referát na pracovní konferenci nově ustaveného výběrového Svazu československých spisovatelů v lednu 1950.¹⁷ Měl ráz prokurátorské řeči a předznamenal tak *skutečné procesy*, jež se rozjely zanedlouho nato a v nichž byly desítky našich spisovatelů odsouzeny k dlouhým letům vězení. Hodně pozorů je přitom jedno: zatímco jiným pronásledovaným nebo vězňeným spisovatelům, zejména levicovým, ať už v Turecku, v Řecku nebo v Jižní Americe, věnovala pokroková veřejnost světa neobyčejnou pozornost a péči, na české spisovatele žalařované v padesátých letech ani nevzpomněla, patrně proto, že šlo z velké části o „nepokrokové“ katolíky. I to patří k těm neslavným stránkám dějin inteligence tohoto století.

Ždanovův referát o literatuře, po němž následovaly dva další, roku 1947 o filozofii, roku 1948 o hudbě, vzbudil jistý rozruch i ve Francii. Tento rozruch, případně nesouhlas nebyl však ani zdaleka tak velký a důrazný, jak by se dalo očekávat od intelektuálů žijících v demokratické zemi, kde jim nic nebránilo myslet a především vyslovovat se svobodně. A ještě víc překvapuje, že Ždanov našel ve Francii dokonce horlivého vyznavače, a to právě v Louisu Aragonovi, který kdysi, počátkem dvacátých let, zesměšňoval mrtvého Anatola France pro úctu, které se těšil v „senilní Moskvě“.¹⁸ Tentokrát, v září 1948, psal ovšem Aragon svůj nekrolog na Ždanova poněkud jiným tónem:

„... Jaký rozruch vyvolaly v posledních letech ve francouzských intelektuálních kruzích různé Ždanovovy projevy, ať už šlo o umění, literaturu, hudbu nebo filozofii! Před třemi roky jsem přivezl z Moskvy jeho projev o Alexandrovových *Dějinách filozofie*; a Jean Cassou je pak otiskl v listopadu 1947 v revui *Europe*. K těmto veledůležitým stránkám se budeme vracet ještě dlouho. Jejich lekce se nedá vyčerpat a nepřestane platit hned tak brzy. Možná že nad tímto otevřeným hrobem (...) řada francouzských intelektuálů, kteří nepochopili a po pravdě řečeno ani pořádně nečetli Ždanovovy teze a jeho dalekosáhlé výsledky, vezme znovu do ruky jeho texty o hudbě, umění či filozofii a bez ohledu na skandál, jež v nich kdysi vyvolaly (...), konečně pochopí, jaká pomocná ruka se jim tehdy nabízela, aby vybědli z rozporů, z chimér, v nichž se zmlátali, a stali se ve shodě s rodícím se světem, ve shodě se 'zpívajícími zítřky', ať už melodickými, nebo přesvědčivými inženýry lidských duší, které často bloudí – tak jako i jejich vlastní...“¹⁹

Tato pasáž je pro nás obzvlášť zajímavá z toho důvodu, že byla psána zhruba půl roku poté, co v Československu došlo k únorovému převratu. V kultuře to znamenalo začátek praktického provádění právě těch Ždanovových tezí, kterým se Aragon tak

tualit, sv. 2. Praha, Vydavatelství ministerstva informací, prosinec 1946.

V úvodu píše vydavatel B. Mathesius mj. toto: „V diskusích, které o tom [referátu] byly u nás vedeny, objevily se názory pro i proti. Hovořilo se i o tom, zda je správné, že sovětská literatura – mohutný výchovný prostředek sovětského státu – má být politická.“

Referát, který přednesl sekretář A. A. Ždanov z pověření Ústředního výboru VKS(b), osvětlil objektivně a věcně celý případ. Předkládáme proto tento autentický dokument, aby nejen literární kruhy, ale i široké vrstvy našeho lidu měly možnost učinit si vlastní nezkrácené závěry o duchu, jímž je veden náš spojenec Sovětský svaz v dějinném úseku obnovy.“

17 Ladislav ŠTOLL, *Třicet let bojů za českou socialistickou poezii*. Referát pronesený na pracovní konferenci Svazu čs. spisovatelů dne 22.1.1950. Praha 1950.

18 Marie-Claire BANCQUART, *Anatole France. Un sceptique passionné*, Paříž 1984, str. 407.

19 Nekrolog, otištěný původně 9.9.1948 v týdeníku *Les lettres françaises*, vyšel znovu jako úvod ke knize Andrei JDANOV, *Sur la littérature, la philosophie et la musique*. Préface d'Aragon. 2e édition. Paříž 1950.

obdivoval. Jaké to mělo důsledky, je známo; jen básník *Očí Elsiných* jako by o nich nic nevěděl. Jeho svědomí se probudilo teprve po sovětské okupaci Československa v roce 1968, jistě v souvislosti s tím, že ji tehdy souhrou okolností odsoudila i KSČ. V předmluvě k francouzskému vydání Kunderova *Žertu* vyslovil pojednou obavu, aby v Československu nedošlo k jakési „Biaffé ducha“. Jak dojemná starost u autora, který proti skutečně a daleko surovější Biaffé ducha, k níž u nás došlo v padesátých letech, nikdy ani slovem neprotestoval.

Ani tento případ není ojedinělý. Kolik vzdělanců i u nás objevilo duchovní útlak a nutnost odporovat mu až po srpnové okupaci! Pro kolik intelektuálů i v Čechách a na Slovensku začaly dějiny, až když se i oni brzy po srpnu 1968 ocitli na břehu vyvržených! Ale to už je jiná kapitola, i když i ta patří do dějin české a slovenské inteligence.

Smyslem předchozích stránek je upozornit na několik témat, která zatím zůstávají, jak se ukazuje, stranou pozornosti, i když jde o otázky důležité nejen pro historii české, popřípadě slovenské inteligence, ale i pro postižení toho, co by mohlo nebo mělo být její *raison d'être* dnes a v nejbližší budoucnosti. Zdá se totiž nepochybné, že jak evropská, tak naše inteligence během tohoto století prozatím až příliš často *nedostála* poslání, které na sebe dobrovolně vzala, ať už bychom je definovali jako úsilí o svobodné myšlení, nebo jako schopnost (odpovědně) formovat veřejné mínění.

Pokud pak jde o sovětizaci české a slovenské společnosti v letech 1945–48, snažily se tyto stránky srovnáváním naší situace s francouzskou, popřípadě obecně evropskou, poukázat na to, že to nebyl jev izolovaný ani časově, ani místně. Byl to proces, který probíhal prakticky od dvacátých let takřka v celé Evropě a podíleli se na něm nejen členové a sympatizanti komunistických nebo obecně levicových stran, ale i další intelektuálové nejrůznějšího ražení včetně křesťanů, intelektuálové, kteří si nekriticky zakládali na své často značně chimérické pokrokovosti, a proto váhali nebo se báli *myslet svobodně*.²⁰

Srpen 1993

20 O tom podrobně zejména Tony JUDT, c. d., *passim*.

Spisovatelé na rozcestí

Na okraj prvního sjezdu českých spisovatelů

Milan Drápala

Oblast kultury byla v letech 1945–1948 dějištěm řady střetů, ideových polemik a státních zásahů, které byly ozvěnou či přímým důsledkem postupně nazrávající mocenské konfrontace politických sil sdružených do Národní fronty. V těchto konfliktech šlo vždy o postavení a charakter kultury a umění, o jejich nezávislost či podřízenost státu a ideologii v nových společenských poměrech. Následující velmi stručný přehled událostí má za cíl načrtnout kontext, v němž se odehrávalo jednání prvního sjezdu českých spisovatelů.

Jedním z prvních činů ministerstva informací řízeného komunistou Václavem Kopeckým byl výnos o prozatímní regulaci knižního trhu, jehož proklamovaným cílem byl především boj proti „fašistické ideologii“ a „literárnímu braku“. Uskutečňoval se prostřednictvím rozhodnutí publikační komise, pověřené posuzovat vhodnost vydávaných titulů, a selektivních dotací papíru nakladatelstvím. Pod stejnou záminkou bylo omezeno právo vydávat periodický tisk a provozovat divadelní scény pouze na některé organizace, soukromé osoby byly z těchto aktivit zcela vyloučeny. Prezidentským dekretem byl zestátněn film a Československý rozhlas. Tato opatření, provedená během léta 1945, prakticky suplovala formálně neexistující cenzuru a korespondovala s redukcí politického života na strany Národní fronty.¹

V souvislosti s takzvanou očistou Syndikátu českých spisovatelů, jež měla postihnout kolaborantské chování některých jeho členů za protektorátu, komunisticky orientovaný tisk ostře napadl autory katolického zaměření s cílem zpochybnit jejich účast na

1 Kultura i další primárně nepolitické oblasti života společnosti byly od počátku programově a systematicky usměrňovány podle totalizujícího modelu. Předsedové KSČ, sociálně demokratické strany a národně socialistické strany uzavřeli 8.6.1945 Dohodu o společném postupu stran Národního bloku pracujícího lidu měst i venkova, v níž stálo: „...v osvobozené republice mají být všechny odborové, družstevní, zájmové, kulturní, tělovýchovné a jiné nestranické organizace, jakož i organizace mládeže budovány hned od počátku jako organizace jednotné a národní... Strany Národního bloku se zavazují tvoření takových organizací plně podporovat a co nejdůrazněji vystoupit proti jakýmkoli pokusům o jejich tříštění.“ (*Cestou května. Dokumenty k počátkům naší národní a demokratické revoluce. Duben 1945 – květen 1946.* Praha, Svoboda 1975, s. 40.). O několik dní dříve, 29.5.1945, V. Kopecký na slavnostním shromáždění v Lucerně nazval kulturní pracovníky „strážci svorné jednotné národní fronty“. S tímto oceněním se značná část jeho adresátů ztotožnila. Když např. byla na podzim 1946 kultura polarizována vznikem dvou ideově protichůdných organizací, samotní umělci argumentovali ve prospěch jejich sjednocení poukazy na mimofádnou odpovědnost kultury při zachování národní jednoty.

veřejném životě. V létě 1945 vypukla polemika o orientaci československé kultury, ve které proti tezi o kulturním mostu spojujícím západní tradici s východními podněty, zastávané vydavatelem *Kritického měsíčníku* Václavem Černým, vystoupili praporečníci kulturního stalinismu v Čechách Ladislav Štoll, Gustav Bareš aj., vyznávající jako jediný vzor hodný následování Sovětský svaz. Na ni navázal na počátku roku 1946 kulminující spor o českou národní tradici a místo socialismu v ní. Těsně před volbami podepsalo téměř tisíc osobností kultury, zdaleka ne jen komunisté, veřejné prohlášení, v kterém manifestovali „svou věrnost a svůj obdiv, svou oddanost a úctu“ KSČ.²

Na podzim 1946 rozvířily kulturní hladinu likvidační útoky na básnířku Annu Achmatovovou a prozaika Michaila Zoščenka v SSSR, inspirované A. A. Ždanovem. Komunistická *Tvorba* se neváhala jednoznačně postavit za novou linii sovětské kulturní politiky, paušálně obvinila „nezvané advokáty“ svobody umělecké tvorby z řad demokratických novinářů z protisovětských postojů a ústy Jiřího Taufera dokonce varovala, že ani s básníky v Čechách se nebude věčně zacházet jako s „nedotknutelnými mimosami“.³ V takto zjištěné atmosféře se ustavily komunistická Kulturní obec a demokratický Kulturní svaz, jež se posléze dohodly na vytvoření společné nadstranické organizace.⁴ Novou vlnu debat, tentokrát kolem pojmu socialistický realismus, vzbudila výstava současného výtvarného umění SSSR uspořádaná na jaře 1947 v Praze. Konec kulturních polemik znamenal únor 1948 a definitivní tečku za nimi na dlouhá léta učinil Sjezd národní kultury v dubnu téhož roku, na němž se otevřela stavidla výlevům zběsilé nenávisti vůči téměř všemu hodnotnému v moderním českém umění a kultuře.⁵

Tématata prostupující vzpomenuuté kontroverze rezonovala i na I. sjezdu českých spisovatelů.⁶ Konal se 16.-20. června 1946, krátce po volbách, v nichž dosáhla výrazného úspěchu KSČ, a tato skutečnost nemohla nezanechat stopy na celkové atmosféře. Jednání sjezdu se zúčastnilo více než 500 spisovatelů z celkového počtu asi 1200 členů Syndikátu; 47 osob vystoupilo se samostatnými tematickými projevy nebo diskusními příspěvky.⁷ Proslovy řečníků ve svém celku však neposkytovaly reprezentativní obraz

2 Májové poselství kulturních pracovníků českému lidu. *Tvorba*, roč. XV, č. 20, 15.5.1946, s. 308. Též *Rudé právo*, č. 114, 15.5.1946. – Z manifestu stojí za to citovat aspoň jednu pasáž: „Po dobu své existence je Komunistická strana Československa ohniskem pokroku, svobody a lidskosti. My, kulturní pracovníci, poznali jsme v učení komunistů dovršené lidského poznání a záruku dalšího vzestupu člověka a vděčně dnes manifestujeme spjitost úsilí KSČ s úsilím pokrokové kulturní tvorby... Poučení dějinným vývojem spatřujeme v této straně vedoucí sílu našeho národa, dědičku a dovršitelku jeho nejlepších tradic, která se dnes právem hlásí k úloze nejodpovědnější, státotvorné a vládní strany.“

3 J. TAUFER, K případu leningradských literárních časopisů. *Tvorba*, roč. XV, č. 36, 4.9.1946, s. 572 n.

4 Viz pozn. 1.

5 Viz *Sjezd národní kultury. Sbirka dokumentů*. Praha, Orbis 1948.

6 První podnět k uspořádání sjezdu vzešel ze schůzky českých a slovenských spisovatelů, která se konala 22. ledna 1946 na Dobříši. Sjezd byl původně plánován jako společný podnik Syndikátu českých spisovatelů a Spolku slovenských spisovatelů, slovenská strana však vzhledem ke své obtížné materiální situaci odstoupila od organizační spoluúčasti a vyslala na sjezd pouze desetičlennou delegaci v roli hostů. Vedoucí delegace L. Novomeský byl jediným slovenským řečníkem.

Mezi organizační a ideovou komisí, které byly poradními orgány přípravného výboru sjezdu, panovalo napětí. Kulturně propagační oddělení ÚV KSČ se totiž prostřednictvím osob zastoupených v organizační komisi (J. Drdy, I. Barta, J. Pobera a svého vedoucího funkcionáře J. Dolanského, dodatečně do komise kooptovaného) snažilo převzít režii sjezdu do svých rukou. To naráželo na odpor svobodomyšlnějších členů ideové komise (V. Černého, F. Halase). – V rámci tohoto příspěvku, jehož záměrem je přiblížit celkový myšlenkový profil sjezdu, nelze bohužel zachytit také pozadí, v němž docházelo k pokusům o jeho manipulaci; byl by to však pravděpodobně zajímavý námět pro samostatný rozbor.

7 Všechna sjezdová vystoupení, jakož i komentáře ke sjezdu v dobovém tisku, shrnuje publikace *Účtování a výhledy. Sborník prvního sjezdu českých spisovatelů*. Redigoval Jan Kopecký. Praha 1948, 355 s.

české literatury, neboť například z křesťanských autorů mezi nimi byl zastoupen jediný (A. Skoumal) a ze Skupiny 42 kolem Jindřicha Chaluppeckého a Jiřího Koláře stejně jako z „ortenovské“ Ohnice vůbec nikdo.

Přípravný výbor určil pět hlavních diskusních témat sjezdu: poslání literatury v národě, vztah osobnosti a kolektivu, cesta literatury k lidu, společenská úloha literární kritiky, zhodnocení a perspektivy vývoje české literatury. Nápadný fakt, že odborně profesní otázky byly odsunuty na okraj jednání, byl obecně reflektován jako výraz „změněného postavení spisovatele ve společnosti“. Za touto formulí se skrývaly rozmanité představy a očekávání, vycházející z odlišného názorového vyznání, politické orientace a koneckonců i osobních ambicí autorů. Jejich do značné míry společnou rovinu však lze zahlédnout v přesvědčení, že nadcházející éra spisovatelům poskytne možnost vystoupit zpoza paravánu pouhých slov na skutečné jeviště světa, aby se přímo svými činy účastnili jeho přeměny zároveň s emancipací či přetvářením člověka. Toto přesvědčení, jež vzklíčilo v lůně moderní poezie a na svém štítě je vyzvedla meziválečná avantgarda, se zdálo být objektivně stvrzováno významnou rolí, kterou spisovatelé se hráli v protinacistickém odboji, a mohlo se opřít i o více než sto let starou buditelsko-výchovnou tradici české literatury, propůjčující jejím tvůrcům poměrně výjimečnou prestiž.

Jasný význam slov na sjezdu dusily výhonky ideologického metajazyka. Rozbujely se natolik, že většina vystoupení budí dojem matných, abstraktních rétorických cvičení na zadané téma. Řečníci většinou užívali pojmy „lid“, „kolektiv“, „demokracie“, „svoboda“, „nový člověk“, „nová skutečnost“ apod. jako nálepky či metafory, jejichž obsah se měnil v závislosti na kontextu a politickém účelu. V neposlední řadě to platí o slově „socialismus“, které až na naprosté výjimky (literární kritik Bohumil Polan, zčásti Edvard Beneš) plnilo funkci jakéhosi univerzálního zaklínadla. Jako jeho opozitum se vyskytoval nejčastěji pojem „liberalismus“. Stal se synonymem pro bezbřehý, neodpovědný individualismus, jež podrývá demokratický řád a jako takový nese hlavní vinu na proměně předmnichovské republiky v údajnou arénu fašismu, případně je atributem starého, překonaného pojetí demokracie. Je pozoruhodné, že všichni, kteří se problému nějak dotkli, v zásadě přijímali alespoň v rétorické rovině takovouto interpretaci, schválenou mimochodem jako směrnice pro boj s „kulturní reakcí“ na schůzi kulturně propagačního oddělení ÚV KSČ s komunistickými pracovníky kultury 27. června 1945.⁸ Oba pojmy jako adjektiva pak některým řečníkům posloužily k rozlišení dvou protikladných typů humanismu a svobody.⁹

Většina spisovatelů se ve svých vystoupeních bez výhrad ztotožnila s teorií „vědeckého socialismu“ a politickou praxí KSČ, případně Sovětského svazu, a s uměleckou koncepcí socialistického realismu¹⁰ (L. Čivrný, J. Drda, J. Hájek, J. Honzl, J. Hořec, M. Majerová, B. Mathesius, I. Olbracht, M. Pujmanová, V. Školaudy, J. Taufer). Druhou skupinu tvořili spisovatelé, kteří byli stoupenci komunistické strany, ale zacho-

8 J. KLADIVA, *Kultura a politika (1945–1948)*. Praha, Svoboda 1968, s. 67.

9 Kromě L. Čivrného, J. Dolanského, J. Honzla a dalších tento motiv explicitně zdůraznila také závěrečná sjezdová rezoluce: „A tu stavíme se vši rozhodností proti netečnému a pouze abstraktnímu humanismu liberalistickému humanismu nový, socialistický, bojující o osvobození živého člověka i lidské společnosti.“ (*Účtování a výhledy*, c.d., s. 265.) Shoda s naznačenou dichotomií jako ideovým postulátem byla natolik všeobecná, že pořadatel uvedeného sborníku mohl v závěrečné poznámce celkem oprávněně konstatovat: „Sjezd prakticky dokázal, že myšlenka socialistického humanismu je sjednocujícím prvkem, který svádí spisovatele na společnou základnu přes rozdíly názorové.“ (*Tamtéž*, s. 352.)

10 V plném smyslu to platí o diskutujících; referenty k jednotlivým tématům vybíral přípravný výbor s ohledem na různost hledisek. (*Účtování a výhledy*, c.d., s. 350.)

vávali si vlastní názory zejména v otázkách umění (F. Halas, V. Nezval, K. Teige, V. Řezáč). Do třetí skupiny je možné zařadit ty, pro něž byl socialismus spojen pouze s obecnou perspektivou spravedlivějšího uspořádání společnosti a kteří odmítali dogmatismus v ideologii i v umění (V. Černý, J. Grossman).

Ve většině příspěvků je patrná větší nebo menší dávka oportunistu. Jak je zřejmé z jejich stylizace, byl motivován obvykle dobře míněnou, leč problematickou snahou zaštitit určité teze poukazem na uznávané autority, jež byly ideovými patrony oponentů (obhájci nezávislé kultury se tak paradoxně dovolávali „klasiků“ marxismu;¹¹ na druhé straně však i kulturní stalinisté se nejednou hlásili třeba k Šaldovi, a výjimečně i k Masarykovi).¹² V jiných případech za těmito tendencemi k oportunismu stálo evidentně úsilí smýt ze sebe podezření z nepravověrnosti v očích budoucích strážců čistoty české kultury anebo touha vyhoupnout se na vlně politického konjunkturalismu (B. Mathesius, J. Honzl, F. Götz).

Dva zásadní projevy pronesli v úvodu sjezdu básník František Halas, předseda Syndikátu českých spisovatelů, a prezident Edvard Beneš jako čestný předseda sjezdu. Oba obsahují ucelený nárys programu kultury.

Halas vyzvedává dva hlavní úkoly spisovatele a literatury: „... je prvním velkým úkolem literatury a jejích tvůrců ukázat mravní velikost socialismu a probojovávat po jeho boku žádanou spravedlnost.“¹³ Socialismus je přitom vymezen postuláty mravnosti, kultury, sociální spravedlnosti a pospolitosti. Tento úkol evidentně přesahuje vlastní hranice literatury a předpokládá aktivní účast na společenském a politickém dění. Plyne z něj vysoká mravní odpovědnost: „Na tomto bojišti lze vybíhat, předbíhat i bloudit, ale nelze je opustit, neboť setrvání na něm bude mírou našich životů, a účast na díle světa znamením jejich velikosti.“¹⁴ Takto formulovaná maxima nadřazuje požadavek angažovanosti nad umělecké dílo. Na jedné straně vkládá spisovateli do rukou opratě, které se však měly záhy změnit v chomout; na druhé straně – ačkoli máme všechny důvody se domnívat, že takový směr úvah byl autorovi cizí – všechny, kdo se nechťejí podílet na budování socialismu, morálně diskvalifikuje a ve spojení s vysloveným zámerem na utvoření ideové spisovatelské organizace je dokonce odsouvá na periferii literárního dění.

„Účast na díle světa“ byla Halasovi leda břemenem, pod jehož tíhou se křehká konstituce básníka zhroutila, a jeho velikost je poměřována zcela jinými hodnotami – totiž

11 K jisté krajnosti v tomto směru, obnažující nebezpečnou dvojsečnost takového taktického lavírování, dospěl ve svém referátu V. Černý. Když se pokoušel obhájit úlohu nezávislé tvůrčí osobnosti ve společnosti, zaštitil se proti případným kritikům jako monstremi Leninem a Stalinem, neváhaje přitom jejich svatozáří obětovat pravdivost a mravní sílu výpovědi A. Gida (k němuž se ostatně hlásil jako ke svému intelektuálnímu vzoru). Nejenže podle Černého oba nevidí osobnost „...v kolektivisticky organizované společnosti zkrácenu a nivelisovanu; zdálo by se naopak, že ji v ní vidí potencovanu v účincích i právech. A kdyby vůbec nebylo jejich projevů, za všechno mluví prostá skutečnost jejich osobního působení v sovětské kolektivité: je to skutečnost tak nesmírně nápadná, tak mlčky hlasitá, ba ohlušující, že téměř nemohla nevést k neporozumění. Myslím zde na známou knížku Andrého Gida a na způsob, plný nepochopení, jímž reagoval na kult, kterým sovětské kolektivum uctívá osobnost Stalinovu. Tento básník celý život hlásal velikost tvořivého, ba někdy i oprávněného individua: v Rusku mu náhle však působí obtíže pochopit a přijmout skutečnost veliké osobnosti, kolektivem až do projevů dětinské oddanosti zbožňované.“ (*Účtování a výhledy*, c. d., s. 52.)

12 Poněkud problematickou aureolu nejcitovanější osobnosti si získal F. X. Šalda (byl řečnický jmenovitě připomenut více než třicetkrát), který jako představitel neortodoxní kulturní levice poskytoval téměř každému určitou možnost identifikace. Za Šaldou následovali Marx a Masaryk.

13 *Účtování a výhledy*, c. d., s. 14.

14 *Tamtéž*.

těmi, které krátce po jeho smrti novoapečený *kulturträger* Ladislav Štoll jako „chorobné“ a „morbidní“ na léta vyvrhl z české literatury.¹⁵

„Vřazení umění do všedního dění a jeho sladění s ním, to znamená jeho demokratizace a socialisace...“¹⁶ je druhým velkým úkolem spisovatele. To na jedné straně znamená sestoupení umění blíže ke společenské realitě, na druhé straně kulturní výchovu národa. Společenská hlediska se v této úloze obrážejí jen jako jistá intence tvorby, ta má však nárok na hledání, experiment: „Známe své povinnosti k lidu, ale stejně požadujeme samozřejmou pozornost k zkušebním letům naší nevyzkoušené nové myšlenky.“

Kultuře vyměřuje Halas mezi všemi oblastmi života prvenství, „i když se dosud myslí a žije převážně politicky“. Je nezávislou mravní institucí, jejíž autonomii musí politika respektovat: „Literatura a její dělníci jsou často nazýváni svědomím národa, ale nechťeli by se spokojit tímto zdobným přívlastkem, chtějí víc, tj. promluví-li toto svědomí, aby mu bylo nasloucháno a aby bylo posloucháno.“¹⁷ Zároveň působí ve společnosti jako permanentní avantgarda, jejíž potenciál revolty má být zachován: „Nám je všecko málo, žádný daný stav nás plně neuspokojuje... Tušíme příští, proto jsme snad vždycky zneklidňovali vládnoucí a spokojené.“¹⁸

Je významné, že Halas zdůrazňuje slavné domácí tradice „spisovatelstva bojujícího“, jehož poslední, odbojová kapitola byla zpečetěna krví obětí – pak ovšem tento sjezd nemusí být ani „nápodobou sjezdů jiných“.¹⁹ Zřejmá narážka na I. sjezd sovětských spisovatelů v roce 1934 jako by zároveň potvrzovala ono tušení příštího, jehož hrozivým signálem se měla zanedlouho stát ideologická poprava Achmatovové a Zoščenkova.

Ještě zřetelnější řečí mluvil Halas v pozoruhodném článku Spisovatel a politik, otištěném dva dny před zahájením sjezdu: „Nevím, po kolikáté už se spisovatelé dožadují, aby jejich jmen nebylo využíváno jen pro ten veřejný zvuk, aby zájem politiků o ně neskončil, když podepíší takový či onaký projev. (...) Nechceme, aby určité formy byly jimi okupovány, vykládány, měněny a časovány pro potřebu chvíle, chceme naslouchat hlasům a ne ozvěnám odraženým kuloiry. Nechceme, aby se narychlo rozhodovalo tam, kde jde o organický růst, a aby se zastavoval poznávací proces formulkami, hesly a mašinerií.“²⁰

Obavy a vzdor se nakonec slily ve výkřik veršů ze sbírky dokonané deziluze *A co?*:

„Já nejsem už
pro zrádné Ozvěny

15 Stalo se tak na pracovní konferenci Svazu československých spisovatelů 22.1.1950. Viz L. ŠTOLL, *Třicet let bojů za českou socialistickou poesii*. Praha, Orbis 1950. – Názvuky této „mstivé kantilény“ zazněly ovšem už i na spisovatelském sjezdu v roce 1946. Budoucí „klasik“ socrealistické poezie V. Školaudy soudil „generaci Halasovu, Holanovu, Seifertovu a Nezvalovu“ a její vliv na básnickou současnost se suverenníou revoluční tribunou: „...vstřebali tito básníci do sebe mnohem víc jeďů, mnohem víc idealistického subjektivismu a metafysična než generace nejmladší, která je poznamenána minulostí v mnohem menší míře a nekotví částí svých kořenů ve staré nahnílé půdě. (...) Současná česká poesie se musí zbavit především tohoto dědictví překultivovaného umění měšťácké epochy, které – organicky vyrůstající jako kulturní nadstavba z prohnílé hospodářské base – vzdánilo se mateřštině lidu.“ *Účtování a výhledy*, c.d., s. 141.

16 *Tamtéž*, s. 15.

17 *Tamtéž*.

18 *Tamtéž*, s. 16.

19 *Tamtéž*, s. 13.

20 *Kulturní politika*, č. 35, 14.6.1946, s. 1 a 7. Viz též *Účtování a výhledy*, c.d., s. 285 n.

Já pro Hlas jsem
 pro uši neucpané
 pro zrcadla oblýskaných loktů
 ne pro fraky
 (...)
 Nechci být masem vzduchu okolo
 jak se to líbí jim
 nechci být kůlem vyhlášek
 veřejným míněním
 nechci být náповědou
 co polyká jen prach
 těch jejich komedií
 hraných na marách
 Pták hlas Pták svoboda Pták prostor²¹

Poněkud odlišnou koncepci kultury a společenské angažovanosti umělce vyložil ve svém projevu Edvard Beneš. Kultura má podle něj vycházet ze široce založeného programu národního, jehož páteří je humanita. Humanistická tradice odkazuje k úzkému spojení spisovatele s národem; počínaje Máchou veškerá literatura spolu s ostatními oblastmi umění sloužila „národnímu obrození a jeho vyvrcholení v politické národní samostatnosti“,²² aby poté nabrala nový dech v rozletu ke světovosti i navrátila se tak do role, která jí náležela už v době mezi husitskou revolucí a Bílou horou. Češtvím, evropanstvím, lidstvím je vymezen „nový humanism“, v jehož duchu má spisovatel působit k „světové duchovní expansi národa“, k prostředkování jeho duchovních hodnot. „Jeho role je nepolitická a tím současně vysoce politická. Dělá tzv. nepolitickou politiku a tím politiku nejlepši.“²³

Aby mohla literatura a vůbec kultura tento úkol plnit, musí být především svobodná. Beneš výslovně zdůrazňuje, že stát, žádná strana ani třída nesmí zasahovat do jejího svébytného organismu. Na druhé straně ona sama má zaujímat pozici nad politikou a ostatními oblastmi života, spisovatel by neměl být sektář a dogmatik a také v druhém by měl vidět nejprve člověka a až potom straníka. Tím se ovšem nezbavuje společenské odpovědnosti, ba naopak:

„...je vrcholným strážcem především neporušitelnosti lidských práv. Nemá nikdy mlčet k tomu, aby demokracie porušovala zákon, který si sama dala. Nemá nikdy přecházet mlčením kvůli ať byrokracie, ať zvolených orgánů a demokratických institucí. Má v této funkci doslova střežit bez kompromisování každé sebemenší právo, lidu konstitucí a jinými zákony dané. Říká se, že je to úkolem tisku a tak zvaného veřejného mínění. Ano, ale literatura, spisovatel, umělec má speciální poslání v národě a jednou z hlavních povinností jeho poslání je hájit vždy, všude a za všech okolností fundamentální podmínky svobody člověka. Neboť svoboda je statkem, hodnotou absolutní a mů-

21 F. HALAS, A co básník? Cit. podle vydání ve stejnojmenném třetím svazku *Díla Františka Halase*. Redigoval Ludvík Kundera. Praha, Československý spisovatel 1983, s. 111 n. Báseň byla poprvé otištěna na podzim 1946 v časopise *Mladé archy*, avšak celá sbírka směla vyjít až osm let po Halasově smrti.

22 *Účtování a výhledy*, c.d., s. 21.

23 *Tamtéž*, s. 22.

že býti omezována jen stejně platnou a stejně a rovně uplatňovanou svobodou člověka druhého.“²⁴

Spisovatel se tak stává straníkem ve vyšším smyslu, tj. „společenským a mravním kritikem vůbec, tudíž i poměrů a nešvarů stranických“.²⁵ A zároveň jakousi vrcholnou smírčí instancí, která vyvažuje a harmonizuje extrémní tendence a bdí nad jednotou národa. V závěrečných pasážích Beneš varuje před zbožněním státu a s intencí zcela srozumitelnou upozorňuje na nebezpečí politické demagogie. To vše podtrhuje osobním krédem, že „...dnes přijímání nebo nepřijímání dialektického materialismu nemusí už mítí vliv na fakt, je-li nebo není-li moderní člověk socialistou.“²⁶

Benešova koncepce je založena na Masarykově filozofii českých dějin, i když potlačuje její náboženský moment, a ústí v tezích reagujících na aktuální společenskou situaci. Národní humanitní program sice vede k simplifikaci při hodnocení vývoje české literatury, je však dosti široký ve své formulaci, aby poskytl dostatečný prostor pro její další nepokřivený růst. Pasáž věnovaná lidským právům jako by se téměř vymykala dobovému kontextu a mohla by docela dobře figurovat v některém prohlášení Charty 77 o čtyřicet let později.

Spisovatel Josef Híršal popisuje ve své knížce *Víněk vzpomínek* dojem Benešova projevu na účastníky sjezdu: „Část spisovatelů mu nadšeně aplaudovala, zatímco protivníci, příští vítězi, ho přijali nevlídně, s mlčením až výhruzným.“²⁷ Jeho dosah nezůstal ovšem omezen na sjezdové jednání. Obránci kulturní plurality se ho dovolávali v konkrétních sporech, demokratický Kulturní svaz z něj citoval několik vět ve svém ustavujícím prohlášení s výmluvným názvem *Kultura musí být svobodná*²⁸ a k jeho myšlenkám se ve svých interních materiálech výslovně přihlásila národně socialistická strana.²⁹

Mezi protivníky, o nichž se zmínil Híršal, bezpochyby patřili prozaik Jan Drda a překladatel a básník Lumír Čivrný (v té době již člen ÚV KSČ, v letech 1949–1954 s roční přestávkou náměstek ministra kultury). Oba ve svých referátech, pouze poněkud odlišným způsobem a z jiného úhlu, předložili koncepci naprostého podřízení umělce státu, respektive straně a jejím zájmům.³⁰

Pro Drdu je nejhlubším smyslem činnosti spisovatele cesta k pravé lidovosti, spočívající „...v těsném a nerozvrtném spojení s všedními, pracovními dny svého lidu, v neustálém podílení se o jeho starosti, touhy i ideje“.³¹ Toto spojení je trojjediným výkonem, zahrnujícím tematické, žánrové a fyzické přiblížení k masám; posledně jmenovaný způsob osvětluje Drda temperamentním apelem: „Musíme jít za dělníkem i zemědělcem na jeho pracoviště, do jeho přirozeného prostředí. ...musíme jít do pracovních brigád,

24 *Účtování a výhledy*, c.d., s. 23. Poslední věta, v podstatě klasicky liberální definice svobody, se vymyká všemu, co bylo ze sjezdové tribuny řečeno. Na jiném místě projevu Beneš poněkud otupil její až provokující jednoznačnost poukazem na potřebu doplnit politickou demokracii demokracií hospodářskou a sociální, zcela v intencích svého pojetí vloženo např. v *Demokracii dnes a zítra* (Praha, Čin 1946, s. 58 n.).

25 *Účtování a výhledy*, c.d., s. 24.

26 *Tamtéž*, s. 26.

27 J. HIRŠAL, *Víněk vzpomínek*. Praha, Rozmluvy 1991, s. 190.

28 Viz *Svobodné slovo a Svobodné noviny*, 13.10.1946, s. 1.

29 Viz J. KLADIVA, K 20. výročí I. sjezdu českých spisovatelů. *Nová mysl*, roč. XX, č. 11, 31.5.1966, s. 22. Autor odkazuje na Archiv čs. strany socialistické, II/113.

30 Tón celé plejádě podobně laděných vystoupení udala už zdravotice, kterou jménem celé československé vlády pronesl po skončení Benešovy řeči Zdeněk Nejedlý. Jako refrén se pak opakovaly dva motivy zdůrazněné Nejedlým: „úkol spisovatele jako spolupracovníka budovatelského díla“ a příklad sovětské literatury jako ztělesnitelky tohoto poslání. *Účtování a výhledy*, c.d., s. 31.

31 *Tamtéž*, s. 117.

ať žňových, ať hornických, a posilovat pracujícího člověka při práci i odpočinku. (...) Musíme přijít do dělnických kroužků, do závodních rad, do továrních ubikací a jídelen, do domácností...“³²

Tato „nová, uvědomělá a svobodná služebnost“ je posláním české literatury, a umění, které by se mu chtělo vzepřít, ztrácí smysl své existence. Nepolitičnost literatury hlásají podle Drdy lidé „pošetilí a zlovolní“ a takzvaná nadčasová díla jsou „vpravdě jalová, papírově krasodušská a nikomu nepotřebná“³³ – což je možné chápat jako výzvu k likvidaci kulturního odkazu minulosti.

Zatímco u Drdy je koncepce nejprimitivnějšího socrealismu, vedle kterého nic jiného nemá místo, oděna do hávu patetické rétoriky, která se zdá být přednášejícímu zdrojem požitku a účelem spíše než samotný obsah, působí Čivrného projev, prezentovaný jako marxistická vědecká analýza, záladněji a nebezpečněji a jeho ostny míří nepřímě i proti Benešovi.³⁴ Dává si při svých invektivách ovšem pozor, aby nikoho nejmenoval, což znemožňuje seriózní polemiku. Jakmile totiž postižený svou reakcí vystoupí z anonymity, identifikuje se sám s objektem kritiky, a tím už do jisté míry uznává její oprávněnost. Chce-li se tomu vyhnout, nezbyvá mu než mlčet nebo akceptovat stejně nedůstojnou taktiku skrytého hledí.

Čivrný se zaměřuje na vztah osobnosti a kolektivu v socialismu a postoj inteligence k němu. Dokazuje, že kritické pochybnosti její části o možnosti úplného splynutí jedince s kolektivem jsou produktem mentality, jež tkví svými kořeny v minulém společenském řádu. Jejím typickým rysem je prý individualismus, který je spojen s přesvědčením o výjimečném postavení intelektuála nad třídami, z něhož se pak odvozuje nárok vystupovat v roli nestranného, objektivního soudce. „Předsudek o objektivitě intelektuála“, který se vyskytuje „i u nejlepších osobností z řad inteligence“, může podle Čivrného v nejlepším případě dospět k masarykovskému abstraktnímu humanismu, v zásadě ale, „...pokud nemaskuje jen vědomou subjektivitu v zájmu určité třídy, ústí vždy do lhostejnosti k sociálním otázkám, k vědě pro vědu, k umění pro umění, a nakonec vede k zániku potřeby vývoje, k sterilnímu omilání konvenčních formulí, k akademismu, k otevřené službě reakci a násilí“.³⁵

Předobraz řešení všech domněle věčných problémů nabízí Sovětský svaz, kde prý již zmizela sociální nerovnost, „...vykořisťování člověka člověkem je nadobro odstraněno“ a existuje ekonomická soustava, která „nezná krizi a nezaměstnanosti, nezná bídy a ožebračování a poskytuje občanům všechny možnosti blahobytného a kulturního života“.³⁶ Zájmy osobnosti a kolektivu, jednotlivce a státu byly uvedeny v soulad a vznikla nová kvalita člověka, jeho nový typ s novou, uvědoměle altruistickou morálkou: „So-

32 *Účtování a výhledy*, c.d., s. 114. – Není od věci zde připomenout, že na vyzkoušení čekal tento „prubířský kámen věrnosti spisovatele k lidu“ dva roky – na přísné výběrovém principu nově ustavený spisovatelství svaz poslal své členy „na zkušenu“ do dolů a továren, zatímco jeho předseda Jan Drda se „dřívěrně sblížoval s lidem“ na dobfíšském zámku, kde se i s rodinou zařídil k trvalému pobytu.

33 *Tamtéž*, s. 111.

34 Ve své posjezdové retrospektivě se Čivrný pokusil vzbudit dojem, že Beneš byl mezi spisovateli se svými názory osamocený. Napsal o nich: „...doslovili jasné ano i tam, kde projev presidentův nechal dveře otevřené nebo řekl spíše ne.“ (L. ČIVRNÝ, Poznámky k diskusi o sjezdu spisovatelů. *Tvorba*, roč. XV, č. 32, 7.8.1946, s. 507; viz též *Účtování a výhledy*, c.d., s. 311.)

35 *Účtování a výhledy*, c.d., s. 63.

36 *Tamtéž*, s. 70 n. – Čivrný si zde vypomohl „aktuálním“ citátem ze Stalinova referátu o návrhu sovětské ústavy z roku 1936.

cialismu se podařilo zvítězit nad tvrzí, jež odolávala vítězně rozmanitým moralistním kázáním: nad lidským sobectvím, nad netečností a neukázněností.³⁷

Revolučním přerodem prošla také kultura – jako vedoucí síla společnosti zde totiž „pracující lid přímo přejímá odpovědnost za kulturní vývoj národa“.³⁸ Spisovatelé pak zbývá jedině: pochopit a přijmout nezvratnost těchto společenských zákonitostí, po boku „vedoucí síly společnosti“ se stát jejich nástrojem a tím se učinit „skutečně svobodným“. V každém jiném případě nad ním visí Damoklův meč, jehož hrozbu konkretizuje Čivrný několik dnů po sjezdu v komunistické *Tvorbě*: „Bude ovšem třeba odkrývat reakční ideologie v konkrétních jevech kulturního života.“³⁹ Z této věty již vane duch politických procesů.

Projevy Beneše a Čivrného představují svým obsahem a stylizací dva protilehlé póly, pokud jde o postoj k národní tradici, respektive k Sovětskému svazu jako předobrazu socialistické budoucnosti. To, co jeden vyzvedává, druhý zahaluje mlčením, a naopak. Opačně pólovaný kontrast mezi těmito momenty je mírou vyhraněnosti obou stanovisek. Na pomyslné škále mezi nimi zaujali místa potom další řečníci.

Blízko Čivrnému se ocitl Bohumil Mathesius, usilující svým celkovým vystupováním po válce zahladit cejch překladatele a obhájce Gidovy knihy *Návrat ze Sovětského svazu* a rozhořčeného kritika moskevských politických procesů z konce třicátých let. Ze sjezdové tribuny – po nenávislném odsudku české buržoazie a její epochy⁴⁰ – požadoval spolu s M. Gorkým „...vyloučit z provozu naší literatury themata beznadějnosti, nesmyslnosti osobní existence, themata utrpení tak dlouho posvěcovaná křesťanstvím“ a nahradit je podle sovětského vzoru „nově formulovaným pojmem hrdinství“, vyvěrajícím z nové morálky, obětující právo na individuální lidskou volbu a štěstí potřebám kolektivu.⁴¹

Ne tak jednoznačně se postavil k ožehavému dilematu Václav Řezáč, odůvodňující poukazem na specifičnost společenských poměrů autonomii kulturního vývoje v Československu: „Není v současném světě uměleckého proudu, na který bychom mohli plně a odpovědně navázat s nadějí, že najdeme správné řešení úkolu, který nám klade naše domácí skutečnost. (...) Úsilí sovětských umělců nám ukazuje cestu jenom částečně, pracují za předpokladů, jichž se nám ještě nepodařilo zcela dosáhnout. (...) Máme s nimi společný cíl, ale cesta, kterou postupuje náš národ, vede jiným terénem, zmáhá jiné překážky a mnohé z jejích úseků byly již, řekněme, alespoň trasovány naším dosavadním vývojem. Sovětský svaz minulost prostě škrtnul a začal, jako by se znovu narodil, my svou minulost zvolna rozpouštíme.“⁴² Je nasnadě, že zásadní slabost této argumentace spočívala ve faktu, že v okamžiku radikální změny oněch společenských poměrů ztrácela jakékoli opodstatnění.

37 *Účtování a výhledy*, c.d., s. 72.

38 *Tamtéž*, s. 73.

39 L. ČIVRNÝ, Poznámky k diskusi o sjezdu spisovatelů, c. d.

40 Nemá-li prý česká buržoazie jiný hřích, než že prací uštvala k smrti Vrchlického, „...stačí to, abychom ji nenáviděli jako mor“. Mathesius však nachází ještě jeden hřích, totiž že nechala „...talent kalibru Jindřicha Hořejšího až do jeho předčasné smrti vegetovat jako smluvního úředníka Statistického úřadu... poněvadž agrární panstvo dalo raději subvenci na pět plemenných býků než na definitivu, to jest existenční minimum, jednoho básníka“. *Účtování a výhledy*, c.d., s. 119 n.

41 *Tamtéž*, s. 122 n.

42 *Tamtéž*, s. 254 n. – Analogické vývoody zaznívaly v dobových diskusích o „československé cestě k socialismu“.

Motiv rozdílnosti historického vývoje, tradic západního světa a Sovětského svazu, na jejichž pomezí se nalzáme, a neadekvátnosti mechanického přenosu určitého modelu rozvíjel v referátě věnovaném úloze literární kritiky také Jan Grossman. Odvážil se však o krok dále na nebezpečnou půdu, neboť otevřeně zpochybnil jednoznačnost ukazatelů kulturního pokroku a jako jediný na sjezdu i sovětskou kulturní praxi. Jestliže moderní západní umění ve své většině žije problémy „starého“ světa a přestupuje jeho meze novátorskou formou podání, pak naproti tomu sovětské umění odívá „revoluční“ tematiku do zcela konvenčního hávu.⁴³ Koncepce socialistického realismu v podobě prosazované současnými marxistickými kritiky v SSSR se vůbec neopírá o nějakou novou estetiku, jejím dominantním rysem ani „...není dialektický materialismus, ale její splynutí s politicko-kulturním plánováním nové společnosti nebo, lépe řečeno, její proměna – stejně jako proměna určitého typu umění – v programově agitační prostředek politické praxe socialismu“.⁴⁴ Grossman tak mimochodem přesně poukázal na jádro jednoho z velkých mystérií komunistického režimu – „dialektický rozpor teorie a praxe“.

Jako svého druhu polemiku s vyzněním naprosté většiny příspěvků – s Halasem i Nezvalem, s Benešem, ale i s jeho oponenty – lze vnímat střízlivě věcný referát Jana Mukařovského, pronesený v poslední den sjezdu. Nepokouší se totiž na základech české tradice postavení spisovatele ve společnosti zbudovat ochrannou hráz proti přílivu nových revolučních idejí ani tuto tradici „upravit“ jako štěp, na nějž by bylo možno naroubovat cokoli, ale rozpoznává v samotném jejím zaměření potenciální hrozbu pro svobodu umělecké tvorby. Vycházejí ze své teorie mnohotvárnosti funkcí uměleckého díla, rozdělil novodobý vývoj české literatury do dvou velkých period. Jestliže v první z nich (od národního obrození do počátku dvacátého století) byla literatura „...spoutána úkolem trvale nahrazovat jistě chybějící stránky národního života a příslušné k nim funkce“,⁴⁵ což nepříznivě působilo na rozvoj jejich estetických kvalit, druhé období (do konce první republiky) vyznačoval odvrát nových směrů od domácích tradic a řešení problémů ryze uměleckých, jež bylo ovšem vykoupeno poklesem společenského významu spisovatele a jeho díla. Nový vzestup všestranné působnosti, kterému se literatura začíná těšit v poválečných letech, s sebou nyní přináší staré nástrahy:

„Má se stát spolubudovatelkou nové společnosti, její mentality, jejího poměru ke skutečnosti, zčásti snad i jejích institucí. Viděli jsme však na situaci české literatury v devatenáctém století, že přetížení literatury v některém směru porušuje rovnováhu jejích funkcí a má nežádoucí následky. Nechtějme proto ani dnes určovat příliš jednoznačně a závazně pro všechny útvary literární tvorby způsob, jakým má literatura sloužit... A nezapomeňme také, že podstatná, to znamená vždy přítomná, je v literatuře jakožto umění funkce estetická.“⁴⁶ Samotná estetická funkce přitom zrcadlí proměnlivost a různorodost života, jeho orientací a poloh. Proto k pravému literárnímu kvasu patří pluralita literárních škol a směrů, kterou je žádoucí obnovit.

Myšlenka svobody umělecké tvorby, ve kterou vyústil výklad Mukařovského,⁴⁷ zaznívala jako unisono, byť poněkud ztlumené šelestem úliteb na adresu příštích mocných,

43 Tato výtky se objevuje opakovaně ve statích českých avantgardistů, nejvýrazněji u K. Teigeho, už od přelomu 20. a 30. let. K. TEIGE, *Zápasy o smysl moderní tvorby, II. Studie z třicátých let*. Uspořádal V. Effenberger a d. Praha 1969, s. 484.

44 *Tamtéž*, s. 165.

45 *Tamtéž*, s. 223 n.

46 *Tamtéž*, s. 226 n.

47 Ve svém referátu vznesl Mukařovský na intelektuály požadavek, „...aby měli odvahu a svědomitost

i v projevech několika dalších řečníků. U Václava Černého měla podobu emocionálně vypjaté obhajoby nonkonformní, jasnozřivé „předjimatelské“ osobnosti, která „...dává ve svém díle jasný výraz tomu, co v dobově-sociální skutečnosti dříme a temně touží, co samo sebe v ní nechápe, a přece je náznakem budoucnosti nejautentičtější“, a která ve svém téměř nevyhnutelném konfliktu se společností uznává za poslední instanci pouze „vlastní, osobní mravní svědomí“. ⁴⁸ A. Skoumal nastínil ze stanoviska křesťanského personalismu vizi smíření křesťanství se socialismem v nové kolektivitě, v níž by byly chráněny humanistické ctnosti stejně jako niterné spirituální potřeby každé osobnosti. Přitom se však vášnivě ohradil proti demagogii těch, kteří chtějí pokládat člověka „za pouhé zrno v hromadě písku“: „Nedat se lehce, nenalétnout – a také nic nehrát a nepředstírat. Nic odpornějšího nad kamufláž entusiasmů, chatrně přiodívajícího konjunkturální dobrodruhy a kupčičky s radikalismem. Nic ubožejšího nad kolovrátkový repertoar jistých apoštolů, z jejichž sáhodlouhých stereotypních expextorací vyvětral už dávno poslední zbytek racionálního obsahu a zbyla jen nečistá směs žurnalistické lyriky a táborové rétoriky.“ ⁴⁹

Na spisovatelském sjezdu promluvíly také dvě vůdčí postavy meziválečné avantgardy – Vítězslav Nezval a Karel Teige. Oba kdysi uvěřili v jednotu skutečného lidského štěstí, revoluce umění a revoluce společnosti, oba nyní obhajovali moderní poezii a svobodu tvorby. Zatímco však Nezvalova oslava básnictví jako vrcholného stupně umění žít působí spontánně a autor v ní zřejmě vyjadřuje své nejosobnější pocity, na Teigeho jako by doléhala tíseň z možných důsledků jeho kritiky stalinských procesů koncem třicátých let.

Chvalozpěvy na marxismus jako „nesrovnatelný produkt a nástroj lidského ducha ... jeden z nejvyšších vrcholů vzepětí, jehož ... v dějinách vůbec dostupila lidská myšlenka“ ⁵⁰ lze ještě vnímat v kontinuitě s podobnými výroky před dvaceti lety. O bezradnosti, ne-li zoufalosti vnitřně zásadového Teigeho však svědčí to, že se dovolává dávných statí o avantgardě (*Al' žije život!*) básníka S. K. Neumanna ⁵¹ – anarchisty, později kovaného stalinisty, jehož nenávistná obvinění z trockismu a všech myslitelných úkladů proti Sovětskému svazu musel mít dosud v živé paměti; oněch statí, které sám dříve charakterizoval jako „povrchní, neodborné a křivě interpretující estetické problémy“, za nimiž se skrývá „...intelekt nevalné teoretické erudice a nehluboké kultivovanosti, který dává přednost zvucné frázi před precizní formulací a který rád zaměňuje lidovost s vulgárností“ ⁵².

domyslit i vzdálené důsledky svého noetického postoje..., aby z toho, co bude vytvářeno v nejbližší budoucnosti, nemohly být – i bez vůle původcovy – vyvozeny přirozeným během věcí důsledky ideologické a dále praktické, stejně neblahodárnější jako nejzhoubnější.“ (*Tamtéž*, s. 227.) Ve své době mohla tato výzva k odpovědnosti umocnit přesvědčivost řečníkových slov (byť by byla vnímána jako zobecnění zkušenosti druhé republiky), z dnešního pohledu však na ně spíše vrhá stín. Ledaže by si autor vypomohl marxistickou dialektikou, v jejímž jmeně zanedlouho utilitárně zavrhl a odsoudil svá dosavadní teoretická východiska, aby interpretoval tento svůj obrat jako zaujetí „nejblahodárnějšího noetického postoje“.

48 *Tamtéž*, s. 55-57.

49 *Tamtéž*, s. 47 n.

50 *Tamtéž*, s. 208.

51 *Tamtéž*, s. 157.

52 K. TEIGE, *Surrealismus proti proudu*. Cit. podle: *Zápasy o smysl moderní tvorby, II. Studie z třicátých let*, c. d., s. 484. – Ostatně ve svém druhém diskusním vystoupení na sjezdu se Teige se znechucením vyjadřoval o vulgární marxistické žurnalistické kritice, která „...své úsudky řídí účelností politické taktiky a dovede své hodnocení měnit ze dne na den, podle taktických výkyvů“. (*Účtování a výhledy*, c. d., s. 209.)

Přes všechny neblahé zkušenosti s osudem umění v SSSR se Teige nedokázal zřítí mladistvého přesvědčení, „...že ve vyspělé beztržidní společnosti udeří hodina obecné laické tvořivosti, kdy, jak tušil Lautréamont, budou poesii dělat i slyšet všichni...“, za ním však již prorážela na povrch racionální skepse, že epocha umělců-odborníků sice „...nepotrvá věčně, ale neskončí se zajisté dnes ani zítra, nýbrž v době, která je nám dosud nedohledná“.⁵³ Co bylo řečeno o tvůrcích, platí také o konzumentech, respektive jejich vzájemném vztahu: opravdové umění zůstane v dohledné době přístupné jen vybranému publiku a z hesla o zlidovění umění nelze vyvozovat vůči spisovateli žádné omezující nároky.⁵⁴

Teige roku 1946 zůstal věrný sám sobě i svému hlubokému a tragickému rozporu – víře v očištnou moc básnické imaginace spějící žulovým řečištěm dialekticko-materialistického výkladu světa k vykoupení člověka v univerzální říši svobody. Ve jménu druhého však nepopřel první a z věci umění neslevil, což se nedá říci například o jeho bývalém kolegovi z Devětsílu a surrealistické skupiny divadelníkůvi Jindřichu Honzlovi, který se na sjezdu prezentoval jako skalní přívrženeц socialistického realismu.

Také Nezval odmítl poměřovat umění vkusem nebo potřebami lidu, neboť velké dílo nemá vůbec měřítek, ale samo se jimi stává. „Demokratické je, aby většina národa rozhodovala o správě svých věcí. O zrození básně však rozhodne toliko básník...“⁵⁵ Vášnivě protestoval proti pokusům stanovit spisovatelům nějaký pracovní plán na způsob hospodářské dvouletky, s nimiž vystoupili na sjezdu někteří radikálové.⁵⁶ Veden zřejmě svým dávným zaujetím vzdal hold Sovětskému svazu, kde se prý básníci těší největší úctě na světě, to mu ale nezabránilo, aby nazval první republiku, vůči níž na sjezdu zřetelně převládala kritická distance, z kulturního hlediska „moderní Helladou“.

Jakkoli je Nezvalův projev ve svém obsahu a dikci sugestivní, přece jen vyvolává též jisté rozpaky. Pokud se Nezval ve své poválečné tvorbě neřídil vkusem lidu, sotva lze říci třeba o ódách na KSČ a na Stalina, že by nechtěly vyhovět vkusu mocných; těch mocných, na jejichž adresu ve své řeči poznamenává, že téměř nikdy neměli pravdu a opravdoví umělci proti nim vždycky revoltovali. Budiž mu však ke cti, že se nebál oprávněnost tohoto svého soudu dosvědčit o necelé čtyři roky později, když se svým příslovečným temperamentem vystoupil na konferenci Svazu spisovatelů se zásadní obhajobou Františka Halase, Jiřího Koláře a také Karla Teigehe, které Ladislav Štoll právě vylučoval z české literatury.⁵⁷

I. sjezd českých spisovatelů jako největší kulturní podnik svého druhu v třiletí 1945–1948 proběhl ještě v relativně svobodném duchu, avšak již citelně stísněném tlakem celkových politických poměrů i samotným respektem spisovatelů vůči jejich důsaznosti.⁵⁸ Hranice této svobody jsou patrné zejména z toho, o čem se na sjezdu nemlu-

53 *Tamtéž*, s. 156.

54 Na druhou straně se Teige jako jediný na sjezdu zastal tzv. pokleslé literatury – krváků, kramářských písní, erotických tisků – jež měla být v nové společnosti zcela vymýcena pod heslem „boje proti literárnímu kýči a braku“.

55 *Tamtéž*, s. 106.

56 Instruktivní je v tomto směru například Jaromír Hořec: „Dejme si už jednou pokoj s věčnými diskusemi a polemikami, ale dejme si raději plán promyšlené práce, svých prací. (...) Což jsme něco více než technici, národohospodáři, stavitelé v celkové stavbě našeho života? (...) Jestliže mohli naši národohospodáři vypracovat dvouletý plán, vypracujeme jej i my!“ (*Tamtéž*, s. 146 n.)

57 Viz J. KOLÁŘ, *Prométheova játra*. Praha, Československý spisovatel 1990, s. 47 n.

58 František Kovárna vystihl tento dojem se skeptičtější realisty, když konstatoval, že účastník mohl naslouchat

vilu. Nikdo nezpochybnil orientaci společnosti na budování socialismu a potažmo socialistickou povahu kultury. Diskrétní mlčení vládlo kolem rostoucí ideologické agresivity rozbíhajícího se soukolí propagandy KSČ. Marxismus-leninismus jako jediný z diskutovaných filozofických směrů nebyl vystaven kritice. Myšlenky o kulturní autonomii zůstaly v rovině pouhých proklamací a nevzešel z nich žádný konkrétní návrh na její legislativní zajištění (upozornil na to v již zmíněném článku F. Kovárna).

Situovanost „na pomezí“ doby, provázená charakteristickou směsí nadějných očekávání a obav, spojuje tento sjezd se dvěma pozdějšími spisovatelskými sjezdy v letech 1956 a 1967. Hledání *modu vivendi* v konfliktu vlastního svědomí s mocí, taktické sondování hranic přípustné svobody, rozvinutá stínohra významů vyřčených slov jako by v této spojitosti vyjevovaly jednu typickou polohu českých intelektuálů ve dvacátém století. Zatímco se však II. a IV. sjezd spisovatelů odehrávaly na sklonku delších období nástupu a upevnění, respektive recidivy totalitního režimu, a v některých vystoupeních účastníků přinesly osvobozující úlevu z prolomení traumatizujících tabu, v roce 1946 byla dynamika opačná. Svědčí o ní i závěrečná rezoluce sjezdu českých spisovatelů, jež byla koncipována v souladu s většinou projevů jako přihlášení se k budovatelskému dílu socialismu, k socialistickému humanismu a k příkladu Sovětského svazu, který je „zářivým ohniskem úsilí o nové lidství“.⁵⁹ V této rezoluci tak mohly nalézt oporu tendenční interpretace, prohlašující za marginální všechny hlasy, které na sjezdu vybočovaly z linie komunistické kulturní politiky.⁶⁰

Celkovou atmosféru I. sjezdu snad nejuvýstižněji dokreslují epiteta, jež si zde udělili sami spisovatelé: „proroci a lékaři českých duší“, „inženýři lidských duší“, případně „srdcí“ (licence v tomto případě pochází od Stalina), „buditelé nové národní mravnosti“, „odvážní předjimatelé a ukazovatelé cest k zítřkům“, „věrní vykladači a ozřejmovatelé hlubokého společenského přerodu“, „důvěrní přátelé a chápaví druhové pracujícího člověka“, „zdroje nového optimismu“, „hlasatelé nového soudružského humanismu“, „dělníci ducha“, „kováři zítřků“, „kladiva, jejichž zvuk bude každému srozumitelný“ (o lyricích), „posunovači rafíjí na orloji světa“.

sjezdovým debatám „...zatím bez pocitu, že se vrátil z koncilu, který se usnesl na katechismu pravověří“. (O kulturní autonomii. *Svobodné slovo*, 23.6.1946; *Účtování a výhledy*, c.d., s. 321.)

59 *Účtování a výhledy*, c.d., s. 266.

60 Většina komentářů v dobovém tisku, jenž věnoval sjezdu značnou pozornost, spatřovala jeho největší význam právě v deklarované ideové jednotě spisovatelů a zřetelně dávala najevo celkové uspokojení. Články v nekomunistickém tisku vesměs opatrně vytýkaly sjezdovému jednání, že bylo především politickou manifestací a ponechávalo málo prostoru pro věcné otázky umělecké tvorby a provozu. Ferdinand Peroutka připustil nevyhnutelnost socialistického směřování kultury, ale vyslovil obavy z kariéristických sklonů jeho hlasatelů a obecně z důsledků vznikající koalice moci a umění pro samotné umělce a jejich dílo. (*Dnešek*, roč. I, č. 15, s. 225 n.) Otevřeně kritický hlas Františka Kovárny byl však ve své době čestnou výjimkou.

Informbyro a východní Evropa

Vzájemný poměr vnitřních a vnějších faktorů v procesu sovětizace

Leonid Gibianskij

Během procesu sovětizace východní Evropy, který ve východní Evropě probíhal v letech 1944-48, se vnitřní faktory tohoto vývoje pojily s faktory vnějšími do té míry, že se prostě nedá stanovit, kde končí faktor vnější a začíná faktor vnitřní. Je to patrné zejména na tom, jak byly propojeny snahy Sovětského svazu o sovětizaci východoevropských zemí s aktivitami tamějších komunistických stran. Jedním z projevů vzájemného působení těchto dvou složek byla činnost Informačního byra komunistických stran, ježmuž připadlo významné místo v procesu sovětizace a při upevňování jejích výsledků.

O Informbyru už vyšla řada prací, především v západní historiografii a politologii, ale u všech je patrný nedostatek materiálů. Známé jsou zejména knihy A. Ulama, F. Claudina, A. Guerry a L. Marcoua.¹

Členové Informbyra oficiálně zveřejnili pouze několik dokumentů ze tří porad, které se konaly v září 1947, červnu 1948 a v listopadu 1949.² Byla to zásadní usnesení z těchto porad (i když ne všechna) a většina referátů přednesených na prvním a třetím zasedání. Jak však nyní na základě archivních materiálů vyšlo najevo, došlo při publikaci příspěvků z prvního zasedání, včetně hlavního Ždanovova referátu o mezinárodní situaci, k úpravě textů, přičemž to nebyly jen úpravy redakční, ale i obsahové. Některé příspěvky nebyly zveřejněny vůbec: Gomulkův referát o koordinaci činnosti komunistických stran, přednesený na prvním zasedání, Ždanovův referát k jugoslávské otázce na druhém zasedání a konečně Duclosův referát na téma založení Informbyra ze třetího zasedání. (O Duclosově referátu a o přijetí stanov nebyla zveřejněna ani jediná informace.) Na veřejnost neproniklo nejen žádné z diskusních vystoupení, žádný z uvítacích a závěrečných projevů, ale ani informace o otázkách, které byly na programu těchto tří zasedání, pokud se o nich nezmínila oficiální komuniké ze zmíněných porad. S výjim-

1 A. ULAM, *Titoism and the Cominform*. Cambridge (Mass.) 1952; F. CLAUDIN, *La crise du mouvement communiste. Du Komintern au Kominform*. Paris 1972 (*The Communist Movement: from Comintern to Cominform*.. London 1975); A. GUERRA, *Gli anni del Cominform*. Milano 1977; L. MARCOU, *Le Cominform: le Communisme de Guerre Froide*. Paris 1977.

2 Tyto dokumenty se tehdy objevily v tisku těch komunistických stran, které se staly členy Informbyra. Z publikovaných materiálů z prvního a třetího zasedání byly sestaveny dva sborníky, které vyšly v Moskvě: *Informacionnoje soveščanije predstaviteľej někotorych kompartij v Polše v konce sentjabrja 1947 goda*. Moskva 1948; *Soveščanije Informacionnogo bjuro kommunističeskich partij v Vengrii vo vtoroj polovine nojabrja 1949 goda*. Moskva 1949. Oba sborníky vyšly i v jiných jazycích.

kou stručně zprávy o zasedání představitelů členských zemí Informbyra k založení časopisu *Za trvalý mír, za lidovou demokracii!* (leden 1948)³ se veřejnost nedozvěděla ani o další činnosti Kominformbyra, nesouvisející přímo s jeho poradami.

Memoárová literatura zachytila některé další doplňující informace o činnosti Informbyra, a to zejména z období 1947–48. Některé údaje o jeho ustavující poradě v roce 1947 obsahuje oficiální biografie J. B. Tita, kterou v době propuknutí sovětsko-jugoslávského konfliktu napsal vedoucí představitel jugoslávské propagandy V. Dedijer a která vyšla v roce 1953.⁴ V roce 1958 přinesla další informace o prvním zasedání Informbyra kniha jeho italského účastníka E. Reala.⁵ Jednu její část tvoří Realovy vzpomínky a druhou zápisky, které si dělal v průběhu zasedání. Začátkem osmdesátých let vyšly vzpomínky dvou jugoslávských účastníků tehdejšího dění – E. Kardelje a M. Džilase –, z nichž každý věnoval první poradě Informbyra několik stránek.⁶ Vzpomínky Reala a Džilase vznikly až po jejich rozchodu s komunismem, takže nejsou tolik zatíženy ideologickým balastem.⁷ Avšak ani tato svědectví nejsou prosta některých chyb a nepřesností (například Reale se dokonce mýlí v datu konání ustavující rady Informbyra).

Až donedávna byly základní prameny k historii Informbyra nedostupně ukryty v archivech SSSR a zčásti i v archivech zemí, které byly částí jeho bloku. V SSSR a v zemích sovětského bloku („socialistického společenství“) nebylo po dlouhá léta dovoleno zabývat se činností Informbyra. Naproti tomu v Jugoslávii se o Informbyru psalo hodně, zejména v souvislosti s jeho rolí v konfliktu z roku 1948.⁸ Avšak i jugoslávská historiografie a politologie podléhaly ideologické kontrole vládních činitelů a nazíraly na téma Informbyra v duchu propagandistické publicistiky; jugoslávské publikace v té době neustále přemílaly to, co napsal už Dedijer.⁹

Politické změny a odtajňování dříve nedostupných archivů v bývalých socialistických zemích, a zejména v Rusku, umožňuje analyzovat činnost Informbyra na základě příslušných dokumentů. Už v osmdesátých letech upozornili polští badatelé B. Brzeziński a A. Werblan na základě dokumentů z polských archivů na některé neznámé aspekty v souvislosti s poradou v roce 1947, se vznikem Informbyra a s přípravou rady v roce 1948.¹⁰ Zčásti to o vzniku Informbyra zopakoval německý historik J. Foit-

- 3 Komuniké bylo zveřejněno v časopise *Za trvalý mír, za lidovou demokracii!* (z 1.2.1948) a odtud ho převzaly tiskové orgány komunistických stran.
- 4 V. DEDIJER, *Josip Broz Tito*. Příloži za biografiju. Beograd 1953. Současné Dedijer připravil poněkud upravenou verzi této knihy pro západní čtenáře: *Tito*. New York 1953; *Tito Speaks*. London 1953.
- 5 E. REALE, *Avec Jacques Duclos au Banc des accusés à la Réunion Constitutive du Kominform à Szklarska Poręba* (22-27 Septembre 1947), Paris 1958.
- 6 E. KARDELJ, *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944–1957*. Sećanja, Ljubljana-Beograd 1980, s. 106-111; M. DJILAS, *Jahre der Macht: Kräftespiel hinter dem Eisernen Vorhang*. Memoiren 1945–1966. München 1983, s. 151-157. (Anglické vydání: M. DJILAS, *Rise and Fall*, London 1983.)
- 7 V Jugoslávii bylo možné vydat Džilasovu knihu až deset let poté, co se objevila na Západě. Vyšla pod názvem M. DJILAS, *Vlast i pobuna*. Beograd 1991.
- 8 Srov. například: V. PRIBIČEVIĆ, *Sukob između Komunističke partije Jugoslavije i Kominforma*. Beograd 1970; Č. ŠTRBAC, *Jugoslavija i odnosi između socijalističkih zemalja*. Sukob KPJ i Informbiroa, Beograd 1975, 1984; S. KRŽAVAC, D. MARKOVIĆ, *Informbiro: šta je to?* Beograd 1976; D. MARKOVIĆ, S. KRŽAVAC, *Zavera Informbiroa*. Beograd 1987; M. NIKOLIĆ, *Informbiro*. Knj. 1-2, Zagreb 1989.
- 9 Dedijer svou verzi opakovl a doplňoval v dalších svých knihách: V. DEDIJER, *Izgublena bitka J. V. Stalina*. Sarajevo 1969; V. DEDIJER, *Novi prilozii za biografiju Josipa Broza Tita*. T. 3, Beograd 1984.
- 10 B. BRZEZIŃSKI, Wplyw Bira Informacyjnego na polityke PPR, In: *40-lecie Polskiej Partii Robotniczej*. Materiały sesji 5-6 stycznia 1982 r. Warszawa 1982; B. BRZEZIŃSKI, Gomulka a Kominform, *Życie Literackie*, 1982, č. 4, 5; A. WERBLAN, Władysław Gomulka. Sekretarz Generalny PPR. Warszawa 1988, s. 503-528.

zik.¹¹ Analýze činnosti Informbyra na základě nových materiálů z ruských, polských a jugoslávských archivů se věnují články autora této stati, vydané nedávno v Rusku a v Itálii.¹² I tato stať je založena na materiálech objevených v Moskvě, Varšavě a v Bělehradě. Dokumentace bývalého archivu Informbyra, který byl po rozpuštění tohoto orgánu v roce 1956 převezen z Bukurešti do Moskvy, není dodnes přístupna.

* * *

Proces sovětizace zemí východní Evropy zahrnoval dva základní, navzájem úzce propojené jevy: za prvé fakt, že se v těchto zemích chopili moci komunisté a začali v nich budovat společenský a státní systém sovětského typu; za druhé skutečnost, že tyto země byly zapojeny do sovětského bloku – do „socialistického tábora“, dirigovaného Kremlem. Informbyro sehrálo svou roli jak v prvním, tak i v druhém případě, jeho vznik však souvisel hlavně s druhým jevem, s formováním sovětského bloku, neboť Informbyro vzniklo především jako politická struktura „tábora“.

Jak se při vytváření takové struktury doplňovaly snahy Moskvy a snahy východoevropských komunistických stran, komunistických režimů?

Podle Dedijerovy verze, později v historiografii mnohokrát opakované, vyslovili poprvé myšlenku mezinárodního orgánu komunistických stran představitelé jugoslávského režimu, který se ustavil ze svébytného základu dříve než jiné komunistické režimy východní Evropy a zaujímal mezi nimi nejradikálnější komunistické pozice. Dedijer napsal, že v dubnu 1945 se Tito během schůzky se Stalinem vyslovil pro vytvoření poradního orgánu komunistických stran za účelem výměny zkušeností a že Stalin se tohoto nápadu chopil „všemi deseti“.¹³ (Dedijer v této souvislosti neuvedl žádný odkaz na archivní prameny, které by tuto skutečnost potvrzovaly, a ani v materiálech, k nimž jsem měl v sovětských a jugoslávských archivech přístup, není o této věci zmínky.)

Podle téhož autora se Stalin sám rozhovořil o možnosti vytvořit mezinárodní komunistický orgán, a to v rozhovorech s Titem a Dimitrovem koncem května a začátkem června 1946 v Moskvě. Vyložil prý svůj záměr na vytvoření Informačního byra komunistických stran, jež by na svých zasedáních, konaných podle potřeby, provádělo výměnu zkušeností a přijímalo usnesení; ta by na rozdíl od praktik Kominterny nebyla pro komunistické strany závazná. Stalin prý okamžitě podrobil Kominternu ostré kritice a zdůraznil, že v žádném případě nejde o její obnovení. Podle Dedijera se Tito i Dimitrov postavili k Stalinovu záměru kladně.¹⁴ Ani v tomto případě nedoložil Dedijer svá tvrzení archivními údaji ani odkazy na dokumenty. V Titově bělehradském archivu však existují ručně psané poznámky, které si jugoslávský vůdce zaznamenal několik dnů po návratu z SSSR v červnu 1946 a které se speciálně zabývají založením Informbyra. Jsou dokladem toho, že se tato otázka v Moskvě projednávala, a to v podstatě v duchu Dedijerových informací.¹⁵

11 J. FOITZIK, Die Bildung des Kominform-Büros 1947 im Lichte neuer Quellen. *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft*, 1992, č. 12. Foitzik použil materiály z polských i československých archivů.

12 L. J. GIBIANSKIJ, Kak vznik Kominform. Po novym archivnym materialam. In: *Novaja i novejšaja istorija*, 1993, No. 4; Leonid GIBIANSKIJ, La costituzione del Cominform (alla luce di nuovi materiali d'archivio). *Storia Contemporanea*, 1993, n. 4.

13 V. DEDIJER, *Josip Broz Tito*, c. d., s. 470.

14 Tamtéž, s. 453, 471-472.

15 Arhiv Josipa Broza Tita (Beograd), F. Kabinet Maršala Jugoslavije (dále jen AJBT-KMJ), 1-3-c/11, s. 1-2. Podrobněji viz: L. J. GIBIANSKIJ, *Kak vznik Kominform*, c. d., s. 135-136.

Prozatím není jasné, komu patřila iniciativa, pokud jde o nápad vytvořit novou mezinárodní komunistickou strukturu, zda Titovi nebo Stalinovi. Faktem však zůstává, že se touto otázkou zabývali jak kremelský vládce, tak i nejradikálnější vůdce z východoevropských komunistických stran. Tento problém však zaměstnával i další činitele východoevropských komunistických stran, jak to rovněž dokládá iniciativa, kterou na přelomu léta a podzimu 1946 vyvinulo vedení Komunistické strany Maďarska, když se krátce předtím dovědělo o záměru projednávaném v Moskvě Stalinem, Titem a Dimitrovem. Rákosi totiž ÚV VKS(b) navrhl, aby se koncem září 1946 konala v Budapešti za účasti sovětských představitelů porada představitelů komunistických stran Podunají.¹⁶ Jejím tématem měly být společné úkoly při upevňování formujícího se sovětského bloku a při posilování komunistické nadvlády či jejího ustavení tam, kde k tomu ještě nedošlo.

O cílech, které Stalin sledoval jednáními o založení Informbyra s některými východoevropskými komunistickými vůdci, není třeba dělat si iluze. Nová struktura měla sloužit jako nástroj větší sovětské kontroly nad komunistickými stranami a Stalinovo ujišťování, že nejde o obnovu Kominterny, stejně jako jeho kritické poznámky na adresu direktivních metod v činnosti tohoto orgánu,¹⁷ nebylo ničím jiným než pouhou hrou se slovy. Vždyť direktivy Kominterny pocházely právě od něho. A nakonec i po rozpuštění Kominterny pokračovala Moskva v direktivním řízení komunistických stran.

Iniciativa východoevropských komunistických vůdců, kteří měli zájem na organizačním zakotvení součinnosti komunistických stran buď v regionálním, nebo v širším mezinárodním měřítku, vycházela z různých motivů. Odrážel se v ní vliv stereotypních představ komunistického hnutí od dob Kominterny i mezinárodně vyhocená situace období počínající studené války, která v řadě komunistických stran posilovala tendence k těsnějšímu přimknutí se ke „svým“ za hranicemi vlastní země. Někteří představitelé východoevropských komunistických stran viděli v takovýchto aktivitách upevnění vnitropolitického a mezinárodního postavení vlastní strany i vlastní osoby. Právě tato okolnost nepochybně tvořila důležitou součást maďarského návrhu na svolání porady komunistických stran podunajských zemí.

Byla to však výhradně Moskva, kdo měl v této záležitosti rozhodující slovo, a nikoli východoevropské komunistické strany projevující iniciativu. V Moskvě se například rozhodlo, že svolání porady komunistických stran podunajských zemí není z politického hlediska žádoucí a „snaha Komunistické strany Maďarska vystupovat jako jednotící prvek komunistických stran“ není ničím „podložená“, neboť Maďarsko bylo satelitem Německa a jeho „úspěchy při budování lidové demokracie... nejsou tak významné jako u slovanských zemí“. A tak se tato porada nekonala.¹⁸

Nicméně Stalin už nepustil ze zřetele vlastní plán na vytvoření mezinárodní komunistické struktury, která by zahrnovala především východoevropské komunistické strany. Podle svědectví polských komunistických představitelů navrhl na jaře roku 1947 Gomulkovi, aby se ujal iniciativy ke svolání porady představitelů několika komunistických stran. V tomto případě se však Stalin – na rozdíl od schůzek s Titem a Dimitrovem v roce 1946 – o založení Informbyra nešifil a za cíl porady stanovil pouze vytvo-

16 Rossijskij centr chraněnija i izučěnija dokumentov novejšej istorii (dále jen RCCHIDNI, Moskva), f. 17, op. 128, d. 916, s. 1.

17 AJBT-KMJ, 1-1/7, s. 11; Centralen partien archiv pri CK na BKP (Sofija), f. 1, op. 5, a.e. 3, s. 138.

18 RCCHIDNI, f. 17, op. 128, d. 916, s. 1; f. 77, op. 3, d. 109, s. 4-5.

ření společného tiskového orgánu. Podle téhož zdroje reagoval Gomulka na Stalinovu žádost kladně a hned sestavil seznam stran, jejichž účast na budoucí poradě přicházela v úvahu.¹⁹ Archivní prameny k těmto jednáním neexistují, ale v protokolech ze zasedání politbyra ÚV Polské dělnické strany (PDS) v červnu a červenci 1947 se objevila otázka přípravy této porady.²⁰ Koncem července 1947 napsal Gomulka jménem ÚV PDS zvací dopis a rozeslal jej vedoucím představitelům komunistických stran, s jejichž účastí se počítalo. Patřily k nim kromě PDS a Všesvazové komunistické strany bolševiků (VKS(b)) Komunistická strana Jugoslávie, Československa, Bulharska, Maďarska, Rumunska, Francie a Itálie. V pozvání, které reflektovalo dohodu mezi Stalinem a Gomulkou, se skutečně hovořilo o čistě informativním a poradním rázu navrhovaného setkání. Gomulkův dopis dokonce výslovně uváděl, že s výjimkou společného časopisu „není naším cílem vytvořit jakýkoliv orgán mezinárodního dělnického hnutí“.²¹

Mezitím však sovětské vedení nechávalo vskrytu zrát jiný záměr. Když začala praktická příprava porady, Ždanov už v hlášení Stalinovi hovořil o konkrétních sovětských záměrech s poradou východoevropských komunistických stran. Cílem Moskvy bylo „vytvoření koordinačního centra“ zúčastněných komunistických stran „v podobě informačního byra“. Až podle programu uvedeného v Gomulkově dopise odezná a budou zhodnoceny informace jednotlivých stran o činnosti, předloží představitelé VKS(b) formou *via facti* návrh na rozšíření programu jednání o dvě otázky, a to „o mezinárodní situaci“ a „o koordinaci činnosti komunistických stran“. S referátem na první téma měl vystoupit sovětský řečník, na druhé téma chtěli sovětské představitelé zadat referát k vypracování formálním organizátorům porady, tj. Polákům, i když s myšlenkou na vytvoření Informačního byra jako koordinačního centra měla přijít delegace VKS(b).²²

Lhal Stalin Gomulkovi od samého začátku, když navrhoval poradou zaměřenou jen na založení časopisu? Anebo ještě skutečně neměl v úmyslu postavit poradou před hotovou věc – vytvoření Informačního byra, a rozhodl se tak později, možná v rámci reakce na Marshallův plán? Archivní prameny se k této otázce nevyjadřují. Stalin však myšlenku na vytvoření Informačního byra rozvíjel už v roce 1946; je tedy logičtější předpokládat, že Gomulku klamal od samého začátku. V každém případě už nemohlo být koncem léta a začátkem podzimu 1947 pochyb o falešné hře Sovětů. Gomulka chystal poradou s dohodnutým programem a cílem, Moskva zatím tajně připravovala plán, jak dát poradě zcela jiný ráz a postavit její účastníky před hotovou věc.

Tento plán, realizovaný na zasedání ve Szklarské Porebě ve dnech 22.–28. září 1947,²³ svědčí o nejistotě Kremlu, zda komunistické strany pozvané na poradou vyjádří jedno-

19 J. PTASIŃSKI, *Pierwszy z trzech zwrotów czyli rzecz o Władysławie Gomułce*. Warszawa 1984, s. 81; A. WERBLAN, c. d., s. 505.

20 A. WERBLAN, c. d., s. 505; B. BRZEZIŃSKI, *Wpływ...*, c. d., s. 365.

21 AJBT-KMJ, 1-3-b/507, s. 1.

22 RCCHIDNI, f. 77, op. 3, d. 90, s. 10-11.

23 V souladu s plánem sovětského vůdce začalo zasedání 22. září 1947 bez přesně stanoveného programu jednání. Bylo rozhodnuto, že nejprve budou přítomné komunistické strany referovat o své činnosti a pak teprve zasedání vyhlásí témata pro diskusi (RCCHIDNI, f. 77, op. 3, d. 92, s. 2; f. 575, op. 1; d. 1, s. 4). Tvrzení Džilase a Reala, obsažená v jejich vzpomínkách, že Ždanov vystoupil se svým referátem v den zahájení porady (E. REALE, c. d., s. 14-15; M. DJILAS, *Vlast i pobuna*, s. 113), se nezakládají na pravdě. Ždanov pronesl referát teprve 24. září, tedy až po třech dnech jednání vyplněného zprávami o činnosti zúčastněných komunistických stran, kdy Malenkov navrhl zahrnout do diskuse dva body – jeden týkající se mezinárodní situace (referovat měl Ždanov) a druhý o koordinaci činnosti komunistických stran (referát se očekával od představitelů PDS). Zasedání návrh schválilo. (RCCHIDNI, f. 77, op. 3, d. 92, s. 51; f. 575, op. 1, d. 1, s. 152-153.)

myslný souhlas se záměrem na vytvoření koordinačního centra, pokud by o něm věděly předem. Stalin se dokonce i v rozhovorech, které vedl během roku se svými nejspolehlivějšími partnery Titem a Dimitrovem, snažil vzbudit dojem, že v případě Informačního byra nejde o obnovu centralizované struktury typu Kominterny, ale o čistě demokratický orgán. Gomulka pak patřil k oněm východoevropským komunistickým vůdcům, k nimž měla Moskva své výhrady; „veliký vůdce“ se s ním tedy o Informačním byru vůbec nebavil a uchýlil se rovnou k podvodu. Právě jeho si však Stalin vybral jako organizátora porady, protože Gomulka měl pověst „umírněného“ politika, a nikoli radikála typu Tita. Jeho prostřednictvím nechal zaznít zcela „nevinným“ cílům chystaného setkání. Snažil se tak předejít tomu, aby takoví komunističtí činitelé, jako byl například právě Gomulka, z obav, že se chystá obnovení mezinárodních komunistických struktur, začali váhat v otázce porady komunistických stran. Už i samo svolání porady s cíli, které Gomulka po dohodě se Stalinem zopakoval ve svém dopisu, vyvolalo mezi vedoucími představiteli východoevropských komunistických stran rozdílnou reakci. Tajemník ÚV PDS Zambrowski, který v rámci příprav jednal v Československu, Maďarsku a Jugoslávii, Gomulku informoval, že Gottwald se k myšlence porady staví sice kladně, ale „bez entuziasmu“, zatímco reakce Maďarů je „velmi pozitivní“.²⁴

Nelze přesně stanovit, nakolik se na dosažení cílů, které Moskva považovala za nezbytné, podílela sovětská taktika a nakolik postoje samotných představitelů komunistických stran. A to nejen těch, kteří se k vytvoření koordinačního centra stavěli kladně, ale také postoje oněch komunistických představitelů, kteří sice byli proti vytvoření koordinačního centra, ale neměli zájem na narušení vztahů se Sovětským svazem a na prosazování vlastních názorů proti sovětským direktivám. Faktem zůstává, že představitelé pozvaných stran se porady zúčastnili a nikdo s výjimkou Gomulky nic nenamítal proti návrhu sovětské delegace založit Informační byro s koordinačními funkcemi. Kardelj sice ve svých vzpomínkách tvrdí, že představitelé komunistických stran Jugoslávie, Československa, Francie a Itálie tento návrh zamítli,²⁵ ale ani v protokolu z porady, ani v každodenních kódovaných hlášeních, která Ždanov a Malenkov zasílali rádiem Stalinovi ze Szklarské Poreby, se o ničem takovém nemluví. Podle těchto hlášení naopak první tři delegace, o nichž se Kardelj zmiňuje, schválily sovětský návrh ještě v průběhu kuloárových jednání se sovětskými činiteli.²⁶

Gomulkův nesouhlas je znám přímo z jeho reakce (zaznamenal ji Ptasiński),²⁷ ze vzpomínek Kardelje²⁸ a od Bermana,²⁹ který se porady také zúčastnil. Každé svědectví uvádí jinou verzi, takže konkrétní obsah a argumenty Gomulkových námitek zůstávají zahaleny tajemstvím. Podle archivních materiálů se zdá, že Gomulka své náměty nevyjádřil během oficiálního zasedání, ale v průběhu kuloárových jednání. V protokolu z porady o nich totiž není ani zmínka. V rukopisných poznámkách, které si během porady pořizoval Ždanov, jsou zaznamenána slova, že Informační byro je „úzká báze“ a že se nevyhnutelně „změní v Kominternu“, avšak bez uvedení mluvčího.³⁰ Podle Kardelje

24 Archiwum Akt Nowych (Warszawa), Od. VI – Archiwum Lewicy Polskiej (dále jen AAN-ALP), 295/VII-247, s. 2.

25 E. KARDELJ, c. d., s. 110.

26 RCCHIDNI, f. 77, op. 3, d. 92, s. 52; d. 96, s. 1-3.

27 J. PTASIŃSKI, c. d., s. 82.

28 E. KARDELJ, c. d., s. 110.

29 T. TORAŃSKA, *Oni*. Warszawa 1990, s. 101.

30 RCCHIDNI, f. 77, op. 3, d. 93, s. 83.

se tímto způsobem měl vyjádřit Gomulka.³¹ Porovnáme-li informace ze Ždanovových a Malenkovových hlášení Stalinovi, ze zprávy, kterou Kardelj a Djilas po návratu ze Szklarské Poreby předložili politbyru ÚV Komunistické strany Jugoslávie, a konečně z materiálů pléna ÚV PDS ze srpna 1948, na kterém byl Gomulka zbaven funkce generálního tajemníka, vyplývá z nich, že Gomulka měl námitky proti koordinačním funkcím Informačního byra a že souhlasil jen se vznikem čistě informativního orgánu. Dále pak byl proti tomu, aby se zpráva o založení Informačního byra objevila v tisku, a trval na tom, aby zůstala utajena.³²

První projev nesouhlasu vyjadřoval Gomulkův zásadní odpor proti založení direktivního orgánu. Druhá námitka měla spíše taktický charakter a souvisela se zvláštnostmi konkrétní situace v Polsku. Archivní materiály potvrzují domněnku, že se Gomulka obával, aby otevřená účast PDS v mezinárodní komunistické struktuře nezkomplikovala postavení PDS uvnitř země a vztahy Polska se Západem. Jeho obavy sdílela většina členů politbyra ÚV PDS, kteří se zúčastnili porady ve Szklarské Porebě.³³

Polská vzpoura však neměla dlouhého trvání. Moskva ustoupit nechtěla a polské komunistické vedení nebylo natolik silné, aby si mohlo dovolit jakoukoli vážnější konfrontaci se sovětským ochráncem. Gomulka se sice cítil dotčen nečistou hrou, kterou s ním Stalin sehrál, a prohlásil, že se raději vzdá funkce generálního tajemníka ÚV PDS, než aby přijal sovětský plán, ale pod tlakem ostatních členů politbyra ÚV PDS ustoupil.³⁴ Přičemž, přesně v souladu s představami delegace VKS(b), souhlasil s tím, že připraví referát, v němž svým jménem navrhne vytvoření Informačního byra, a to nejen na výměnu zkušeností, ale i ke koordinaci činnosti komunistických stran.³⁵

Takovéto rozuzlení „vzpoury“ bylo přirozeným důsledkem zásad, podle nichž komunistická vedení východoevropských zemí (nejen Polska) budovala v rámci formujícího se sovětského bloku vztahy se Sovětským svazem.

Komunistické strany spojovala se Sovětským svazem jejich politická orientace a doktrína, hlavní společenské cíle a konečně tradiční hierarchické vztahy, které SSSR stavěly do pozice centra světového komunismu a jeho obránce. Když se východoevropské komunistické strany dostaly k moci, začaly dbát o specifické státní zájmy, které se ne vždy a ne ve všem shodovaly se zájmy sovětskými. V některých východoevropských zemích, zejména v Československu a Polsku, se dokonce mezi některými vedoucími komunistickými představiteli rozšířily představy, že k socialismu lze dospět i jinak než radikálními sovětskými metodami a napodobováním sovětského vzoru. Tyto nové tendence by sice byly s to narušit dřívější subordinaci východoevropských komunistů vůči Moskvě, byly však neutralizovány nejméně dvěma faktory.

Jedním z nich byl konfrontační *blokový* postoj k vývoji ve světě, který byl typický nejen pro sovětské vedení, ale v určité míře i pro ostatní východoevropské komunistické vůdce. Jak archivovaný protokol z porady ve Szklarské Porebě, tak Realovy zápisy dokládají, že všichni účastníci porady podpořili klíčovou tezi Ždanovova referátu o dvou protikladných *táborech* a o tom, že nejdůležitější je boj mezi nimi. Tento názor

31 E. KARDELJ, c. d., s. 110.

32 RCCHIDNI, f. 77, op. 3, d. 96, s. 2; f. 575, op. 1, d. 62, s. 31, 54, 65; Arhiv Jugoslavije (Beograd), F. SKJ, CK SKJ (dále jen AJ-CK SKJ), III/29, s. 2, 3.

33 RCCHIDNI, f. 575, op. 1, d. 62, s. 54.

34 Tamtéž, s. 31, 65; f. 77, op. 3, d. 96, s. 2; J. PTASIŃSKI, c. d., s. 82; T. TORAŃSKA, c. d., s. 101.

35 RCCHIDNI, f. 575, op. 1, d. 1, s. 276-279; AAN-ALP, 295/VII-247, s. 37-43.

vytvářel předpoklady pro vznik zásady, že politiku každé z východoevropských komunistických stran je třeba podřídit obecným zájmům *tábora*. Například právě Gomulka, který plně sdílel ždanovovskou tezi o boji *táborů*, na poradě řekl: „Polská delegace se domnívá, že v současné mezinárodní situaci vévodí veškerému průběhu událostí hlavní mezinárodní otázky a vnitřní politika komunistických stran je jimi nutně určována.“³⁶ Za hlavní sílu *antiimperialistického a demokratického tábora* považovali komunističtí předáci Sovětský svaz a toto přesvědčení vedlo k upevnění jeho postavení jako centra a tvůrce zákonů. Jakýkoli vážnější odpor vůči direktivám Moskvy se pak stával nemyslitelný.

Druhým, neméně důležitým faktorem, který bránil jakékoli opozici, byla skutečnost, že s výjimkou snad jen Jugoslávie a Albánie, kde komunistický režim vznikl přirozenou cestou (i když za celkové sovětské podpory), přivedly ve většině východoevropských států komunistické strany k moci mimořádné okolnosti. V důsledku druhé světové války se tyto země dostaly do sféry sovětské vojenské a politické kontroly a ocitly se také pod přímým sovětským vlivem, umožňujícím zásahy do jejich politického vývoje. Například právě v Polsku přítomnost sovětských jednotek způsobila, že komunisté získali moc a začali budovat komunistický režim, ačkoli většina obyvatelstva byla zjevně proti. Tento fakt pevně připoutával většinu východoevropských komunistických stran k Sovětskému svazu, znemožňoval jim postavit se Moskvě otevřeně a zásadně na odpor a v konečné fázi z nich dělal pouhé nástroje sovětské politiky.

Uvedené okolnosti vedly k tomu, že porada ve Szklarské Porebě přijala usnesení o založení Informbyra přesně podle sovětského plánu, který nakonec (a také podle plánu) převedl *do slovní podoby* Gomulka. Z devíti komunistických stran, které se staly členy Informbyra, bylo sedm ze SSSR a z východní Evropy. Tak byl tento orgán již svou podstatou předurčen stát se v první řadě politickou strukturou sovětského bloku. Jeho úkolem bylo posilovat a udržovat sovětskou kontrolu nad východoevropskými členy *tábora*.

Toto posláni Informbyro názorně předvedlo ve své první velké akci, v sovětsko-jugoslávském konfliktu roku 1948.³⁷

Konflikt vznikl z rozporu mezi některými specifickými zájmy jugoslávského komunistického režimu a Moskvy. Šlo zejména o jugoslávské snahy získat dominantní úlohu na Balkáně, zvláště ve vztahu k Albánii, a o sovětské pokusy politiku Bělehradu, včetně zmíněných sfér, pevně kontrolovat a plně ji podřídit svým cílům a představám. Konflikt vznikl poté,³⁸ když jugoslávské vedení odmítlo vzít na vědomí řadu direktiv vydaných Moskvou a dokonce s nimi během února a března 1948 dalo najevo svou nespokojenost. Aby zlomil Bělehrad a přinutil ho ke kapitulaci a k bezpodmínečné poslušnosti, Kreml odvolal z Jugoslávie sovětské vojenské a civilní poradce a zmrazil ekonomickou a vojenskou pomoc, kterou až dosud poskytoval Titově vládě. Dále pak v řadě dopisů obvinil jugoslávské představitele z antisovětismu, nacionalismu a z ústupu od zásad marxismu-leninismu.

Do celé, v podstatě uměle vykonstruované akce Moskva neprodleně zapojila východoevropské členy Informbyra. 27. března 1948 jim bez vědomí jugoslávské strany

36 RCCHIDNI, f. 575, op. 1, d. 1, s. 265; AAN-ALP, 295/VII-247, s. 57.

37 L. J. GIBIANSKIJ, K istorii sovětsko-jugoslávského konfliktu 1948–1953 gg., *Rabočij klass i sovremennij mir*, 1990, No. 2, 5; *Političeskije issledovanija*, 1991, No. 1; *Sovětskoje slavjanoveděnije*, 1991, No. 3, 4; *tamtéž*, 1992, No. 1; *Slavjanoveděnije*, 1992, No. 3.

38 L. J. GIBIANSKIJ, Sekretnaja sovětsko-jugoslávskaja perepiska 1948 goda. *Voprosy istorii*, 1992, No. 4/5, 6/7, 10.

zaslala první z těchto dopisů.³⁹ Stalin kalkuloval s tím, že východoevropští komunističtí vůdci, postaveni před nezbytnost informovat sovětské vedení o svém postoji ve vzniklém konfliktu, budou nuceni připojit se k odsouzení Jugoslávie. Tím bude na jedné straně dosaženo většího politického tlaku na Bělehrad a na straně druhé i větší podřízenosti ostatních komunistických režimů ve východní Evropě. Zároveň měla takto projevovaná kolektivní podpora udělit lekcí každému z východoevropských režimů; měla názorně ukázat, co čeká každého, kdo se rozhodne nerespektovat direktivy Kremlu.

Jak archivní prameny, tak historiografické údaje svědčí o tom, že východoevropští komunističtí vůdci – přinejmenším mnozí z nich – neprojevali valnou ochotu uvěřit sovětským obviněním na adresu Bělehradu o ústupu z pozic marxismu-leninismu; o Titovi a jeho spolupracovnících bylo známo, že jsou z hlediska komunistické věrouky neortodoxnější. Nedůvěru k sovětským obviněním projevil už počátkem dubna 1948 Gomulka, který postoj Moskvy označil za přehnaný.⁴⁰ Podle Djilasova svědectví mu dal také Dimitrov důvěrně najevo svou podporu Jugoslávii, když 19. dubna projížděl Bělehradem.⁴¹ Ani Gheorghiu-Dej – aspoň podle jeho rozhovoru s jugoslávským velvyslancem 16. května – nebral sovětská obvinění vážně.⁴² Když však řídicí orgány pěti východoevropských komunistických stran (tj. politbyra a v případě KSČ prezidia ÚV) dostaly od ÚV VKS(b) kopii sovětského dopisu jugoslávskému vedení z 27. března, nepožádaly Bělehrad o vysvětlení a přijaly v průběhu prvních tří dubnových týdnů usnesení, v nichž vyjádřily solidaritní se sovětským postojem. Své rezoluce zaslaly ÚV VKS(b) a ten je doručil ÚV KSJ.⁴³ Poslušnost, kterou prokázaly východoevropští členové Informbyra a koncem dubna a v první polovině května i jeho členové západoevropští,⁴⁴ umožnila Kremlu, aby v květnu vystoupil s iniciativním návrhem na svolání porady Informbyra k posouzení „sovětsko-jugoslávských rozporů“.⁴⁵ Postoj, který předem zaujali všichni členové Informbyra s výjimkou Jugoslávie, jasně předurčil charakter jednání ve prospěch Moskvy.

Předáci východoevropských komunistických stran svou poslušností utvořili a do praxe Informačního byra zakotvili precedens, kdy jakékoliv sovětské domněnky, nároky a obvinění vznesené na adresu kterékoli z komunistických stran okamžitě podpořily strany zbývající. Mimochodem, podobná praxe poznamenala již první poradu Informbyra, na níž všichni účastníci z východní Evropy podpořili Ždanovovu kritiku na adresu komunistických stran Francie a Itálie.⁴⁶ Obvinění jugoslávských komunistů však znamenalo, že na řadu přišli sami Východoevropané, jejichž strany na rozdíl od stran francouzské a italské byly stranami vládnoucími. A komunističtí vůdci Bulharska, Ma-

39 Dopis byl zaslán komunistickým stranám Maďarska, Bulharska, Rumunska, Polska a Československa 31. března 1948. Srv.: AJ-CK SKJ, IX, I-1/20, s. 2; AJBT-KMJ, I-3-b/142, s. 2; I-3-b/184, s. 1, 2; I-3-b/513, s. 1, 2; I-3-b/548, s. 1, 2.

40 RCCHIDNI, f. 575, op. 1, d. 62, s. 31-32, 71-72. Srov. A. WERBLAN, c. d., s. 520-521; J. PTASIŃSKI, c. d., s. 111. Ptasiński se zmýlil, pokud jde o datum a okolnosti tohoto Gomulkova výroku.

41 V. DEDIJER, *Josip Broz Tito*, c. d., s. 528-529; M. DJILAS, *Vlast i pobuna*, c. d., s. 155.

42 AJBT-KMJ, I-3-b/549.

43 AJ-CK SKJ, IX, I-1/20, s. 1-2; V. DEDIJER, *Novi prilozi...*, t. 3, s. 388-389; AJBT-KMJ, I-3-b/142, s. 1-4; I-3-b/184, s. 1-3; I-3-b/513, s. 1-3; I-3-b/548, s. 1-5.

44 Příslušné rezoluce schválilo politbyro Francouzské komunistické strany a sekretariát Italské komunistické strany (RCCHIDNI, f. 575, op. 1, d. 46, s. 51-53, 75).

45 L. J. GIBIANSKI, *Sekretarja sovetko-jugoslavskaja perepiska...* *Voprosy istorii*, 1992, No. 10, s. 151, 152; RCCHIDNI, f. 77, op. 3, d. 103, s. 1-3.

46 RCCHIDNI, f. 575, op. 1, d. 1, s. 195-208, 217, 223-235, 237-239, 258, 259-262. Srov. L. J. GIBIANSKI, *Kak vznik Kominform*, c. d., s. 146-148.

ďarska, Polska, Československa a Rumunska uposlechli sovětských direktiv stejným způsobem.

Otevřený nesouhlas Bělehradu se sovětskými obviněními a navíc ještě skutečnost, že jugoslávští komunisté odmítli v květnu 1948 účast na nadcházející poradě Informbyra, se zcela rozcházel s pocitem příslušnosti vedoucích představitelů ostatních východoevropských zemí k *bloku*. Tento pocit příslušnosti navíc zvýrazňoval fakt ustavení komunistických režimů v jejich zemích, jejichž existenci na rozdíl od Jugoslávie umožňovala jen sovětská kontrola této části světa. Proto se například Gheorghiu-Dej i Gomulka, přestože sovětská obvinění nesdíleli, snažili přimět jugoslávské vedení k řešení konfliktu v rámci *tábora* a Informbyra, urovnáním vztahů se SSSR a dosažením vzájemné dohody. Rozkol s Moskvou a neúčast na poradě Informbyra hodnotili jako krok, který „prospěje jedině nepříteli“, jako „odtržení se od světového revolučního hnutí“.⁴⁷ Ve skutečnosti tento postoj jen posiloval sovětskou tendenci uplatňovat vůči východní Evropě taktiku maximálního diktátu.

Mnozí východoevropští komunističtí vůdci měli pro podporu sovětských obvinění vznášených na adresu jugoslávského vedení také řadu vlastních důvodů. Jedním z nich byla snaha vysloužit si zvláštní přízeň sovětského ochránce a upevnit si tak vlastní pozice. Podle archivních materiálů se tato snaha projevila zejména v postoji Rákosiho. Na poradě Informbyra v červnu 1948 zaujal nejradikálnější postoj a nabídl i pomoc při organizování ilegálního protititovského orientovaného boje v Jugoslávii. Po poradě navrhl Moskvě, aby vyslala do Bělehradu na V. sjezd KSJ skupinu východoevropských komunistických vůdců, kteří by přímo na sjezdu vyzvali k odstranění Tita a jeho stoupenců z vedení KSJ.⁴⁸ Také ostatní východoevropští i západoevropští účastníci porady z roku 1948 sdíleli Rákosiho snahu pomstít se Bělehradu za jeho dřívější postavení v sovětském bloku a komunistickém hnutí, které bylo v prvních letech po válce privilegované. Jistě to také byla pomsta za povýšenost a kritizování, kterého se tehdy dostávalo jiným komunistickým stranám a *lidovým demokraciím* od jugoslávských komunistů.⁴⁹ Vedoucí představitelé komunistických stran sousedních zemí byli ještě zřetelně ovlivněni dávnými spory s Bělehradem o otázce hranic a Bulhaři navíc spory o vytvoření federace (jihoslovanské nebo balkánské).⁵⁰ Všechny tyto okolnosti, kterých Kreml obratně využil, stupňovaly snahu východoevropských členů Informbyra podílet se na protijugoslávské akci. Usnesení z porady roku 1948 ji posvětilo a zároveň jí dalo podobu účinného nástroje Moskvy v procesu utužování kontroly nad všemi východoevropskými komunistickými režimy.

Už při přípravě této porady chystalo oddělení zahraniční politiky ÚV VKS(b) materiály s „lekcemi“, které bylo podle názoru Moskvy zapotřebí vyvodit pro ostatní komunistické strany východní Evropy z „jugoslávských chyb“. Mimo jiné už tyto materiály obsahovaly úvahy o zahájení boje s „kulaky“, o odmítnutí koncepce „specifické národní cesty k socialismu“, o posílení represivní politiky a o prosazení bolševického modelu v komunistických stranách.⁵¹ Některé z těchto tezí pronikly jako součást kritiky jugoslávského vedení do rezoluce z porady Informbyra. Tyto směrnice se staly předpokladem završení procesu sovětizace východní Evropy.

47 AJBT-KMJ, I-3-b/514, s. 1; I-3-b/549, s. 3-4.

48 RCCHIDNI, f. 77, op. 3, d. 106, s. 13; f. 575, op. 1, d. 49, s. 42.

49 Tamtéž, f. 77, op. 3, d. 106, s. 5, 13, 15; d. 108, s. 18, 29, 30, 31; f. 575, op. 1, d. 46, s. 54, 72, 75.

50 Tamtéž, f. 77, op. 3, d. 106, s. 6; f. 575, op. 1, d. 46, s. 58, 61-62.

51 Tamtéž, f. 575, op. 1, d. 50, s. 1-18, 23-33, 44-55.

Invaze 1944

Konec války horké a počátek války studené

Vilém Prečan

Invaze Spojeneckých expedičních vojsk v Normandii, jakkoli úspěšná, nezpůsobila zásadní obrat ve vývoji druhé světové války. Takovým obratem byly už události první dekády prosince 1941: 1. japonský útok na americkou základnu Pearl Harbour a z toho plynoucí vstup či vtažení USA do války jak proti Japonsku, tak proti Německu, čímž se „poslední evropská válka“ změnila na válku světovou;¹ 2. zastavení a odražení německého náporu na Moskvu. Úspěch roku 1944 neubírá také nic na velikosti a významu pro průběh války sovětské operaci z přelomu let 1942–43, jež byla spojena s tehdejšími názvem města na Volze – Stalingradu.

Invaze z června 1944, započatá „nejdelším dnem“, tato „nejobtížnější a nejsložitější vojenská operace všech dob“ (Winston Churchill),² akce, jež podle Stalina neměla v dějinách válek nic srovnatelného co do šíře záměru, ohromného rozsahu a mistrovského provedení,³ však přece jen byla mimořádně významným mezníkem druhé světové války: byla počátkem konce hitlerovského Německa.

Nieměně ještě ne koncem. Po 6. červnu 1944 bylo třeba ještě dlouhých jedenácti měsíců soustředěného válečného úsilí, než byla válka skončena – přinejmenším v Evropě – a v Reměši a Berlíně podepsána v květnu 1945 bezpodmínečná kapitulace. Vojska nacistického Německa byla sice stále více tísněna ze tří stran, z východu, z jihu a ze západu, až do konce dubna 1945 byla však s to klást houževnatý odpor.

Úspěch invazní operace stál Spojenecký expediční sbor 37 tisíc životů, celou jednu pětinu vojáků, kteří se vylodili v prvních čtyřiaadvaceti hodinách od zahájení vylodovací operace „Overlord“. Město Caen, vzdálené od pobřeží nějakých dvacet kilometrů, dokázali Němci držet navzdory každodennímu bombardování a dělostřeleckému ostřelování až do 9. července, ačkoli původní plán operace počítal s tím, že bude obsazeno už 6. června. Osvobozovací tažení od pobřeží k Paříži, 250 až 300 kilometrů, trvalo 12 týdnů (do Paříže vstoupili Spojenci 25. srpna).

1 Parafrázuji název knihy amerického historika Johna LUKACSE *The Last European War, September 1939 – December 1941*, Garden City (New York), Anchor Press-Doubleday 1976.

2 „The most difficult and complicated operation ever to take place.“ Cit. podle Stephen E. AMBROSE, *D-DAY June 6, 1944. The Climatic Battle of World War II*, New York etc., Simon & Schuster 1994, s. 13.

3 Stalin dopisovateli *Pravdy*, kde byl jeho výrok publikován 14.6.1944. Srv. J. STALIN, *O veliké vlastenecké válce Sovětského svazu*, Praha, Svoboda 1945, s. 113.

V polovině prosince byli Němci ještě schopni provést protiofenzivu v Ardenách a během deseti dnů zatlačit americká vojska o 30 až 100 kilometrů na západ. Bitva na přístupech k Rýnu začala 8. února 1945, trvala 6 týdnů a byla úspěšně zakončena přechodem řeky na několika místech 22. března 1945.

Je známo, že po vyhlášení „totální války“ koncem července 1944 Hitler bojoval o čas ještě zoufaleji než předtím: šlo mu o to ještě uskutečnit plán zničení evropského Židovstva a dočkat se kýžené roztržky mezi západními spojenci a Sovětským svazem.

To byly rozhodující reality tehdejší doby a v nich spočívalo hlavní nebezpečí pro svobodu národů: vycházelo z nacistického Německa. O situaci na asijsko-pacifickém bojišti bude ještě řeč.

Z perspektivy konce války, jejíž výsledek známe, převažují úvahy nad „prohraným mírem“ a vlastnímu vítězství se nedostává dostatečného ocenění. Úvahy a polemiky o osudech světa a zejména naší země v posledním období války se často vyčerpávají vypočítáváním toho, co se mělo dělat jinak. Jak válka skončila, ví i malé dítě, a proto se válečné vítězství nad Německem a Japonskem bere jako cosi samozřejmého (nutného a zákonitého), div ne daného od samého počátku. Na tu nejdůležitější okolnost, že Spojenci museli nejdřív vyhrát válku proti Německu a Japonsku, jak velký a složitý úkol to byl, co všechno s sebou přinášel, nejen do jara 1945 v Evropě, ale ještě několik dalších měsíců na Dálném východě, to se ze zorného úhlu těch, kteří jsou při pohledu na minulost zaujati především současnými problémy, zcela vytrácí: všechno se posuzuje z hlediska pozdějšího vývoje, v tomto případě v optice studené války.

Pohled, který je zaměřen pouze či převážně na to, co se stalo „potom“, po znovunabytí svobody v roce 1945, často také přehlídí, jak velký zápas musel být *za války* sveden o myšlenku obnovení československého státu v jeho předválečných hranicích. Navíc pak současníci, vycházející z půldruha roku staré reality dnešního českého státu, ztrácejí vnímavost a porozumění pro děje a zápasy, jež souvisely s obnovením existence Československa před padesáti lety.

Nebylo by nic snazšího než říci, že invaze měla dalekosáhlé mezinárodní důsledky pro obnovení Československé republiky. Bylo by to však tvrzení velmi zjednodušené a ve své přímočarosti poplatné slavnostní příležitosti.

Jistěže, invaze a skutečnost, že se k dosavadním frontám, na nichž se Německo bránilo, přidala nová, jejíž zásluhou se dostalo do kleští bez možnosti přesunovat rezervy z jednoho konce Evropy na druhý, znamenala ve svých důsledcích, že se porážka Německa a vítězný konec války ocitly v dohledu. Všechny úvahy o tom, co dělat ke konci války, a přípravy na obnovení státní svrchovanosti dostaly reálnější časovou perspektivu a přesnější kontury. Bylo by možné citovat dobové zprávy o ohlasu invaze na domácí půdě, sledovat, jak reagoval odboj.

Nicméně zásadní otázky, jež souvisely s obnovením Československa, byly vyřešeny již před invazí, a pokud některé z nich byly precizovány později (týkalo se to zejména britských postojů v několika dílčích otázkách), neměl na to bezprostřední vliv postup západní fronty.

Okolnost, že Československo přestalo existovat ještě před druhou světovou válkou, a způsob, jak k tomu došlo, měly za následek, že nebylo uznáno jako válčící stát od samého počátku války a jeho další osudy byly po určitou dobu nejisté. K definitivnímu obratu v této věci došlo v polovině roku 1941. Velká Británie uznala nótou z 18. čer-

vence 1941 prozatímní československou vládu v Londýně za vládu *Československé republiky* a Edvarda Beneše jako jejího prezidenta. Britové tím formálně zrovnoprávnili československou vládu i prezidenta s ostatními spojeneckými hlavami států a vládami.⁴

Téhož dne, 18. července 1941, byla v Londýně podepsána československo-sovětská dohoda, jíž sovětská vláda uznávala statut Československa před Mnichovem 1938. Sovětům nedělalo potíže a neměli žádné skrupule skončit ze dne na den s politikou, kterou provozovali dva roky, v době po uzavření paktu o neútočení s Německem, a která mimo jiné znamenala odchod čs. velvyslance ze země a navázání diplomatických styků se Slovenskou republikou.⁵ Postoj vlády Spojených států amerických byl poněkud odlišný v tom smyslu, že na jedné straně sice nikdy nebyla *de jure* uznána skutečnost územních změn, k nimž došlo na základě mnichovské dohody a po zániku Československé republiky, avšak plného a definitivního uznání se československé vládě v exilu od USA dostalo až v říjnu 1942.

Ani Spojené státy, ani Sovětský svaz se nepotřebovaly zvlášť zabývat důsledky dohody čtyř velmocí uzavřené v Mnichově v září 1938; britská diplomacie naproti tomu nepovažovala za slučitelné s vlastním pojetím mezinárodního práva, aby prohlásila dohodu, kterou podepsal její ministerský předseda, za neplatnou od samého počátku. Toto dilema vyřešili Britové v srpnu 1942 sdělením československé vládě, že se při stanovení definitivních hranic Československa na konci války nebudou řídit žádnými změnami, k nimž došlo v roce 1938 nebo později.

Po podepsání československo-sovětské spojenecké smlouvy z prosince 1943, jíž se prezident Beneš domníval upevnit mezinárodní postavení země do budoucnosti a za cenu maximální vstřícnosti, povolnosti a přízpůsobení zabezpečit sovětské nevměšování do vnitřních záležitostí země a neutralizovat mocenské ambice komunistické strany, usilovala československá exilová diplomacie od jara 1944 o upevnění československé pozice na Západě.⁶ Smlouva obdobná výše zmíněné nepřicházela v úvahu ze strany Británie ani Spojených států; československá vláda se proto snažila alespoň o symbolické gesto, jímž by byla dohoda s Brity a Američany upravující vztahy mezi československými orgány civilní správy a spojeneckými velitelskými v době postupného osvobozování Československa.

Takovou dohodu uzavřeli s Československem Sověti na jaře 1944, poté když se sovětská vojska přiblížila k jeho předválečným hranicím.⁷ (Tato dohoda však později na podzim 1944 nebyla Sovětům na překážku, když šlo o to znemožnit činnost představitelů československé vlády na území Podkarpatské Ukrajiny.) Britové i Američané se předloženým návrhem obdobné dohody odmítli zabývat vzhledem k nepravděpodobnosti předpokladu, že by britské a americké jednotky přišly do kontaktu s československým územím.

4 Zatím stále nejlepší rozbor historie uznání exilové čs. vlády v Londýně nabízí Johann Wolfgang BRUEGEL: *The Recognition of the Czechoslovak Government in London*. *Kosmas*, Vol. 2, No. 2, Summer 1983, s. 1-13; v poněkud rozšířené německé verzi článek publikoval časopis *Bohemia*, B. 24 (1983), H. 2, s. 335-347 (*Die Anerkennung der tschechoslowakischen Auslandsregierung 1940-1942*).

5 Nejlepší obraz náhle změny sovětského chování vůči čs. představitelům podávající zprávy britského zástupce u čs. prozatímní vlády B. Lockharta ministru Edenovi z 26.6., 7. a 9.7.1941 (č. 61-63); *Public Record Office London* (dále jen PRO), FO 371, 26394.

6 Podrobněji jsem tyto otázky vložil a dokumentoval v článku *British attitudes towards Czechoslovakia, 1944-45* v časopise *Bohemia*, B. 29, H. 1, 1988, s. 73-87.

7 Srv. např. v edici pramenů *Cesta ke Květnu. Vznik lidové demokracie v Československu*. M. Klimeš, P. Lesjuk, I. Malá, V. Prečan. Praha, Nakladatelství ČSAV 1965, dok. 20, s. 125-128.

Tato a další obdobná jednání, na československé straně hodnocená jako neúspěch, byla uzavřena na konci května 1944, v předvečer invaze.

Od léta 1944 československá strana usilovala o zvýšení britského i amerického podílu na podpoře protifašistického odboje na československém území. Tato pomoc se stala aktuální zejména tehdy, když koncem srpna 1944 vypuklo na Slovensku povstání proti Němcům a domácímu režimu.⁸ Britové, také z obavy, aby se na Slovensku neopakovala varšavská tragédie, zaujali stanovisko, že Slovensko je v sovětské operační sféře; jakákoli reálná a účinná pomoc musí tudíž přijít odtud a nesmí být učiněno nic, s čím by Sověti předem nevyslovili plný souhlas. Jelikož se Sověti rozhodli všechny britské dotazy ve věci povstání na Slovensku ignorovat a neodpovídat na ně, odsoudili se Britové prakticky k nečinnosti. Na americké straně měla pouze Donovanova *Office of Strategic Service* do jisté míry volnou ruku natolik, že zařídila odeslání dvou zásilek zbraní na Slovensko z letecké základny v Itálii.

Britské vojenské kruhy zaujali negativní stanovisko také k československé žádosti o příslib pomoci při povstání v Protektorátě na konci války. Bez ohledu na politickou argumentaci *Foreign Office*, zejména britského velvyslance u čs. vlády Nicholse, že by se u Čechů neměl vyvolat dojem, jako by byli zcela opuštěni a vydáni napospas Rusům, převážilo stanovisko britského imperiálního štábu: povstání širšího rozsahu v Čechách a na Moravě mohou poskytnout účinnou pomoc včetně leteckých operací pouze sovětské ozbrojená síly.⁹

Došlo k delikátní situaci: československé orgány v Londýně se neodvážily sdělit do vlasti odbojovým organizacím, které urgovaly pomoc zbraněmi ve stále větším měřítku, holou pravdu a říci, že požadované zbraně z Anglie nedostanou. Britové o tom věděli, měli však jedinou starost: aby na ně nepadla zodpovědnost za jakékoli povstání v Čechách a na Moravě, jemuž by nemohli účinně pomoci. Československé vysílání BBC bylo přísně kontrolováno, aby odtud nevyšla žádná bojová výzva do Československa, jejíž následky by uvedly Brity do nepříjemné situace.¹⁰

Obdobná situace se opakovala o několik měsíců později, v dubnu 1945, když se oproti původnímu očekávání americká armáda dostala na území Československa. Edena a Churchillova iniciativa směřovala zejména k urychlení postupu americké armády směrem ku Praze. V korespondenci mezi britským ministerstvem zahraničí a minis-

8 Odkazují na svůj příspěvek *The 1944 Slovak Rising* ve sborníku *British Political and Military Strategy in Central, Eastern and Southern Europe in 1944* (Ed. by William Deakin, Elisabeth Barker, Jonathan Chadwick. London, Macmillan Press 1988), s. 223-234 a na jeho českou, rozšířenou verzi, kterou otiskly pod názvem *K problematice slovenského povstání 1944 Proměny*, 1989, roč. 26, č. 4 a slovenský časopis *Fragment K*, 1990, č. 1.

9 Srv. článek citovaný v pozn. 6. Nešlo však o žádná, mezi spojenci dohodnutá pásma operací nebo vlivu, jak se někdy mylně uvádí, také na základě dobových dokumentů čs. vojenských kruhů v Londýně. Neexistovala také žádná předem určená čára dotyku angloamerických a sovětských vojsk. Na jaltské konferenci v únoru 1945 byla schválena dohoda o poválečných zónách v Německu a v Berlíně; zároveň se dojednalo, že bojové akce povedou ozbrojená síly toho kterého spojeneckého státu bez ohledu na poválečné okupační zóny a že každá armáda postoupí až tam, kam ji přivede logika boje vedeného s cílem bezpodmínečné kapitulace nacistického Německa. Jednání o okupačních sektorech v Rakousku nebylo uzavřeno před koncem války. A pokud šlo o Československo, o takových otázkách se nejednalo vůbec a neexistovaly v tomto ohledu žádné dohody: ani o okupačních zónách, ani o sektorech vojenských operací.

10 Jak ukázal nejnověji Jiří ŠOLC, situace se změnila bezprostředně před koncem války, požadované množství zbraní však už nebylo možné na československé území dopravit. Srv. Šolcův článek *Zbraně nebudou! K dodávkám zbraní do českých zemí na jaře roku 1945, Historie a vojenství*, roč. XL/1991, č. 3, s. 40-73. Nejnověji se otevřely možnosti ke studiu dílčích aspektů této problematiky v americkém Národním archivu ve Washingtonu.

terským předsedou Churchillem se argumentovalo takto: „Stěží možno pochybovat o tom, že osvobození Prahy a co největší částí západního území Československa Američany by zcela změnilo poválečnou situaci v Československu a mohlo by ovlivnit i poměry v zemích s ním sousedících. Jestliže západní velmoci nebudou hrát významnou úlohu při osvobození Československa, může se země snadno dostat na jugoslávskou cestu.“¹¹

Winston Churchill hovořil několikrát telefonicky s generálem Eisenhowerem a nakonec intervenoval 30. dubna 1945 u prezidenta Trumana; ten se však přidržel vojenských priorit zastávaných představiteli americké armády.¹² Je známo stanovisko generála Marshalla, náčelníka amerického Výboru náčelníků štábu, označovaného za strůjce amerického vítězství ve válce, z depeše generálu Eisenhowerovi 28. dubna 1945: „Osobně... bych nerad hazardoval s americkými životy pro čistě politické cíle.“ Velitel spojeneckých expedičních sil mu dal za pravdu: „...nepokusím se o žádný krok, který bych shledal z vojenského hlediska za nerozumný, jen proto, abychom získali nějaké politické výhody“.¹³

V angloamerické vojenské strategii nebylo obsaženo nic, co by připomínalo soupeření se Sověty, kdo dojde dále na západ nebo na východ. V roce 1943 převládaly na straně západních spojenců spíše obavy, že by se sovětská vojska mohla zastavit na sovětských hranicích z roku 1941 a nepokračovat ve válečných operacích proti Německu.

- 11 „It can hardly be doubted that the liberation of Prague and as much of the territory of Western Czechoslovakia as possible by the Americans might make the whole difference to the post-war situation in Czechoslovakia and might well influence that in nearby countries. If the Western Allies play no significant part in Czechoslovakia's liberation, the country may well go the way of Yugoslavia.“ Citováno ze stanoviska O. Sargenta (*Foreign Office*) P.M./OS/45/21 z 22.4.1945 nadepsaného „Czechoslovakia“, které bylo určeno ministerskému předsedovi Churchillovi. Ten vyjádřil téhož dne naprostý souhlas a požádal Sargenta, aby připravil koncept pro ministra Edena a Výbor náčelníků štábu. (PRO, FO 371, 47121.) – Citovaná formulace se s nevelkými obměnami přelévá do dalších dokumentů a nakonec našla uplatnění – takřka v totožném znění – v Churchillově telegramu Trumanovi 30.4.1945. Poprvé se eventuálního postupu amerických vojsk do Československa a zejména ku Praze dotkl ministr Eden v rozhovoru s americkým velvyslancem v Londýně Winantem 12. dubna 1945. Po ministrově odletu na Rooseveltův pohřeb ve Washingtonu poslal na základě jeho instrukcí A. Cadogan 16.4.1945 velvyslanci dopis, v němž podtrhl politický aspekt celé otázky. (Tamtéž.) Winant referoval o věci Státnímu departamentu až 22.4.1945. (*Foreign Relations of the United States*, 1945, vol. IV, s. 441 n.)
- 12 Srv. například VI. díl Churchillových válečných pamětí – Winston S. CHURCHILL, *The Second World War, Vol. VI, Triumph and Tragedy*, London etc., Cassel 1954, s. 442. Při čtení pasáží o tehdejších Ch. jednáních s Eisenhowerem nutno však mít na paměti to, co zaznamenal ve svém deníku Ch. sekretář Colville 1.1.1953 – třebaže i to nutno číst s vědomím, že osm let dalšího vývoje mělo zpětný vliv na hodnocení událostí z konce války: „Finally he [Churchill] lamented that owing to Eisenhower winning the presidency he must cut much out of Volume VI of his War History and could not tell the story of how the United States gave away, to please Russia, vast tracts of Europe they had occupied and how suspicious they were of his pleas for caution.“ (John COLVILLE, *The Fringes of Power. Downing Street Diaries 1939–1945*. London etc., Hodder and Stoughton 1985, s. 658.)
- Prezident Truman podal svou verzi uvedených epizod v prvním díle svých pamětí: *Memoirs by Harry S. Truman. Volume One, Year of Decisions*, Garden City (New York), Doubleday 1955, s. 216 n. Alespoň úryvek z jeho argumentace: „Churchill was constantly pressing us to keep the greatest possible military strength in Europe... We, however, had to keep in mind that after the defeat of Germany there still remained Japan. To bring Japan to her knees would require the transfer of many troops from Europe to the Pacific. To be sure, I agreed with Churchill that it would be desirable to hold the great cities of Berlin, Prague, and Vienna, but the fact was that, like the countries of eastern Europe, these cities were under Russian control or about to fall under her control.“
- 13 Srv. příslušný pasus v mém příspěvku *Die Großmächte und die Tschechoslowakei gegen Ende des Zweiten Weltkrieges* (ve sborníku *Sowjetisches Modell und nationale Prägnung. Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Marburg/Lahn, J.G.Herder-Institut 1991, s. 31-41), kde cituji příslušné dokumenty a uvádím literaturu k dané problematice.

Na konci března 1944 zaslal generál Marshall prezidentu Rooseveltovi posudek ministerstva obrany o tom, že sovětská vojska nepřekročí hranice z roku 1941, leda v případě úspěšné vyloďovací operace přes kanál, nebo když se Německo náhle zhroutí.¹⁴

Nasvědčoval tomu i postup sovětských vojsk v prvních měsících roku 1944. Do poloviny roku Sověti znovuzískali takřka všechno, co považovali za jádro svého domácího území, zastavili se však na hranicích Finska, a pokud jde o Polsko, v zásadě nepostoupili za takzvanou Curzonovu linii; 8. dubna 1944 došli na předválečné východní hranice Československa a překročili je pouze symbolicky; výjimkou byla pouze Moldávie. Poté když západní spojenci 7. dubna 1944 Moskvě oznámili, že druhá fronta bude otevřena za sedm týdnů a požádali o údaje, jaké ofenzivní záměry má sovětské velení, nedostalo se jim žádné odpovědi. Na další dotaz o dva týdny později byli britští a američtí představitelé pouze ujištěni, že sovětská ofenziva bude odstartována simultánně s invazí do Francie, to však bylo všechno. Až do konce dubna totiž sovětský generální štáb ofenzivní plány vypracovány neměl.¹⁵

Až v prvomájovém Stalinově rozkaze zazněly poprvé nové tóny, svědectví o tom, že na sovětské straně došlo k strategickému rozhodnutí. Slova o tom, že nestačí vyhnat nepřátelská vojska ze sovětského území, ale že raněnou německou bestii je nutno pronásledovat a dobít ve vlastním doupěti, byla autoritativním potvrzením, že sovětská armáda půjde až do Berlína. V rozkaze se hovořilo o nutnosti osvobodit Poláky, Čechoslováky a jiné národy západní Evropy, zdůrazňovalo se však, že tento úkol může být splněn jen společným úsilím Sovětského svazu, Velké Británie a USA, kombinovaným úderem z východu a ze západu.¹⁶

Velká sovětská letní ofenziva začala 22. června 1944. Poté když měl Stalin přesvědčivý důkaz o angloamerickém odhodlání otevřít skutečnou druhou frontu v západní Evropě, vyslal své armády přes hranice z roku 1941 a začal dobývat území, jež se mělo stát součástí jeho nového impéria. Počínal si obezřetně, ale rozhodně, jak ukázalo ustavení či spíše dosazení Lublinského komitétu. Do šesti týdnů od započetí invaze, 22. července 1944, byla ustavena *de facto* prozatímní domácí polská vláda v prvním dobytém polském městě na západ od Curzonovy linie.¹⁷ V pamětech George Kennana najdeme text napsaný v září 1944; v pasáži týkající se sovětských expanzivních plánů se mimo jiné říká: „Až do června 1944 všechny takové ruské cíle musely čekat na rozvinutí skutečného vojenského úsilí západních velmocí. Bez něho nebylo jisté ani ruské vítězství.“¹⁸

To však platilo i naopak, o vítězství Američanů a Britů. Požadavky vedení války neúprosně převažovaly nade všemi ostatními prioritami i mnohem později. Na začátku

14 „... the Soviets will not attempt to go beyond the 1941 boundary except in case of successful cross-Channel operation and/or a German collapse.“ Citováno podle Vojtech MASTNY, *Russia's Road to the Cold War. Diplomacy, Warfare, and the Politics of Communism, 1941–1945*, New York, Columbia University Press 1979, s. 158.

15 Údaje předcházejících dvou odstavců se vesměs opírají o Mastného knihu, c.d., s. 156–158, kde se uvádějí a citují příslušné prameny.

16 Rozkaz č. 70 nejvyššího velitele z 1. května 1944, J. STALIN, *O veliké vlastenecké válce Sovětského svazu*, c. d., s. 110.

17 Srv. MASTNY, c.d., s. 167–181. Mastný došel k tomuto závěru: „Stalin grasping for a unilateral solution to the Polish question highlighted the profound change in his outlook that had been brought about by the advent of the Second Front. In shaping his long-term aims, the Normandy landings proved an even greater landmark than Stalingrad.“ *Tamtéž*, s. 181.

18 „Until June 1944, all such Russian aims had to await the exertion of a real military effort by the Western powers. Without that effort, not even Russian victory was assured.“ George F. KENNAN, *Memoirs 1925–1950*, Boston etc., Little, Brown 1967, s. 520.

ledna 1945, když dohasínala poslední Hitlerem nařízená německá protiofenziva, obrátil se Churchill na Stalina se žádostí o urychlení připravované sovětské ofenzivy ve východním Prusku v zájmu ulehčení situace spojenců v Ardenách.¹⁹ Bez ohledu na to, že to znamenalo urychlení příchodu sovětských vojsk do střední Evropy.²⁰

Pro Stalina se ovšem postup sovětských vojsk co nejdál na západ stal v poslední fázi války závažným válečným cílem. V rozhovoru, o němž už před lety podal svědectví Milovan Djilas, prohlásil Stalin v dubnu 1945, že tato válka se podstatně odlišuje od všech předcházejících tím, že každá velmoc vnutí svůj vlastní politický systém území, které obsadí.²¹ Z toho hlediska měla pražská operace pro Sověty eminentně politické pozadí: šlo jim o to obsadit co největší část československého území a udržet Američany co nejdále v západních Čechách, zejména pak stranou Prahy, jak to nedlouho poté vyložil maršál Koněv na shromáždění sovětských důstojníků.²²

Sovětské vrchní velení riskovalo osud Prahy a pomoc tamějšímu povstání nehrála v jeho kalkulacích žádnou roli. Eisenhower, poté když vyhověl sovětské žádosti, aby se americká vojska zastavila na čáře Karlovy Vary – Plzeň – České Budějovice, informoval Sověty o zprávách z bojující Prahy i o požadavcích povstalců, zejména na vyslání bojových letadel, a ponechával jim na vůli, aby buď vyslali své hloubkové letce, nebo požádali o provedení takové akce Američany.²³

Stejně jako Sověti byli s to riskovat osud Prahy i komunisté v České národní radě, pokud lze věřit svědectví Josefa Smrkovského z roku 1965. Řekl tehdy, že ke generálu Pattonovi nebyla vyslána delegace ČNR se žádostí, aby vtáhl do Prahy, protože šlo o nabídku politicky nebezpečnou: „Uvědomovali jsme si, že vpustit americkou armádu do Prahy by znamenalo dělat z ní osvoboditelku. Důsledkem toho by ovšem byl podstatný přesun ve prospěch buržoazie.“²⁴ Nemohu si ověřit, zda tato slova nebyla vyřčena jen proto, aby autor dvacet let po událostech prokázal svou pravověrnost. Víím pouze, že žádný sebevěšnivější apel by nebyl u generála Pattona nic zmožil, i kdyby si americký velitel sebevíce přál do Prahy se svými vojsky dojít.

Když Winston Churchill nedlouho po válce pracoval na svých válečných pamětech, napsal v úvodu jejich šestého, závěrečného dílu tato slova: „Nazval jsem tento svazek

19 Poté když zástupce generála Eisenhowera maršál Tedder stále ještě nedorazil do Moskvy, aby zjistil, jaké jsou sovětské záměry, poslal Churchill Stalinovi 6.1.1945 depeši, v níž se mj. pravilo: „...I shall be grateful if you can tell me whether we can count on a major Russian offensive on the Vistula front, or elsewhere, during January“. Stalin následujícího dne přislíbil operaci velkého rozsahu ne později než v druhé polovině ledna: „You may rest assured that we shall do everything possible to render assistance to the glorious forces of our Allies.“ Winston S. CHURCHILL, c.d. (srv. pozn. 12), s. 242 n.

20 A taky bez ohledu na to, co věděl nebo tušil, jak vyplývá z válečných pamětí generála de Gaulla, kde je zaznamenán rozhovor s Winstonem Churchillem z listopadu 1944. Churchill se měl vyjádřit v tom smyslu, že Američané jsou dosti bezstarostní a nepovažují nebezpečí ruské expanze v Evropě za příliš vážné. Přirovnal Rusko k hladovému vlkovi uprostřed stáda ovcí. Srv. John LUKACS, *The Ducl. Hitler vs. Churchill: 10 May-31 July 1940*, London, The Bodley Head 1990, s. 233.

21 „This war is not as in the past; whoever occupies a territory also imposes on it his own social system. Everyone imposes his own system as far as his army has power to do so. It cannot be otherwise.“ Milovan DJILAS, *Conversations with Stalin*, London, Rupert Hart-Davis 1962, s. 105.

22 Koněv 19.5.1946; jeho výroky cituje kniha *Osvobození Československa Rudou armádou 1944–1945*, sv. 2, Praha, Naše vojsko 1965, s. 389.

23 National Archives Washington, RG 331, SHAEF SGS 370.64 Czechoslovakian Resistance Groups, zejména SHAEF to Military Mission in Moscow, FWD-21001, 8 May 1945.

24 Viz Česká národní rada a Pražské povstání. Rozhovor s Josefem Smrkovským. *Dějiny a současnost*, roč. VII, 4/65, s. 1-3.

Triumf a tragédie, protože naprosté vítězství Velké aliance nepřineslo všeobecný mír světu plnému obav.²⁵

V optice toho, co může být právem pocíťováno jako tragédie tehdejší východní Evropy a co je pochopitelně stále převažujícím pocitem pro ty, kteří se sotva čtyři roky zotavují z jejich následků, by však neměl být zapomenut onen triumf, ono vítězství. Především by neměli být zapomenuti všichni ti, kdo k němu přispěli, kdo se na jeho dosažení podíleli, ať velkými, všeobecně známými činy, či hrdinstvím a obětmi bezjmennými. Vlastenecké mýty a politická ideologie, někdy obojí, ale převážně jen ideologie (často bez vlasteneckých mýtů, které by byly menším zlem), ovládaly čtyřicet let obraz o historii druhé světové války. Přišel čas skoncovat s jedním i druhým, se všemi jednostrannostmi, a také nestavět dějiny před soudní tribunál. Přišel čas naučit se vážit si našich veteránů z front druhé světové války i z protifašistického odboje; také na české straně máme proč ctít slovenské národní povstání, protože bylo činem na straně spojenců a za Československou republiku, která byla jednou z absolutních hodnot pro tehdejší společnost; přišel čas projevit respekt vůči povstání pražského obyvatelstva v květnu 1945. Ve výčtu by bylo možno pokračovat: v zásadě jde o to nezíkat se minulosti jen proto, že se nám nevydařila tak, jak bychom si tehdy či dnes přáli.

Nejsem si jist, zda by při přísném zkoumání obstálo ono označení tragédie pro všechno, co následovalo po triumfu z jara 1945. Koneckonců i dnešek, dnešní svět, naděje, které vkládáme do budoucnosti, jsou tak či onak také ovocem a důsledkem onoho vítězství z posledního roku války, započatého červnem 1944. Úspěšná invaze a po ní následující tažení západní Evropou až k Labi, jejichž tíha ležela na statisících mladých amerických mužů „nejzelenější armády na světě“ – pro absolutní většinu z nich to bylo první bojové nasazení²⁶ – znamenala pro celou okupovanou západní Evropu počátek demokratické obrody.

Snad ještě více však přinesla Německu, totiž té větší části Německa, z níž povstala Německá spolková republika v podobě, jak existovala do roku 1990 a na jejíž demokratické podstatě se nic nezměnilo sjednocením s bývalou NDR. Invaze z června 1944, kterou dnešní Německo už bez rozpaků nazývá počátkem osvobození, se stala pro Němce šancí vybudovat svobodný stát, jaký jejich historie dosud neznala. Tuto příležitost jako svého druhu obrovskou sázku na svobodu vytvořili západní spojenci, a v německé společnosti se našlo dosti sil, které ji dokázaly využít a proměnit v realitu.

Stěží lze hovořit o tragédii americké zahraniční politiky, jestliže uvážíme, jakou úlohu sehrály Spojené státy a jeho spojenci při rezistenci vůči komunistickému totalitarismu v letech studené války, jak svou existencí, hospodářským rozmachem, rozvojem demokracie a rozvíjením občanských svobod vytvářeli naději, poskytovali příklad a inspiraci pro utlačené národy. A pomyslíme-li na antitotalitní demokratické revoluce z konce osmdesátých let, na vnitřní zdroje jejich vítězství ve společnostech označovaných za komunistické, můžeme říci, že ani v této části světa poválečná tragédie sovětizace neznamenal trvalou, nenapravitelnou katastrofu civilizační.²⁷

25 „I have called this volume *Triumph and Tragedy* because the overwhelming victory of the Grand Alliance has failed so far to bring general peace to our anxious world.“ W. S. CHURCHILL, c.d., s. IX.

26 Srv. Stephen E. AMBROSE, c.d., s. 48: „At the end of 1943 the U.S. Army was the greenest army in the world.“ Na téměř místě uvádí Ambrose, že polovina nováčků byli absolventi středních škol.

27 K této úvaze o pojmu „tragédie“ v souvislosti s poválečným vývojem mě inspiroval článek Johna Lewise GADDISE „The Tragedy of Cold War History“ v americkém časopise *Diplomatic History*, Vol. 17, No. 1 (Winter 1993), s. 1-16.

To nejpodstatnější na Velké alianci (používám tohoto termínu raději než označení „antihitlerovská koalice“), na spojeneckém svazku USA, Velké Británie a Sovětského svazu v letech 1941–1945, bylo její vítězství. Kdyby byly vyhrály mocnosti fašistické Osy a Velká aliance byla poražena, či se předčasně rozpadla, mohla být druhá polovina dvacátého století pro svět daleko horší.

Lidé roku 1944 a 1945 nevěděli a nemohli vědět to, co víme dnes my. Ani ti mezi nimi, kteří měli k dispozici takové informační prostředky jako prezident Roosevelt a Winston Churchill, nebyli vševědoci. Především však neměli příliš na vybranou: nebyli všemocní,²⁸ a platí to o všech, i o Stalinovi. Museli vyhrát válku, a to nemohl jeden bez druhého. V tomto ohledu byly tyto tři spojenecké velmoci společností se vzájemným ručením takřka neomezeným.²⁹

Každý z nich ovšem měl kromě toho nejvyššího cíle nadřazeného nad všechny ostatní – vítězství ve válce – své vlastní priority. Nešlo při tom jen o Evropu; pro velkou, možná dokonce větší část Ameriky byla nejobzavřenější fronta Tichý oceán a úhlavním nepřítelem Japonsko. V posledních týdnech dubna 1945 se v amerických jednotkách spojeneckých expedičních sil v Evropě vybírali vojáci nejhodnější pro nasazení na Dalním východě, jen co skončí evropské tažení;³⁰ vojenské velení USA počítalo s dalšími osmnácti měsíci války po skončení nepřítelství v Evropě. Americký prezident pak navíc s tím, že bude muset splnit slib daný voličům a postarat se o rychlou a spořádanou okupaci Německa tak, aby se američtí „boys“ mohli vrátit domů co nejdříve. Východní Evropa mezi priority Spojených států nepatřila. Norský historik Geir Lundestad, dnešní ředitel Nobelova ústavu v Oslu, o tom uveřejnil už v roce 1978 šesti-stránkovou knihu.³¹

Winston Churchill neměl v úmyslu, jak prohlásil v roce 1942, „předsedat rozpuštěné britské impérii“³²; mezi prvotní britské zájmy patřily rovnováha sil na kontinentě (proto se na britský nátlak ocitla Francie mezi okupačními mocnostmi v Německu, včetně jejího členství ve Spojenecké kontrolní komisi a francouzského pásma v Berlíně) a dále přednostní vliv v pruhu států od východního Středomoří po Persii. Řecko bylo pro Británii důležitější než mnohá země východní Evropy, jak ostatně ukázala Chur-

28 Již před lety upozornil Timothy GARTON ASH (From World War to Cold War, *The New York Review of Books*, Vol. XXXIV, No. 10, 11 June 1987) na to, že na Velkou trojku nelze pohlížet jako na všemocné olympské bohy, kteří mohli vytvářet – každý ve sféře své působnosti – pořádek, jaký se jim zachtělo, limitováni pouze zásahy druhých bohů. – Článek Gartona Ashe, psaný jako úvaha o třech knihách na téma počátků studené války, zůstává svými zevšeobecňujícími podněty stále velmi aktuální, a to i v dnešních debatách o všech „kdyby“, jež by údajně či skutečně mohla dát běhu války jiný směr a zastavit sovětská vojska nikoli až na Labi, ale na Odře, Visle či dokonce už na Bugu.

29 Nejnovějším pokusem o analýzu vztahů Velké aliance v letech 1941–45 je rozsáhlý sborník *Allies at War, The Soviet, American, and British Experience, 1939–1945* (Edited by David Reynolds, Warren F. Kimball, and A. O. Chubarjan, London, Macmillan Press 1994, 456 s.). Britští, američtí a ruští historici tu podrobili zkoumání otázky vojenské strategie, hospodářství, „domácí fronty“ a zahraniční politiky tří velmocí jednotlivě i všech účastníků koalice ve vzájemném vztahu.

30 Srv. např. závěrečnou kapitolu „End in Europe“ v knize: Forrest C. POGUE, *George C. Marshall: Organizer of Victory*. New York, Viking Press 1973, zejména s. 574 n.

31 Geir LUNDESTAD, *The American non-policy towards Eastern Europe, 1943–1947. Universalism in an area of essential interest to the United States*. Tromsø, Universitetsforlaget 1978.

32 „I did not become Prime Minister to preside over the liquidation of the British Empire.“ Cit. podle J. LUKACSE, *The Duel*, c.d., s. 236.

chillova hra na procenta vlivu v Rumunsku, Bulharsku, Maďarsku, Jugoslávii a Řecku v rozhovoru se Stalinem v Moskvě 9. října 1944.³³

Naproti tomu pro Stalina představovala střední a jihovýchodní Evropa základní prioritou z hlediska bezpečnostních zájmů Ruska jako nárazníková zóna v případě jakéhokoli příštího ohrožení západních hranic Sovětského svazu. Logika průběhu válečných událostí způsobila, že v této oblasti měli Sověti obrovskou převahu, přičemž nebylo jasné, jak své vojenské přítomnosti využijí nebo zneužijí. Nebylo však pochyb o tom, že jsou s to diktovat v tomto prostoru vlastní řešení a že není po ruce síla, jež by jim v tom zabránila.³⁴ Bylo možno pouze spoléhat na to, že jejich životní zájem na další spolupráci Velké trojky i po válce jim uloží vlastní zdrženlivost.

Bez ohledu na ty či ony priority se ovšem nakonec metody uplatnění sovětského vlivu v Polsku, Československu, sovětském pásmu Německa, Maďarsku, Bulharsku a Rumunsku staly jednou z hlavních příčin rozpadu válečné koalice: hlavní fronta studené války probíhala podél železné opony, za níž drželi Sověti národy, které osvobodili v posledním roce války z německé okupace či nadvlády, přičemž v některých případech je namístě hovořit nikoli o osvobození země, nýbrž o jejím obsazení.

To je minulost, ale stále to ještě nejsou uzavřené dějiny pro státy této oblasti, které zažily nejen osvobození zásluhou válečné spolupráce Velké aliance před padesáti lety, ale také nejméně čtyřicet let nesvobody vinou toho, že tehdejší vítězné velmoci podceňovaly, přehlížely či zanedbávaly zájmy menších států, ať proto, že je chtěly ovládat jako v případě Sovětského svazu, nebo proto, že měly jiné priority, jako tomu bylo v případě USA a Velké Británie.

Poslední věta může znít z mých úst příliš politicky. Hovořil jsem zde výlučně jako historik; snažil jsem se využít slavnostní příležitosti pro svou věc, připomenout některé skutečnosti a souvislosti z historie konce horké války před padesáti lety, jež plynule přecházela do války studené, a přispět k překonání jednostranných či jednorozměrných interpretací minulosti. Nebyl bych však práv své povinnosti, kdybych nepřipomenul, že minulostí se zabýváme nejen proto, abychom se s ní vyrovnali, osvobodili se od její tíhy a našli od ní potřebný odstup, ale také proto, abychom se z ní poučili, nechceme-li, aby zítřek byl horší než včerejšek nebo stejně špatný, byť třeba jiným způsobem.

Referát přednesený na Mezinárodní konferenci k 50. výročí otevření druhé fronty. Konference se konala v Praze 9. června 1994 a pořádala ji ASCEA, pobočka v České republice, ve spolupráci s ministerstvy zahraničí a obrany.

33 D. REYNOLDS v příslušné kapitole knihy *Allies at War* (c.d., s. 341 a pozn. 35 na s. 352) považuje za hlavní Churchillův záměr v daném případě dohodu o sféře vlivu na Balkáně, zaměřenou přednostně na Rumunsko a Řecko. Ke starší literatuře uváděné Reynoldsem nutno vzít v úvahu prameny, které uvádí a cituje Martin GILBERT v 7. díle Churchillovy biografie *Road to Victory. Winston S. Churchill, 1941–1945* (kap. 53 – Moscow, October 1944: 'Powerless in the Face of Russia'), poprvé publikovaném v r. 1986.

34 Chtěl bych zde připomenout slova, jimiž uzavíral v polovině sedmdesátých let Hugh SETON WATSON rekapitulaci Po třiceti letech ve sborníku *Communist Power in Europe 1944–1949* (Ed. by Martin McCauley, London, Macmillan Press, 1977). Šlo o poněkud jinou konkrétní souvislost, totiž o to, proč soupeření s komunisty jejich umírnění odpůrci prohráli, slova před deseti lety zesnulého britského historika mají však obecnější platnost. Dovožoval, že bez ohledu na to, zda Stalin měl nebo neměl předem vypracovaný a promyšlený plán, nikde v zemích tehdejší východní Evropy nebylo síly, která by mohla vzdorovat Sovětskému Rusku, imperiální moci, jež vnikala do vákuua zanechaného Hitlerem. („...whether there was or was not a Stalin master plan – there was nowhere the strength which could enable them to stand up to Soviet Russian imperial power as it flowed into the vacuum left by Hitler...“; c.d., s. 230.)

O předpokladech sovětizace východní Evropy

Ústav pro soudobé dějiny AV ČR v Praze uspořádal ve dnech 11.–13. září 1993 mezinárodní vědeckou konferenci na téma *Vnitřní faktory, které usnadnily sovětizaci států střední a východní Evropy v letech 1944–48* (Internal factors facilitating the sovietization of the Central and East European states, 1944–1948). Konference, sponzorovaná Nadací Konráda Adenauera a Open Society Fund, se konala v Opočně, stranou velkoměstského ruchu, což vytvořilo příznivé podmínky pro intenzivní diskusi v průběhu zasedání i mimo ně.¹

Hlavním úkolem konference bylo posoudit, které faktory vnitřního vývoje byly nejdůležitější pro získání mocenského monopolu komunistických stran v jednotlivých státech střední a východní Evropy a nastolení panství Sovětského svazu v tomto regionu po druhé světové válce. Účastníci setkání v Opočně soustředili pozornost zejména na Československo, Maďarsko, Polsko a Rumunsko. Celý jeden půlden si vyhradili na přednesení zpráv a na diskusi o stavu a přístupnosti archivních pramenů k nejnovějším dějinám v jednotlivých postkomunistických zemích.

Fórum tohoto čísla *Soudobých dějin* nemá v úmyslu suplovat sborník referátů opočenské konference. Využívá přednosti velké části přednesených příspěvků, že se totiž na vysoké úrovni analýzy zabývaly specifickými aspekty vývoje jednotlivých zemí, a kompenzuje to, co většina z nich (až na referát Heikke Larmoly) neobsahuje – pokus o srovnávací analýzu. Ta, jak čtenář jistě sám sezná, je při rozboru tohoto období mimořádně obtížná vzhledem k tomu, jak byly zkoumané země rozdílné ve všech ohledech a jak odlišným vývojem prošly za druhé světové války. Nepochybně už z popisu situace v té či oné zemi lze odvodit ne jeden podnět k hlubšímu zpracování některých témat.

Redakce *Soudobých dějin* se souhlasem autorů vybrala, redakčně zpracovala a opatřila registry² nejpodstatnější, materiálově nebo věcně nejbohatší pasáže z deseti referátů přednesených na konferenci. Máme za to, že takové pásmo, mozaikově spojující výklad o různých sférách života v několika zemích (nezamýšleně se do popředí dostaly problémy Československa), přímo vybízí k úvahám srovnávacího rázu.

1 Konference se zúčastnilo čtyřicet historiků a odborníků z příbuzných oborů ze čtrnácti zemí (Velká Británie, Česká republika, Finsko, Izrael, Kanada, Maďarsko, Německo, Polsko, Rumunsko, Rusko, Slovensko, Švýcarsko, Ukrajina, USA), kteří vyslechli dvacet tři referátů. Konferenci řídil ředitel ÚSD V. Prečan; zahajovací projev přednesl nestor československých studií v zahraničí H. Gordon Skilling, který konferenci také uzavíral hodnotícími poznámkami.

2 Registry (celé odstavce) jsou označeny kurzívou.

Ze zmíněného pásma jsme vyčlenili příspěvek Leonida Gibianského a otiskujeme jej jako samostatný článek.¹ Gibianský se v úvodu článku dotýká problému neodlučitelnosti některých vnějších a vnitřních faktorů. O tom se diskutovalo na samotné konferenci a dotkl se toho v závěrečných poznámkách i Skilling. Poukázal na to, že při zkoumání tématu vzestupu komunismu k moci je žádoucí položit větší důraz na okolnost, jak byly mezinárodní a domácí faktory vývoje vzájemně propojené a jak se podmiňovaly. Jako příklad *par excellence* takové dvojtvárnosti některých fenoménů uvedl v této souvislosti komunistické strany v jednotlivých zemích: každá z nich byla jak významným domácím činitelem, tak současně nástrojem (ne-li médiem) k přenášení hledisek, přání a požadavků zvnějška, tj. sovětské strany. Podobně bylo Informační byro komunistických stran mezinárodní agenturou zabezpečující sovětskou kontrolu, uskutečňovalo však své cíle prostřednictvím jednotlivých komunistických stran. Na druhé straně – dovozoval Skilling – západní velmoci svou nezajímavostí a nedostatečným pochopením klíčových událostí přispěly k slabosti nekomunistických stran.

Československo a Finsko v poválečné sovětské sféře vlivu

Heikki Larmola

Finští komunisté uvítali 25. únor 1948 v Československu a noviny finských komunistů Vapaa Sana napsaly, že „československá cesta je i naší cestou“. Pro odpůrce komunistů ve Finsku to však byla záminka k zahájení protikomunistické kampaně, která vyvrcholila obviněním komunistů z příprav státního převratu. Východní situace Československa a Finska byla ovšem podle autora zcela rozdílná.

K prohře komunistů ve Finsku je bezpočet důvodů. Jsou téměř opakem faktorů, které pomohly komunistům k moci v Československu; činitelé velmocenské politiky jsou ze všech nejdůležitější. Pokud jde o supervelmoci, byl vliv Sovětského svazu na záležitosti ve střední, východní a severovýchodní Evropě bezprostřednější než vliv Spojených států, a to již ze zeměpisných důvodů.

Hlavním důvodem prohry komunistů ve Finsku byla zřejmě skutečnost, že Sovětský svaz neměl po druhé světové válce životně důležité zájmy ve vzdáleném severním koutě Evropy. Za ovládnutí Finska by zaplatil nepřiměřeně velkou cenu; kdyby se pak následkem sovětizace Finska připojilo k NATO Švédsko, známý producent železné rudy, oceli, strojů a kulčkových ložisek, a přivedlo Američany na západní pobřeží Botnického zálivu, Sovětský svaz by na takovém výměnném obchodu dokonce prodělal. Z pohledu Sovětského svazu bylo nepochybně výhodnější, když zůstaly obě severské země neutrální.

Po skončení druhé světové války nemělo Československo žádného souseda, který by mohl podpořit jeho nezávislost stejným způsobem, jako Švédsko podpořilo Finsko. Všichni sousedé Československa utrpěli válkou. A po pádu Německa byly pouze Spojené státy tak silné, aby zabránily růstu jednostranného sovětského vlivu.

Je ovšem také možné, že v důsledku vojenské dohody Eisenhowera a Antonova propásly Spojené státy poslední možnost, jak ovlivnit politický vývoj ve východní Evropě.

¹ L. Gibianský svůj konferenční referát nazvaný *Informbyro a východní Evropa – podíl vnitřních a vnějších faktorů v procesu sovětizace* – pro *Soudobé dějiny* podstatně přepracoval.

Později se musely spokojit pouze s politickými protesty, zatímco Sovětský svaz svůj vliv ve střední a východní Evropě stále prohluboval. Na konci léta roku 1947 dal prezident Truman ministru zahraničních věcí Janu Masarykovi na srozuměnou, že Američané nebudou vojensky zasahovat, i kdyby Sovětský svaz Československo vojensky obsadil.¹

Pro Fíny se vyvíjela situace příznivěji již od léta 1944. Tehdy sice sovětská armáda obsadila Karelskou šíji a Viborg a Finové byli nuceni stáhnout se z obsazených území ve východní Karélii, nicméně útok sovětské armády se jim podařilo zastavit. Důvodem, proč sovětský vojenský tlak na finské straně zeslábl, byl Stalinův příkaz přesunout jednotky z finské fronty do střední Evropy. „O osudu Evropy se nerozhoduje v Helsinkách, ale v Berlíně“, řekl tehdy. A tak Finsko nebylo ovládnuto ani obsazeno, nemuselo ani bezpodmínečně kapitulovat. Helsinky, Londýn a Moskva byly jedinými hlavními městy válčících evropských států, které nebyly obsazeny (přičemž Helsinky byly hlavním městem státu, který válku prohrál).

Tím, že Finsko bojovalo po boku Německa, bylo formálně ve válce i s Velkou Británií. A tak když podepsalo 19. září 1944 mírovou dohodu se Sovětským svazem, přijela do Helsinek spojenecká dozorčí komise pod vedením Sovětského svazu a Velké Británie, aby dohlížela, zda Finsko plní podmínky dohody. Dozorčí komise, jejímž předsedou byl dřívější velitel obrany Leningradu a Stalinův důvěrník generálplukovník Andrej Ždanov, byla ovšem především sovětskou komisí.

Pro Sovětský svaz byly nejdůležitější finské válečné reparace. Materiální požadavky Sovětského svazu jsou pochopitelné, protože jeho evropská část byla téměř úplně zničena. Pro zemi velkou jako Finsko však bylo těžké přijít o více než deset procent svého území, postarat se o 400 000 uprchlíků z oblastí postoupených Sovětskému svazu (více než 10 % tehdejšího obyvatelstva) a zaplatit válečné reparace v hodnotě 300 milionů amerických dolarů. S postoupeným územím Finsko pozbylo asi 13 % svého národního bohatství. Navíc ještě muselo Sovětskému svazu pronajmout vojenskou základnu na severním pobřeží Finského zálivu, poměrně blízko Helsinek.²

Ve Finsku se obávali, že po sovětských materiálních požadavcích budou velmi rychle následovat stejně velké požadavky politické. Dokonce i vedení komunistické strany připomínalo svým příliš radikálním příznivcům, že „nesmíme Sovětskému svazu poskytnout žádnou záminku k intervenci“.³

Nestalo se tak. Naopak Ždanov přikázal právě zlegalizované Finské komunistické straně (FKS), aby pracovala samostatně a pomohla uklidnit zradikalizované dělníky, jejichž stávky by mohly narušit dodávky válečných reparací do Sovětského svazu. Ždanov také přikázal právě založené Finsko-sovětské společnosti (SNS), aby se postavila „na vlastní nohy“, přestože někteří radikální představitelé FKS by byli nejraději viděli, kdyby se za podpory Moskvy stala mezičlánkem budoucí revoluce.⁴

Prezident Beneš uzavřel se Stalinem již 12. prosince 1943 dohodu zavazující obě strany⁵ a v téže době se předběžně dohodl s Gottwaldem a dalšími exilovými komunisty o politických základech poválečného uspořádání Československa. Obdobně jako

1 Karel KAPLAN, *Der kurze Marsch. Die kommunistische Machtübernahme in der Tschechoslowakei 1945–1948*. Mnichov 1981, s. 101–113.

2 Lauri HYVÄMÄKI, *Vaaran vuodet*. Helsinky 1957, s. 11–13.

3 Osmo JUSSILA, *Suomen tie 1944–1948. Miksi siitä ei tullut kansandemokratiaa*. Porvoo 1990, s. 90–91.

4 Nevakivi JUKKA, *Miksi Suomeen ei ulotettu neuvostovaltaa*, Oulu 1993, *Kaleva*, 10.7.1993.

5 *Československé dějiny v datech*. Praha 1987; *Dějiny zemí Koruny české*. Praha 1992, s. 225.

finské politické a vojenské vedení hledalo po zimní válce se Sovětským svazem (1939–40) podporu Německa proti případnému sovětskému útoku, československá exilová vláda hledala podporu Sovětského svazu proti Německu poté, co ji zradily západní velmoci. Když se po porážce Německa stal Sovětský svaz jedinou nepřekonatelnou velmocí v severní i střední Evropě, stala se Benešova a Stalinova dohoda pro Československo soudnou.

Na rozdíl od Československa nezpůsobilo konečné vítězství Sovětského svazu ve Finsku podstatné vnitropolitické změny. Podle mírové dohody bylo zakázáno fašistické hnutí IKL a naopak byla legalizována Finská komunistická strana, to však neznamenal – i když FKS vytvořila s levicovými socialisty koalici Demokratický svaz finského lidu (SKDL), a stala se tak velkou parlamentní stranou – rozhodující krok směrem doleva. V praxi se zdálo, že Sovětský svaz nemá větší požadavky, než aby Finsko platilo repa-race, změnilo zaměření své zahraniční politiky z nepřátelské na přátelskou a bralo v severní Evropě ohledy na bezpečnostní opatření východního souseda.

Tyto požadavky přirozeně do jisté míry omezovaly finskou zahraniční politiku a finský zahraniční obchod, například tím, že Finsko dlouho nemohlo požádat o členství v Radě Evropy nebo v Evropském sdružení volného obchodu (EFTA). Také k Severské radě a OSN se smělo připojit až po Stalinově smrti.

Finský poválečný prezident J. K. Paasikivi již v létě 1947 správně pochopil, proč se sovětský ministr zahraničí Molotov odmítl zúčastnit jednání o Marshallově plánu. Také Finsko odmítlo pozvání do Paříže a jeho politické vedení tedy nebylo třeba ponížít stejným způsobem jako československé. (Československá vláda i její premiér Gottwald si sovětskou politiku ke své smůle vysvětlili špatně a přijali pozvání na jednání o Marshallově plánu. Stali se pak předmětem Stalinova disciplinárního řízení a svou účast odvolali.) Finsko včas pochopilo, že Marshallův plán a sousedství se Sovětským svazem jsou vzájemně neslučitelné.

Vnitropolitické předpoklady pro nástup komunistů byly v Československu mnohem příznivější než ve Finsku. Ještě v roce 1945 sympatizovala většina českého obyvatelstva s Rusy a nenáviděla Němce. Finové sice Němce neměli rádi, ale k Rusům zaujímali odmítavý postoj. Češi a Slováci byli připraveni budovat svou zemi na zcela nových základech. Ve Finsku se i vedení FKS rychle přizpůsobilo parlamentnímu systému a velká většina obyvatel netoužila po radikálních změnách.

Podle Karla Kaplana ovlivnily touhu většiny českého a slovenského obyvatelstva po politických a společenských změnách dvě traumatizující zkušenosti z třicátých let: hospodářská krize a mnichovský diktát. Jestliže mnichovská dohoda a následující likvidace Československa znamenaly zklamání v dřívější západně orientované zahraniční politice, pak hospodářská krize a především nezaměstnanost ukázaly nejistotu lidského života.¹ Proto byli Češi a Slováci připraveni vybudovat svůj poválečný stát na úplně nových základech.

Ve Finsku však většina národa nebyla ani po válce ochotná podřídit se nadvládě Sovětského svazu. Vedení finské zahraniční politiky muselo počítat s odporem značné části obyvatelstva k Sovětskému svazu. Tento odpor vznikl v předválečné době a během války ještě zesílil. Sovětský svaz však nesměl dostat záminku k intervenci, takže bylo nezbytné předejít situacím, ve kterých by mohly vzniknout protisovětské demonstrace. Pokud jde o prosazení radikálních socialistických změn, zasazovaly se o ně pou-

1 Karel KAPLAN, c. d., s. 13.

ze FKS a SKDL, které však měly – v nejlepším případě – podporu pouze čtvrtiny voličů. Snahám FKS stály v cestě další dvě největší strany ve finském parlamentu, sociální demokraté (SDP) a Agrární svaz (ML); tyto dvě strany také spolu s FKS tvořily vládu.

Zcela opačně tomu bylo v poválečném Československu. I když program vlády Národní fronty byl hlavně dílem komunistů, také ostatní strany Národní fronty včetně prezidenta Beneše byly buď socialistické, nebo se socialismem alespoň sympatizovaly.¹ (Komunisté dokonce zpočátku přenechali úkol předložit nejradikálnější požadavky sociálním demokratům.) Vládní program Národní fronty měl nepochybně v osvobozeném Československu podporu většiny národa. Předválečný stát ztroskotat; stejné chyby se neměly znovu opakovat.

Málokterý Čech nebo Slovák měl na jaře 1945 něco proti tomu, aby bylo německé obyvatelstvo vyhnáno ze země, kolaboranti potrestáni a slovenští Maďaři potlačeni. Vnitropolitickou připravenost země na radikální posun doleva podpořil i zákaz pravicových stran (v souvislosti s jejich údajnou spoluprací s Němci). Pro většinu obyvatelstva bylo snadné přijmout znárodnění, radikální pozemkovou reformu a majetkovou konfiskace, protože se týkaly především majetku Němců nebo „zrádců vlasti“.

Také zahraniční politiku vlády Národní fronty a Benešovu spojeneckou dohodu se Sovětským svazem přijalo obyvatelstvo snadno. Západ zradil Československo roku 1938 v Mnichově, nově zrozený panslavismus s sebou přinesl sympatie k Rusům. Sovětský svaz byl na jaře 1945 v Československu prezentován jako osvoboditel, takže spojení se Sovětským svazem se zdálo být samozřejmostí (jen na Slovensku se Rudé armádě a NKVD podařilo svým bezohledným chováním značně oslabit přirozené přátelství obyvatelstva k Sovětskému svazu). Dokonce ani připojení Podkarpatské Rusi k sovětské Ukrajině nezmenšilo přátelství k Rusům. Území nebylo příliš velké a patřilo k nejméně vyvinutým oblastem země.²

KSČ mohla tedy využít proruských sympatií a myšlenky panslavismu. Prosovětských sympatií finských komunistů naopak využili jejich finští odpůrci: označili FKS za nenárodní stranu a agenta cizí moci.

Ve Finsku neexistoval protifašistický odboj a FKS se stala legální stranou až po moskevské mírové dohodě v roce 1944. Její ilegální strukturu téměř zničila na začátku druhé světové války finská tajná policie, „bílá“ VALPO. Po podpisu dohody Ribbentropa a Molotova byli i mnozí příznivci FKS připraveni bojovat proti sovětskému útoku (spojenectví Německa a Sovětského svazu bylo stejným šokem pro příznivce FKS i IKL), a tak byl během zimní války 1939–40 finský odpor proti Sovětskému svazu poměrně jednotný.

Postoj k takzvané válce na pokračování v letech 1941–44 se již takovou jednotou nevyznačoval. I když SDP byla jedinou sociálně demokratickou stranou na světě, která proti Sovětskému svazu následovala Německo, její neaktivnější ultralevicová část odmítla válčit po jeho boku. V takzvané válce na pokračování se Finové nespokojili jen se znovuzískáním oblastí sovětské Karélie, o které přišli po zimní válce moskevským mírem z 13. března 1940. Část finských frontových vojáků, která nesouhlasila s těmito výboji, byla internována. Na rozdíl od zemí okupovaných německou armádou však ve Finsku nešlo o organizovaný antifasistický odboj. Odpor proti válce sílil především po německých porážkách v roce 1943 a měl parlamentní charakter.

1 Karel KAPLAN, c. d., s. 21; Karel KAPLAN, *The short March. The Communist Takeover in Czechoslovakia*. Londýn 1987, s. 8–10.

2 *Dějiny země Koruny české*, c. d., s. 225.

V Československu právě domácí protifašistický odboj přivedl komunisty ke spolupráci s ostatními politickými silami. I na Slovensku, kde byly pozice komunistů až dosud poměrně slabé, se komunistické straně podařilo stát se druhou největší stranou díky účasti jejich členů ve Slovenském národním povstání na podzim 1944. A když Benešova exilová vláda zahájila roku 1943 spolupráci s vedením KSČ v Moskvě, výrazně vzrostl i zahraničněpolitický význam komunistů.

Národní fronta v Československu vládla po okupaci především prezidentskými dekrety, které dodatečně potvrdilo Prozatímní národní shromáždění. Ve skutečnosti se však o nejdůležitějších návrzích rozhodovalo již na vzájemných jednáních mezi představiteli stran Národní fronty. Stará ústava po válce neplatila a nová ještě nebyla přijata. Košický vládní program NF z dubna roku 1945 nebyl pouze vládním programem, byl i všeobecnou normou, v jejímž rámci došlo k reorganizaci správy. Část starých úředníků byla obviněna z vlastizrady a ze spolupráce s německou okupační vládou a na jejich místa dosazovaly strany Národní fronty své vlastní lidi.

Československá komunistická strana byla uznávána jako nejlivnější strana již před řádnými volbami do Národního shromáždění na jaře 1946. Komunisté této výhody plně využívali a obsadili především místa ve státní bezpečnosti.

S výjimkou funkce prezidenta nenavázalo Československo roku 1945 na předválečné státoprávní uspořádání. Dokonce i všechny strany Národní fronty, přestože existovaly pod stejnými názvy, změnily svůj program podle změněných přání a nálad voličů. Všichni zdůrazňovali, že již není návratu ke ztroskotané republice z doby před Mnichovem.¹

Ve Finsku se naopak politické a hospodářské uspořádání země nijak podstatně nezměnilo. Vývoj během války i po ní pokračoval stejně. Překážkou snah FKS o politické čistky byly prastaré zákony, které mohly změnit jen ústavní zákony – a k jejich přijetí bylo zapotřebí velké většiny v parlamentě. Když se komunističtí ministři snažili připravit potřebné kroky k politickému vyčištění veřejné správy, zahájil prezident Paasikivi zdržovací taktiku, která později také vyhrála.²

Paasikivi věděl, že je velmi důležité zabránit komunistům v čistkách mezi úřednictvem. I když to byl v podstatě konzervativní politik (původně byl ředitelem obchodní banky), znepokojovala ho starost o nezměněný stav státního mechanismu víc než přesun velkých soukromých podniků do vlastnictví státu. Jistě si byl vědom toho, že se ve většině východoevropských zemí komunisté snaží dostat pod kontrolu nejen tajnou a bezpečnostní policii, ale také státní správu.

Prezident Paasikivi byl pro Finskou komunistickou stranu neporazitelným odpůrcem. Tento bývalý rojalista, který byl nucen již ve třicátých letech bránit demokracii a republiku proti domácímu fašismu, nepatřil k takzvaným *válečným politikům* – představitelům Finska za války. Jako bývalý velvyslanec v Moskvě měl naopak dobré vztahy i s vedením Sovětského svazu. FKS nemohla s Paasikivim bojovat bez podpory Moskvy.

Ve srovnání s prezidentem Benešem, který byl zřejmě větší idealista, byl Paasikivi při jednání s představiteli velmocí vždy podezřívavý. Beneš – ačkoli za první republiky vykonával funkci ministra zahraničí a platil za znalce zahraniční politiky – naopak sli-
bům velmocí věřil. A tak byl velmocemi zrazen dvakrát.

1 Karel KAPLAN, *Der kurze Marsch. Die kommunistische Machtübernahme in Tschechoslowakei 1945-1948*. Mnichov 1981.

2 Osmo JUSSILA, *Suomen tie 1944-1948. Miksi siitä ei tullut kansademokratiaa*. Porvoo 1990.

Poprve ztroskotala jeho západně orientovaná zahraniční politika v Mnichově. Po druhé se změnil, když v prosinci 1943 a v březnu 1945 uvěřil Stalinovi a Molotovovi, že Sovětský svaz v žádném případě nebude zasahovat do vnitřních záležitostí Československa. Avšak již při jmenování prvního poválečného ministra obrany si musel všimnout, jak jsou Stalinovy sliby citlivé na konjunkturální změny. Později musel Beneš odvolat každé své rozhodnutí, s kterým Sovětský svaz nesouhlasil.

„Ve sboru velmocí není slyšet hlas malých,“ říkal Paasikivi; věřil pouze v nenasytanou touhu velmocí po moci. Měl ve vnitřní i zahraniční politice silné postavení a dokázal ho využít. A když mu v únoru 1948, právě v době komunistického převratu v Československu, Stalin navrhl, aby Finsko uzavřelo se Sovětským svazem podobnou spojeneckou dohodu jako Československo nebo Maďarsko, Paasikivi sám vyjednávat nejel, ale vyslal do Moskvy vládní delegaci, vyzbrojenou přísnými instrukcemi prezidenta.¹ Vezmeme-li v úvahu napjatou situaci v důsledku velmocenské politiky, byl výsledek z hlediska finské nezávislosti dobrý. Finsko podepsalo se Sovětským svazem takovou dohodu o přátelství, spolupráci a pomoci (dohoda YYA), která mu umožňovala daleko více pohybu než odpovídající dohody zemím východní Evropy. Stalin také tuto dohodu nazval „diktátem Paasikiviho“. Paasikivimu se podařilo prosadit dohodu v parlamentu, i když se k ní kromě SKDL a FKS všechny ostatní strany zpočátku stavěly nepřátelsky nebo alespoň rezervovaně. Po podepsání dohody se finská vnitřní politika neposunula doleva, ale naopak doprava. Brzy poté se FKS a SKDL ocitly v izolaci a vytvořily politickou opozici.

Také Beneš se v Československu těšil velké oblibě a měl značnou autoritu. Nikdy však ve vlastní zemi nedosáhl takového postavení (téměř samovládcce) jako Paasikivi v poválečném Finsku. Benešův manévrovací prostor v letech 1945-48 byl mnohem menší než Paasikiviho. O to se postarali jak domácí komunisté, tak Sovětský svaz. Finským komunistům se naopak nikdy nepodařilo získat významnější vliv v armádě ani v policii, i když jejich představitel Yrjö Leino byl od jara 1945 do jara 1948 ministrem vnitra. Yrjö Leino však nebyl žádný Václav Nosek. Zatímco Nosek využil funkce ministra vnitra k tomu, aby pro komunisty získal orgány tajné i bezpečnostní policie a pojistil pasivní souhlas armády s komunistickým převzetím moci, neměl Leino ke konci svého ministerského období důvěru ani vedení FKS, ani KSSS.

V Československu si Noskovo ministerstvo vnitra podřídilo výzvědnou službu i Státní bezpečnost (StB) na jaře 1945. Většina pracovníků a spolupracovníků výzvědné služby a Státní bezpečnosti již měla školení sovětské NKVD. Role domácí výzvědné služby a NKVD bylo těžké od sebe rozlišit, protože ve službách NKVD byli i čeští a slovenští agenti. Nosek brzy spojil výzvědnou službu s rozšířenou StB. Pokud jde o policii, dohodly se strany Národní fronty, že v jejích řadách nebudou probíhat stranické zásahy. Když však probíhal nábor nových policistů, byli přijímáni buď bývalí policisté, nebo ještě častěji bývalí odbojáři a partyzáni, z nichž mnozí byli komunisté. Na kriminální policii měli sice ještě roku 1947 velký vliv národní socialisté (ČSNS), ale komunisté i tam v rozporu s dřívější dohodou stranicky zasahovali.²

Tím také byla formálně vyvolána vládní krize v únoru 1948: nekomunističtí ministři obvinili ministra vnitra Noska, že provádí čistky bezpečnostní služby od nekomunistů a že na uvolněná místa dosazuje komunisty.

1 Juho Kusti PAASIKIVI, *Paasikiven 1944-1956*. Osa I, Porvoo, Helsinki, Juva 1985, s. 557-593.

2 Karel KAPLAN, *The short March. The Communist Takeover in Czechoslovakia*, c. d., s. 135-142.

Komunisté také zvětšili svůj vliv v československé armádě tím, že prosadili její demokratizaci. Ministrem obrany se stal generál Ludvík Svoboda, který byl za války velitelem československé jednotky v Sovětském svazu a jako takový měl politicky blízko ke komunistům. Vliv komunistů v armádě se zvýšil založením osvětových jednotek, rozhodující z tohoto hlediska však bylo založení vojenské rozvědky (OBZ) při generálním štábu armády. Rozvědka měla za úkol pátrat po nepříteli v armádě, ale ve skutečnosti se soustředila na očistu vedoucích armádních orgánů od osob, které byly komunistům nepohodlné.¹

Českoslovenští komunisté ostatně měli i svou vlastní (stranickou) výzvědnou službu a vlastní branné oddíly. Již na začátku roku 1946 ústřední výbor KSČ založil evidenční oddělení, které zaznamenávalo informace o činnosti nekomunistů v důležitých funkcích. Ozbrojené Lidové milice pak byly pod vlivem KSČ.

Ve Finsku se sice komunistickému ministru vnitra Yrjö Leinovi podařilo změnit politický charakter tajné policie (VALPO), ale jen částečně. Noví náměstkové byli hlavně komunisté a velká část z nově přijatých osob (do roku 1947) podporovala SKDL; z příslušníků „rudé“ VALPO však nikdy nebylo více než 20 % komunistů. Navíc noví příslušníci tajné policie nebyli profesionálně a – z pohledu FKS – ani politicky na úrovni.² „Rudé“ VALPO bylo pro komunisty zklámaním a navíc proti němu odpůrci komunistů téměř okamžitě zahájili kampaň. A tak když komunisté v létě 1948 museli s konečnou platností přejít do opozice, bylo zrušeno i VALPO. Jeho místo zaujala nová bezpečnostní policie (SUOPO), jejímž hlavním úkolem bylo naopak sledování činnosti komunistů a SKDL. Také ostatní pokusy FKS a ministra vnitra Leina o zvětšení vlivu komunistů v policii nebo armádě byly neúspěšné. Definitivně skončily tím, že parlament na jaře 1948 vyslovil Leinovi nedůvěru a Paasikivi ho poté odvolal z vlády.

Jak finští, tak českoslovenští sociální demokraté byli s komunisty ve vládě po více než tři roky. Obě sociálně demokratické strany přijaly vládní programy, které navrhli komunisté. Oba programy si také byly do určité míry podobné.

V Československu byl ovšem program Národní fronty všeobecnou normou. A českoslovenští sociální demokraté pod vlivem svého předsedy a prvního poválečného premiéra Zdeňka Fierlingera tak úzce spolupracovali s KSČ, že je voliči jen obtížně dokázali rozeznat od komunistů. Sociálně demokratická strana tak ztratila ze svých příznivců ty, kterým byli komunisté proti mysli.

Ve Finsku zůstali sociální demokraté (SDS) velkou stranou bez ohledu na legalizaci a růst FKS. SDS si zachovala svou základní antikomunistickou politiku. Spolupráce s komunisty byla od počátku pouze důsledkem politické situace po uzavření míru, SDS však současně hledala příležitost, jak se distancovat od vládního prohlášení sestaveného komunisty.

Pokud jde o odbory, měli v Československu zpočátku v prozatímní ústřední radě odborů (ÚRO) a mezi funkcionáři těsnou většinu sociální demokraté; vezmeme-li však v úvahu blízké vztahy KSČ a ČSD, nemohla tato okolnost komunistům příliš vadit. Do jara 1946, kdy bylo formálně dokončeno budování jednotného odborového hnutí (ROH), v něm komunisté získali nejen funkci předsedy (Antonín Zápotocký), ale i tak zřejmou nadvládu, že pak mohli v plné míře využívat této největší masové organizace jako politické zbraně.

1 Karel KAPLAN, Tamtéž, s. 136.

2 Osmo JUSSILA, c. d., s. 129.

Finské odborové ústředí (SAK), ovládané ještě v době války SDS, se po připojení levicových odborů stalo mnohem významnější. A kdyby se v roce 1946 konal odborový sjezd, získali by komunisté většinu. Zabránila tomu lest: vedení SDS komunisty přesvědčilo, že by volby zástupců na sjezdu v roce 1946 byly neregulérní. Zmatení komunisté souhlasili s odložením sjezdu o rok a během této doby se dosavadnímu vedení SAK podařilo připojit nové odborové svazy podporující sociální demokracii. Tak si sociální demokraté pojistili na sjezd v roce 1947 většinu a svůj boj s komunisty vyhráli. Vítězství bylo konečné.

Následkem volební prohry roku 1946 se Československá sociální demokracie snažila od komunistů oddělit, vyměnila vedení strany a v četných politických otázkách postupovala s ostatními stranami Národní fronty proti komunistům. V otázkách hospodářskopolitických však ČSD pokračovala v úzké spolupráci s KSČ. V únoru 1948 se samostatná linie ČSD zhroutila a strana brzy splynula s komunisty.

Zápas s komunisty nebyl lehký ani ve Finsku. V boji o politický směr země nemohl Paasikivi využít dokonce ani vlastní, pravicové, poměrně malé a v zahraniční politice jen okrajové Národní koaliční strany (Sovětský svaz na ni zhlížel se stejnou nelibostí jako ona na něj). Také jediná velká občanská strana, Agrární svaz, působící ve středu politického spektra, mohla být v kampani proti komunistům pouze nevýraznou podporou. A tak se o budoucím politickém vývoji Finska rozhodlo zejména ve vzájemném soutěžení mezi SDS a FKS, v kterém prezident Paasikivi výrazně podpořil SDS. Finská SDS začala kampaň proti komunistům již počátkem roku 1947 a v létě následujícího roku se prezentovala v předvolebním boji s otevřeným antikomunistickým programem: „již toho bylo dost“. FKS a SKDL se dostaly do politické izolace a utrpěly těžkou volební porážku.

SDS a FKS nebo SKDL bojovaly o stejné voliče a o vedení stejných masových organizací. FKS však od počátku chyběl jasný politický program. Bylo to pochopitelné. Od svého založení v srpnu 1918 v Moskvě až do podzimu roku 1944 byla skoro stále zakázanou stranou. Vyjma O. W. Kuusinena a jeho dcery Hertty zahynuli nejspokornější vůdci FKS při Stalinových čistkách. O. W. Kuusinen se však po občanské válce již nesměl vrátit do Finska a jeho dcera Hertta Kuusinenová strávila téměř celou válku ve finském vězení. Zlegalizovaná FKS, které mimo jiné chyběly zkušenosti z normální politické činnosti, byla pak velmi váhavá. Snažila se o politické změny, ale její pokusy se nezakládaly na přesných, předem připravených plánech. Mimoparlamentní nátlak radikálního křídla FKS vyvolal spíše jen povyk a ještě intenzivnější aktivitu odpůrců komunistické strany.

KSČ byla o tři roky mladší než FKS, vznikla v roce 1921, ale „doma“, nikoli v exilu. Až do roku 1938 byla zákonnou parlamentní stranou a od roku 1943 podnikla četné kroky týkající se odboje a založení nového Československa. Měla jasný cíl – samovládu, o kterou se důsledně a cílevědomě snažila, i když to zpočátku pečlivě tajila.

FKS vzala parlamentní pravidla hry vážněji než KSČ a o to méně zvládla roli parlamentní vládní strany a mluvčí mimoparlamentní revoluční opozice. Když Ždanov žádal od finských komunistických ministrů politicky přínosnou činnost, odpověděli mu, že zákony země to nedovolují. (Ždanov nakonec finské komunisty označil za neschopné.)

Na rozdíl od FKS byla KSČ zastoupena ve vedení Kominterny. O. W. Kuusinen sice působil v sekretariátu Kominterny, ale toto postavení získal nikoli jako představitel FKS, nýbrž jako starý Leninův důvěrník a uznávaný ideolog. Že FKS chybí meziná-

rovní autorita a význam, bylo patrné už z toho, že nebyla pozvána na zakládající schůzi Informbyra na podzim roku 1947.

Roku 1948 vložily FKS a SKDL poslední naději do Stalinovy iniciativy na spojeneckou dohodu mezi Finskem a Sovětským svazem. Těsně předtím (v prosinci 1947) utrpěly obě strany těžkou porážku při obecních volbách a věděly, že v budoucích parlamentních volbách nemožou očekávat o mnoho příznivější výsledek. Obsah Stalinova dopisu Paasikivimu, zveřejněný koncem února 1948, vyvolal přirozeně v táboře komunistů radost, zatímco jejich odpůrci se zalekli.

V následujících jednáních se však finské delegaci podařilo přimět sovětské vůdce, aby přistoupili na mnohé její návrhy. Podepsáním dohody YYA se Finsko nakonec zavázalo jen k tomu, že odrazí útok nepřítele proti Sovětskému svazu vedený přes jeho území, a to buď vlastními silami, nebo ve spolupráci se Sovětským svazem. Vezmeme-li v úvahu geopolitické skutečnosti, není divu, že se obě země zavázaly upevnit své přátelské vztahy a zdržet se veškerých spojenectví namířených proti druhé straně. Sovětský svaz souhlasil s tím, aby Finsko zůstalo mimo vojenské paktů, a nepožadoval po něm nějaké vnitropolitické změny.

To, že Stalin souhlasil s tak volnou dohodou s Finskem v době, kdy napětí mezi velmocemi stále stouvalo a kdy Sovětský svaz od všech ostatních zemí patřících do sféry jeho vlivu požadoval i prosovětský vnitropolitický vývoj, svědčí podle mého názoru o tom, že Sovětský svaz neměl vážné úmysly Finsko sověťizovat.

Koncepce státu podle vedení KSN v moskevském exilu

Manfred Wilke

V srpnu 1941, ještě před vstupem Spojených států do druhé světové války, proklamovali Roosevelt a Churchill v Atlantické chartě jako základ budoucího mírového pořádku právo národů na sebeurčení. S Atlantickou chartou souhlasily nejen exilové vlády, ale také Sovětský svaz; právo na sebeurčení se ovšem nemělo vztahovat na poražené Německo.

Po teheránské schůzce Velké trojky, která vyústila mimo jiné v požadavek bezpodmínečné kapitulace Německa, vypracovali Spojenci během roku 1944 pravidla a organizační rámec pro poválečné obsazení Německa. Tři velmoci se již v únoru 1944 dohodly na hranicích jednotlivých okupačních zón. Politickou zodpovědnost za správu jednotlivých zón měla přebírat vždy příslušná okupační mocnost; ke koordinaci okupační správy se spojenecké velmoci rozhodly ustavit Kontrolní radu z vrchních velitelů všech tří pásem.

Spojenci vedli svůj boj proti Německu ve jménu demokracie. Váleční zločinci měli být potrestáni, Německo denacifikováno a demokratizováno. Avšak pojem demokracie chápaly jako parlamentní právní stát pouze Spojené státy a Velká Británie. Pro Sovětský svaz znamenala demokracie systém diktatury, kodifikovaný ústavou z roku 1936 jako sovětská demokracie.

Ne stát sovětů, ale obnovená občanská demokracie

Příprava vedení KS Německa v sovětském exilu na „čas po Hitlerovi“ začala bezprostředně po konferenci v Teheránu. Jakmile spojenci stanovili v Německu hranice okupačních zón a sovětská vláda si mohla být jistá, že bude v její zóně kontrolovat nový státní pořádek její vojenská administrativa, začala se pracovní komise ÚV KSN zabývat

hlavními otázkami vývoje v poválečném Německu. Úvodní referát, vytyčující linii strany, přednesl v březnu 1944 Wilhelm Florin, který byl v letech 1937-1943 předsedou Mezinárodní kontrolní komise Komunistické internacionály (Florin tvořil spolu s Wilhelmem Pieckem, Waltrem Ulbrichtem a Antonem Ackermannem užší vedení moskevské, exilové KS Německa). Tento referát SED nikdy nezveřejnila. Florin v něm vyhlásil změnu stanov KSN:

„Dnes už nemůžeme být jen opoziční stranou, dnes musíme vystupovat jako strana odpovědná, která je odhodlána vzít zítra na sebe spolu s ostatními odpovědnost za osud naší země a národa.“

Těmito slovy byl vyhlášen vznik nové německé strany, která měla mít zastoupení v parlamentu. V době, kdy Florin vznášel tento požadavek, byla německá vojska ještě hluboko na území Sovětského svazu, druhá fronta dosud neexistovala a hnutí odporu německého obyvatelstva bylo pouze záležitostí menšiny. KSN sice prostřednictvím sovětských vysíláčů neúnavně vyzývala k odporu, propagovala akční jednotu Hitlerových protivníků a navrhovala vytváření lidových výborů (Volksausschüsse), které se měly stát základem demokratické státní moci v Německu, ale všem těmto výzvám se v říši dostávalo jen malé odezvy. KSN se však nespolehala jen na samotnou dělnickou třídu. Už 24. června 1941 vyhlásila: „Je to naše vlastní věc, kterou vítězně uhájí Sovětská armáda.“ V souvislosti s „pracovní komisí“ napsal roku 1944 Florin v jednom dokumentu, určeném pro interní potřebu, proč KSN nemůže trvat na své původní koncepci budoucího státu a požadovat německý „stát na sovětský způsob“. Pro tuto cestu chyběly podle Florinova odhadu mezinárodní i národní předpoklady. Zaměření na socialistický program by kromě toho zatížilo antihitlerovskou koalici a uvedlo do pohybu „reakční síly“ ve Spojených státech a v Anglii. Avšak zatím neexistovaly ani vnitřní německé předpoklady pro nastolení „nedílné moci“ KSN.

„Cesta k socialismu spočívá na nutném předpokladu, že nedílné vedení masových hnutí leží v rukou revoluční strany pracujících. Cesta komunistické strany spočívá na předpokladu, že musí být izolovány všechny kompromisní strany, tj. všechny strany, které ne zcela zásadně bojují proti kapitalismu. Cesta k socialismu spočívá na předpokladu, že strana dělnické třídy se stane stranou velké většiny národa a že tato strana soustředí do svých rukou veškerou nedílnou moc.“

Německý „sovětský stát“ nemohl být nejbližším cílem KSN, nicméně Florin ve svém referátu, určujícím linii strany, trval na tom, že „KS Německa se musí už dnes stát vůdčí“. Je pro to jeden důvod: „Německo bez silné komunistické strany je nebezpečím pro Sovětský svaz.“ Florin ví, že komunistické hnutí odporu v Německu není silné. Strana se skládá „povětšinou ze sektářských kroužků a skupin bez ústředního vedení v zemi“. Chybějící kádry pro vedoucí pozice, perspektiva brzkého obsazení Německa spojeneckými vojsky, protiklad zájmů mezi Sovětským svazem a jeho spojenci, pokud jde o vnitřní uspořádání Německa po válce, to vše si vynutilo programovou orientaci KSN na obnovenou občanskou demokracii – aniž by se ovšem vzdala vlastního cíle, německého státu sovětského typu. Požadavek obnovené občanské demokracie zůstává pro KSN v roce 1944 také jen taktickým etapovým cílem. Florin při posouzení stavu válečné koalice konstatuje: „Kdybychom dnes povolili tlaku válečných zajatců a nastolili socialistický akční program, potom by už taková chyba mohla reakci usnadnit Rooseveltovo svržení, což by byla také naše škoda. Všechna naše hlavní programová hesla proto mohou a smějí být zaměřena jen na svržení fašismu, porážku agresivních imperialistických sil a na hesla o bojující demokracii jako vlády lidu.“

V občanské demokracii je nejvyšším ústavním orgánem parlament a o většinu bojují konkurenční strany ve všeobecných volbách. Ústředním problémem KSN v budoucím německém pluralitním systému parlamentních stran bylo, jak by mohla prosadit svůj nárok na vedení vůči konkurenčním stranám. Roku 1944 spatřovala řešení tohoto problému v politice bloků v rámci jakési Národní fronty, která by měla vzniknout jako organizace sdružující síly odporu proti Hitlerovi pokud možno ještě před koncem války.

Se zřetelem k vývoji v Itálii v roce 1943 Florin konstatoval: „Demokratické strany přežívají nejen ve vědomí širokých mas, ale jsou zde, mají organizace a v rozhodující chvíli také své ústředí. Ožívají a mají podporu zvenčí. Jejich obnovení nemůžeme zabránit, v nejlepším případě můžeme jejich přitažlivost pro masy oslabit. Tím, že budeme rozhodněji propagovat a usilovat o společný postup a boj, vykrytalizují uvnitř těchto stran taková vedení, s nimiž bude vytvoření bloku stran možné.“

Ve strategické orientaci KSN byl cíl – vlastní převzetí moci – vždy svázán se zájmy Sovětského svazu jako okupační moci v Německu. Politika bloků byla pro KSN také společenskopolitickou strategií, jejím cílem bylo rozštěpit německé obyvatelstvo, a připoutat tak Německo natrvalo k Sovětskému svazu. Florin říká: „Nestavíme otázku tak, zda orientace na Východ nebo na Západ. Říkáme: mír a přátelství se všemi sousedy a zejména se Sovětským svazem. Už dnes se musíme připravit na to, že problém blízkého přátelství se Sovětským svazem bude už zítra mnohem více problémem životní existence německého lidu a Německa a že vyvstane ještě mnohem ostřejší než dnes jako dělič čára mezi reakcí a pokrokem.“

Tváří v tvář vlastní slabosti a v době, kdy spojenci kontrolovali obsazené Německo, potřebovala KSN sovětskou podporu také k tomu, aby mohla prosadit v budoucím německém pluralitním systému svoji vedoucí úlohu. Florin píše eufemisticky: „Máme velké plus, které neměla dělnická třída v Rusku – a to okolnost, že existuje sovětský stát, který je spojencem německých pracujících.“

Kam bude směřovat Německo po porážce nacistické tyranie? Pro politické síly v Německu, ale také pro mocnosti protihitlerovské koalice to byla fakticky klíčová otázka. Zda provýchodní nebo prozápadní orientace, to se netýkalo pouze zahraničněpolitických svazků budoucího Německa, ale šlo přitom také o nové politické a sociální uspořádání země. KSN měla jasno v tom, že chce prostřednictvím politiky bloků – v zájmu a s pomocí Sovětského svazu – prosadit orientaci budoucího německého státu na Východ. Dále jí šlo o nedílnou totalitní moc nad Německem; stranické vedení však vědělo, že první etapu cesty k moci musí urazit v zemi, jejíž státní formou bude parlamentní republika. Prosazováním tohoto zamlčovaného cíle se KSN odlišovala od všech konkurenčních „kompromisních stran“, které usilovaly o vládu, založenou na parlamentní většině získané ve volbách. Florinovy dokumenty mají dvojakou tvář, jsou právě tak součástí sovětské německé politiky jako dokladem, že si vedení KSN činilo nárok na vládu v Německu jako nová státoprávní strana.

Autorita státu a její německé tradice

Fixace na státní moc odpovídala stalinské bolševické sebejistotě funkcionářů KSN; koneckonců je Stalin učil chápat stát jako „nástroj v rukou vládnoucí třídy k potlačení odporu jejích třídních nepřátel“. Měla však své kořeny také v životní zkušenosti této generace a v politických tradicích Německa. Pieck, Florin a Ulbricht „přežívali“ v roce

1944 ve dvojím smyslu: patřili k přibližně 10 000 komunistických uprchlíků, kteří museli uprchnout z Německa před Hitlerovou perzekucí komunistů. Mnozí z těchto politických emigrantů se později stali v Sovětském svazu oběťmi stalinského teroru. Florin, Pieck a Ulbricht byli přímo zapleteni do mechanismu stalinského teroru proti členům vlastní strany. Po dvou světových válkách a despotickém teroru nacionálních socialistů i jejich vlastního hnutí byli tito komunističtí funkcionáři příliš hluboce přesvědčeni o tom, že rozhodujícím předpokladem k prosazení vlastních politických cílů je státní násilí a politická moc. Tato generační zkušenost byla posílena tradicemi německého státu jako svrchovaného vrchnostenského orgánu a státního pojetí sociálně demokratického dělnického hnutí, z něhož tito politikové KSN pocházeli.

Autorita státu se v Německu nezakládala na demokratických tradicích. Říše založená Otto von Bismarckem v roce 1871 měla formu spolkového státu suverénních knížectví a její vznik byl důsledkem vojenských vítězství pruské armády ve válkách proti Dánsku, Rakousku a Francii. Na této armádě ztroskotala ovšem v letech 1848–49 také občanská demokratická revoluce v Německu. V německé říši byl sice volen říšský sněm na základě všeobecného volebního práva, ale až do roku 1918 nebyli ministři a říšský kancléř odpovědní parlamentu. Říšský kancléř byl zavázán jen císaři, který ho povolával nebo propouštěl; císař byl zároveň vrchním velitelem armády a námořnictva. Sociální demokraté hovořili před první světovou válkou ne bez důvodu o zdánlivé ústavnosti prusko-německého vrchnostenského státu. Exekutiva tu měla nadřazené postavení vůči parlamentu, většina Němců se cítila spíše jako poddaní než jako občané.

První německá republika, která vznikla po porážce císařské říše v roce 1918, se politicky opírala jen o sociální demokraty, katolickou stranu a liberály; velká část konzervativního úřednictva včetně justice, důstojnického sboru a nacionálně smýšlejícího obyvatelstva doufala v restauraci monarchie. Německá pravice ve Výmarské republice snila o silném německém státu, který odstraní vládu stran a obnoví ztracené velmocenské postavení Německa. Nacionálně socialistické hnutí a jeho stát, založený na vůdcovském principu, splnily v roce 1933 tyto sny, i když ke zděšení mnoha antirepublikánských konzervativců.

Nadvláda exekutivy v císařském Německu měla také vliv na představy německé sociální demokracie o státu. Už v Dělnickém programu Ferdinanda Lassalla z roku 1863 se říká: „Účel státu spočívá v tom, přivést lidskou bytost k pozitivnímu rozvoji a pokrokovému vývoji, jinými slovy, utvářet lidské určení, tj. kulturu, jíž je lidský rod schopen, ke skutečnému bytí; účelem státu je výchova a vývoj lidského rodu ke svobodě. To je vlastní mravní povaha státu, pánové, jeho pravá a nejvyšší úloha.“

Lassalle viděl ve všeobecném volebním právu nástroj, jímž by se mohla dělnická třída „zmocnit“ státu, a SPD by se stala parlamentní stranou sociálních reforem. Avšak plánu zmocnit se státu pro vlastní cíle nedosáhlo v období před nástupem Hitlera ani „reformní“, ani „revoluční“ křídlo socialistického dělnického hnutí. KSN chtěla tento starý cíl prosadit po Hitlerově porážce.

Na tuto víru ve všemocnost státu, která formulovala politiku dělnického hnutí v Německu, vsadila KSN zcela vědomě. Wilhelm Florin si byl ovšem antidemokratických kořenů autority německého státu vědom; a KSN jich chtěla využít. V interním dokumentu napsal: „Pokud by bylo Německo státem sovětského typu, potom by cizí imperialisté nemohli otřást pevnou a nerozbornou jednotou všech Němců, protože partikularismus by byl vymýcen. Zpozdilá stránka prušáctví by odpadla a jeho dobrá stránka by se mohla stát společným statkem všech Němců.“

První fáze podrobení soudnictví v Polsku 1944-48

Andrzej Rzepliński

SOD MŮŽE ZÁSADNÍM ZPŮSOBEM, BEZ PODVODŮ A BEZ PŘÍKRAS,
OSPRAVEDLNIT A LEGITIMIZOVAT TEROR. V. I. LENIN

Výchozí bod: následky války

Ze všech států, které zasáhla druhá světová válka, bylo soudnictví podle autora nejméně postiženo právě v Polsku. Byly to důsledky německých plánů na likvidaci polské inteligence a na úplné vyhlazení polských občanů židovského původu, mezi nimiž byli i právníci a velký počet advokátů. Avšak plány na likvidaci polské inteligence se uskutečňovaly ve velkém rozsahu i za sovětské okupace v letech 1939–41 (jak o tom vydává svědectví katynský masakr). Mezi 13 700 polskými důstojníky, které zavraždili Sověti v roce 1940, bylo 363 právníků včetně 97 soudců, 18 veřejných žalobců a 59 advokátů.¹ Celkem během druhé světové války zahynulo nebo bylo zavražděno 57 % všech advokátů (4500 z 7890) a více než 21 % soudců, veřejných žalobců a advokátních koncipientů (1100 z 5171).²

Sověti považovali takzvané buržoazní právníky za nepřátelský prvek, který je lépe fyzicky zlikvidovat. O to se pokusili i v Polsku. Po osvobození měst Radom a Kielce v lednu 1945 uvěznila sovětská vojenská policie (RKKA) všechny soudce (celkem čtyřiapadesát lidí), kteří se na výzvu nově ustavených orgánů znovu přihlásili k práci u soudu. Z táborů za Uralem se příštího roku z čtrnácti radomským soudců vrátili tři, ostatní soudci beze stopy zmizeli. Již kvůli zdání legitimacy nového státu potřebovali tehdy ještě polští komunisté spolupráci s „buržoazními“ právníky, a tak se Boleslaw Bierut dvakrát obrátil na Beriju (na jaře a v říjnu 1945) se žádostí o propuštění zadržovaných osob.³ K velkým ztrátám soudců je třeba připočíst i ztráty nižších soudních úředníků, zničení a poškození soudních budov i značné části soudních spisů, sbírek zákonů a právnícké literatury.

Autor pokládá velký rozsah těchto ztrát za jeden z významných faktorů motivujících právníky, kteří válku přežili, aby nastoupili na místa soudců a účastnili se nového budování státní struktury. Soudci ovšem považovali za samozřejmé, že jim stát zabezpečí alespoň minimum nezávislosti na výkonných a politických orgánech nového režimu.

Před válkou pracovalo v Polsku téměř 3500 soudců a veřejných žalobců. Z tohoto počtu se jich koncem roku 1945 přihlásilo do služby necelých 1300.⁴ V dubnu 1946 pracovalo u řádných soudů 1920 soudců,⁵ koncem roku 1948 již 2327. Nejméně vzrostl

1 Vlastní autorovy propočty založené na: J. TUCHOLSKI, *Mord w Katyniu*. Warszawa, PAX 1990, s. 67-572.

2 T. SZAROTA, *Upowszechnienie kultury*. In: *Polska Ludowa 1944–1950*, Wrocław, Ossolineum 1974, s. 411.

3 Archiw Akt Nowych (dále AAN), materiály B. Bieruta, díl I/208. Viz též A. LYŚ, *Spojrzenie w przeszłość*, *Gazeta Prawnicza* 1989, č. 19.

4 Z. ZIEMBA, *Przygotowanie i rozwój kadr sądownictwa w Polsce Ludowej*. In: *XXV lat wymiaru sprawiedliwości*, Warszawa, Wyd. Prawnicze 1969.

5 Podle informací poslance Szulzenfreie, stenografický záznam ze zasedání Zemské národní rady (KRN) 26., 27. a 28.4.1946. Warszawa, Úřad předsednictva KRN, 1946, sv. 427.

počet soudců pracujících u Nejvyššího soudu: z 21 koncem roku 1945 na 184 v roce 1948. Bylo mezi nimi mnoho předválečných členů komunistické strany nebo jejich sympatizantů.¹

Administrativní personál ministerstva spravedlnosti

Vzdělání a praktická zkušenost právníků, kteří nastoupili do služby u polských soudů, měly základ v německé a zejména rakouské právní kultuře. Jejich oddanost principům právního státu a nezávislosti soudů nepůsobila zatím po formální stránce potíže, protože komunisté vyhlásili, že nový stát bude založen na ústavě z roku 1921, která zajišťovala dělbu moci a nezávislost soudnictví.

Ministerstvo spravedlnosti od samého počátku, tj. od konce července 1944, kontrolovali komunisté. První dva ministři spravedlnosti (od 21. července 1944) nebyli vzděláním právníci. Od 2. června 1945 do 21. dubna 1956 byl ministrem spravedlnosti předválečný socialista a později komunistka advokát Henryk Swiatkowski. Ve skutečnosti však v prvních poválečných letech (od července 1945 do února 1949) řídil ministerstvo spravedlnosti Leon Chajn. Před válkou vykonával advokátní praxi, v roce 1932 se stal členem Polské komunistické strany a za války patřil ke komunistickým aktivistům v sovětském exilu. Těsně předtím než přijal místo v ministerstvu spravedlnosti, byl politickým důstojníkem v První polské armádě.² V roce 1944 dostal Chajn příkaz, aby vstoupil do Demokratického svazu a formálně za něj zastával funkci ve vládě. Stále však zůstával loajální ke komunistům.³

I když v letech 1944–48 řídila ještě stát koaliční vláda, měli od počátku monopolní kontrolu nad armádou, policií, mimořádnými soudy a vězeňským systémem komunisté. Zároveň usilovali o neomezenou kontrolu nad řádnými soudy a úřady veřejných žalobců.

Přestože základem pro fungování soudů byla Ústava z roku 1921 a právní předpisy vydané v období před 1. zářím 1939, o nezávislosti soudů a o respektování principů dělby moci nemohlo být v Polsku ani řeči. Polští komunisté uskutečňovali svou politiku vůči soudům zcela otevřeně. Jejich vůdce W. Gomulka, který se později sám stal její obětí, formuloval 14. listopadu tuto politiku na konferenci Polské dělnické strany v Lublinu takto: „Boj za demokratické Polsko je nyní ze všeho nejvíce bojem za získání nadvlády ve státním aparátu... Je nezbytné obsadit všechny důležité funkce ve státní administrativě stejně jako v ozbrojených silách a v soudnictví lidmi, kteří jsou spojeni s táborem polské demokracie, kteří myslí stejně jako demokratická vláda.“⁴ A když po dvou letech nebyl tento program stále ještě doveden do konce, komunističtí právníci otevřeně prohlásili, že vhodně plánovaná personální politika musí být založena na: „1. odstranění reakcionářských živlů, nepřátel lidové demokracie ze soudů a z úřadů veřejných žalobců, 2. rozmístění velkého počtu demokratických kádrů na odpovědná místa v soudnictví a do úřadů veřejných žalobců, 3. v takovém seskupení sil, v němž v čele všech soudů

1 A. RZEPLIŃSKI, *Sądownictwo w PRL*. London, Polonia 1990, s. 148 n.

2 T. MOLDAWA, *Ludzie władzy 1944–1991*. Warszawa, PWN 1991, s. 340. Vedoucí role L. Chajna při zavádění nového typu soudní soustavy popsal soudce Nejvyššího soudu z let 1944–56, W. BARCIKOWSKI, *W kręgu prawa i polityki*. Warszawa, KAW 1988, s. 143 nn., 245 nn.

3 Viz A. KOCHAŃSKI, *Protokoły posiedzeń Biura politycznego KC PPR 1944–1945*. Documents to the history of the People's Republic of Poland, díl 2. Warszawa 1992, s. 58.

4 W. GOMUŁKA, *Artykuły i przemówienia*. Warszawa, Kiw 1963, díl I., s. 125 n.

*a úřadů veřejných žalobců budou čestní demokraté, 4. zapojení demokratických advokátů do práce v soudech a v úřadech veřejných žalobců ...*¹

„Zápas za demokratické soudy“ měl ještě dvě další roviny: hluboké změny v majetkoprávních i procesně právních předpisech a vytváření kvazisoudních orgánů.

Změny v právních předpisech

Nové státní orgány začaly radikálně měnit ty právní předpisy, které zabráňovaly jmenování nedostatečně připravených lidí na uvolněná místa soudců a zajišťovaly, že nebylo možno odvolat nebo přeložit nepohodlné soudce. Dekrety vydávané během počátečního poválečného období až do roku 1963 (jsou popsány dále) změnily zákon o organizaci řádných, všeobecných soudů z roku 1928 (dále jen zákon o soudech) do té míry, že z něho zbyl pouze název a původní číslo sbírky zákonů.

První etapu naznačeného vývoje započal dekret ze 14. listopadu 1944, který umožnil přeložit soudce na jiné místo „po dobu reorganizace soudnictví a než budou stanoveny nové hranice soudních okresů“. Uvedený dekret znamenal opuštění zásady nepřemístitelnosti soudce a zavedl praxi jmenování kandidátů na úřad soudce administrativními komisemi. Dekret z 27. prosince 1944 o přechodné normalizaci vztahů mezi státními funkcionáři a o vyrovnání rozdílů mezi jejich kategoriemi zařadil soudce na stejnou úroveň se státními zaměstnanci ve státní správě a v ekonomické sféře a dovolil ministru spravedlnosti, aby měnil jejich platové třídy a pracovní zařazení. Ministr spravedlnosti také získal pravomoc poslat soudce do důchodu nebo ho zbavit výkonu funkce bez ohledu na právní předpisy o podmínkách a lhůtách stanovených zákonem o soudech (těchto oprávnění, která původně získal jen na jeden rok, používal ve skutečnosti až do roku 1963). Částečné změny zákona o soudech přinesl i dekret z 8. března 1945, a to tím, že zkrátil dobu nutné justiční praxe před jmenováním do funkce soudců u okresních soudů, odvolacích soudů a u Nejvyššího soudu.

V uvedeném procesu sehrál nesmírně důležitou úlohu dekret z 22. ledna 1946. Ten umožnil, aby funkce soudců, veřejných žalobců, notářů a advokátů byly ve výjimečných případech doplňovány i z řad neprávnicků, a v této souvislosti zavedl pojem „dostatečné záruky“. Podle ustanovení 1. článku tohoto dekretu mohli být na místo soudního čekatele, soudce nebo veřejného žalobce jmenovány takové osoby, které obdržely výjimku ministra spravedlnosti týkající se vyžadovaného univerzitního právnického vzdělání, státní odborné zkoušky, justiční zkoušky a praxe. Tito lidé museli pouze svými osobními předpoklady, vědeckou, profesionální, společenskou nebo politickou aktivitou a dostatečnou znalostí práva (získanou buď praxí, nebo v právnických školách uznaných ministrem spravedlnosti) poskytovat „dostatečné záruky“, že budou řádně vykonávat funkci soudce nebo veřejného žalobce. Takové výjimky směl ministr spravedlnosti udělovat sice pouze pět let od okamžiku účinnosti dekretu, ve skutečnosti však uvedený předpis platil až do roku 1956.

Při diskusi v Zemské národní radě (KRN), která se týkala potvrzení tohoto dekretu, se mnozí její členové ani nesnažili zakrýt jeho pravý smysl. L. Chajn poznamenal, že „ministerstvo spravedlnosti, je jediným z nově budovaných ministerstev v poválečném Polsku, které je téměř výlučně založeno na starých soudcích a veřejných žalobcích, to

1 Uchwały narady krajowej PPR-owcow (Předpisy národní rady členů Polské dělnické strany pracujících v soudnictví, datované 3. a 4. 10. 1946), *Military Legal Revue 1946*, díl 4, s. 246.

znamená, že směřuje k předválečnému systému justice.“ Dále uvedl, že „velká část našich soudců a veřejných žalobců dosud nezaujala aktivní postoj ke všem těm zásadním změnám, které nyní v zemi probíhají. Výsledkem tohoto pasivního postoje... je přetrvávající nenormální situace v našem soudnictví. A to je důvod, proč... chceme... dostat k soudům čerstvou krev.“¹

Poslanec parlamentu (a občanským povoláním soudce) J. Sajdak z opoziční rolnické Polské lidové strany (PSL) ostře kritizoval obsah deketru a uvedl, že pro jeho přijetí neexistují důvody. Podle Sajdaka důvod, proč je tak málo soudců, může spočívat v tom, že jejich platy jsou „neuvěřitelně nízké, nižší než mají dělníci.“ Dekret dále porušuje princip rovnosti občanů před zákonem, neboť syn dělníka se může stát soudcem bez požadovaného vzdělání, po absolvování šestiměsíčního kursu, zatímco ostatní uchazeči teprve po absolvování právnických studií, justiční praxe a zkoušek. Sajdak správně předpověděl budoucí následky diskutovaného deketru, když upozornil na fakt, že „justice bude efektivně pod stranickou kontrolou“, a tím přestane „být spravedlivou.“² Dekret byl samozřejmě uzákoněn a předpovědi poslance Sajdaka se beze zbytku potvrdily.

Zásadu, že soudce nesmí patřit k žádné politické straně, porušil deket z 15. března 1945. Od jeho vydání se soudce naopak nesměl dopouštět „takových jednání, která by mohla oslabit důvěryhodnost jeho nestrannosti a loajálnosti k politickému systému nebo k demokratickým orgánům polského státu.“ Tento právní předpis učinil ze soudců pouhé státní úředníky, kteří museli být loajální k orgánům kontrolovaným Polskou dělnickou stranou.

Postup vůči neústupným soudcům

Podle oficiálních odhadů z konce roku 1946 15 % soudců otevřeně kritizovalo nový politický režim, 70 % bylo loajálních, i když ne jednoznačně, spíše „starým dobrým časům“, a 15 % bylo členy Polské dělnické strany nebo stran kontrolovaných komunisty.³ Z údajů shromážděných během prvních šesti měsíců roku 1949 lze usuzovat, že v té době se už „věrnost straně u soudů velmi zlepšila.“ Z celkového počtu 3090 soudců a veřejných žalobců „se jich již většina stala členy strany.“ Z toho 28 % vstoupilo do Polské sjednocené dělnické strany (PZPR), 27 % do stran kontrolovaných komunisty a 45 % nebylo členy žádné politické strany; byli to však údajně z větší části „aktivisté, kteří nejsou členy strany.“⁴ Pro komunisty bylo zvláště důležité provádění indoktrinace a prověřování soudců, kteří se nechtěli podřídit; v roce 1946 9 z 10 soudců a veřejných žalobců pracovalo na soudech i před válkou⁵ a v druhé polovině roku 1949 jich stále ještě pracovalo v soudnictví 45 %.⁶

1 *Stenografické záznamy jednání Zemské národní rady (KRN)*, Warszawa 1946, Úřad předsednictva KRN. Záznamy z 18., 26. a 27.4.1946, s. 433.

2 Tamtéž., s. 429-432.

3 L. CHAJN, *Trzy lata demokracji prawa i wymiaru sprawiedliwości*. Warszawa, Prasa Demokratyczna 1947, s. 150-151.

4 Zkrácená zpráva o činnostech jednotlivých odborů ministerstva spravedlnosti za prvních pět let Polské lidové republiky, 19.7.1949. AAN MS, sign. 10.

5 Viz. S. ZAWADZKI, J. HESSEL, H. WOLIŃSKA, *Rola PPR w budowie aparatu państwowego w Polsce Ludowej*. In: W. GORA (ed.) *Rola PPR w walce o niepodległość i władze ludu*. Warszawa, Kiw 1962, s. 120-122.

6 Zkrácená zpráva, c. d.

Nový zákon o soudech umožňoval použít k rezignaci nepohodlných soudců nového nástroje – přeložení soudce proti jeho vůli z jednoho soudu na druhý, a to v mnoha případech na soud geograficky velmi vzdálený. Stávalo se to velmi často, neboť objektivně existovala nutnost personálně obsadit 128 soudů na bývalém německém území.¹ V roce 1946 zde nově zřízené soudy potřebovaly „více než 1000 soudců a veřejných žalobců na plný pracovní úvazek.“² V tomto smyslu si tyto transfery vyžadovaly strukturální změny; na druhé straně jich zneužívali komunisté k tomu, aby se zbavili nepohodlných soudců. K odchodu soudců Nejvyššího soudu napomáhal jejich věk. Díky přirozenému procesu stárnutí v období války a okupace dosáhla řada soudců Nejvyššího soudu již v roce 1945 značně pokročilého věku. Během několika dalších let museli tito lidé soud podle zákona opustit a odejít do důchodu.

Indoktrinace se prováděla povinným vzděláváním v marxismu-leninismu, a to přímo na soudech, ale také ve speciálních kursech. Přednášející učili soudce – nositele „buržoazních názorů“ – nové ideologii. Povinné diskuse napomáhaly odstranění těch, kteří se bránili přijetí nové ideologie. Takové soudce postupně propouštěli. Tento osud postihoval zvláště soudce, jejichž rozsudky nepřipouštěly žádné pochybnosti o tom, že chtějí i nadále vydávat rozhodnutí podle platných zákonů a podle vlastního svědomí. I proto komunisté obviňovali soudy z toho, že „v podmínkách tvrdého třídního boje jsou spíše 'ochránci' reakčních elementů, a podvádějí dělnické masy.“³

Od samého počátku hrála v procesu sovětizace soudů aktivní úlohu Asociace polských právníků, které komunisté poskytli monopol na sdružování příslušníků právnícké profese. Tato asociace se aktivně angažovala zejména v nejrůznějších ideologických vzdělávacích kursech pro soudce.

Nižší právnícké školy

Do funkcí veřejných žalobců se až do konce roku 1946 přijímali pouze absolventi vysokých právníckých škol; pro soudce platil požadavek řádné kvalifikace až do roku 1948. Ale s absolventy právníckých fakult byly stále problémy. Téměř všichni učitelé na vysokých školách právníckého zaměření vyučovali právu, a ne ideologii, takže vedoucí představitelé ministerstva spravedlnosti si stěžovali, že „naše univerzity nevychovávaly studenty v demokratickém duchu, nepřipravují demokratické soudce a veřejné žalobce, a co je horší – univerzitní studenti dělnického a rolnického původu se nakazili vlivem zastaralých a reakčních teorií a názorů.“⁴

Rada ministrů vzala tuto situaci v úvahu a v říjnu 1947 rozhodla o otevření právníckých kursů pro budoucí soudce.⁵ První z nich, lodžský,⁶ trval 10 měsíců, časem se však jejich trvání prodloužilo na 14 měsíců. Odborné vzdělávání v rámci tohoto progra-

1 G. JAKUBOWSKI, *Dzieje sądów w Polsce Ludowej 1944–1950*. Warszawa, IH PAN 1990. (Nepublikovaná dizertační práce.)

2 A. LITYŃSKI, Inaczej o pierwszej dekadzie Polski Ludowej. Obraz sądów karnych. In: A. LITYŃSKI (ed), *Z dziejów prawa w Rzeczypospolitej Polskiej*. Katowice, Wyd. UŚ 1991, s. 142.

3 L. CHAJN, *Kiedy Lublin był Warszawa*. Warszawa, Czytelnik 1964, s. 70.

4 E. MERC, Szkoły prawnicze. *Demokratyczny Przegląd Prawniczy* 1949, díl 3., s. 7.

5 Záznamy ze schůze na ministerstvu spravedlnosti z 10.7.1950, AAN MS, ref 450.

6 Škola byla vytvořena v dubnu 1946 za účelem vzdělávání budoucích prokurátorů. Do roku 1950 vzniklo šest podobných škol. V letech 1951-53 byly tyto školy postupně likvidovány, poslední z nich fungovala ve Vratislavi.

mu (1200 hodin) bylo zaměřeno zejména na trestní právo vyučované na základě učebních textů přeložených z ruštiny. Kursy měly velmi nízkou úroveň. Jejich učební program sestával z 400 výukových hodin všeobecných předmětů (včetně chemie a fyziky) a stejného počtu hodin marxismu-leninismu a ostatních ideologických předmětů.¹

O úrovni studentů podává svědectví zpráva ředitele školy v Toruni: „velká část vybraných posluchačů má špatné nebo průměrné výsledky a nízké IQ.“ Tito posluchači byli v 75 % případů členy Polské dělnické strany, levicové Polské lidové strany (PSL) nebo jiných prokomunistických politických organizací.

Čas, který společně trávili v kursu, organizované politické diskuse, institucionalizace udávání druhých, povinnost veřejně kritizovat sám sebe, prohledávání pokojů a systém zkoušek, to vše zajistilo plnou kontrolu nad myšlenkami posluchačů.²

V dubnu 1948 zřídilo ministerstvo spravedlnosti ještě také dvouletou Ústřední právnickou školu, na které mohli studovat straničtí a státní úředníci. Její vzdělávací program byl širší, sestával z většího počtu hodin (2200), avšak zbývající parametry školy a úroveň jejich absolventů se příliš nelišily od zmíněných středních právnických škol.³ Ústřední právnická škola existovala až do roku 1954.

První absolventi právnických škol neuniverzitního charakteru přišli na soudy v roce 1948.⁴

Přímým nástrojem ovlivňování soudů se měli stát soudci z lidu, přirozeně nikoli soudci volení ve všeobecných volbách. Vybíralo je předsednictvo Zemské národní rady (KRN) a předsednictva vojvodských lidových rad, vesměs kontrolovaná komunisty. Od samého počátku platil princip, že k rozhodování určitých případů je třeba přítomnosti profesionálního soudce a dvou soudců z lidu. Soudci z lidu měli stejná práva jako profesionální soudce. Účast poroty měla přinést rychlé politické výsledky; nesmíme však zapomenout, že kromě dominantních politických motivů bylo zavedení soudců z lidu ještě také realizací proklamované myšlenky přímé účasti zástupců společnosti v systému soudnictví.

Účast soudců z lidu se v prvních dvou letech po válce vyžadovala u celé řady případů, včetně trestných činů spáchaných během druhé světové války.

Mimořádné soudy

Dekret z 12. září 1944 zřídil *mimořádné soudy* a vybavil je kompetencemi k rozhodování trestných činů spáchaných nacisty. Byly složeny z profesionálního soudce a dvou přísedících soudců z lidu a vynášely rozsudky, proti nimž nebylo odvolání. Tento přístup se postupně rozšířil i na ostatní trestněprávní případy a na politické delikty. Soudci

1 I. ISERLES, O programach szkół prawniczych, *Demokratyczny Przegląd Prawniczy* 1950, díl. 4, s. 34-35.

2 Záznamy č. 15 z jednání na ministerstvu spravedlnosti z 18.5.1951, AAN MS, ref 456.

3 Ústřední právnická škola ve Varšavě. *Demokratyczny Przegląd Prawniczy* 1948, díl 5, s. 61; I. ANDRÉ-JEW, Po roku pracy. *Demokratyczny Przegląd Prawniczy* 1949, díl 12, s. 36.

4 Po válce, ke konci roku 1952 absolvovalo střední právnické školy 1078 osob, 275 jich absolvovalo Ústřední právnickou školu. Na druhé straně právnickou fakultu absolvovalo asi 12 000 osob. Koncem tohoto roku tvořili absolventi nižších právnických kursů u soudů 31 % (238 osob) poválečných absolventů právnických fakult, kterých bylo na soudech zaměstnáno 529. Viz: Memorandum administrativního odboru Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany o personální politice na ministerstvu spravedlnosti, týkající se soudců, soudců – asistentů a čekatelů z 1.11.1952. AAN MS, ref 339.

z lidu dostali také ve všech ostatních trestních a občanských případech plné soudcovské kompetence. Mimořádné soudy zrušil teprve dekret z 17. října 1946. Případy, které do té doby řešily tyto soudy, byly převedeny na řádné místní soudy, složené opět z profesionálního soudce a dvou soudců z lidu, jmenovaných předsednictvem vojvodských lidových rad. Mimořádné soudy vynesly celkem 364 rozsudků smrti, z nichž pouze tři změnil Boleslaw Bierut na tresty odnětí svobody.¹

Soudy odvolací, složené opět z profesionálního soudce a dvou soudců z lidu, dostaly oprávnění rozhodovat o případech osob, které nebyly polskými občany (podle dekretu z 4. listopadu 1944 o ochranných opatřeních proti zrádcům a podle zákona z 6. května 1945 o vyloučení nepřátel z polské společnosti). Soudci z lidu (porota) také rozhodovali u vojenských soudů (podle dekretu z 23. září 1944 a zákona o organizaci vojenských soudů a o vojenských prokurátorech).

Následujícím krokem v tomto procesu se stalo přijetí podstatně dalekosáhlejšího zákona. Dekret z 16. listopadu 1945 (sbírka zákonů číslo 53, částka 300) o zvláště nebezpečných trestných činech spáchaných během období obnovy státu, všeobecně známý jako *Malý trestní kodex*, svěřil rozhodování o trestných činech vojenským a všeobecným soudům. V rámci všeobecných soudů rozhodovaly senáty okresních soudů složené z profesionálního soudce a dvou soudců z lidu, jmenovaných předsednictvem vojvodských lidových rad. O několik měsíců později byla zavedena dočasná a mimořádná soudní projednávání některých případů, uskutečňovaná opět za přítomnosti dvou soudců z lidu. Způsob jejich jmenování stanovil dekret ministerstva spravedlnosti.

Je zajímavé, že tehdy, stejně jako v celém pozdějším období, nesplnili soudci z lidu očekávání, která do nich režim vkládal, a to ani v záležitostech politického rázu. Zvláště závažné politické případy byly proto svěřovány senátu složenému ze tří profesionálních soudců. Politické ovlivňování kandidátů na soudce z lidu nebylo v tomto období příliš časté. Mezi soudci z lidu bychom našli i takové, kteří nesouhlasili s porušováním práva na spravedlivé projednání případu před soudem, i takové, kteří nehledě na své prokomunistické smýšlení byli schopni objektivního posuzování případu. Existovaly však také případy některých tajně vybraných soudců z lidu, kteří byli již v minulosti soudně trestáni nebo nespĺňovali podmínku věku.

Kvazisoudní orgány

Vytvoření kvazisoudních orgánů znamenalo významné porušení práva občana na spravedlivý rozsudek vydaný nezávislým soudem. Kvazisoudní orgány se skládaly z členů Polské dělnické strany a jejich spolupracovníků, nominovaných komunisty. Jejich členové nebyli vázáni požadavky, které by musel splňovat skutečný soudce. Těmto orgánům bylo svěřeno prozkoumávání případů vyplývajících z uskutečňování státní kontroly nad příslušníky středních vrstev, kterým nebyl zemědělskými reformami a znárodněním dosud zabaven majetek.

Podle sovětského příkladu vznikl na základě dekretu z 16. listopadu 1945 Mimořádný výbor, jehož činnost se měla zaměřit na případy zneužívání moci a zpronevřer majetku. Dekret, jehož návrh byl připraven v Moskvě na žádost člena politbyra Polské dělnické

1 M. TURLEJSKA, *Te pokolenia žalobami czarne... Skazani na śmierć i ich sądziowie 1944–1945*. London, Aneks 1989, s. 93.

strany R. Zambrowského,¹ vyňal rozhodování o některých typech hospodářských trestných činů z kompetence všeobecných soudů. Mimořádný výbor však zahájil činnost ještě před vydáním zmíněného dekretu. Koncem února 1945 zaměstnával 145 osob, z toho 41 ve Varšavě. Urychleně se zřizovaly úřadovny, které shromažďovaly stížnosti; velká část stížností a udání byla však pro výbor relativně nezajímavá: převažovaly totiž stížnosti na zneužívání pravomocí ze strany bezpečnostní a státní administrativy.²

14. května 1946 došlo k novelizaci dekretu o Mimořádném výboru. Mimořádný výbor a jeho úřadovny získaly právo nejen provádět vyšetřování a předkládat soudu obvinění, ale také přímo vykonávat funkci soudu. V parlamentní diskusi upozornil soudce a poslanec za Polskou lidovou stranu J. Sajdak na skutečnost, že novelizace dekretu bude znamenat porušení ústavního práva občanů být souzen pouze řádným soudem, a uvedl, že spíše než pro své odborné a morální kvality byli členové výboru vybíráni podle stranické příslušnosti. Řekl: „V tomto státě sice existují nezbytné důvody, které způsobují, že musíme schválit vytvoření několika mimořádných soudů, avšak jejich aktivity musí zůstat veřejné a musí být založené na platných procesních právních předpisech. S velkými obavami se musíme dívat na různé výbory, jako je například Mimořádný výbor, které na sebe berou pravomocí soudů v rozsahu, který není jasně definován, jejichž jednání nejsou otevřena veřejnosti a proti jejichž rozhodnutí není žádná možnost odvolání.“³

Novelizace dekretu o Mimořádném výboru připravila cestu k zavedení ještě detailnějších instrukcí pro členy výboru a jeho úřadoven (výkonná kancelář výboru obdržela pravomoc dohledu nad ostatními členy výboru). Každý měsíc bylo zatčeno více než 400 osob (v období od 1. března do 30. června 1946 činil počet zatčených 1670). Od března 1945 začaly jednotlivé týmy, vytvořené v rámci výboru, schvalovat návrhy na uvěznění obviněných v pracovních táborech (do konce června 1945 se to týkalo 273 osob). Členové výboru se též účastnili takzvaných „akcí“. Například v Pomořansku „zabezpečili zrno pro osev“, zatímco ve větších městech směřovaly jejich akce proti „černému trhu s cukrem“ nebo „proti spekulaci s cizími valutami“. Výkonná kancelář výboru měla ambice kontrolovat celý hospodářský život země; chlubila se počtem zatčených osob, osob poslaných do pracovních táborů i objemem konfiskovaného majetku. Přesto však Boleslaw Bierut v diskusi ke zprávě o činnosti výboru, předložené předsednictvu parlamentu 30. června 1945, kritizoval politiku sankcí prováděnou výborem: „Existující pravomoci výboru (stanovující maximální trest na dva roky v pracovním táboře) jsou nedostatečné a je třeba přeorganizovat i systém pracovních táborů, neboť jejich režim je velmi mírný a nepřiměřeně liberální.“⁴

Odborná a morální úroveň členů výboru byla velmi nízká. Náhodou se stalo, že ministerstvo spravedlnosti delegovalo v dubnu 1946 několik profesionálních soudců a prokurátorů do úřadoven Mimořádného výboru. Jejich názor byl následující: v Poznani téměř všichni členové výboru prokazují „nedostatek porozumění a znalosti práva

1 Informace, kterou poskytl autorovi S. Ehrlich v roce 1990.

2 AAN MS, ref 184.

3 *Stenografické záznamy jednání Zemské národní rady (KRN) z 20., 21. a 23. září 1946*, Warszawa 1946, Předsednictvo Zemské národní rady, s. 403-407. Odpověď poslanců Polské dělnické strany označila Polskou lidovou stranu za reprezentanta zájmů kapitalistů a „dokonce spekulantů“ (tamtéž, 407-416). Viz také R. TURKOWSKI, *Polskie Stronnictwo Ludowe w obronie demokracji 1945-1949*. Warszawa, Wyd. Sejmowe 1992, s. 175-182.

4 AAN MS, ref 184.

a právního řádu..., dopouštějí se zřejmého zneužití pravomoci a jejich arogantní chování jak v úřadě, tak mimo něj, podkopává obraz výboru na veřejnosti.“ Jeden z členů výboru byl obviněn z trestné činnosti, mimo jiné proto, že za války na příkaz Němců mučil Židy, jiný člen pracoval jako informátor SS a další kolaboroval s Němci.¹

Mimořádný výbor a jeho úřadovny se staly institucí, která fakticky vrátila systém polského soudnictví do období feudalismu. Tato instituce, využívající ve své práci stejné postupy jako inkvizice, kombinovala vyšetřování činů s vynášením rozsudku. Vyšetřovací činnost tohoto druhu rozšířila možnosti prokurátorů a státních úředníků při posuzování hospodářských trestných činů.

Avšak ani těmito výbory se nevyčerpával seznam „náhradních soudních orgánů“, jak je nazýval L. Chajn,² jeden z hlavních příznivců zavádění sovětského systému soudnictví v Polsku. Podle dekretu z 22. února 1946 řešily méně závažné případy občanského i trestního práva *občanské soudy*, do nichž směli být zvoleni i lidé bez právnického vzdělání (prvních 94 občanských soudů vzniklo o dva roky později). Nejsilnější skupinou mezi soudci těchto institucí byli komunisté.³ I tuto takzvanou „malou justici“ kontrolovala komunistická strana.

Kromě toho podle dekretu z 7. září 1945 vznikly i *výbory pro otázku bydlení* a „převzaly nejvýznamnější oblast civilních soudů týkající se regulace bydlení.“⁴

Vojenské soudy

Řada případů týkajících se civilních osob spadala do jurisdikce vojenských soudů. Podle dekretu z 30. října 1944 o ochraně státních zájmů měly napříště všechny případy, na které se dekret vztahoval, rozhodovat vojenské soudy, a to bez ohledu na postavení zainteresovaných osob. Tento dekret navíc svěřil vojenským soudům i projednávání některých trestných činů, na které se vztahoval Vojenský trestní zákoník a které spáchaly civilní osoby během války. Tento dekret vytvořil zárodek stalinistického zákonodárství v Polsku.

Od samého počátku stáli v čele polského vojenského soudnictví dva sovětsí důstojníci, generál Alexander Tarnowski a jeho zástupce plukovník Alexander Michniewicz. Důležité vysoké funkce na vojenských soudech zastávalo osm dalších sovětských důstojníků.⁵ Běžné funkce vojenských soudců vykonávali polští důstojníci a zejména v počátečním období rozhodovali téměř všechny případy soudci, kteří získali odborné právnické vzdělání ještě před válkou. V letech 1944–45 se vrátilo do služby mnoho vojenských soudců a prokurátorů, kteří byli profesionálně aktivní již před válkou a ztrávili druhou světovou válku jako váleční zajatci. Pracovali v mimořádných vojenských soudech, které v tomto období stále ještě fungovaly, a ve funkcích vojenských prokurátorů. Při prvním prověřování vojenských soudců a prokurátorů v letech 1948–50 bylo propuštěno z vojenských soudů a z funkcí prokurátorů přibližně 250 právníků s odůvodněním, že se jim nedostává „politická kvalifikace.“⁶ Oba sovětské vedoucí polského systému vojenského soudnictví přitom neminula kritika za „liberální“ rozsudky polních

1 Tamtéž.

2 L. CHAJN, *Trzy lata...*, c. d., s. 131.

3 AAN MS, ref 187.

4 L. CHAJN, *Trzy lata...*, c. d., s. 131.

5 J. POKSIŃSKI, „TUN“. *Tatar – Utnik – Nowicki*. Warszawa, Bellona 1992, s. 70.

6 Tamtéž, str. 88.

vojenských soudů,¹ přestože byla dobře známa jejich záliba v rychlém „trestání třídních nepřátel.“² Ještě po zrušení výjimečného stavu „stanulo v období let 1946–49 před mimořádnými vojenskými soudy 80 725 osob (včetně 45 319 osob obviněných z protistátních trestných činů). Vojenští soudci iniciativně aplikovali drakonické zákony výjimečného stavu a odsoudili k trestu smrti 2583 obviněných. Velká většina hrdelních rozsudků byla také vykonána.“³

Speciální vojenské soudy převzaly případy týkající se provozu železnic (podle dekretu z 15. listopadu 1944 o militarizaci Polských státních drah).

Zvláštním druhem mimořádného soudu byl Nejvyšší státní tribunál. Na základě dekretu z 22. ledna 1946 sloužil k potrestání nacistických zločinců.

Politická opozice a obrana nezávislosti soudního systému

Proces politické korupce soudního systému se setkal s několika pokusy o odpor ze strany oponentů totalitního režimu v Polsku. V dubnu 1947 předložilo dvacet pět poslanců Polské lidové strany – PSL (stalo se tak již po administrativním a policejním omezení zastoupení této strany v parlamentu) urgentní návrh zákona, který měl zajistit vyloučení civilních osob z jurisdikce vojenských soudů. Návrh zákona stanovil, že civilní osoby mohou soudit výlučně řádné soudy. V odůvodnění tohoto návrhu poslanec K. Nadobnik mimo jiné uvedl: „Není možné, aby dva roky po skončení válečných akcí byla stále v platnosti taková výjimečná ustanovení, která umožňují, že občané, kteří nejsou vojáky, jsou stíháni vojenskými soudy za politické trestné činy. Projednávání případů vojenskými soudy je striktní a rigidní, neboť je přizpůsobeno vojenské disciplíně, při níž se dodržování důvěrnosti aplikuje na všechny činnosti a aktivity. ... Považujeme tuto otázku za naléhavou, protože tato skutečnost každý den kazí pověst Polska, podkopává základy právního státu u nás a zvyšuje pocit trpkosti mezi našimi občany. Je nenormální a zhoubné, když vojenské instituce soudí politické trestné činy a trestají civilní osoby. ... Na mimořádných vojenských soudech jsou vybírány zvláštní skupiny soudců pro posuzování politických případů a často jsou k vynesení rozsudku zváni i soudci z jiných obvodů.“ Proti tomuto návrhu vystoupil J. Jodlowski, poslanec za Demokratickou stranu (SD), který řekl, „že předložit parlamentu formou mimořádného návrhu otázky, které vyžadují klidné a racionální posouzení, není nic jiného, než bezvýznamná demonstrace.“ Parlament návrh zákona předložený PSL odmítl.⁴

O dva měsíce později předložil poslanec za PSL W. Banacyk na pořad projednávání parlamentu otázku mimořádných soudů a kvazisoudních orgánů. Žádal rovněž, aby parlament věnoval pozornost vládnímu plánu vytvořit v Polsku funkci prokurátora. Prokuratura by se podle návrhu vlády stala samostatným orgánem, který by převzal kontrolu nad přípravným řízením v trestněprávních věcech a zkoumal zákonnost administra-

1 M. TURLEJSKA, Sądy na kółkach, *Przegląd Powszechny* 1988, díl 12, s. 334.

2 AWSW, protokol 2/6/45 K. Dopis vrchního velitele GZI WP (polské vojenské kontrarozvědky) vrchnímu veliteli vojenského soudnictví z 30.8. 1945. Tento dopis byl předán na speciální žádost politického byra Polské dělnické strany, která dala 22.8. 1945 „generálu Tarnowskému a plukovníku Mustalerzovi (hlavní vojenský prokurátor) příkaz, aby vyčistili úřady vojenských prokurátorů od reakčních živlů.“ A. KOCHAŃSKI, c. d., s. 99.

3 J. POKSIŃSKI, c. d., s. 71.

4 *Stenografický záznam 11. schůze Ústavodárného Sejmu ze dne 17.4.1947*. Warszawa, Wyd. Sejmu Ustawodawczego 1947, s. 84.

tivních postupů. Dalším problémem, o kterém se poslanec Banaczyk zmínil, byl velký počet nových absolventů právnických kursů. Ti by se podle jeho názoru mohli za 6 měsíců stát „pouze špatnými veřejnými agitátory, ale ne odbornými právníky.“ Banaczyk kritizoval nedostatek stipendií pro řádné studenty právnických fakult a skutečnost, že státní orgány využívají platné dekrety k tomu, aby odstraňovaly soudce z jejich úřadů nebo je překládaly do jiných míst bez jejich souhlasu; posléze podrobil kritice úroveň platů soudců na všeobecných soudech, která byla ve srovnání s platy zaměstnanců ministerstva spravedlnosti, soudců mimořádných soudů a „soudců“ kvazisoudních orgánů velmi nízká.

Poslanec Banaczyk se dovolával ustanovení takzvané Malé ústavy z roku 1947, která „veškerý výkon spravedlnosti svěfovala všeobecným soudům“, a veřejně kritizoval zástupce ministra spravedlnosti za to, že veřejně vyzýval občany, aby odhodili „fetiš politické neutrality“. K tomu Banaczyk dodal: „Kdo s takovými názory vystupuje bez obav na veřejnosti, podkopává již tak křehkou důvěru veřejnosti v soudní systém. Opravdu nechcete pochopit, že takovéto názory ničí nejzákladnější principy spravedlnosti a právního státu, neboť nezávislost, nestranné posuzování a politická neutralita soudce vytváří základní podmínky jakéhokoli soudního systému?“ Hájil přitom soudce řádných soudů: „Bez ohledu na tyto ubohé podmínky a všeobecné nepřátelství musíme s plným respektem připustit, že všeobecné soudy neztratily důvěru a udržují si svoji morální a profesionální úroveň.“ Na tuto kritiku a na dotazy vznesené poslanci Polské lidové strany 17. dubna 1947 ohledně propuštění předsedy obvodního soudu v Sanoku odpověděl L. Chajna. Předseda soudu v Sanoku byl propuštěn poté, když předložil veřejnému žalobci stížnost proti odborářskému zaměstnaneckému soudu, který se rozhodl podporovat ve volbách kadidátka politického bloku Polské dělnické strany. Chajna řekl: „Musíme říci jasně a neodvolatelně: V polském systému soudnictví není místo pro antilidové a antidemokratické postoje.“ Výlučné posuzování případů civilních osob všeobecnými soudy není možné dříve, „než budou existovat plné záruky demokratizace soudního aparátu.“¹

V politickém slovníku tohoto období znamenala fráze „antidemokratické živly“ označení zastánců pluralitní demokracie, právního státu a dělby moci, kdežto „demokratizace“ znamenala proces prověrek vedoucí k propuštění těch, kteří se nepodřídili novým pravidlům a k podřizení se zbývajících soudců komunistům. Ze všeho nejvíce znamenala „demokratizace“ zaměstnávání nedostatečně vzdělaných absolventů nových právnických kursů.

Formální strukturální záruky „demokratizace“ ve výše zmíněném smyslu zajistila novým státním orgánům kapitola 7, články 24-26 Ústavního zákona z 19. února 1947, týkající se systému a rozdělení pravomocí nejvyšších orgánů Polské republiky. Státní orgány ustanovení této ústavy ve velké většině případů ignorovaly a neexistoval žádný ústavní soud, který by jim v tom mohl zabránit.

1 Stenografické záznamy z 21. a 23. schůze Ústavodárného sejmu konané 25. a 27.6.1947. Warszawa, Wyd. Sejmu Ustawodawczego 1947, s. 42-48 a 27. Viz též M. ŁATYŃSKI, *Nie paść na kolana*. Szkice o opozycji lat czterdziestych. London, Polonia 1985, s. 458-459. Dále S. FRANKOWSKI, *The Procuree and the Regular Courts as the Palladium of Individual Rights and Liberties. The Case of Poland*, *Tulane Law Review*, díl 61, 6, s. 1325.

Závěr

Způsob začlenění systému soudnictví do státní struktury Polska v letech 1944-48 ovlivnily dvě skupiny okolností: faktory chránící relativní nezávislost soudnictví a faktory připravující mechanismy, které později sloužily k podřízení soudních orgánů kontrole komunistické strany.

Mezi faktory podporující relativní nezávislost soudnictví patřily tyto okolnosti:

1. Téměř všichni profesionální soudci a veřejní žalobci, kteří byli profesionálně čini již před válkou – a kteří byli vychováni v předválečném právním systému – pokračovali ve své práci i po válce. Pracovali pro polský stát, neutrálně, za předpokladu, že jim bude zajištěno minimum nezávislosti na výkonných a politických orgánech. Okolnost, že polští soudci, kteří pracovali na polském území okupovaném Němci, zůstali loajální polské společnosti a nezúčastnili se kolaborace s německými okupanty při systematickém ničení své země, vzal novým orgánům veškeré záminky k otevřené kampani proti soudcům.
2. Komunisté pochopili, že je třeba využít soudy, které požívaly společenské důvěry, k legitimizaci represe. Považovali soudy za další podpůrný prostředek k převzetí a posilování státní kontroly nad občanskými aktivitami a nad fyzickým i duševním majetkem občanů.
3. Komunisté chápali potřebu efektivního fungování právního řádu, a to přinejmenším v tom rozsahu, aby to zabránilo vzniku sociálního napětí a averze k novým státním orgánům. Nechtěli, aby občané hledali řešení právních sporů mimo soudy.
4. Soudnictví patří k oblastem veřejného života, ve kterých se komunisté v Polsku nikdy úplně nezbavili všech odborníků (na rozdíl od politické a kriminální policie, stranického aparátu a veřejné státní správy, které během prvních let nového režimu zaměstnávaly velké množství lidí bez potřebného vzdělání). Nicméně pokud soudci rozhodovali o ochraně majetku, svobody slova, náboženské svobody a o právu na svobodu a bezpečnost občana *nezávisle*, pak se na ně tolerance nevztahovala. Proces postupného odstraňování takových soudců začal u vojenských soudů již v roce 1945 a od konce roku 1948 probíhal i u všeobecných soudů.
5. Vliv legální politické opozice, která využila svého zastoupení v parlamentě (stejně jako to činil tisk v míře ohraničené působením cenzury), aby hájila právo být souzen nezávislým soudem. Politické cíle, které ortodoxní komunisté neskrývali, odsuzovala též římskokatolická církev.

Podle mého názoru zde sehrála důležitou roli averze vůči jednolitým a neměnným organizačním aktivitám, pro Poláky typická, zejména pokud byly vykonávány podle vzorů vnesených zvnějšku.

Podřízení soudních orgánů komunistické kontrole napomáhaly tyto okolnosti:

1. Komunisté od samého počátku převzali kontrolu nad ministerstvem spravedlnosti a snažili se zajistit, aby všichni předsedové soudů byli přinejmenším neutrální k novému systému.
2. Pořádání ideologického vzdělávání pro soudce zajišťovalo monitorování a výběr oponentů komunistického systému (aby mohli být vyřazeni z justice) a jeho stoupců (aby mohli být pověřeni řídicími úkoly). Postoje soudců též ovlivňoval do-

pad špatného výběru nových kandidátů soudcovské profese. Koncem roku 1948 přišli na soud první absolventi osmiměsíčních právnických kursů, kteří měli ve většině případů pouze základní školní vzdělání. V téže době nastoupili na soudy i absolventi právnických fakult. Zavedení institutu soudců z lidu směřovalo k získání kontroly nad systémem soudnictví. Tito soudci měli stejné pravomoci jako profesionální soudci a při jejich výběru měli rozhodující slovo komunisté.

3. Vojenské soudy od samého počátku kontrolovala skupina sovětských důstojníků, kteří absolvovali právnické kursy mimo univerzitu. Tím začalo zavádění sovětských vzorů v soudnictví, zejména co se týče postavení soudů v systému státních orgánů. Tento proces doprovázelo publikování sovětských právnických příruček a jejich studium během ideologického vzdělávání.
4. Soudci, zejména u vojenských soudů a na trestněprávních úsecích všeobecných soudů, byli často nuceni vzdát se svého úřadu. Novelizovaný zákon o struktuře soudů dovoval ministerstvu spravedlnosti odvolat soudce z jeho místa. Avšak to se ve sledovaném období nestávalo příliš často. Daleko častěji soudce přemístili proti jeho vůli, avšak v souladu se zákonem, do jiného oddělení nebo častěji do jiného, většinou velmi vzdáleného soudu. V situaci, kdy úřady hledaly soudce pro nové soudy na bývalých německých územích, byl takový postup běžný. Nejvyšší soud opouštěli soudci vzhledem k svému vysokému věku. Již v roce 1945 byli velmi staří a během několika let odcházeli do důchodu. Je však třeba zdůraznit, že v Polsku soudci, kteří se nepodřídili novému systému, nebyli vystaveni trestním postihům. Nejtvrďší sankcí se pro některé propuštěné soudce stala nemožnost vykonávat funkci advokáta.
5. Zavedly se nové právní předpisy ve formě dekretů orgánů výkonné moci, které tak obešly Zemskou národní radu (KNR). Po roce 1947 obcházela výkonná moc i parlament vytvořený na základě zmanipulovaných volebních výsledků. Oba legislativní orgány byly plně kontrolovány komunisty a pouze schvalovaly zákony připravené ostatními státními orgány. V parlamentních výborech se nesetkávaly návrhy připravené na ministerstvech pod kontrolou komunistů s žádným odporem. Nové dekry, především občanskoprávní, rodinné a trestněprávní, porušily existující hierarchii sociálních hodnot a sociální řád, které v jiných státech přísluší soudům chránit a hlídat. Zvolna se prosazovaly principy stvrzující, že občan může činit pouze to, co je mu zákonem dovoleno, a o tom, co je zákonem dovoleno v konkrétním případě, rozhoduje úředník. Všemohoucnost výkonné moci se dále posílila i tím, že se nepodařilo obnovit správní soudnictví.
6. Vojenským soudům bylo přenecháno rozhodování o obviněních civilních osob z politických trestných činů (nazývané v Polsku protistátní trestné činy a někdy též kontrarevoluční trestné činy). Všeobecné soudy byly zbaveny práva rozhodovat některé politické a hospodářské delikty, které soudily mimořádné soudy (v letech 1944–45) a později kvazisoudní orgány vytvořené koncem roku 1945. Kvazisoudní orgány zaměstnávaly osoby, které neměly nejen základní právnické vzdělání, ale obvykle ani odpovídající morální kredit.
7. Loajální spolupráce spojenců komunistů z takzvaného Demokratického bloku a z Asociace polských právníků – organizací, které vytvořili a plně kontrolovali komunisté. Asociace polských právníků jim pomáhala při zavádění politického a ideologického vzdělávání soudců.

Maďarská politická krize na jaře 1946

Csaba Békés

První maďarské volby po druhé světové válce (listopad 1945) výrazně změnilly dosud zdánlivě vyrovnaný poměr sil v maďarské vládní koalici. Absolutním vítězem voleb se stala malorolnická strana, která získala 57 % hlasů. 17 % hlasů pro maďarské komunisty nebyl vlastně tak špatný volební výsledek strany, která předtím dvacet pět let působila v ilegalitě. Komunisty nicméně výsledek voleb zklamal, a to zvláště proto, že usilovali o mnohem větší podíl na moci, než jak by to odpovídalo dosaženým sedmnácti procentům. Bezprostředně od listopadových voleb roku 1945 se datuje jejich úsilí volební výsledky *via facti* opravit.

Nebylo to snadné. Podle rozboru vedení Maďarské komunistické strany přispělo k vítězství malorolnické strany zejména to, že komunisté podcenili národnostní otázku, a tak malorolnické straně umožnili, aby ona jediná převzala obhajobu maďarských národních zájmů. Okamžitě po volbách se proto komunisté rozhodli pro novou linii: stavět se na odpor proti pronásledování maďarské menšiny v Československu, požadovat urychlené propuštění maďarských válečných zajatců a navrácení maďarského majetku zadržovaného od konce války v cizině.

Avšak ani s touto novou linií neměla štěstí. Malorolnická strana totiž v souvislosti s přípravou mírových jednání se spojenci nacistického Německa začala veřejně prosazovat radikální koncept maďarských požadavků: trvat na vrácení území osídlených maďarskými menšinami v Rumunsku, Jugoslávii a Československu. Tyto požadavky sice nebyly z hlediska práva národů na sebeurčení nelegitimní, byly však v tehdejší situaci, kdy uspořádání Evropy záviselo výlučně na vůli vítězných mocností, zcela nerealistické.

Vedení komunistické strany si toho bylo vědomo a nebylo ochotno převzít před veřejným míněním vinu za naděje, které se posléze nemohly naplnit. A tak v tiskové debatě na přelomu let 1945-46 předáci maďarských komunistů zaujali velmi rigidní stanovisko. Maďarsko, tvrdili, ztratilo tím, že za války stálo po boku nacistického Německa, právo vznášet na sousední státy jakékoli územní nároky. Místo toho, tvrdili, aby maďarská vláda dávala v sázku dobré vztahy ke svým sousedům, měla by soustředit všechno své úsilí na ochranu práv příslušných maďarských menšin.

V národnostně zjiřeném ovzduší poválečné Evropy se maďarské obyvatelstvo málo zajímalo o to, že požadavek obnovy Maďarska v etnických hranicích není realistický, a stavělo se za něj. Komunisté začali rychle ztrácet dosavadní přívržence, hlavně z řad intelektuálů. Postoj komunistických předáků vedl k fiasku – něco se muselo stát.

Vůdcové strany brzy našli cestu ke zvládnutí krize.¹ V lednu 1946 rozvinuli komunisté všestranný útok proti svému hlavnímu nepříteli, malorolnické straně, aby oslabili silné pozice, které si vydobyla ve volbách, a zároveň rozšířili svůj vliv.² Ve spolupráci se sovětským vedením Spojenecké kontrolní komise vznesli vůči malorolníkům

1 Článek vychází z rozsáhlejší publikace na toto téma, uveřejněné v maďarštině. Csaba BÉKÉS, *Dokumentumok a magyar kormánydelegáció 1946, áprilisi moszkvai tárgyalásairól Régió* [Dokumenty o jednáních maďarské vládní delegace v Moskvě v úbnu 1946], Vol. 3, No. 3, s. 161-194.

2 Archiv Institutu politických dějin (dříve Institut dějin strany, později AIPH), Record Group (RG) 274, File 2/33.

hospodářské a politické požadavky, z nichž nejdůležitější a nejnebezpečnější byl požadavek, aby malorolnická strana vyloučila ze svých řad jednadvacet parlamentních zástupců, které komunisté prohlásili za reakcionáře.

Na zdůraznění svých požadavků organizovala komunistická strana masové demonstrace. Počátkem března zřídila takzvaný Levicový blok s účastí koaličních stran a odborů a přirozeně s vyloučením malorolníků.

Celkový průběh událostí,¹ jež vedly k vytvoření tohoto bloku, byl velmi dobře zdokumentován historiky, avšak skutečnost, že komunisté využili i mírové smlouvy, aby v této hře dosáhli svých politických cílů, zůstávala skrytá až donedávna, kdy byly dosud nejutajovanější stranické písemnosti zpřístupněny badatelům.²

Brzy poté, co komunisté utrpěli nezdar ve snaze přesvědčit veřejné mínění o skutečnostech týkajících se potenciálních maďarských mírových cílů, prokázali jejich vůdci značnou pružnost a revidovali svá stanoviska.³ Dospěli k závěru, že za daných okolností je nemožné, aby strana nepodporovala některé z maďarských teritoriálních požadavků. Spíše než dále blokovat takové požadavky bylo proto v jejich zájmu zjistit, zda existuje naděje, že pro ně získají sovětskou podporu, a pokud ano, komunistická strana by měla z této záležitosti vytlouci kapitál. Mátyás Rákosi tudíž zahájil průzkumné rozhovory s Moskvou, které nakonec vyústily v následující obchod: maďarští komunisté získali zmocnění využít působivý sovětský slib ohledně mírové smlouvy jako nástroj ve svém boji s malorolnickou stranou v pokračující politické krizi. Podle tohoto slibu by sovětské vůdci v případě, že malorolníci přistoupí na politické a hospodářské požadavky levice, byli ochotni přijmout v Moskvě delegaci maďarské vlády k diskusi o přípravách míru i o dalších ekonomických záležitostech. Bylo také naznačeno, že v takovém případě Sovětský svaz příznivě zváží maďarský požadavek na menší pruh území o rozloze cca 4-10 tisíc km² podél maďarsko-rumunských hranic.⁴

Třebaže pro to dosud máme pouze nepřímé důkazy, zdá se velmi pravděpodobné, že tuto nabídku přednesl premiérovi Ferenci Nagyovi Rákosi osobně. Cena, jež za ni měla být zaplacená, byla vysoká, ale pokušení muselo být veliké i pro malorolnického politika. Možnost vést delegaci do Moskvy a jako první mezi politiky střední a východní Evropy jednat se Stalinem a dalšími představiteli znamenala naději na splnění hlavního cíle jeho zahraniční politiky – naději, že Sověti nejen právně, ale i prakticky uznají jeho vládu a budou ochotni v dlouhodobé perspektivě akceptovat v Maďarsku nekomunistický, i když přátelsky nakloněný systém. Kromě toho skromný, ale psychologicky důležitý v tomto obchodě byl možný územní zisk, který mohl být jediným maďarským vítězstvím na mírové konferenci – a to by také posílilo pozici premiéra (a jeho strany), neboť v očích veřejnosti by to byl on, kdo to v Moskvě dokázal zajistit.

Ať tomu bylo jakkoli, 12. března 1946 malorolnická strana prohlásila, že přijímá požadavky Levicového bloku, a vyloučila ze strany svých 21 pravicově orientovaných parlamentních zástupců. Téhož dne, pouze o několik hodin později, přijal politický vý-

1 Gyula DESEWFY, A békekötés előkészítése [Příprava mírové smlouvy], *Kis Újság*, 2.12.1945; Géza RUBLECZKY, Készüljünk a békére [Připravme mírovou smlouvu], *Kis Újság*, 28.12.1945.

2 József RÉVAI, Nemzetrontó sovinizmus [Šovinismus ničící národ], *Szabad Nép*, 25.12.1946; A magyar-kodók ellen [Proti těm, kteří předstírají, že jsou opravdovými Maďary], *Szabad Nép*, 13.1.1946.

3 Magyar Távirati Iroda – Magyar Közvéleménykutató Szolgálat [Maďarská tisková agentura – Výzkumy maďarského veřejného mínění], 24.1.1946 a 30.3.1946.

4 AIPH RG 274, Files 10/43, 2/34.

bor komunistické strany usnesení požádat sovětskou vládu o přijetí maďarské delegace, vedené premiérem Ferencem Nagyem, k projednání příprav mírové smlouvy.¹

Na základě dostupných pramenů je tedy velmi pravděpodobné, že dohoda mezi Rákosi a Ferencem Nagyem spolu s dalšími důvody významně přispěla k prvnímu sebe-poškození malorolnické strany. Toto „uříznutí prvního plátku salámu“ se později ukázalo jako osudový krok, který nakonec vedl k rozpadu této strany, a tím ve značné míře usnadnil sovětizaci země.

Rákosi neztrácel čas. Koncem března odjel do Moskvy s tajným posláním, aby připravil cestu pro vládní delegaci.² To, že se tam setkal osobně se Stalinem, ukazuje, že Sověti přikládali velkou důležitost podpoře maďarských komunistů, aby zaujali co nejsilnější pozice. Poté, co sovětští vůdci vyslechli, jak úspěšně si Rákosi vedl, souhlasili s přijetím maďarské delegace. Zůstávala zde však ještě jedna důležitá podmínka, kterou měla splnit maďarská vláda. V době kratší než dva týdny měla podepsat dohody o zřízení šesti maďarsko-sovětských společností v oblasti lodní dopravy, civilního letectví, těžby ropy a bauxitu. Vyjednávání expertů se táhlo po několik měsíců, ale zatím nedospělo k žádné dohodě přijatelné pro maďarskou stranu; přesto musely být dohody o těchto společnostech, které by položily základy sovětskému hospodářskému pronikání do země, podepsány ještě před odjezdem vládní delegace.

Moskevská jednání maďarské vládní delegace

V průběhu desetidenní návštěvy maďarské delegace v Moskvě, ve dnech 9.–18. dubna, učinili Sověti vše, aby své hosty přesvědčili, že je považují za rovnocenné partnery. Delegátům se dostalo obřadného přijetí, byl pro ně zorganizován vyčerpávající program prohlídek města a při několika příležitostech se setkali se Stalinem, Molotovem a dalšími vládními činiteli. Protože však Maďarům „poradili“, aby s sebou do Moskvy nebrali odborníky, a i jinak byla cesta diplomaticky zcela nepřipravená, uskutečněná jednání měla daleko k diplomatickým rozhovorům.

V záležitosti maďarských válečných zajatců a některých hospodářských otázek, včetně reparací, učinili Sověti menší ústupky, ale v oblasti příprav mírových smluv užívali velmi jemnou, ošidnou taktiku. Když delegace předložila své alternativní návrhy minimálních a maximálních úprav maďarsko-rumunských hranic (11 800 až 22 000 km²), jedinou reakcí bylo, navzdory slibu možné sovětské podpory, který již dříve obdržel Rákosi, že Sovětský svaz uznal právo maďarské vlády předložit svůj požadavek na mírové konferenci.³ Zároveň Sověti podali návrh, aby Maďarsko zahájilo v této záležitosti bilaterální jednání s Rumunskem (třebaže si byli vědomi toho, že šance na dohodu mezi těmito dvěma zeměmi byla naprosto mizivá).

Kromě toho je pro cynismus sovětské politiky velmi charakteristické, že právě v průběhu návštěvy maďarské delegace se Grozovi dostalo ujištění, že sovětská vláda nedopustí žádné změny současných rumunsko-maďarských hranic.⁴

1 AIPH RG 274, File 3/39.

2 Tamtéž, RG 274, File 2/34.

3 Anglický překlad zápisů z těchto jednání je publikován in: Stephen D. KERTÉSZ, *The Last European Peace Conference, Paris 1946*. University Press of America, 1985, s. 112-129. Text původních maďarských zápisů (doplněný zápisy ze schůze vlády 8.4.1946) viz Csaba BÉKÉS, c. d., s. 172-194.

4 Mihály FÜLÖP, A Sebestyén-misszió. In: *Világtörténet* 1987, No. 4 and 1988, No. 2.

Stalin a jeho kolegové hráli podobnou dvojí hru i pokud šlo o pronásledování maďarské menšiny v Československu. K uspokojení maďarské delegace Stalin prohlásil, že Maďaři, kteří tam žijí, mají mít svá občanská práva, a proto sovětská vláda vznesla tuto otázku a bude se snažit dosáhnout smírného ujednání. V téže době však, v průběhu velmocenských mírových příprav, Sověti plně podporovali myšlenku nuceného přesídlení 200 000 Maďarů z Československa a toto jejich stanovisko bylo nakonec předneseno sovětským ministrem zahraničních věcí A. J. Vyšinským na pařížské mírové konferenci v září 1946.¹ Lze tedy shrnout, že moskevská jednání byla vcelku úspěšná – pravda, pouze pro jednu z jednajících stran, a touto stranou nebyli Maďaři. Stalin a jeho kolegové mohli v průběhu jednání a schůzek vytvořit takovou atmosféru, která přiměla nezkušené maďarské politiky k tomu, aby uvěřili, že za jejich politické a hospodářské ústupky a prosovětskou zahraniční politiku bude Sovětský svaz ochoten akceptovat nekomunistickou vládu v Maďarsku jako dlouhodobého partnera. Navíc Maďary přesvědčili, aniž by učinili jakékoli konkrétní sliby, že budou příznivě nakloněni maďarským mírovým cílům a že dokonce budou ochotni podporovat menší územní požadavky týkající se Rumunska.

Následky moskevské cesty: naděje a zklamání

Po návratu delegace si iluze o sovětské benevolenci pěstovali nejen malorolníci politikové; sami komunističtí vůdci si po nějaký čas neuvědomovali, že zatímco hráli v této politické hře roli kuplíře, byli Sověty využiti jako pouhé loutky. Tak jako premiér, ministr zahraničí a ostatní malorolníci i komunisté vydali až příliš optimistická veřejná prohlášení o potenciální sovětské podpoře maďarských mírových cílů. Byli tak plni sebedůvěry, že dokonce vyšla najevo fakta o Rákosiho tajné misi, protože nyní chtěli mít i komunisté svůj podíl na očekávaném úspěchu.² Zahájili také tajné rozhovory s Gheorgiu-Dejem a dalšími rumunskými komunistickými představiteli, ale Gheorgiu-Dej jednoznačně odmítl i pouhou představu, že by se územní otázky mohly stát předmětem diskuse.³ Období velkého očekávání však netrvalo příliš dlouho. Rozhodnutí rady ministrů zahraničí v Paříži ze 7. května 1946 o obnovení hranic mezi Maďarskem a Rumunskem z roku 1937 vedlo ke studené válce mezi Maďarskou veřejností a politiky. Ferenc Nagy se pokoušel situaci vysvětlit tvrzením, že v této záležitosti ještě nejde o konečné rozhodnutí velmocí (samozřejmě však o takové rozhodnutí šlo) a že toto rozhodnutí může být později změněno mírovou konferencí. Ještě více musel být neočekávaným obratem událostí překvapen Rákosi. Přesto si díky svým velkým zkušenostem v komunistickém hnutí rychle uvědomil, že nemá jinou možnost než se podřídit sovětskému rozhodnutí a chytře hledat sám cestu z krize. Od této chvíle vytrvale dokazoval, že pařížské rozhodnutí bylo dílem západních velmocí (což samozřejmě nebyla pravda) a že vinu za zhoršení mezinárodní situace země nesou maďarské reakční síly.

1 Conférence de Paris. Budapest, 1947. Maďarský překlad textu Iván Pető: „...Megszabadítani az országot a másik országot nemzetsiségéhez tartozó személyektől...“ („...Zbavit zemi osob, které patří k národnosti jiné země...“), Századvég 1988, No. 6-7, s. 137-149. Tento projev byl uveden v *Pravdě* 22.9.1946.

2 Rákosiho řeč v Békéscsabé 12.4.1946 byla publikována v *Szabad Nép* 24.4.1946; přednáška Józsefa Révaie, hlavního ideologa strany, o maďarských perspektivách, týkajících se mírových ujednání v Budapešti z 26.4.1946 byla zachycena v *Szabad Nép* 28. 4. 1946.

3 AIPH RG 274, File 7/314.

Víme jen velmi málo o záměrech a taktice Sovětů, pokud jde o úlohu, již přisoudili komunistickým stranám ve střední a východní Evropě v údobí, které předcházelo ustavení Kominformy v září 1947. (Zde stojí za zmínku, že podle Rákosiho zprávy o rozhovorech se Stalinem v březnu 1946 existovaly sovětské plány na zřízení komunistické vrcholné organizace již v této době!)¹

Tento příspěvek je příkladem toho, jak Sověti využívali nejen komunistických stran, ale de facto všech možných prostředků včetně nekomunistických politických sil, tj. svých skutečných politických protivníků, aby dosáhli svého hlavního politického cíle: vytvořit co nejpříznivější politické a ekonomické podmínky pro budoucí komunistický převrat.

Mezi reformou a importovanou revolucí

Andrzej Paczkowski

Dělicí čára mezi vnějšími a vnitřními faktory sovětizace v letech 1944–48 v Polsku se podle slov autora těžko určuje. Neobyčejně silný nátlak Moskvy vyvolával silný odpor Poláků. Ilegální politické strany ve spojení s partyzánskými skupinami byly až do roku 1947 ve stavu „malé občanské války“; v Polsku tedy existoval relativně silný ozbrojený odpor se značnou společenskou podporou.

Další formou odporu bylo například referendum z 30. června 1946 o otázce senátu (tj. vlastně o potlačení či udržení politického pluralismu), o druhé pozemkové reformě a znárodnění průmyslu a o otázce hranic na Odře a Nise. Toto referendum mělo charakter plebiscitu, jeho výsledek však už byl ve spojení s terorem a brutální propagandou podle přání Polské dělnické strany PPR (Polska Partia Robotnicza) – 68 % voličů hlasovalo pro a jen 8 % proti. (Podle nedávno objevených dokumentů PPR předpokládala, že pro bude hlasovat jen 26 % voličů.) Autor se ptá, zda kombinaci teroru a strachu lze považovat za faktor „vnitřní“ nebo „vnější“; bez přítomnosti Rudé armády by komunisté moc nezískali. Většina obyvatelstva komunistický systém odmítala.

Existovaly však faktory, které byly pro komunisty příznivé a které vyplývaly z polských politických a ideových proudů a z postoje určitých společenských skupin ovlivňujících veřejné mínění.

Autor se dále zamýšlí nad důsledky všeobecné hospodářské krize v letech 1929–33, která zradikalizovala požadavky většiny politických proudů nejen na levici, ale i uvnitř nacionalistických a radikálně pravicových hnutí. Objevily se projekty na větší centralizaci státní moci, byl zpochybněn pluralitní parlamentní systém a existovala všeobecná připravenost k hlubokým změnám v hospodářské sféře – od požadavku zestátnění některých průmyslových odvětví a financí až po pozemkovou reformu bez náhrady.

V polovině 30. let přijala největší strana polského venkova, takzvaná Lidová strana (SL), myšlenku vyvlastnění a rozdělení velkostatků bez finanční náhrady, přičemž jejím ideovým krédem se stalo agrárnictví. Agrárníká ideologie měla tehdy úspěch v celé střední Evropě. Agrarismus se vydával za projekt generální přestavby společenského systému. To, co navrhoval, mělo být „třetí cestou“ mezi kolektivistickým komunismem

¹ Tamtéž, RG 274, File 2/34, Rákosiho referát na zasedání ÚV Maďarské komunistické strany 17.5.1946.

a individualistickým liberalismem. Předpokládal mimo jiné široké „zespolečenštění“ průmyslu a zestátnění bank.

Stejným směrem se ubíraly centristické kruhy spojené s křesťanskodemokratickými proudy, jež však byly v Polsku poměrně slabé. Impulsem pro polský poměrně slabý centrismus byla papežská encyklika *Quadragesimo Anno* (1931), která vdechla nový život sociálnímu učení katolické církve. Jak v kruzích čistě politických, jako byla v roce 1937 založená Strana práce, tak mezi lidmi sdruženými v katolických organizacích si razily cestu nové ideové programy. I tady se hovořilo o „třetí cestě“, o nutnosti podřídit zisk obecnému zájmu, o služebné roli soukromého vlastnictví ve vztahu ke společenským potřebám. To samozřejmě předpokládalo, že státu budou přiznány četné výsady, a to do té míry, aby mohl utvářet hospodářský a veřejný život. Touto cestou se ubíral i katolický personalismus, který po příkladu Francie začal vznikat i v Polsku a jemuž byla sociální spravedlnost jednou z nejvyšších společenských hodnot. „Dělnická otázka“ měla stále silnější ohlas i v samotné katolické církvi (v tomto směru byl velmi aktivní mladý kněz Stefan Wyszyński). O rozsahu změn nejlépe vypovídá skutečnost, že Sociální rada, existující při úřadu polského primase, byla ochotna akceptovat parcelaci velkého pozemkového majetku bez náhrady.

Komunisté sice v Polsku nebyli nikdy příliš početní, ale měli vliv i svůj okruh sympatizantů. V polovině 30. let dokázali využít obav z nacismu a sílicí vlny pravicového nacionalistického radikalismu. Byl to sice jev krátkodobý (1936–38), ale dopomohl jim dostat se do určitých kruhů socialistické, a dokonce i agrární levice. Především si vybudovali předmostí mezi levicově orientovanou inteligencí.

O nutnosti zásadních změn byly přesvědčeny téměř všechny ideové proudy a strany. Válečné události přispěly k další radikalizaci hospodářských a sociálních záměrů.

Například ilegální Svaz obnovy republiky (Związek Odbudowy Rzeczypospolitej – ZOR), což byla organizace sdružující stoupence Pilsudského, navrhoval ve svém programu z jara 1942 „nekompromisní likvidaci velkého pozemkového vlastnictví a zestátnění velkého průmyslu a úvěrových ústavů“.¹ Jiná organizace ze stejných společenských kruhů, takzvané Velitelství obránců Polska (Komenda Obrońców Polski – KOP), se v zimě 1943 dožadovala „zestátnění nebo združstevnění velkých podniků“.² Radikálně pravicová Národní strana (SN) prohlašovala v roce 1943, že „stát nemůže být pouze divákem hospodářských procesů“; považovala za možné, aby stát „bezprostředně řídil dopravu, úvěry a suroviny“ a aby byl těžký průmysl „podřízen státnímu plánování“.³ O „systému plánovaného hospodářství“ psala ve svém programu ilegální organizace Unie, spojená s křesťanskou demokracií.⁴ Je zbytečné citovat návrhy rolnického hnutí, které bylo dostatečně radikální už před válkou. Totéž platí o záměrech socialistického hnutí, které se organizačně rozštěpilo a jehož levé křídlo bylo ochotné spolupracovat s komunisty (PPR).

I v konzervativně orientovaných kruzích se objevovaly návrhy na podíl dělníků na řízení a ziscích podniků. Mnohé pravicové směry se vyslovovaly pro korporativní sys-

1 *Wizje Polski. Programy polityczne lat wojny i okupacji 1939-1944.* Šéfredaktor Kazimierz PRZYBYSZ, Warszawa 1992, s. 92.

2 Tamtéž, s. 189.

3 Tamtéž, s. 221-224.

4 Tamtéž, s. 165.

tém a považovaly za samozřejmé, že by v jeho rámci hrál stát významnou (dokonce „vedoucí“) úlohu. Soukromé vlastnictví mělo být omezeno a podřízeno kontrole.

O síle tendencí směřujících k hlubokým společenským reformám a k „rekonstrukci“ hovoří i oficiální stanovisko všeobecně uznávané Rady národní jednoty (Rada Jedności Narodowej – RJN), v níž byly zastoupeny ilegální strany. V programovém dokumentu z března 1944 Rada mimo jiné předpovídala, že „stát převezme řídicí a kontrolní funkce v hospodářství... a bude mít právo znárodňovat nebo zespolečenšňovat závody“, a soukromé vlastnictví „se nebude chápat jako neomezená osobní výsada, ale jako základ pro plnění stanovených společenských a státních funkcí“.¹ Dokument hovoří i o hospodářských funkcích místních samosprávných orgánů (vlastnictví obcí) a družstevnictví. Zcela přesně vymezuje pozemkovou reformu: vyvlastněny mají být všechny usedlosti větší než 50 ha. I když jedna z hlavních ilegálních stran – Národní strana – měla k některým bodům programu výhrady, nebyly to výhrady tak zásadní povahy, aby vedly k rozpadu koalice.

Současně komunisté odstranili ze svého programu ultrarevoluční hesla. Šlo zejména o změny ve vztahu k venkovu, maloobchodu a k malým a středním podnikům. I když byla tato úprava programu ve zjevném rozporu „s praxí výstavby socialismu“ v SSSR a většina společnosti to považovala za očividný taktický tah (o politických stranách ani nemluvě), přesto měla jistý vliv na některé politické kruhy, a to i na ty, které byly dosud mimo vliv komunistické strany. Nyní se pod názvem „národní fronta“ opakoval – a to přibližně ve stejném rozsahu – efekt taktiky „lidové fronty“ z poloviny třicátých let. I v tomto případě přišel podnět k této taktice z moskevského centra.

Faktorem, který, jak se zdá, silně působil na společenské postoje (i na programy politických stran), bylo zhroucení autority mocenské elity, jež vládla v Polsku do výbuchu války a za nešťastné zářijové kampaně. I když porážka Francie a četné úspěchy německé armády do jisté míry vylepšily obraz sanačních vlád, téměř celá někdejší opozice pokračovala v kritice „předzářijového režimu“; ta snadno přecházela v odsouzení celého předválečného politického systému a vybízela k provedení zásadních změn po získání nezávislosti. Tyto změny měly být hlubší než obvyklá reforma státu a měly se týkat základních sociálních a ekonomických problémů. Neměly tedy pouze zabránit, aby se stoupenec autoritativního režimu mohli vrátit k moci a zajistit obnovení liberálně demokratické ústavy z roku 1921; šlo o radikální změnu celého státního a sociálního organismu.

Jedním z důsledků války a okupace bylo i zmenšení sociálních rozdílů, a to mimo jiné vyvlastněním, které prováděli okupanti. Platilo to ve stejné míře – byť formy byly odlišné – o okupaci sovětské na východě Polska i o okupaci německé na zbývajícím území; zdá se, že to napomáhalo k petrifikaci onoho „vynuceného rovnostářství“.

Zjednodušeně lze říci, že značná, ne-li převážná část Poláků byla připravena přistoupit k zásadní přestavbě společnosti.

Problém však byl determinován geopoliticky. Přinejmenším od jara 1943 – odhalení katyňského zločinu a přerušení diplomatických styků mezi Moskvou a Polskem – bylo zřejmé, že Stalin připravuje „státní alternativu“. Vznikl Svaz polských vlastenců (ZPP) řízený komunisty, utvořil se zárodek armády, v které většinu velitelských míst obsadili důstojníci převelení z Rudé armády. V okupované zemi se aktivizovala Polská dělnická strana a koncem roku komunisté vytvořili Zemskou národní radu (KRN) a protiprávně ji vybavili pravomocí legislativní a výkonnou. Po německé porážce u Kurska a poma-

1 Tamtéž, s. 345-346.

lém postupu spojeneckých vojsk v Itálii bylo zřejmé, že – nedojde-li k nějakým mimořádným událostem – osvobození od německé okupace přijde z východu. To znamenalo, že komunisté budou mít rozhodující, v každém případě však značný vliv na vnitřní situaci v zemi. Z toho tedy vyplývalo, že očekávaná reforma hospodářského systému:

- a) může mít revoluční podobu;
- b) bude radikálnější než všechny ostatní – levicové i nekomunistické – projekty změn;
- c) proběhne v podmínkách omezené, pokud ne vůbec „pozastavené“ demokracie;
- d) proběhne při neexistenci státní svrchovanosti nebo při jejím podstatném omezení.

Některé politické síly – zejména na pravé straně politického spektra, ale nejen tam – došly k závěru, že klíčovou otázkou je vybojování samostatnosti. Všechno ostatní bylo méně důležité, a dokonce překáželo realizaci hlavního cíle. Zahájily proto partyzánskou válku a ilegální boj a považovaly je za pokračování boje, který vedly proti Němcům. Tváří i tvář silné Rudé armády, jejíž postavení posvětila dohoda tří velmocí v Jaltě, však radikalismus většiny politických proudů i velké části společnosti slábl. Dokonce četní antikomunističtí politici uznali, že závěry jaltské konference, i když je považovali za diktát, musí přijmout.

V nejradikálnější podobě hlásal tento program souhlasu se závislostí na SSSR při nesouhlasu s diktaturou komunistů vůdce lidové strany, bývalý předseda polské vlády v Londýně Stanislaw Mikolajczyk. Na důkaz toho vstoupil 28. června 1945 do prozatímní vlády, i když to byla pseudokoaalice. Dokonce i Rada národní jednoty vybízela v prohlášení ke svému rozpuštění k „boji na otevřené politické scéně“. V tomto *Testamentu bojujícího Polska*, který se obracel na všechny, kdo uznávali podzemní polský stát fungující v letech 1939–1945, se opět objevily – dokonce v radikálnější podobě než dosud – návrhy na sociální a ekonomické změny. Hovoří se v něm mimo jiné „o zespolečenštění velkého kapitálu“ a o tom, že je třeba „zajistit pracujícím masám podíl na řízení a kontrole celého národního hospodářství“.¹ Většina ilegálních stran – především tři ze čtyř největších, socialistická, křesťanskodemokratická a lidová – rozhodla o přechodu k legální činnosti. Ještě v lednu 1945 vydal místopředseda polské vlády, který úřadoval v konspiraci, instrukci povolující „zastávat všechny úřady a funkce s výjimkou politických“.² Mikolajczykův vstup do prozatímní vlády povzbudil i jednu z ilegálních institucí, takzvanou Kancelář delegatury vlády pro nové země, k tomu, že projevila ochotu spolupracovat s mocí ovládanou komunisty.

Celé léto roku 1945 bylo plné nadějí a iluzí. Legální činnost chtělo vyvíjet dokonce i umírněné křídlo Národní strany. O svobodnou činnost usilovali i funkcionáři křesťanské Strany práce. Formální velitel největších ilegálních jednotek Zemské armády (AK) opakovaně od května roku 1945 vydával výzvy, aby příslušníci jednotek „vyšli z lesa“. Začátkem září vytvořil novou strukturu Sdružení svoboda a nezávislost (WiN), která sice byla ilegální, ale oficiálně se distancovala od ozbrojených akcí. Jejím hlavním krátkodobým cílem měla být podpora legální antikomunistické opozice v nastávajících volbách. Polský primas kardinál August Hlond prohlásil jménem katolické církve: „Nebojíme se ani modernosti, ani společenských změn, ani lidové vlády.“³ Ještě kategoričtější bylo jeho konstatování, že „polský katolický lid miluje svůj vzkříšený stát a chce jej svou prací zvelebovat“.

1 *Armia Krajowa v dokumentach 1939–1945*. Londýn 1981, sv. V, s. 483.

2 *Tamtéž*, s. 255.

3 *Pastýřské listy polského episkopátu 1945–1974*. Paříž 1975, s. 14.

Obrovský rozsah válečných škod byl všeobecným impulsem k práci na obnově zničeného Polska bez ohledu na politický vývoj. Dalším impulsem bylo osídlení území „znovuzískaných“ od Německa a jejich začlenění do státního organismu.

Komunisté zahájili svůj sociální a ekonomický program pozemkovou reformou v létě 1944. 60 % Poláků totiž žilo na venkově a komunisté potřebovali další stoupence. V roce 1944 vznikla také určitá forma řízení továren dělníky: vznikající dělnické rady přebíraly do správy židovský nebo německý majetek, jehož vlastníkem se stal stát. Radikální znárodnění průmyslu a jmenování některých dělníků do vedoucích funkcí vytvořilo v této společenské vrstvě iluzi o možném postupu na společenském žebříčku a zajistilo komunistům mnoho stoupenců. Navíc se mnozí ze sociálně slabších vrstev uplatnili v aparátu státní a veřejné bezpečnosti. Za společenský vzestup byli však komunistům zavázáni politickou loajalitou.

Státní podporou umění a politikou „otevření“ vůči intelektuálům a umělcům plnili komunisté jejich dávné požadavky. Státní subvence do oblasti školství zajistily v řadách učitelů když ne přímo stoupence strany, tedy alespoň neutrály. Autor dále ukazuje, jak vliv antiněmeckých emocí narušil tradiční pravicové prostředí polských „slavjanofilů“.

Vytrvale šířený názor, že jen těsné spojení se Sovětským svazem je zárukou západních hranic před německým nebezpečím a že toto spojení neúčinněji zajišťuje komunistická strana, umožnilo „zakořenění“ Polské dělnické strany v polské společnosti.

Polská dělnická strana získala v Polsku moc díky geopolitické poloze a síle Rudé armády. Proto také disponovala státními prostředky, které jí umožňovaly jak brutální vypořádání se s protivníky, tak nabídnutí „cukru“ těm, kdo ji podporovali.

Od roku 1945 visel nad Poláky „stín Jalty“, který jim bral naději na pomoc ze strany západních demokracií. Podobně tomu bylo i v jiných státech, do kterých vkročila Rudá armáda.

Oba faktory lze uznat za „vnější“. Pravděpodobně sehrály rozhodující roli. Účinnost komunistického postupu zvětšovalo také to, že komunisté vycházeli vstříc – alespoň tehdy – tužbám početně významných společenských vrstev a různých profesních skupin. Využili také existující a válkou posílenou připravenost k zásadní systémové reformě, kterou plánovaly téměř všechny polské ideové proudy.

Komunisté v československé Bezpečnosti v boji o moc

Karel Kaplan

Funkce Bezpečnosti před únorovým převratem roku 1948 byla natolik významná, že autor považuje československou Bezpečnost, zejména některé její útvary, za jeden z vnitřních zdrojů sovětizace země. Jde především o dvě skutečnosti. První byl početní růst Bezpečnosti jako celku a vznik jejích nových útvarů. Druhou skutečností, která dokonce předjímala jeden z prvků sovětského totalitního systému, byla schopnost tehdejší Bezpečnosti působit jako samostatná mocenskopolitická síla, a to jak ve prospěch komunistické strany v souladu s politikou KSČ, tak nezávisle na ní, a dokonce i v rozporu s ní.

Autor si zejména všímá zpravodajské složky československé Bezpečnosti po roce 1945. Na ministerstvu vnitra to byl odbor zpravodajství (odbor Z, přechodně odbor III). Zatímco počet pracovníků ministerstva vnitra vzrostl roku 1948 ve srovnání se stavem

před deseti lety takřka o jeden tisíc (zhruba na 350 % původního stavu), pak početní stav jeho zpravodajského odboru se zvýšil patnáctkrát (z 18 na 272). Kromě zpravodajské ústředny působily při ministerstvu vnitra podřízené složky zemské a oblastní.

V Čechách a na Moravě to byla druhá oddělení zemského odboru Bezpečnosti, známá pod zkratkou ZOB II. Ta spravovala oblastní zpravodajské odbočky, v Čechách jich bylo 17, na Moravě 9. Stejnou strukturu měla i Státní bezpečnost, zemské a oblastní úřadovny. V roce 1947 v pražském ZOB II pracovalo 92 zaměstnanců a v 17 oblastních úřadovnách 229 pracovníků. Přesné údaje o Moravě nemám dosud k dispozici, pravděpodobný odhad se však pohybuje kolem 200. Na Slovensku byla organizace odlišná, zpravodajská služba a Státní bezpečnost tvořily jeden celek, řízený VII. odborem pověření vnitra. Koncem roku 1947 pracovalo v VII. odboru 220 zaměstnanců a v oblastních útvech 309. Ve Státní bezpečnosti působilo kolem 1500 zaměstnanců.

Bezpečnostní složky, jejich organizace, vnitřní poměry a činnost byly stálým zdrojem sporů mezi politickými stranami. Nejostřejší spory se týkaly zpravodajské a státně bezpečnostní složky. Nekomunistické strany se domáhaly kontroly nad těmito útvary, zejména trvaly na dohledu nad politickým zpravodajstvím. Komunističtí funkcionáři, kteří právě tuto složku ovládali, bránili tomu, aby jiné strany mohly nahlížet do činnosti a zákulisí politického zpravodajství. Dvakrát hrozilo komunistům nebezpečí, že se nekomunistické strany alespoň zčásti prosadí. Poprvé to bylo v říjnu 1946, když všechny strany v parlamentě velmi ostře a útočně kritizovaly činnost zpravodajských orgánů. Nebezpečí se podařilo zažehnat domluvou se sociálními demokraty, kteří od společného útoku ustoupili. Druhé nebezpečí vyvstalo v souvislosti se zákonem č. 149 o SNB z července 1947. Nekomunistické strany trvaly na zrušení zpravodajských útvarů v zemských odborech Bezpečnosti a na vytvoření zpravodajské ústředny u předsednictva vlády. Zákon č. 149 o SNB obsahoval kompromisní řešení. K 1. lednu 1948 zanikly ZOB II, o organizaci a příslušnosti zpravodajské služby mělo být rozhodnuto později. Vedoucí komunističtí funkcionáři v Bezpečnosti už od jara 1947 hledali a připravovali cestu, která měla zamezit likvidaci ZOB II. Rozhodli se pro jejich začlenění do Státní bezpečnosti jako fakticky samostatného celku a útvaru. V důsledku toho došlo k reorganizaci odboru Z a ke zřízení jednotné struktury státně bezpečnostního aparátu ministerstva vnitra. Dřívější ZOB II se přejmenovaly na zemské zpravodajské ústředny a zůstaly oblastní odbočky. VII. odbor ministerstva vnitra, tj. Státní bezpečnosti a zpravodajství, se od 1. ledna 1948 členil na sedm skupin, z nichž jednu skupinu tvořilo politické zpravodajství, jinou (C) ústředna Státní bezpečnosti. Politické zpravodajství mělo tři oddělení: zpravodajství obranné, politické a hospodářské.

V prosinci 1947 pracovalo podle výkazu ministerstva vnitra ve zpravodajské a státně bezpečnostní službě 2800 zaměstnanců. Ve skutečnosti jich bylo víc, neboť mnozí byli utajeni v podnicích a úřadech. Srovnáme-li pouze oficiální ministerské údaje s počtem osob zaměstnaných ve stejných službách v době vážného ohrožení republiky v druhé polovině třicátých let, zjistíme, že v prosinci 1947 jich bylo šestkrát víc. Vytváření nových bezpečnostních útvarů nebo jejich rozšiřování bylo obsaženo v zásadách činnosti ministerstva vnitra, které vláda schválila v dubnu 1945.¹ Zásady se týkaly útvarů politického zpravodajství Státní bezpečnosti a také nového útvaru – pohotovostního

1 Z. ZIKMUNDOVSKÝ, *Organizace státobezpečnostní a zpravodajské služby v ČSR v letech 1919–1938, 1945–1948*. Rkp. v ÚSD, s. 18.

pluku SNB, později pohraničních pluků. Ministři nekomunistických stran schvalovali pracovní program v přesvědčení, že opravdu jde o přechodné útvary, jak předpokládal Noskův návrh. Přechodnost byla dána původními úkoly útvarů: vyhledávat válečné zločince, zajišťovat a vyšetřovat kolaboranty a zrádce, chránit nový režim před vnitřními i vnějšími nepřáteli bezprostředně po válce. Zákon o SNB dokonce předpokládal, že v nedaleké budoucnosti úkoly Státní bezpečnosti převezme kriminální služba.

Vývoj uvedených útvarů se ubíral jiným směrem. Již v pokynech pro organizaci politického zpravodajství ze 17. července 1945 a v dodatcích z 23. července¹ se činnost měla zaměřovat na sbírání materiálů nikoliv z minulosti, nýbrž „zabývat se živým politickým děním přítomnosti“. A směrnice ukládaly rychle vybudovat síť důvěrníků a informátorů rozvětvenou až do každé ulice. Již v únoru 1947, kdy se chýlila ke konci retribuční, soudy s Němci, kolaboranty a zrádci, instruoval o nových úkolech Státní bezpečnosti její velitel své podřízené: „Jsou to zejména sledování tisku, politických shromáždění, hospodářských deliktů poškozujících státní zájmy.“² Z těchto údajů lze vyvodit dva poznatky. Za prvé vznik nových nebo početní a organizační rozmach, dá se říci, politických útvarů Bezpečnosti vnášel nezvyklé prvky do mocenského systému a ohrožoval jeho demokratické rysy; nebo patřily mezi činitele, které tvořily obsah či tvář systému? Za druhé – jejich vznik a činnost byly motivovány a zdůvodňovány potřebou ochrany nového režimu, časově omezenou na dobu společenských přeměn a národní očisty; komunisté je však budovali pro dlouhodobé úkoly, s perspektivou, že budou přeměněny v nástroj jejich mocenského záměru.

Nutno ještě připomenout, že jsme dosud hovořili o útvarech ministerstva vnitra. Zpravodajstvím se zabývaly i další složky, a to na ministerstvu zahraničí a zejména v armádě. Zde vznikl útvar obranného zpravodajství z podnětu sovětských důstojníků mjr. Cambolova a gen. Mechlise, kteří doporučili do čela B. Reicina. Rovněž šlo o nový zpravodajský útvar, který v armádě před válkou neexistoval a jehož úkolem bylo sledovat politické poměry v armádě a smýšlení a aktivitu důstojníků.

Komunistické vedení se snažilo prosadit do aparátu Bezpečnosti, zejména na velitelská místa, co nejvíce členů strany. Pozice komunistů byly podle jednotlivých složek různé: v kriminální službě slabé, mezi řadovými příslušníky Veřejné bezpečnosti (nikoli ve velitelském sboru – s výjimkou zemských velitelství v Čechách a na Moravě) podstatně větší. Jejich převaha ve Státní bezpečnosti nebyla absolutní, jenom na Slovensku na tom byli podstatně lépe. Jelikož měli až na výjimky obsazeny funkce bezpečnostních referentů na národních výborech, uplatňovali komunisté svůj vliv na Bezpečnost jejich prostřednictvím.

Od poloviny roku 1947 se komunisté ve vedoucích funkcích bezpečnostního aparátu snažili podle pokynu bezpečnostní komise KSČ obsadit velitelské funkce v okresech a oblastech svými lidmi; změna v Praze byla následujícího roku bezprostředním podnětem únorové vládní krize. Takřka stoprocentní účast si vytvořili v pohotovostním pluku a později v pohraničních útvarech SNB (v roce 1947 pět pluků se sedmi tisíci muži). Během krátké doby se jim také podařilo ovládnout politické zpravodajství, jemuž v roce 1945 stál v čele gen. Josef Bártík, člen sociální demokracie. Přestože oba jeho zástupci a vedoucí dvou důležitých oddělení byli komunisté, byl celkový vliv komunistů ve zpra-

1 SÚA, fond 100/36, 131-6, 4284.

2 Archiv Ministerstva vnitra ČR, 300-29-3, 147.

vodajském odboru zpočátku malý. Proto budovali zemská zpravodajská oddělení (ZOB II); ta byla zcela v rukou komunistů.

Počátkem roku 1946 se komunistům pomocí provokace podařilo donutit Bártíka k odstoupení z funkce. Nahradil ho nejdříve Bedřich Pokorný a v roce 1947 plukovník gen. štábu František Janda, velmi blízký komunistům. Hlavní slovo v politickém zpravodajství na ministerstvu vnitra měl Jindřich Veselý, který přešel do ministerstva vnitra ze sekretariátu ÚV KSČ.

Obsazením vedoucích míst v politickém zpravodajství vznikly předpoklady pro vytvoření jednotné zpravodajské sítě ve službách komunistické strany. Funkci její centrály vykonával evidenční odbor ústředního sekretariátu KSČ. Tomuto odboru předávali vedoucí zpravodajských útvarů své informace; evidenční odbor ukládal vedoucím zpravodajských útvarů rovněž úkoly.

Zpočátku se činnost zpravodajských útvarů zaměřovala hlavně na získávání informací. Vytvořily si poměrně rozvětvenou síť důvěrníků, informátorů ve všech nekomunistických stranách, ve státním aparátě, u veřejných činitelů, kteří byli považováni za odpůrce komunistické strany. Získávaly zprávy o poměrech v nekomunistických stranách, o názorech a soukromí jejich vedoucích funkcionářů a stejné údaje shromažďovali o dalších osobnostech veřejného života a státního aparátu, například o některých generálech a hospodářských odbornících. Od poloviny roku 1947 se vedle pasivního shromažďování informací začala prosazovat možno říci aktivní role politického zpravodajství i dalších útvarů Státní bezpečnosti.

Aktivní role spočívala především v zasahování do života a činnosti hlavně nekomunistických stran. Šlo zejména o získávání agentů mezi jejich funkcionáři, o vyvíjení politického tlaku na vedení stran a organizování nejrůznějšího druhu menších i větších provokací, například rozbíjení jejich veřejných schůzí, obstarávání takzvaného kompromitujícího materiálu na funkcionáře a podobně. Touto činností se zabývali všichni pracovníci politického zpravodajství, zejména útvary zvlášť k tomu účelu určené nebo vytvořené. Připomeňme komisi F, zřízenou už koncem roku 1946 při oblastní úřadovně Státní bezpečnosti v Praze z podnětu komunistického ústředí. Jejím úkolem bylo vyšetřovat různé případy předané ministerstvu vnitra ústředním sekretariátem KSČ, na jejichž řádném vyšetření měla strana zájem. Komise šetřila státně bezpečnostní a politickou spolehlivost předních politiků a veřejných činitelů. Skupina podléhala VII. odboru ministerstva vnitra, Jindřichu Veselému. Vedoucímu skupiny dával příkazy a případy k šetření Veselý a také přímo vedoucí evidenčního odboru ÚV KSČ Karel Šváb. Od podzimu 1947 se komise F zabývala sledováním činnosti nekomunistických stran a prováděla „drobné“ provokace. Obdobným útvarem byla skupina RR, regionálních rezidentů, kterou ustavili ve zpravodajském odboru koncem roku 1947. Její příslušníci měli za úkol mimo jiné také organizovat provokace a budovat síť agentů mezi funkcionáři nekomunistických stran. Vedoucí skupiny se později chlubil: „Před únorovými dny měli jsme již vázáno několik krajských tajemníků z druhých politických stran a od některých podepsanou přihlášku do KSČ.“

Vedle provokací možno říci malých či místního, tj. okresního a krajského rozsahu vyráběli komunisté-zpravodajci velké případy. Uvedeme alespoň stručně čtyři. První měl kořeny už v roce 1945. Šlo o zfalšování výpovědi K. H. Franka k odbojové činnosti Vladimíra Krajiny, tehdy generálního tajemníka národně socialistické strany. Iničiátoři, mezi nimiž měl důležitou roli Bedřich Pokorný, chtěli Krajinu zdiskreditovat,

protože ostře kritizoval poměry v Bezpečnosti, a také zasáhnout jeho stranu krátce před parlamentními volbami v květnu 1946. Komunistům se záměr nezdařil, dokonce se obrátil proti nim, aktivita Pokorného přispěla k jeho odchodu z vedoucí funkce. Na rozhraní let 1947–48 se snažili případ znovu oživit, ale jejich úmysl zřejmě překazila únorová krize.

Druhým případem byl pokus o atentát na tři ministry 10. září 1947. Dosud se nepodařilo přesně určit skutečné iniciátory a jejich politický záměr. Vše nasvědčuje tomu, že nešlo o to zavraždit dva národně socialistické ministry, Zenkla a Drtínu, a ministra zahraničí Masaryka. V pozadí stál zřejmě pouze politický motiv, například snaha vyhrotit politické napětí způsobené spory o milionářskou daň nebo vyrobiť důvod, záminku k ochraně ministrů, tj. k zavedení jejich doprovodu orgány Státní bezpečnosti. To znamená dostat pod kontrolu pohyb, styky, případně i rozhovory nekomunistických ministrů.

Třetím a také nejzávažnějším případem bylo takzvané slovenské spiknutí v druhé polovině roku 1947. Šlo o provokaci Bezpečnosti, která spočívala ve snaze využít činnosti slovenské emigrace v Rakousku a jejích vazeb na Slovensko proti Demokratické straně. Autoři provokace chtěli protistátní aktivitu slovenské emigrace spojit s vedoucími funkcionáři Demokratické strany a dosáhnout toho, aby se rozpadla. Takzvané spiknutí bylo odhaleno v době několikaměsíčního útoku komunistů proti Demokratické straně, která na Slovensku získala v parlamentních volbách přes 60% hlasů. Tvůrci provokace a výrobci velkého procesu dosáhli částečného úspěchu. Do vězení dostali několik desítek funkcionářů Demokratické strany. Před odhalením provokace a pozadí procesu je zachránila únorová krize 1948. Takzvané slovenské spiknutí bylo největší akcí, jejíž pomocí komunisté ve zpravodajské a státně bezpečnostní službě pomáhali své straně dosáhnout mocenského monopolu. Nemůžeme ještě přesně určit duchovní otce, iniciátory provokace, lze však konstatovat, že se na přípravě podílel slovenský referát VII. odboru ministerstva vnitra, který vedl B. Pokorný, a že nitky provokace vedly do Vídně. Není bez zajímavosti, že zpravodajský důstojník Pokorný působil od ledna 1948 jako legační rada vyslanectví ve Vídni. Není vyloučeno, že tam byl v souvislosti s chystaným slovenským procesem nebo že fungoval jako spojka československých komunistů-zpravodajců se sovětskou zpravodajskou centrálou pro střední Evropu ve Vídni. Ještě jednu poznámku. Na akci proti Demokratické straně a na agenturní práci v ní získal příslušný funkcionář VII. odboru pověřenectva vnitra finanční podporu ve výši 500 000 Kčs od ředitele n.p. Svit.

Čtvrtým případem byla takzvaná mostecká špionážní aféra. Šlo o provokaci z konce roku 1947, provedenou tak neodborně, že ji funkcionáři národně socialistické strany brzy odhalili. Stala se pak předmětem ostrých sporů, které vedly k politické krizi. Cílem provokace, v které v roli agentů-provokatérů vystupovali přímo dva pracovníci zpravodajského útvaru ministerstva vnitra, bylo spojit údajnou špionáž a přípravu protistátního nebo aspoň protikomunistického puče. Na přípravě se měli podílet vedoucí funkcionáři národně socialistické strany včetně ministrů P. Zenkla a P. Drtiny a také už zmiňovaný V. Krajina.

Od podzimu 1947 stupňovali komunisté svůj pochod k moci. Součástí či jedním proudem jejich ofenzivního nástupu byla i zvýšená aktivita komunistů v Bezpečnosti. Odpovídala veřejně vyhlášenému pokynu vedení KSČ funkcionářům, aby využili své mocenské prostředky v boji proti nepřátelům, a též důvěrným pokynům a plánům v této věci ústřední bezpečnostní komise KSČ. Stupňovaná aktivita komunistů v Bezpečnosti se ubírala třemi směry. Za prvé – provést personální změny na ministerstvu a pověře-

nectvu vnitra, které by zaručily spolehlivost jejich aparátu, a „provést potřebné změny ve všech složkách SNB, a to tak, aby velitelská místa byla obsazena soudruhy“. Za druhé – zosťit a rozšířit státně bezpečnostní a zpravodajský dohled nad společností, přesněji nad činností nekomunistických stran. Šlo o informace o jejich vedoucích funkcionářích, o poměrech ve stranách, o sledování jejich tisku a veřejných schůzí s trestním postihem kritiků režimu a podobně. Za třetí – aktivně zasahovat do života těchto stran, ovlivňovat jejich politiku prostřednictvím agenturní sítě a zejména cestou celé škály provokací, z nichž provokace výše uvedené byly přípravou k politickým procesům.

Komunisté v Bezpečnosti se v důsledku své zvýšené aktivity od druhé poloviny roku 1947 stávali důležitou politickou silou. Významně se podíleli na utváření politických poměrů a atmosféry, stávali se nejdůležitějším faktorem zvyšování politického napětí v koalici Národní fronty. Vnášeli do politického života prvky v demokratickém systému neznámé, jako atentáty, politické procesy s koaličními partnery, jejich obviňování ze špionáže, vlastizrady a podobně. Vyvolávali a množili obavy z policejního státu. Konečně provokovali vedení nekomunistických stran k obraně a záměrně způsobovali, že bezpečnostní situace se dostávala na přední místo vztahů v Národní frontě i ve státní politice, do níž vnášela prvky krize. Zvýšená aktivita komunistů učinila z Bezpečnosti třetí sílu na tehdejší mocenskopolitickém kolbišti, která mohla působit skrytě a používat obtížně kontrolovatelné metody.

Se stupňováním své aktivity se, obrazně řečeno, Bezpečnost osamostatňovala; také způsoby její činnosti a mezinárodní vazby jí umožňovaly, aby vystupovala jako samostatná mocenskopolitická síla. Její cíl se zcela ztotožňoval s mocenským záměrem komunistického vedení, to je nastolit mocenský monopol. Avšak názory, jak cíle dosáhnout, jakou cestou, se různily. Komunisté v Bezpečnosti ne vždy koordinovali své akce s politikou vedení své strany. Hlavní rozdíly existovaly ve vidění společnosti, politických poměrů a možnostích dosáhnout cíle. Komunisté v Bezpečnosti nevěřili v ohlašované vítězství své strany ve volbách, zveličovali nebezpečí, které hrozí z činnosti nekomunistických stran, požadovali urychlené rozhodnutí mocenské otázky. Postup vedení své strany považovali za váhavý a nerozhodný. Chtěli urychlit rozhodující mocenské střetnutí a snažili se vytvořit, například provokacemi, takový stav, aby vedení KSČ bylo donuceno k ráznému zákroku, postaveno před hotovou věc.

Územní a sociální migrace v Polsku po druhé světové válce

Krystyna Kerstenová

Migrace je těsně spojena s probíhajícími kulturně civilizačními, hospodářskými a politickými proměnami. V procesu radikální změny, jaká nastala zahrnutím Polska do sovětské sféry vlivu, pak hrála klíčovou roli při konstituování komunistického režimu.

Polsko se stalo dějištěm velkého pohybu obyvatel již během války. Podle výsledků sčítání obyvatel z 3. prosince 1950 změnil každý čtvrtý občan od roku 1939 místo svého stálého pobytu. Tento pohyb zpřerhal pouta lidí s jejich zeměpisným, kulturním i sociálním prostředím.

V první válečné fázi měla migrace v oblastech připojených k Německu (900 000 lidí) a ve vojvodstvích anektovaných Sovětským svazem (1,2 mil. lidí) do značné míry nucený ráz. Další pohyb vyvolaly germanizační plány nacistů (100 000 lidí), budování

vojenských výcvikových prostorů (170 000 lidí), vyhnání obyvatel z Varšavy za povstání a povolávání na práci do Německa (2,5 milionu lidí). Útěky a evakuace v roce 1939 a v červnu 1941 dosáhly až stovek tisíc osob. V roce 1943 a 1944 došlo k masovému exodu Poláků z Volyně před ukrajinským terorem. Na přelomu války byli do Sovětského svazu deportováni příslušníci Zemské armády (AK), politici činitelé a další, kteří se stavěli k novému režimu kriticky.

Také živelná migrace venkovského obyvatelstva do válkou vyliďněných měst vyhlazením židovského obyvatelstva dala v posledním roce války do pohybu několik set tisíc lidí.

V Polsku, kde jedna třetina obyvatel uvedla při sčítání v roce 1931 jinou mateřštinu než polštinu, měla migrace rozhodující vliv na proces národní identifikace. Válka a činnost obou okupačních mocností národnostní problémy mezi etnickými skupinami ještě zvěštily.

Válečné přesuny obyvatelstva způsobily, že se značná část předválečné elity ocitla za hranicemi Polska. Proti inteligenci byly namířeny represe jak ze strany německé, tak sovětské. Celková migrace za hranice státu i s přesuny v rámci státního území se podle odhadů týkala 20 % předválečného obyvatelstva. Migrace se také projevila ve změnách v sociální a ekonomické struktuře. Likvidace židovského obyvatelstva zničila asi polovinu maloburžoazie a tuto mezeru zčásti vyplnili lidé z venkova.

Pohyby obyvatelstva v letech 1939–1945 byly podle autorky i se všemi svými důsledky jen předeherou k procesům po skončení války. Ty vyplynuly ze změny území státu a změny systému. Od předválečného Polska bylo odtrženo 46 % území a „vzájemná evakuace“ podle dohod ze září 1944 trvala dva roky. Na západě bylo připojeno 32 % nového státního území a na základě rozhodnutí Mezispojenecké kontrolní rady z 20. listopadu 1945 bylo z tohoto území vysídleno do konce roku 1947 kolem 3 milionů Němců. Židovské obyvatelstvo, které přežilo holocaust, emigrovalo z větší části do Izraele. Podle úředních statistik čítaly etnické menšiny na přelomu let 1949–50 celkem 430 000 osob, tj. 1,8 % všeho obyvatelstva.

Etnický princip jako základ vystěhovávání a výměny obyvatel vedl k úsilí o vytvoření národní homogenního státu. Výměny obyvatelstva probíhaly mezi Polskou republikou a západními republikami SSSR – Ukrajinou, Běloruskem a Litvou. Obyvatelstvo německé národnosti bylo vystěhováváno. V rámci přeměny Polska podle národnostního principu se podle odhadů přemístilo 13 milionů lidí – Němců, Ukrajinců, Bělorusů, Litevců, Židů a také Poláků. Tento princip, garantovaný komunisty ve spojení se Sovětským svazem, jim zajistil podporu a spolupráci polské společnosti.

Posunutí hranic o 200 km uvedlo do pohybu i vnitřní migraci na takzvaná znovu-získaná území. V roce 1945 se týkala 7,5 % všech obyvatel. Do konce roku 1950 se zde usadilo 2,9 milionu obyvatel ze starých území a 1,6 milionu osob z těch území, která zůstala za novou hranicí na východě. Ti, kteří se přistěhovali z území za východní hranicí, byli zcela vykořenění a odříznuti od své domoviny. A tak poválečná migrace vyvolaná změnou polských hranic výrazně ovlivnila proces společenských změn, ale zatím nebyla vždy náležitě oceněna.

Převládajícím pocitem obyvatel z východu byla nostalgie po ztracené vlasti. Odjezd však byl současně volbou mezi národní vlastí a „místní“ vlastí, což si mnozí uvědomovali. Důsledkem toho bylo zesílení pout na národní úrovni. Postupem času, kdy naděje na návrat zmizely a přesídlenci se zabydleli v nových oblastech na západě a severu země, stali se přístupnější argumentům oficiální propagandy. Ta hlásala, že Spojené státy a Velká Británie chtějí tato území Polsku odejmout a že jen Sovětský svaz a „tábor

demokracie“ garantuje trvalost hranic na Odře a Nise. Naproti tomu opozice podle téže propagandy prováděla politiku, která byla v rozporu s polskými národními zájmy. Tato propaganda měla vliv na většinu osob usazených na nově připojených územích. Bez ohledu na příčiny migrace, dokonce bez ohledu na to, zda dotyčná osoba vnímala svou situaci pozitivně či negativně, oněch několik milionů lidí se pomalu adaptovalo v nových podmínkách a toužilo po stabilizaci a pocitu bezpečí. I když třeba podporovali postoj, jaký zastávala Polská lidová strana nebo byli na straně těch, kdo vedli ilegální boj, otázka hranic je spojovala s novým komunistickým systémem. Z obou existujících protikladných postojů mohlo nepřítelství dominovat v pocitech a vystupovat do popředí v politickém životě, ale na druhé straně je neutralizovalo chápání národního zájmu totožného se zájmem osobním. Vystoupení anglosaských politiků, Churchillův projev ve Fultonu (5. března 1946) a Byrnesův projev ve Stuttgartu (6. září 1946), dotýkající se polských západních hranic, vyvolávala paniku a lidi, jejichž životní perspektivy závisely na zachování územního statu quo na západě, vedla k tomu, že považovali Sovětský svaz a komunisty za garanty daného stavu. Pravdu měl Gomulka, když v květnu 1945 na plenárním zasedání ÚV Polské dělnické strany řekl, že otázka západních území je jednou z příčin podpory, jakou má vláda ve společnosti, a že „neutralizuje nejrůznější elementy“.¹

Územní přesuny obyvatelstva byly spojeny také se změnou společenského postavení jednotlivých skupin. Při přesídlování nejednou docházelo k přechodu z venkova do města a z jedné sociálně profesní skupiny do druhé. Zmíněné pohyby, způsobené migrací, se kumulovaly s procesy, jež byly důsledkem transformace společenského systému. Revoluční obsah převzetí moci komunisty, ostatně pečlivě zakrývaný,razil cestu rychlým a rozsáhlým společenským přesunům. Jak rozsáhlým, je obtížné přesně vymezit, protože tento problém i přes svou důležitost nebyl dosud pořádně prozkoumán a zmapován. Jako sociální vrstvy přestali existovat buržoazie a statkáři. Částečně si však zachovali svou kulturní identitu. V důsledku pozemkové reformy byl vyvlastněn majetek několika desítek tisíc rodin. Usedlosti byly buď rozparcelovány, nebo přešly pod správu státních statků. Celkem bylo vyvlastněno 13 243 zemědělských usedlostí. Podle Henryka Slabka, který zkoumal poměry na venkově v prvním poválečném období, se 60-65 % rolnických rodin ocitlo ve zcela nové situaci, buď získaly půdu pozemkovou reformou, nebo se přestěhovaly na nově připojená území. Před obyvatelstvem venkova, zejména mládeží, před dělníky, před částí maloburžoazie a za války zpauperizované inteligence se otevřely perspektivy široce chápaného sociálního vzestupu. Ti, kteří byli ochotni spolupracovat s novým režimem nebo už dříve měli nějaké spojení s komunisty, měli před sebou široké pole působnosti a možnost kariéry. Velkou roli tu hrála armáda, státní aparát, mládežnické organizace.

Nedostatek kvalifikovaných kádrů po válce a politické požadavky napomáhaly přesunům ve služební hierarchii, které by ve stabilizovaných podmínkách nebyly možné. Napomáhaly i k přechodu do jiné sociální skupiny. (Předválečný krejčí se stal ředitelem oddělení, zřízenec z elektrárny se dostal do čela operační skupiny a zaujal odpovědnou funkci na západních územích připojených k Polsku. Jen za měsíc červen 1945 bylo v dolech jmenováno do řídicích funkcí sto horníků. Dělník se stal ředitelem Sdružení uhelného průmyslu, dělník byl ředitelem dolu Siemianowice.) V polovině roku 1946 překročil počet dělníků povýšených do řídicích funkcí 5500 osob, z čehož 800 zaují-

¹ *Protokół obrad KC PPR w maju 1945*, ed. A. KOCHAŃSKI, Warszawa 1992, s. 11.

malo funkce ředitelů průmyslových závodů. Sociální i územní mobilitě napomáhala školská politika. V květnu 1945 začaly pedagogické kursy pro kandidáty na místa učitelů základních škol, kteří neměli maturitu. Přednost při výběru uchazečů měla dělnická a rolnická mládež, zejména z mládežnických organizací. Dekretem z 22. ledna 1946 mohly v justici zaujímat místa i osoby bez univerzitního vzdělání. Přeskočení bariéry nezbytného vzdělání umožňovaly i stranické a důstojnické školy. Je zřejmé, že vztah mezi společenským a odborným vzestupem a režimem, jaký zaváděli komunisté, ovlivňoval politické postoje lidí, zmenšoval jejich odpor vůči režimu a napomáhal konformistickým tendencím. Nejen dělník, který usedl do ředitelského křesla, ale také středoškolský profesor diskriminovaný před válkou pro svůj sociální původ nebo názory, který nyní dostal univerzitní katedru, změnil alespoň částečně svůj pohled na věci. Působila tu zpětná vazba: ochota spolupracovat dávala naději na vzestup, který zase stimuloval adaptační proces nebo dokonce akceptaci režimu a jeho činů.

Můžeme učinit dílčí závěr, že uvedení do pohybu kolem deseti miliónů lidí (počítáme pouze Poláky) od září 1939 neslo s sebou zpřetřhání celé vrstvy mezilidských vazeb, vazby na jejich přírodní a kulturní prostředí i celkové narušení společenské tkáně a mělo za následek, že ještě dříve, než začaly působit mechanismy totalitního systému, atomizace společnosti už byla v pokročilém stadiu.

Intenzivní migrace a značná sociální mobilita poválečnými přesuny neskončila. Na přelomu čtyřicátých a padesátých let začala urychlená intenzivní industrializace. Program výstavby „budovy socialistického Polska“, který se poprvé objevil na sjednocovacím sjezdu Polské dělnické strany a Polské socialistické strany v prosinci 1948 a který dostal definitivní podobu v červenci 1950 v zákoně O šestiletém plánu hospodářského rozvoje a budování základů socialismu, znamenal dalekosáhlé změny v rozmístění obyvatelstva a v sociálně-demografické struktuře. Předpokládalo se, že počet osob zaměstnaných mimo zemědělství se oproti roku 1949 zvýší o 60 %, což znamenalo novou migraci v podobě urychleného a násilného přemístění mnoha set tisíc osob ze zemědělství do továren, dolů a na velké stavby. Stanovení rozsahu těchto přesunů naráží na velké nesnáze: hlášení o místě pobytu, o které se statistika opírá, neodpovídalo vždy skutečnému stavu. Kromě toho se lidé nepřemísťovali jednorázově, ale vytrženi z původního sociálního podhoubí namátkově hledali po celé zemi lepší životní a pracovní podmínky. Snaha úřadů vnést do těchto přesunů jistý řád měla jen poloviční úspěch. Údaje, jež polská statistika shromažďovala, neumožňují zjistit, jak velká část obyvatelstva byla mobilní. Hlášení o změně pobytu uvádějí, že v letech 1951–60 bylo takto v pohybu více než 13,6 milionu lidí. Znamená to, že během onoho desetiletí změnila své bydliště téměř polovina obyvatel Polska (45,6 % všeho obyvatelstva)? Odpověď je samozřejmě záporná. Největší přesuny obyvatelstva připadají na léta 1954–56. V druhé polovině dekády intenzita migrace výrazně klesala a tento trend pokračoval i v šedesátých letech. Podíl na tom měla stabilizace usedlíků v západních a severních oblastech, ale na prvním místě to bylo zpomalení tempa industrializace a změna zemědělské politiky. Upuštěním od kolektivizace se zmenšil odliv obyvatelstva z venkova. Přesun lidí z venkova do měst představoval v té době zhruba 25 % celé migrace. Nejvíce lidí přešlo z venkova do měst v roce 1951.

Migrace, zejména pak přechod z venkova do měst, které vedly k uvolnění pout s rodinou, sousedy, lokální komunitou, farností, měly za následek další oslabení těchto společenství a podle názoru některých sociologů jejich otevřenou krizi. Lze těžko říci, do jaké míry to byl vědomý cíl komunistických úřadů, které se snažily rozbít tradiční

struktury. Není sporu o tom, že komunisté usilovali o radikální transformaci společnosti mimo jiné přechodem milionů lidí ze zemědělství do průmyslu, z venkova do měst.

Z hlediska doktriny měla intenzivní industrializace vést ke vzniku silné dělnické třídy. Migraci bylo přisouzeno důležité místo v plánované transformaci polské scény, o níž se tehdy hodně psalo a mluvilo. Všichni se radovali, že na místo vesnic a polí nastoupí tovární komíny a městské čtvrti. Migrace byla součástí programu transformace společenského vědomí, výchovy nového člověka. Ti, kdo se stěhovali do měst, měli změnit nejen místo bydliště, zaměstnání a společenskou roli, ale měla se změnit i jejich mentalita, tradicionalistickou „selskou duší“ mělo nahradit revoluční socialistické vědomí. V tomto smyslu lze považovat mnohamilionové migrace první poloviny padesátých let za část plánu výstavby socialismu, a to jak v užším chápání šestiletého plánu, tak i z hlediska dlouhodobé vize. Nezdá se však, že by si politické centrum uvědomovalo, jak složitý je celý komplex jevů spojených s migrací, a umělo jej využít jako nástroje rozkladu společnosti a destrukce existující společenské tkáně. Pokud jej někdy takto pojímalo a předpokládalo, že jeho důsledkem bude rozbití režimu nenakloněných komunit (příkladem může být výstavba Nové hutě, která měla oslabit krakovskou „baštu reakce“), šlo o krátkodobé politické operace. Klasické jevy, jež doprovázejí migrace a které se začaly projevovat v padesátých letech – společenská izolace, menší zájem o veřejné záležitosti, soustředění životních cílů kolem jednogenerační rodiny, kombinace pasivních a kariéristických postojů, neurózy, uvolnění mravních norem, růst společenské patologie, především alkoholismu –, nebyly sledovaným cílem, nezapadaly do modelu „socialistické společnosti“. Koncentrace těchto jevů byla o to větší, že důsledky migrací se kumulovaly s obdobně působícími procesy vyvolanými politickými faktory.

Zvlášť hluboké změny byly spojeny s odchodem z venkova. Přesun v zeměpisném prostoru znamenal i změnu místa v sociálním a kulturním prostředí. Důsledky pocítoval jak venkov, z něhož odcházeli především mladí lidé, často vzdělanější než ostatní, tak i město. Počet městského obyvatelstva se zvětšoval hlavně v důsledku přílivu lidí z venkova. Přizpůsobení se městským podmínkám nebylo bez problémů, v mnoha městech se reprodukovala jakási svébytná vesnická ghetta. Přijetí vnějších návyků městského života často nesouviselo s autentickou asimilací, se zánikem pocitu cizoty. Mladí lidé z vesnic mnohdy potřebovali řadu měsíců, aby překonali kulturní šok, který s sebou přinášel život v novém prostředí. Současně se tíživější část venkovské mládeže, která usilovala o sociální vzestup, nejen přizpůsobila novému prostředí, ale sama je přetvářela, vnášela do něho vlastní normy a vzory. V této skupině převládaly postoje, které akceptovaly existující systém a sympatizovaly s ním, neboť jí umožnil získat vzdělání i nové společenské postavení. V důsledku školské politiky tvořila ve školním roce 1951-52 mládež z rolnických rodin 24,9 % studentů vysokých škol. V dalších letech se tento podíl o několik procent snížil, ale byl nadále relativně vysoký – pohyboval se kolem 20 %.¹

Podpora mládeže pocházející z dělnického a rolnického prostředí (s výjimkou bohatých rolníků) spojená se získáním vzdělání vedla v souladu se záměry komunistů ke změně sociálního složení inteligence, což dále působilo na mentalitu, postoje a chování příslušníků této vrstvy včetně postojů politických.

1 T. SZAROTA, Przemiany w sferze kultury. In: *Polska Ludowa 1950-1960*, strojopis.

Snížení sociálních bariér a silná mobilita vedly k nivelizaci kulturních rozdílů a k dalšímu rozkladu existujících společenských struktur. Byl to významný faktor, urychlující formování masové společnosti v její „reálně socialistické“ verzi.

Přes význam migrace za války a v uplynulých čtyřiceti letech není tento faktor v obecném povědomí i ve vědeckém výzkumu dostatečně brán v úvahu, pomíneme-li dílčí práce některých přímo zainteresovaných vědeckých oborů, jako demografie, geografie a do jisté míry sociologie. Práce historiků se omezují na zachycení válečných a poválečných migrací. V analytických i syntetických dílech o poválečných dějinách Polska a Poláků se problém široce chápané migrace opomíjí. Přitom jde o procesy, které ve spojení s čistě politickými procesy napomáhaly narušit kontinuitu historického vývoje a tvořily základ transformace, která byla provedena po roce 1945.

Důsledky nuceného vysídlení Němců pro Československo

Jiří Sláma

Autor se úvodem zabývá otázkou odsunu sudetských Němců z Československa. Považuje odsun za článek v řetězu soužití českého a německého obyvatelstva, které ovšem kromě bojů, bezpráví a násilností přinášelo také plodnou symbiózu. Ačkoli sudetští Němci svým jednoznačným přihlášením se k Sudetoněmecké straně mnohonásobně podpořili Hitlerovu agresivní a expanzionistickou politiku, bylo nespravedlivé přisoudit jim kolektivní vinu a postihnout je jako národní kolektiv nuceným vystěhováním.

Vládnoucí česká politika vydávala Československo, vytvořené po roce 1918, za národní stát fiktivního československého národa. V nově vzniklé republice sice v meziválečném období vytvořila jedinou střeoevropskou fungující demokracii, na druhé straně však omezovala národní práva Němců, Slováků a dalších národů Československa.

Vývoj Československa v třicátých a čtyřicátých letech lze stručně vyjádřit formulací, že Hitler a Němci zahnali Beneše a Čechy do náruče Sovětského svazu. Propojení českého osvobozovacího úsilí s imperiální politikou Sovětského svazu lze jistým způsobem přirovnat k tragickému objetí sudetských Němců s Hitlerem. Jistěže Češi nebyli na tomto vývoji bez viny; avšak ani úplně jinak založená politika polské reprezentace nebyla schopna předejít obdobnému výsledku.

Posloupnost vyhnání

Ve vývoji Československa od roku 1945 šly za sebou tři akty vyhnání.

První akt byl národnostní, tj. vyhnání Němců z Československa.

Potom následovalo sociální zničení, respektive „vyhnání“ české a slovenské velkoburžoazie a střední třídy.

Tento proces je počtem postižených srovnatelný s vyhnáním sudetských Němců v letech 1945–46. To postihlo tři miliony osob, později, v období 1950–61, zmizely tři miliony malých a středních podnikatelů, kteří byli sociálně deklasováni a částečně přesídleni. Hloubka zásahu do lidské existence odpovídala zásahu při národnostním vyhnání Němců.

Prvnímu aktu vyhnání nadšeně tleskaly střední vrstvy, netušíce, jaký je čeká osud.

Nakonec přišlo poslední dějství („vyhnání“) tohoto dramatu. Monopolisticky vládnoucí komunistická byrokracie okradla dělnictvo o jeho sociální, ekonomická a politická práva, i když předtím vítalo vyhnání Němců a podporovalo zničení českého středního stavu.

Demografické důsledky

Vyhnání sudetských Němců přispělo ke zničení právního vědomí velké části české společnosti. To se dělo také v intencích revoluční komunistické politiky, která chtěla v bezprávném prostoru vybudovat svoji moc – a přinejmenším v prvních letech ji také využít. Tímto zločinem byly připraveny další zásahy do lidské existence.

Vyhnáním sudetských Němců ztratilo Československo jednu pětinu svého obyvatelstva. Nucené vysídlení Němců byl očividně nejvýznamnější a nejprůkřeější zásah do stávajících demografických poměrů na území dnešní České republiky v posledním století. Rozměr tohoto zásahu dokládá především statistika obyvatelstva.

O počtu vysídlených Němců informuje zpráva Státního úřadu statistického z roku 1953 (v tisících).

Tabulka 1: Etapy transferu¹

	ČSR	České země	Slovensko
Neorganizovaný transfer:	660	650	10
Organizovaný transfer:	2256	2100	156
Dodatečný transfer:	80	70	10
Celkem:	2996	2820	176

V následující tabulce se pokusíme bilancovat největší migrační pohyby na území Československa spolu s přirozenými vlivy, abychom získali lepší přehled o jejich působení na počet obyvatel.

Tabulka 2: Vývoj (počtu) československého obyvatelstva²

	tisíce	%
Počáteční stav obyvatel, k 31.12.1944:	15 567	100,0
Održení Zakarpatské Ukrajiny:	900	5,8
Trasfer a útky Němců:	2 996	19,3
Vysídlení Maďarů:	68	0,4
Emigrace v letech 1948-1949:	80	0,5
Emigrace v letech 1968-1969:	140	0,9
Ostatní vycestování 1950-1970:	34	0,2
Úmrtí v letech 1945-1970:	3 770	24,2
Součet ztrát:	-7 985	-51,3

1 Zprávy a rozbor SÚS č. 12-0, T.c. R. – 1/1953: Osídlení pohraničí v letech 1945-1952, citováno podle: E. DVOŘÁKOVÁ, P. LESJUK, *Čs. společnost a komunisté v letech 1945-1948*. Praha 1967, s. 83-84.

2 Jiří SLÁMA, Die Tschechoslowakei zwischen der Sowjetunion und dem besiegten Deutschland. In: Lobkowitz, Nikolaus, Prinz, Friedrich (Hrsg.): *Die Tschechoslowakei 1945-1970*. München, Oldenbourg Verlag 1978. Tab. 1, s. 98.

	tisíce	%
Přicestování z ciziny 1945-1970:	+257	+1,7
Nově narození:	+6 520	+41,9
Suma přírůstků:	+6 777	+43,5
Stav obyvatelstva k 1.12.1970:	14 362	92,3

Tato bilance ukazuje, že počet vysídlených Němců činil 79,5 % z počtu úmrtí v letech 1945–1970 nebo že se přibližně rovná celkovému počtu zemřelých za jedenadvacet let (1945–1965, 3,003 mil.).

Tato bilance dále ukazuje, že součet negativních a nepřirozených účinků na počet obyvatelstva Československa byl od roku 1944 tak velký, že k jeho vyrovnání došlo až v roce 1987. Když nezapočítáme ztrátu obyvatel Zakarpatské Ukrajiny, je počet obyvatel na území Čech, Moravy a Slovenska srovnatelný s počtem z 31. 12. 1944 až po třiceti letech.

Následky nuceného vysídlení můžeme také studovat pomocí statistik obyvatelstva podle národností. Vysídlení Němců mělo rozhodující úlohu a učinilo poslední čáru za společnou tisíciletou existencí Čechů a Němců v Čechách a na Moravě.

Tabulka 3: Vývoj podílu Němců na počet obyvatel v České republice¹

	rok	celkem	Němci	%
Z celkového počtu obyvatelstva České republiky bylo:	1937	10 888 540	3 125 555	29,3
	1945	10 692 912	2 809 000	26,3
	1946	9 523 266	1 357 000	14,2
	1947	8 765 239	180 000	2,0
	1948	8 893 104	170 000	1,9
	1949	8 892 613	165 000	1,9
	1950	8 925 122	159 798	1,8
	1972	9 868 379	78 694	0,8
	1982	10 314 321	57 399	0,6
	1991	10 298 731	47 789	0,5

Tabulka ukazuje, že úsilí o zřízení národního státu Čechů a Slováků bylo korunováno úspěchem především nuceným vysídlením Němců v letech 1945 a 1946. Co dnes – o půlstoletí později – ještě z německé národnostní skupiny zbývá, je neodvratným výsledkem tohoto zásahu.

Územní důsledky

Velká území státu se vylidnila a dodnes nejsou plně osídlena. Vysídlením Němců, kteří žili větším dílem v uzavřených okrajových územích státu, vznikly nejdříve liduprázdné prostory. Regionální struktura obyvatelstva se rázem změnila. Tato území se měla zalidnit, přičemž primární pohyb obyvatelstva vyvolal pohyb sekundární a terciární. Prázdné prostory na okraji země ovlivnily i sousední území, ležící blíže do vnitrozemí. Vlny šly dál, a to jak v prostoru, tak v čase.

¹ *Historická statistická ročenka ČSSR*, Praha 1985, s. 429.

Původní obyvatelstvo bylo nahrazováno novým, s jinými sociálními, vzdělanostními, hospodářskými, politickými a ostatními charakteristikami. Noví usadlíci většinou neměli průmyslovou tradici, měli nižší vzdělanost a byli v průměru mladší než původní německé obyvatelstvo. Vedle Čechů to byli především obyvatelé slovenské národnosti, reemigranti a repatrianti. Vyplňovali existující vakuum z touhy po sociálním vzestupu, který jim na místě jejich bývalého osídlení zřejmě nebyl dopřán. Přesouvali se zeměpisným prostorem, aby se mohli přesunout také v prostoru sociálním. Šlo o lidi mobilnější, ale také manipulovatelnější. Věděli, komu vděčí za své nové životní perspektivy – novému „lidově demokratickému“ režimu a jeho vedoucí síle, komunistům.

Počet obyvatel v pohraničí byl v únoru 1945 asi 860 000 osob, v srpnu 1945 již dosáhl 1 240 000, v prosinci 1945 1 730 000 a v květnu 1946 stoupl na 2 000 000. Koncem roku 1948 žilo v pohraničí 2 590 149 obyvatel. Tím skončily největší přesuny v regionálním rozdělení obyvatelstva.

Z uvedených čísel vyplývá, že do konce roku 1948 nahradili noví usadlíci necelé dvě třetiny vysídlených Němců.

Vysídlení Němců sehrálo bezpochyby rozhodující roli při změně regionální struktury obyvatelstva v prvních poválečných letech a rozhodujícím způsobem ovlivnilo pokles hustoty obyvatelstva v Čechách ze 136/m² v roce 1930 na 116/m² v roce 1972 obdobně jako pokles nebo stagnaci počtu obyvatel v jednotlivých krajích. Velký díl těchto přesunů se konal uvnitř těchto velkých krajů.

Vliv na hospodaření s majetkem a výkonnost hospodářství

Vysídlení Němců se dotklo velkých majetkových hodnot. V meziválečném období byl podíl sudetských Němců na hospodářském životě Československa nadprůměrný, jak to odpovídalo průmyslové tradici německého obyvatelstva. Z dostupných pramenů lze odvodit, že podíl německých průmyslových investic byl koncem první republiky o čtvrtinu až třetinu vyšší, než jak by to odpovídalo počtu německého obyvatelstva. Zatímco německého obyvatelstva bylo v roce 1937 asi 23 % z celkového počtu obyvatel republiky, pohyboval se podíl německých průmyslových investic mezi 30-35%.

Pokud jde o zemědělství, představovala výměra půdy odebrané německému obyvatelstvu přes 70 % přidělového fondu pozemkové reformy po roce 1945 a lze předpokládat, že to plně odpovídalo 23 % podílu německého obyvatelstva. Celkový podíl sude-toněmeckého majetku koncem třicátých let odhaduje autor na 25 %; tyto poměry se do konce války změnily jen minimálně.

Na rozdíl od českého kapitálu a českého majetku byl německý kapitál znárodněn prakticky celý. Z toho lze odvodit jeho mimořádný význam pro znárodnovací opatření. Podle odhadu šlo o polovinu veškerého znárodněného majetku a kapitálu.

Velmi zajímavou otázkou je ovšem využití tohoto majetku, protože na rozdíl od soukromého hospodaření zůstává obvykle v případě hospodaření státu mrhání majetkem skryto. Přitom promrhána byla velká část nejen německého, ale vůbec veškerého znárodněného majetku, a to bezprostředně po vyvlastnění i později.

Velmi zřetelné je to na příkladu bytového hospodaření. Na situaci v oblasti struktury bydlení a osídlení by vysídlení německého obyvatelstva mělo působit ve směru modernizace a zlepšení bytového standardu. To se však nestalo, naopak: ještě v roce 1970 nebylo dosaženo oněch kvantitativních ukazatelů bytových poměrů, jaké panovaly v předválečném Československu.

Ztráta etnické a kulturní rozmanitosti

Pokud jde o kulturu, byl německý přínos – vzhledem k počtu obyvatel – menší než přínos českých a především německých Židů, což se dá ovšem vysvětlit tím, že sudetští Němci v monarchii dávali své nejlepší mozky k dispozici vídeňskému centru.

Tabulka 4: Analfabeti v ČSR v roce 1930 v ‰¹ (uvádějí se obyvatelé starší deseti let)

	Neuměli ani číst, ani psát		
	Muži	Ženy	dohromady
Čechy:	9,7	14,9	12,4
českoslovenští:	9,8	16,6	13,3
němečtí:	7,9	11,1	9,6
židovští:	3,9	2,9	3,4
Morava:	12,2	17,4	14,9
českoslovenští:	11,5	18,9	15,3
němečtí:	8,2	10,4	9,4
polští:	22,0	27,4	24,8
židovští:	5,7	7,5	6,6
Slovensko:	67,5	94,5	81,6
českoslovenští:	62,6	91,5	77,7
ruští:	245,3	341,7	296,9
němečtí:	35,4	50,3	42,8
maďarští:	44,1	55,6	50,2
židovští:	9,6	28,2	19,2
Zakarpatská Ukrajina:	243,4	369,9	308,8
českoslovenští:	35,4	80,3	53,9
ruští:	343,3	497,2	424,0
maďarští:	68,8	108,0	89,5
židovští:	94,0	195,8	147,8
Československo:	32,8	47,9	40,6
českoslovenští:	22,0	34,4	28,5
ruští:	323,4	464,2	396,6
němečtí:	9,4	12,8	11,2
maďarští:	47,7	63,6	55,9
polští:	24,1	32,5	28,6
židovští:	45,4	100,9	74,1

Co se Židů týče, nejde jen o proslavenou pražskou německožidovskou kulturní elitu, nýbrž také o všeobecnou vzdělanostní úroveň veškerého židovského obyvatelstva v Československu, což přesvědčivě dokumentuje tabulka 4. Stupeň vzdělanosti židovského obyvatelstva byl ve třech ze čtyř zemí Československa nejvyšší. Nápadná je také vysoká vzdělanost židovských žen.

1 Statistická ročenka ČSR. Praha 1938, s. 10-11.

Bylo by vítané, kdyby se sudetští Němci přihlásili přinejmenším dnes k dědictví pražských německých Židů, kteří ostatně byli jedinými prostředníky mezi Čechy a Němci. Museli by však poctivě přiznat, že na německé Židy v Československu sudetští Němci předtím vůbec nepohlíželi jako na součást „zdravého německého národnostního tělesa“.

Vítěznému českému národu připadla po druhé světové válce velká hospodářská kořist. Tato kořist zkazila na jedné straně mravy, na straně druhé se stala prostředkem sovětizace země, jak ukazují výsledky voleb v roce 1946.

Lehkomyšlné zacházení s prací a majetkem druhých, které s tímto procesem souvisí, se například ukáže, když se podíváme na vývoj nebo lépe řečeno na rozpad domů, bytů a celých vesnic na území Československa, zejména na českém území osídleném kdysi Němci.

Politické důsledky

Politické důsledky nuceného vysídlení Němců na další vývoj Československa se jednoznačně ukázaly při analýze volebních výsledků v roce 1946. Ačkoli „odsun“ podporovaly a dokonce velmi vehementně prosazovaly všechny politické strany v poválečné ČSR a téměř všichni politici, stali se vítězi voleb překvapivě komunisté. Nelze pominout jejich národnostní horlivost, která se pod heslem „s pomocí národní revoluce k sociální, socialistické revoluci“ rozcházela s tradicemi internacionální strany. Z vyhnání Němců měli největší prospěch komunisté, protože se podíleli rozhodujícím způsobem na přerozdělování německého majetku v Československu. Byli to přece komunisté, kteří měli v rukou mnoho pák a mocenských pozic, například ministerstvo zemědělství, jež chytře využívali. A byli to opět komunisté, kdo se v souzvuku se sovětskou politikou představovali jako garanti konečného řešení německé otázky.

Vliv nacistické nadvlády na politický vývoj v Čechách a na Moravě

Zdeněk Sládek

Vznik československého státu v roce 1918 a jeho obnova v letech 1945 a 1989 byly vždy ovlivněny dědictvím předchozí epochy. Z toho jen habsburská monarchie nebyla dobou diktatury, nýbrž relativně demokratického státu. Jeho dědictví (Československo převzalo rakouský právní, hospodářský a sociální systém) je třeba věnovat náležitou pozornost. – Také po roce 1945 a 1989 lze v Československu sledovat působení historického dědictví; autor však zdůrazňuje, že v těchto případech šlo o dědictví totalitních systémů.

K boji proti totalitarismu vyzývaly po roce 1945 všechny československé demokratické politické směry. Razantní hesla razila zvláště Československá strana národně socialistická. Její antitotalitní hesla mířila proti komunistům, kteří ve své politice kombinovali demagogii s násilím.

Antitotalitní výzvy československých demokratických sil se však neopíraly o analýzu totalitních systémů. V tomto směru československá demokracie selhala jak ve

vztahu k nacismu, tak ve vztahu k sovětskému systému. Nacismus interpretovala nacionalisticky. Nacistický okupační režim pojímala a vykládala jako *německé* panství. Ostatní neméně důležité aspekty totalitního systému jí unikaly.

To mělo pochopitelně závažné důsledky. Za prvořadou zahraničněpolitickou prioritou bylo považováno zajištění československé státnosti proti opakování německých výbojů. Z toho vyplýval úkol odstranit původce zničení československého státu a potenciální spojence obnoveného německého revanšismu, tj. sudetské Němce. Za druhé bylo třeba potrestat kolaboranty a za třetí zajistit bezpečnost Československa novým spojeckým systémem. Jeho sloupem se měl stát Sovětský svaz. Pro tuto politickou koncepci se argumentovalo geopoliticky, ale i poukazem na vzájemnost slovanských národů, které měly být na rozdíl od západních mocností více, ba bytostně zainteresovány na boji proti německému *Drang nach Osten*.

Likvidace nacistického panství tedy byla pojata zjednodušeně a nacionalisticky.¹ Téměř všechny české politické směry se s tímto pojetím ztotožnily.² Dokonce i vedoucí činitelé těch politických stran, které se hlásily k odkazu T. G. Masaryka, se například nejen nepostavily proti takzvanému divokému odsunu Němců v roce 1945, ale dokonce jeho excesy schválily.³ Ojedinelé protesty proti zločinům spáchaným při divokém odsunu byly kaceřovány jako hanobení českého národa. Mnohé násilnosti a zločiny „byly bagatelizovány s odvoláním na vyšší státní zájmy a oficiálně přijatá kritéria jako výraz 'oprávněné touhy po odplatě'. Taková stanoviska byla dokonce podepřena zákonem z 8. května 1946, který umožňoval beztrestnost některých zločinů.“⁴ Bezprostřední důsledky odsunu na politický vývoj po roce 1945 jsou známy: posílení politických pozic komunistů zvláště mezi rolnictvem v pohraničních oblastech státu. Zároveň je nutné upozornit na to, že odsun a zvláště postoj k činům, kterými byl provázen, oslaboval základy právního řádu.

Další problém, jak se vyrovnat s dědictvím nacismu, byla kolaborace. Okupační moc přiměla část obyvatelstva k aktivní spolupráci, ať se již jednalo o českou protektorátní vládu, část jejího aparátu, fašistické skupiny, antisemity a podobnou chamraď. V podstatě to nebyla početná a homogenní vrstva. Zdálo se, že potrestání těchto lidí nebude problémem.

Tento akt spravedlnosti však byl politicky zneužit. Zároveň se stíháním skutečných kolaborantů bylo zahájeno trestní řízení i proti politikům druhé a dokonce první republiky. To nemělo nic společného ani s literou, ani s duchem prezidentského retribučního dekretu právě tak jako procesy proti vedoucím činitelům politických stran vyřazených po roce 1945 z veřejné činnosti.⁵ Tím byl právní řád ohrožen ve svých základech. Principy soudní nezávislosti byly ignorovány, a to se souhlasem demokratických stran. Do demokratického právního systému se tak dostaly protidemokratické prvky.

-
- 1 Bohemus, Stanovisko k odsunu Němců z Československa. In: *Češi, Němci, odsun*. Diskuse nezávislých historiků. (K vydání připravil Bohumil Černý.) Praha, Academia 1990, s. 194-195; Erazim KOHÁK, Dopis anonymnímu příteli, tamtéž, s. 322.
 - 2 Karel KAPLAN, *Pravda o Československu 1945-1948*. Praha, Panorama 1990, s. 17; dále od téhož autora viz: *Nekrvavá revoluce*. Praha, Mladá fronta (Archiv č. 68) 1993.
 - 3 Tamtéž, s. 136. Viz též Prokop DRTINA, *Československo můj osud. Kronika života českého demokrata 20. století*. Díl II, sv. 1, Praha, Melantrich 1992, s. 63-64.
 - 4 Tomáš STANĚK, *Odsun Němců z Československa 1945-1947*. Praha, Academia/Naše vojsko 1991, s. 526.
 - 5 Vilém HEJL, *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha, Universum 1990, s. 23-24. Srv. Ladislav FEIER-ABEND, *Soumrak československé demokracie*. Londýn, Rozmluvy 1988, s. 366 nn.

Potrestání kolaborantů se stalo součástí politického boje. Nemálo kolaborantů se snažilo o záchranu aktivitou v nových politických stranách, zvláště v řadách strany komunistické.¹ Lidé tohoto druhu vnesli do politického života velmi nebezpečný prvek. Byli totiž ochotni dělat i tu nejspínavější práci, což doložil mimo jiné případ České Kamenice.²

Některé důsledky nacistické nadvlády se však neprojevovaly tak očividně, ačkoli byly *à la longue* dalekosáhlejší. Byly vyvolány totalitní podstatou nacistického režimu. České země se staly součástí německé válečné mašinérie. Nacistická správa zde vládla železnou rukou, ale neměla zájem o vyvolávání konfliktů, protože šlo o zajištění plynulé válečné výroby. Zvláště zbrojní průmysl a odvětví důležitá pro vedení války měly přednost a jejich zaměstnanci byli privilegováni, a to nejen při zásobování. Ve velkých podnicích se zřizovala zdravotní i sociální zařízení, závodní ordinace, ambulance, jesle, učňovská a sportovní zařízení atd. Zaměstnanci měli i další výhody. Nacistický režim například založil takzvanou zotavovací akci Reinharda Heydricha. V podnicích se pořádaly estrády podle vzoru *Kraft durch Freude*.³ Tato politika byla vydávána za socialismus činů a jako protiklad židovského, zednářského a plutokratického kapitalismu.

Do této kategorie byla zahrnuta i první republika. Stala se předmětem útoků již po září 1938. Její zhroucení bylo zobrazováno jako důsledek scestné politiky. Jak její přední političtí činitelé, tak její hospodářský vývoj se staly objektem nenávislných kampaní. Bedřich Löwenstein o nich říká, že se nejedná o „... morální nihilismus či dokonce masochismus, jak chtějí sugerovat kritici Bohema, nýbrž o nejtupější špinění všeho, co přesahovalo vlastní malost a co dosud krotilo vlastní primitivní pudy... Bylo to svým způsobem dobové dvojče sudetského debaku.“⁴ Nacistická propaganda proti „Benešovi-atentátníkovi“ nezpůsobila velké škody. Těžko se však ubránit dojmu, že kampaně totalitních sil proti první republice vytvořily živnou půdu pro popularitu hesla po roce 1945, že návrat k první republice není myslitelný.

Jestliže vezmeme v úvahu na jedné straně množství špíny, které bylo na první republiku a její vůdce po Mnichovu vyléváno, a kvazisocialistickou politiku nacistického okupačního režimu na straně druhé, vnucuje se další otázka, zda popularita socialistické ideje po válce nečerpala také z těchto zdrojů.⁵

V každém případě vedla nacistická politika k vydělení jedné části české společnosti, a to především dělnictva, od ostatních částí české společnosti. Také egalitarismus a relativní zvýšení životní úrovně dělnictva za okupace tu sehrály svou roli. Vojtěch

1 Toman BROD, *Československo a Sovětský svaz 1939–1945*. Praha, Práce 1992, s. 431. Srv. Karel BAR-TOŠEK, *Pražské povstání 1945*. Praha, Naše vojsko, SPB 1965, s. 177, 185.

2 Vilém HEJL, *Zpráva o organizovaném násilí*, c. d., s. 16.

3 Václav KRÁL, *Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945*. Díl III, Praha, NČSAV 1959, s. 203–209. Směrnice této politiky byly formulovány K. H. Frankem 28.8.1940. Viz: Anatomie okupační politiky Hitlerova Německa v „Protektorátu Čechy a Morava“. Dokumenty z období říšského protektora Konstantína von Neuratha. Editorský kolektiv: Miroslav Kárný, Jaroslava Milotová (sestavitelé), Dagmar Moravcová (redakce). In: *Sborník k problematice dějin imperialismu*. Svazek 21. Praha, Ústav československých a světových dějin ČSAV 1987. Dok. č. 103, s. 312.

4 Bedřich LÖWENSTEIN, Příspěvek k diskusi. In: *Češi, Němci, odsun*, c. d., s. 360.

5 Michal REJMAN, Sowjetisierung und nationale Eigenart in Mittelost- und Südosteuropa. Zu Problem und Forschungsstand. In: *Sowjetisches Modell und nationale Prägung. Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg*. Herausgegeben im Auftrag der Fachkommission Zeitgeschichte im J. G. Herder-Forschungsrat von Hans Lemberg unter Mitwirkung von Karl von Delhaes, Hans-Jürgen Karp und Heinrich Mrowka. Marburg/Lahn, J. G. Herder-Institut 1991, s. 5–6. Srv. Hans LEMBERG, *Sowjetisches Modell und nationale Prägung*. Resümee einer Diskussion. Tamtž, s. 358–359.

Mastný o tom říká: „There was undoubtedly a tendency toward the equalisation of economic status. The workers were able to get a greater share of the available consumer goods than before.“¹ K tomu je třeba připojit i statistickou politiku nacistů. Převážná část obchodníků a malovýrobců přišla o své živnosti, ale válečná mašinérie zajistila plnou zaměstnanost.

Všední den za okupace se zdál být téměř úplně normální. Vysoké školy byly zavřeny v roce 1939, ale ostatní české školy zůstaly až do roku 1944 relativně nedotčené. Většina mládeže chodila do škol, věnovala se sportu a jiným zábavám. Snad je možné upozornit i na to, že v těchto letech rostla porodnost českého obyvatelstva.² I když tento přírůstek byl zřejmě ovlivněn i válečnými poměry, jde o jev pozoruhodný. Pro většinu českého obyvatelstva byl život v protektorátu sice nelehký, ale jakžtakž snesitelný. Pro říšské Němce byl protektorát oázou klidu a relativní hojnosti. Jeden z říšských Němců charakterizoval protektorát takto: „Cesta do Prahy na přelomu let 1942 a 1943 je cestou do míru. Obklopen válkou a nebezpečím, skutečným světovým požárem, jenž dokola plane, je protektorát jedinou středoevropskou zemí žijící v míru.“³

Většina českého obyvatelstva německý režim nenáviděla, ale respektovala ho. Nacistické indoktrinační kampaně neměly bezprostřední účinek, ale dlouhodobě nezůstaly bez vlivu. Projevilo se to zejména zvýšenou vnímavostí lidí k sociální demagogii a antisemitismu, který se projevoval zvláště po osvobození, a to nejen proti německým židům.⁴

Český historik Toman Brod ve své monografii píše: „Český národ za časů německých nepřekročil onu hranici *aktivní* spolupráce s nacisty, jež byla vynucena podmínkami danými cizáckým okupačním režimem s jeho strohými zákony a opatřeními, podmínkami, z nichž vyplývaly služební povinnosti, ale i nutnost uhájit základní životní existenci.“⁵ Avšak to, co nacisté v protektorátu především potřebovali a s čím se byli ochotni spokojit, nebyla aktivní, ale pasivní spolupráce. Nejen snadné vymezit hranici mezi prací pro okupanty v podnicích nebo na drahách, v zemědělství či ve správních úřadech, vykonávanou pod nátlakem okupantů, a mezi vědomou „pasivní“ kolaborací, ať již se jednalo o horlivé plnění příkazů okupačních úřadů, anebo o vyřizování osobních účtů s pomocí gestapa. Také mezi plněním požadavků okupačních úřadů a odbojem nebyla někdy přesně vymezitelná hranice. Například se vyskytli dělníci, kteří byli ochotni pracovat ve zbrojní výrobě v nedělních směnách, aby si vydělali, a kteří zároveň podporovali odboj; někteří zemědělci sice plnili beze zbytku povinné dodávky, ale zároveň pomáhali partyzánům nebo uprchlíkům přes všechna rizika, aniž za to očekávali odměnu.⁶

1 Vojtěch MASTNÝ, *The Czechs under Nazi Rule. The Failure of National Resistance 1939–1942*. New York. Columbia University Press 1971. Srv. Detlef BRANDES, *Die Tschechen unter deutschem Protektorat*. T. 1., Besatzungspolitik, Kollaboration und Widerstand im Protektorat Böhmen und Mähren bis Heydrichs Tod (1939–1942). Wien 1969.

2 Gotthold RHODE, *The Protectorate of Bohemia and Moravia 1939–1945*. In: Victor S. Mamatey/Radomir Luža, *The History of Czechoslovak Republic*. Princeton, Princeton University Press 1973, s. 329.

3 Toman BROD, *Československo a Sovětský svaz 1939–1945*, c. d., s. 241.

4 Heda Margolius KOVÁLY, *Eine Jüdin aus Prag. Unter dem Schatten von Hitler und Stalin*. Berlin, Rowohlt 1992. Dále viz Helena KREJČOVÁ, Český a slovenský antisemitismus 1945–1948. In: *Sborník statí k pětadesátinám historika Karla Kaplana*. Připravil a uspořádal Karel Jech. Praha, Ústav soudobých dějin 1993, s. 158–172. Dále: Avigdor DAGAN, Československá vláda v exilu a Židé. In: *Osud židů v Protektorátu 1939–1945*. Sborník studií Livie Rothkirchenové, Evy Schmidtové-Hartmannové, Avigdora Dagona s úvodem Milana Šimečky. Praha, Trizonia 1991, s. 117–159.

5 Toman BROD, *Československo a Sovětský svaz 1939–1945*, c. d., s. 75.

6 Tomáš STANĚK, *Odsun Němců z Československa 1945–1947*, c. d., s. 527.

V této souvislosti však stojí za zaznamenání, že již tehdy probíhal v české společnosti proces vytlačování některých historických jevů z paměti. Například podstatná část české společnosti vytlačila ze své paměti svůj nezúčastněný postoj k pronásledování a vyvražďování českých židů. Totéž se týká jejího vztahu k německým uprchlíkům ze Sudet v roce 1938, které, přestože se jednalo o lidi ohrožené pro jejich věrnost k republice, české úřady masově vypovídaly a posílaly zpátky do Sudet.¹

Ani totalitní povaha sovětského systému nebyla v demokratických politických kruzích reflektována. Sovětský svaz byl považován za záruku proti německé expanzi a za spojence, který je navíc blízký jako slovanský stát. Bylo by nespravedlivé předáky demokratických sil obviňovat, že byli vůči sovětské politice zcela zaslepeni. Avšak neodvažovali se hájit kritické hodnocení Sovětského svazu ani u svých vlastních stoupenců. Na jejich omluvu lze uvést, že se zpravidla vyhýbali zbožňování Sovětského svazu a podporu spojeneckého svazku ČSR s ním zdůvodňovali převážně geopolitickými zájmy republiky. Není pochyb, že v jejich řadách rostla nedůvěra k sovětské politice. Avšak až v souvislosti s jednáním o Marshallově plánu seznali reálný stav věci v plném rozsahu.²

Také vůči komunistům byli bezbranní. Věřili, že komunisté budou respektovat demokratická práva. Představovali si, že politický vývoj bude určován pravidly parlamentarismu. Doufali, že nové volby politickou situaci od základu změní. Jen někteří z nich tušili, že místo voleb dojde k státnímu převratu. Postup komunistů kombinoval parlamentní i mimoparlamentní metody. Uměli používat demagogii i násilí a s tím si demokratické síly nevěděly rady.

Na závěr bych chtěl zdůraznit, že vítězství komunistů v roce 1948 nepřivodily ani iluze demokratických politických činitelů, ani jejich neschopnost pochopit nebezpečí totalitních hnutí a jejich dědictví. Ve hře bylo více faktorů a jedním z hlavních byl postoj západních mocností, které byly předem odhodlány akceptovat sovětské hegemonistické zájmy. Sovětský svaz tak mohl stupňovat svůj nátlak a diktovat československé politice svá pravidla hry. Dědictví nacistického totalitního systému bylo jen jedním z faktorů, které přivodily zničení československé demokracie.

Ohlédnutí: 1945 – 48

H. Gordon Skilling

Autor ve svém referátě podal přehled o svých rozborech československých událostí v letech 1945–48, jak jsou zachyceny v sedmi článcích publikovaných v letech 1949–61. Rozbory vycházejí ze Skillingova mimořádného zájmu o Československo. Autor měl vřelé sympatie k československému státu vzniklému po druhé světové válce, který – jak tehdy doufal – bude schopen obnovit demokracii a vybudovat nový společenský řád: měl spojovat socialismus a kapitalismus a udržovat dobré vztahy s Východem i Západem. Únor 1948 proto na něj osobně působil jako drsný šok.

První ze zmíněných článků (Revoluce v Praze) byl publikován rok po únorovém převratu a usiloval o co největší objektivitu. Tři ze základních poválečných změn (odsun

1 Fred HAHN, Německá sociálně demokratická strana Československa a stát 1935–1938. In: *Střední Evropa* 1992/8, s. 36.

2 Ladislav FEIERABEND, *Soumrak československé demokracie*, c. d., s. 397 nn.

Němců, nová slovanská politika, nástup socializující demokracie) se tu uvádějí jako doklad konsensu komunistů a nekomunistů v hranicích dosavadního demokratického vývoje. Teprve únor 1948 znamenal konec demokracie podle západního vzoru. Autor se snažil přihlídnout k protikladným stanoviskům komunistů i nekomunistů, a pro čtenáře tak nebylo vždy snadné poznat, na čí straně vlastně stojí.¹

Druhý článek (Československo – sovětský vliv)² již vycházel ze zjištění, že se Československo vydalo leninsko-stalinskou cestou k socialismu a komunismu, a to na základě „téměř výlučné role komunistické strany“. V té době ovšem ještě nebylo možno odpovědět na otázku, jak se v následujících desetiletích vyvine základní podoba nebo rozdílnost mezi Československem a Sovětským svazem.

Třetí článek (Lidová demokracie, proletářská diktatura a československá cesta k socialismu)³ rozebíral vývoj lidově demokratické doktríny vlastní „československé cesty“ budování komunismu, odlišné od cesty sovětské. Tato doktrína, datující se od Gottwaldova projevu v říjnu 1946, vycházela z předválečné koncepce lidové fronty a měla krátké trvání: když Dimitrov v prosinci 1948 v podstatě ztotožnil koncept lidové demokracie s konceptem diktatury proletariátu, ustoupili také českoslovenští komunisté v plném rozsahu od myšlenky na národní cestu k socialismu.

Autor pak rekapituluje články z let 1959–1961, jimiž se snažil vysledovat vývoj událostí vedoucích k únorovému převratu.

Nepovažoval jsem za nutné měnit svou celkovou interpretaci, avšak uvedl jsem některé klíčové problémy, pro něž důkazy nebyly žádné nebo jen částečné, anebo dokonce rozporné. V článku Československý boj za národní osvobození během druhé světové války⁴ jsem zkoumal zákulisí z dob války, zejména diplomatické úsilí Edvarda Beneše o uznání jeho exilové vlády v Londýně za legitimní poválečnou vládu osvobozené republiky a o zrušení mnichovské dohody západními mocnostmi a Sovětským svazem. Komunisté v moskevském exilu se zpočátku proti těmto Benešovým cílům stavěli, avšak když Sovětský svaz v roce 1941 vstoupil do války, prudce změnil taktiku a alespoň částečně se za ně postavil, i když náдавem předložili své vlastní, radikálnější návrhy pro budoucnost.

Takto byla obě střediska odboje v cizině sblížena, bylo dosaženo poměrně vysokého stupně jednoty a nedošlo k tragickým konfliktům jako v případě ostatních východoevropských zemí. V roce 1945 Beneš v rámci své diplomacie, kterou neopíral výlučně o Východ nebo Západ, ale o obojí, zřejmě dosáhl svých prvořadých cílů: obnovit nezávislé Československo převážně v předválečných hranicích a zajistit hladký přechod na základě své doktríny o kontinuitě. Komunisté byli ochotni uznat Benešovu diplomatickou činnost za války a zavázat se, že budou podporovat řádnou obnovu Československa pod jeho vedením. Přesto však se kyvadlo vychýlilo dále na východ, jak o tom svědčilo odstoupení Podkarpatské Rusi Sovětskému svazu a značné zastoupení komunistů v poválečné vládě ustavené v Moskvě a v Košicích. Nicméně se zdálo, že cesta k těsné spolupráci mezi oběma zeměmi a mezi komunistickými a nekomunistickými silami v osvobozené republice byla otevřena.

1 H. G. SKILLING, Revolutions in Prague. *International Journal* 4.2, jaro 1949, s. 119-36.

2 H. G. SKILLING, Czechoslovakia – The Soviet Impact. *International Journal*, jaro 1951, s. 109-117.

3 H. G. SKILLING, People's Democracy: The Proletarian Dictatorship and the Czechoslovak Path to Socialism. *The American Slavic and East European Review* 10.2, duben 1951, s. 110-116.

4 H. G. SKILLING, The Czechoslovak Struggle for National Liberation in World War II. *The Slavonic and East European Review* 39.92, prosinec 1960, s. 174-197.

V druhém článku, *Revoluce a kontinuita v Československu 1945*,¹ jsem analyzoval začátek konce této spolupráce a vznik různých koncepcí souběžných představ o kontinuitě a revoluci, které byly základem jednoty. Ačkoliv jsme se zde setkávali s významnými prvky stability a kontinuity, jako například setrvání Beneše v úřadu prezidenta, převzetí značné části ústavy z roku 1920 nebo brzké svobodné demokratické volby, byli jsme rovněž svědky radikálních přeměn v politickém systému. Některé z nich, například na Slovensku, měly revoluční povahu a svědčily o částečném vítězství komunistických koncepcí. Zdálo se však, že tyto změny byly výrazem přání velké většiny obyvatelstva, a naopak se nezdálo, že by znemožňovaly vládu na základě vzájemné dohody v rámci ústavního řádu a skutečné koalice. Zdálo se, že byl zahájen šťastný pokus o skloubení západních a východních představ o vládě a společnosti.

Tento posun v politické rovnováze moci ve prospěch komunistů v sobě zahrnoval vážné důsledky pro budoucnost. Již v dubnu 1945 v projevu ke stranickým funkcionářům, který tehdy nebyl zveřejněn, prohlásil Klement Gottwald, že spolupráce všech stran Národní fronty v blízké budoucnosti nevylučuje „pokračující třídní boj“, boj o vůdcovství národa. Gottwald opakoval tuto myšlenku veřejně v červenci 1945, když hovořil o „boji mezi námi a zrádcovskou velkoburžoazií za vedoucí roli, o ideologickém a politickém boji, o administrativním a hospodářském boji, o boji o moc, krátce o boji na všech frontách“. Byla to slova zlověstná pro blízkou budoucnost.

V dalším článku, *Rozpad československé koalice 1947–48*,² jsem plně analyzoval zárodky konfliktu v zdánlivé harmonii zájmů a cílů. Rozpory uvnitř Národní fronty se množily a požadavky komunistů rostly. V lednu 1948 bylo jasné, že pokračuje intenzivní boj o moc, který bylo stále těžší tajit, a že perspektivy pokračující spolupráce mezi komunisty a nekomunisty se zdají mizivé. To, že pražská vláda odmítla pod nátlakem Moskvy Marshallův plán, a také to, že byla ustavena Kominforma, dávalo tušit, že na mezinárodní frontě je pokračující jednotu rovněž ohrožena. Dění vyvrcholilo odstoupením dvanácti nekomunistických ministrů z vlády Národní fronty, což uspíšilo propuknutí otevřené krize v únoru.

Tehdy jsem napsal, že neexistovaly hmatatelné důkazy o tom, že by komunisté měli předem připravený plán na uchopení moci nebo že by za války propracovali společně se Stalinem a dalšími východoevropskými vůdci strategii pro tento účel. Dění v sousedních lidově demokratických státech dávalo tušit, že komunisté se úmyslně chystali vytvořit příležitost nebo ji využít před volbami do změněné Národní fronty. Rovněž neexistovaly konkrétní důkazy o úloze Sovětů či Kominformy při komunistickém postupu v únoru, ačkoli, jak jsem napsal, puč by byl těžko proveditelný bez výslovného či mlčenlivého souhlasu ruské strany a sovětské vlády.

Je jasné, že komunisté byli dobře připraveni na každou situaci, ať už by ji vyvolali sami nebo jejich nekomunističtí partneři. Jak Gottwald dodatečně prohlásil v dubnu 1948, „naše strana... byla plně na tyto události připravena, politicky, organizačně, ideologicky a morálně. Počítali jsme s tím, že dříve či později se reakce bude snažit svrhnout lidově demokratickou vládu. Třebaže jsme byli členy Národní fronty a vlády společně s dalšími stranami, nedělali jsme si iluze o skutečné povaze těchto stran a jejich vůdců a včas jsme stranu a masy připravili na další vývoj.“

1 H. G. SKILLING, *Revolution and Continuity in Czechoslovakia, 1945–46. Journal of Central European Affairs* 20.4, leden 1961, s. 357–377.

2 H. G. SKILLING, *The Break-up of the Czechoslovak Coalition, 1947–48. The Canadian Journal of Economics and Political Science* 26.3, srpen 1960, s. 396–412.

V posledním článku ze série Pražský převrat v roce 1948,¹ jsem vysledoval průběh krize počínaje mrtvým bodem v týdnu od 13. února až do odstoupení nekomunistů 20. února, průběh mobilizace komunistických sil 21.–22. února, počátku revolučních opatření 23. února a dalšího postupu revoluce 24. února a posléze ústupu prezidenta 25. února. Poznamenal jsem, že posledních šest dnů bylo československým ekvivalentem Říjnové revoluce, kdy komunisté nepopíratelně převzali vedení a zlikvidovali demokracii podle západního vzoru. Pod pláštíkem ústavních forem a pod závojem „obrozené“ Národní fronty vyřešila komunistická strana otázku moci ve svůj prospěch a zrevolucionarizovala veškerý politický systém. Došel jsem k závěru, že sladění západní demokracie s komunistickou představou o vládě, v něž Beneš doufal, se vylučuje. V Československu nastala komunistická éra. Dodal jsem, že význam února 1948 jakožto rozhodujícího okamžiku v českých a vskutku i světových dějinách nelze podceňovat.

Ve své analýze v těchto článcích jsem byl nucen ponechat otevřené některé klíčové otázky, které tehdy ještě nebylo možno zodpovědět:

1. UVědomilo dvanáct nekomunistických ministrů sociální demokracie a Jana Masaryka o svém úmyslu odstoupit a udělali vše pro to, aby si zajistili jejich spolupráci?
2. Proč se nepokusili zmobilizovat mimoparlamentní síly k odporu proti nezákonným krokům komunistů? Usilovali o podporu určitých armádních činitelů a takových organizací, jakou byl Sokol?
3. Ujistil prezident nekomunisty, že stojí za jejich úmyslem odstoupit, a zavázal se, že neustoupí komunistickému nátlaku a nevytvoří vládu bez nich?
4. Proč se Beneš zřekl svého původního silného odporu vůči komunistickému nátlaku a proč ustoupil jejich požadavkům?
5. Měl nějakou možnou alternativu: výzva Západu nebo dokonce Moskvě? Výzva domácímu veřejnému mínění? Hrozba odstoupením nebo skutečné odstoupení? Proč odstoupil až za čtyři měsíce?
6. Proč souhlasil Jan Masaryk s členstvím v nové komunistické vládě? Měl v úmyslu jít do emigrace a vytvořit tam vládu odporu? Spáchal sebevraždu, nebo byl zavražděn sovětskou či československou bezpečností?
7. Byl komunistický postup založen na strategii vypracované dávno předtím, anebo se jednalo o skvělou improvizaci v krizi vyvolané nekomunisty?
8. Mělo pražské vedení souhlas KSSS a moskevské vlády, nebo mělo rozkaz jednat tak, jak jednalo? Dostalo se mu příslibu vojenské podpory v případě potřeby?
9. Co sledovala západní politika, pokud jde o Trumanovu doktrínu a Marshallův plán?

Skilling posléze vyslovuje předpoklad, že vývoj v minulých desetiletích potvrdil jeho názory; nicméně je ochoten připustit i jisté zpochybnění vlastních analýz. Jeho pohled se tehdy omezil takřka výhradně na Československo. Události, které se od té doby odehrály – mimo jiné nastolení svobody ve východní Evropě –, byly nesmírně významné; také bádání o vývoji komunistické moci pokračilo mlouvými kroky kupředu. Dnes existují předpoklady k hlubší srovnávací analýze nástupu komunismu v zemích střední a východní Evropy a právě tak je možno lépe sledovat propojení domácích a mezinárodních faktorů. Od této konference lze očekávat, že poskytne možnost nejen k výměně názorů a k povzbuzení nových směrů v dalším výzkumu, ale také k vypořádání se s dávnými dogmaty a stereotypy. Na základě revidovaných přístupů lze pak očekávat nové závěry.

1 H. G. SKILLING, The Prague Overturn in 1948. *Canadian Slavonic Papers* 4, 1960, s. 88-114.

Intelektuálové a moc v Československu

Jacques Rupnik

Jacques Rupnik napsal svůj text anglicky pro nezávislé sympozium Československo '88, jehož konání v Praze bylo policejním zásahem zmařeno a jež pak proběhlo paralelně ve Vídni 13. listopadu 1988.¹ Pro zveřejnění v *Soudobých dějinách*, jež se děje se souhlasem autora, redakce překlad nově přečlédla, redigovala, ověřila citované pasáže a pořídila seznam knih a článků, z nichž autor cituje anebo jež ve svém výkladu uvádí.

„Pokud svět může být zachráněn, bude zachráněn jedině těmi, kdo se nepodrobili. Bez nich by byl konec s naší civilizací, s naší kulturou, s tím, co jsme milovali a co dávalo naší existenci na této Zemi skryté ospravedlnění. Tito nepodrobení jsou „solí země“ a ručiteli Boha.“

André Gide

„To naše odmítnutí, nesouhlas a odpor nevyžadovaly vůbec velký charakter, měli jsme drobet nezbytné odvahy, ale v podstatě to byla věc vkusu.“

Zbigniew Herbert

Snad nikde v poválečné střední a východní Evropě nebylo vyhoceno tak silně jako v Československu dilema intelektuálů zmítaných mezi mocí a společností. Roku 1948 značná část českých (a v jisté míře i slovenských) intelektuálů podporovala komunistický převrat. Ztotožnila se s novým partajním státem a jeho ideologií a ty je za to odměnily iluzivní mocí a faktickými výsadami. Roku 1988 je situace takřka opačná: intelektuálové odporují politické moci a přejímají úlohu „svědomí národa“. Chybějícím článkem mezi těmito dvěma protikladnými situacemi je ovšem rok 1968 – vítězství i porážka českých intelektuálů, kteří přispěli k „osvícení“ vládnoucí strany během Pražského jara a kteří se stali mluvčími odporu celé společnosti během dlouhé zimy, jež následovala.

Odysea českých intelektuálů se tak jeví jako dokonalá ilustrace milostného poměru evropského intelektuála s marxismem a komunismem. Je to příběh „boha, který zkla-

1 Ve Vídni autor přednesl svůj příspěvek ve zkráceném znění. Stať byla publikována v originále v anglické verzi časopisu *Acta*, Vol. 2, No. 5-8, Winter 1988, s. 11-20 (Intellectuals and Power in Czechoslovakia). Český překlad, pořízený redakcí časopisu *Acta*, byl uveřejněn v české verzi časopisu (roč. 2, č. 5-8, s. 9-18) a odtud převzat časopisem *Proměny*, roč. 26, č. 4, 1989, s. 75-86. Český byl rovněž publikován v samizdatovém sborníku příspěvků připravených pro uvedené sympozium. Citovaný pasus Z. Herberta pochází ze sbírky *Moc vkusu*, 1983. (Viz recenze knihy Jacka Trznadela *Ha ba domowa* od A. Grudzinské v časopise *L'autre Europe*, No. 17-19, Paris 1988.)

mal“, a jeho hrdinové zdůrazňují, že jej lze správně pochopit jedině v historickém kontextu – jako postupnou erozi mesianistických ideálů, způsobenou politickou praxí, jako příběh změn, k nimž došlo uvnitř intelektuálních a politických generací (A. J. Liehm).

Jde skutečně o příběh, který stojí za vyprávění, ale verze z roku 1968 je příliš uhlazená, aby byla pravdivá; jako vždy záleží na tom, kdo příběh vypravuje. Dvě poslední desetiletí znamenala období introspekce a kritického přezkoumávání úlohy intelektuálů. Ukázalo se, že jde o několik různých „příběhů“, což vyvrátilo dosud převládající přimocňarou interpretaci českých poválečných intelektuálních dějin a znovu nastolilo pluralismus a diferenciaci v řadách inteligence.

1. „Zrada vzdělanců“

Československo bylo zemí, v níž komunisté získali největší podporu lidu v poválečné Evropě – skoro 40 % v relativně svobodných volbách roku 1946.² Těšili se také nejširší podpoře mezi intelektuály. Před únorovým převratem roku 1948 publikovali komunisté brožuru *Můj poměr ke KSČ*; seznam známých spisovatelů a umělců, kteří v ní vyjádřili podporu straně, je jakýmsi *Who's who* tehdejší československé intelektuální elity.³ V předmluvě vyslovil ministr informací – a vysoký důstojník sovětské tajné služby – Václav Kopecký tuto podporu tvrzením, že komunistická strana převzala úlohu buržoazie jako jediná síla schopná sloučit třídní zájmy se zájmy celého národa.

Ať už intelektuálové, kteří v tak působivém počtu propůjčili svá jména k stranické kampani, takovému vysvětlení skutečně věřili nebo ne, dalo by se říci, že úspěch československých komunistů jako by odpovídal Gramsciho modelu, který komunistům doporučoval získat ve společnosti „kulturní hegemonii“ ještě dřív, než se skutečně chopí plného monopolu politické moci. Vítězství a trvajících moc českého stalinismu (a na druhé straně slabý odpor proti němu) nelze přičítat jedině teroru po roce 1948, nýbrž především tomu, že komunisté ovládli ve státě víc než pouze mocenský aparát; ovládli také systém hodnot, symbolickou strukturu smyslu v očích jedinců i celé společnosti. Zrod „státotvorného intelektuála“, zaměňujícího pravdu s politickou účelností, nebyl v Československu výsledkem jen teroru, ale také „přesvědčení“. „Tlak státní mašinerie není nic ve srovnání s tlakem přesvědčivého argumentu,“ napsal Czeslaw Milosz. Ve své knize *Ztročený duch* podal pozoruhodné portréty polských intelektuálů okouzlených „novou vírou“ přicházející z Východu, ať už bývalých nacionalistických katolíků (jako Andrzejewski) a lidí, kteří přežili vyhlazovací tábory, nebo předválečných souputníků a poválečných konvertitů (jako Galczynski a Slonimski). Šlo o směs fascinace a bezmocnosti, oportunistu a potřeby patřit k neodolatelné a nezvratitelné síle Dějin.

Proč jsem se stal komunistou, ptá se hlavní postava románu Milana Kundery *Zert*, a vysvětluje, že bylo vzrušující patřit k hnutí, které se ocitlo v blízkosti „volantu dějin“. „Tehdy jsme totiž skutečně rozhodovali o osudech lidí a věcí... Opojení, které jsme zažívali, se obvykle nazývá opojení mocí, ale (při troše dobré vůle) mohl bych volit

2 Dvě hlavní předválečné politické strany, česká agrární strana a slovenská ľudová strana, byly zakázány.

3 Byl ovšem značný rozdíl mezi literární elitou a univerzitní obcí. Spisovatelé z různých důvodů, od komplexu provinilosti pro buržoazní původ až po pochybnou válečnou minulost, většinou stranu podporovali. Akademická obec (nejen univerzitní učitelé, ale také studenti) byla rezervovanější, a proto byly řady akademiků po roce 1948 podrobeny drastické čistce. Z řad významných profesorů stačí připomenout protiklad mezi Václavem Černým a Janem Patočkou, kteří se postavili na odpor, a Bohuslavem Havránkem či Janem Mukafovským, kteří se podřídili.

i méně přísná slova: byli jsme uhranuti dějinami“.⁴ Koneckonců, jak prohlásil Marx, úkolem intelektuálů už nebylo svět vykládat, ale měnit. Toto chápání „utopie u moci“ připomíná dávný rozpor mezi *vita activa* a *vita contemplativa*.

Ale jak uvádí Milosz, byl v tom také prvek klamu, jemuž říká „ketmanská lest“, prvek vnějškového konformismu, přenesený z islámského světa do světa komunismu, takže posléze nebylo jasné, kdo klame koho: do jaké míry si „moc“ uvědomovala (a nakolik jí na tom záleželo), že ji spisovatel klame? Neklamal nakonec konformistický spisovatel sám sebe?

Podobně v povídce *Eduard a Bůh* zdůrazňuje Milan Kundera, že posledním cílem komunistů je spíš porazit „pravdu“ než prostě dosáhnout politického vítězství: „A tak je to i se světem, který nás obklopuje. Kdybych mu tvrdošijně říkal pravdu do očí, znamenalo by to, že ho беру vážně. A brát vážně něco tak nevážného, to znamená stát se sám nevážným. Já, bratře, *musím* lhát, nechci-li brát vážně bláznů a stát se sám jedním z bláznů.“

Hluběji než paradoxy fascinace a klamu vysvětlovalo přitažlivost komunismu koncem války zhroutení starého světa a jeho hodnot. Jan Patočka připomněl, že masarykovský liberální racionalismus už v době Hitlera a Stalina nedostačoval. Ve střední Evropě panovalo značné opovržení vůči liberálním hodnotám a politickým názorům, což alespoň zčásti vysvětluje i tamější slabý odpor vůči komunismu. Jak to vyjádřil John Dos Passos: být na konci války liberálem nebo sociálním demokratem bylo „slabé kafe“.

K snazšímu srovnávání však možná přispěje, zmíníme-li se o několika specificky českých rysech. Abychom postihli zrod angažovaného intelektuála, nutno připomenout, že po decimaci české šlechty v 17. století se elitou národa stali intelektuálové (spisovatelé, vědci atd.). V 19. století, než došlo k rozvoji buržoazie, měli intelektuálové vedoucí podíl na „národním obrození“, jež zdůrazňovalo jazyk a dějiny. Kultura se stala náhražkou politiky. Zatímco v Polsku a Maďarsku byly intelektuální a politické elity aristokratické, čeští intelektuálové byli plebejského původu. To také vysvětluje rozdíly ve stylu intelektuálního a politického projevu: na rozdíl od vzdornosti a nezávislosti elit obou sousedních zemí byli čeští intelektuálové „realističtí“ a hrdí na své těsné sepectví s lidem.

Moc psaného slova se poněkud přečeňovala, zatímco politickou mocí se často opovrhovalo nebo se podceňovala. „Dichter und Denker“, básník a myslitel se přirozeně těšil velké úctě. Stát, nově založený roku 1918, byl „republikou profesorů“. Masaryk byl filozof na prezidentském stolci a jeho nástupce Beneš byl rovněž univerzitní učitel. (I v šedesátých letech průzkum veřejného mínění ukazoval, že veřejnost považuje univerzitní profesory stále ještě za vrchol společenského žebříčku. Dnes tomu zřejmě už tak není.) Prezident Masaryk se každý týden účastnil literárních „pátků“ u bratří Čapků. Lze si představit něco takového u soudobého státníka?

Česká kultura byla ovšem vždy „progresivnější“ než politika.⁵ Na rozdíl od konzervativní politické reprezentace byli v 19. století čeští intelektuálové liberální. Když nastoupili liberální politikové, byli intelektuálové demokráty. Když bylo po první světové válce politické vedení demokratické, přešli intelektuálové k radikální levici.

To je jistě velmi silné zjednodušení, dá se však říci, že vztah českých intelektuálů k politice připomínal francouzský model (a byl jím také silně ovlivněn). Být intelektuálem bylo takřka synonymní s příslušností k levici. Po nástupu nacismu v Německu

4 Kunderovo nejzajímavější vysvětlení této otázky lze najít v jeho románu *Život je jinde*.

5 Viz Vojtěch KORÁN, *Promarněná příležitost, Svědectví*, roč. XVIII, č. 70-71, s. 405-440.

byly komunistické strany v Československu a ve Francii skutečně největšími komunistickými stranami v demokratické Evropě. A protože působily v demokratickém prostředí, byly schopné nejen přitáhnout podstatnou část inteligence, ale také vytvořit si neobyčejně pružný stalinský krunýř na ochranu před nákazou demokratickým okolím. Gottwald byl českou verzí Maurice Thoreze, a dokonce i rozchod mezi komunisty a surrealisty měl svou českou obdobu: Vítězslav Nezval byl českým Aragonem, zatímco Karel Teige, teoretik umělecké avantgardy, stranil Bretonovi. Takové rozpory v levicové inteligenci se pokládaly za součást běžného intelektuálního života.⁶ Teprve po válce se staly smrtelně vážnými. Teige, pronásledovaný režimem, zemřel roku 1950 předčasně na srdeční mrtvici. Závěš Kalandra, nadaný marxistický filozof a historik, byl v prvním monstrprocesu stalinské éry odsouzen k smrti. V Paříži tehdy André Breton napsal otevřený dopis básníku Paulu Eluardovi, který Kalandru dobře znal, aby za něj intervenoval. Eluard odpověděl památnou výmluvou: „Mám příliš mnoho práce s obranou nevinných, kteří vyhlášují svou nevinu, než abych se zabýval vinnými, kteří přiznávají svou vinu.“ Kdyby se byli komunisté po válce chopili ve Francii moci, lze soudit, že by jejich teror byl neméně devastující než teror v Československu. Po roce 1945 neměli českoslovenští intelektuálové dojem, že by přerušili svá tradiční pouta k Západu, když přijali „novou víru“ z Východu. Ostatně, přední intelektuálové v Paříži dospívali k obdobné konverzi – aniž ovšem za to museli nést následky.

Liberálové jako Karel Čapek, přední český spisovatel meziválečné generace, se snažili působit proti radikálnímu posunu inteligence, ale s omezeným úspěchem. Čapek se ve stati *Proč nejsem komunistou?*, uveřejněné roku 1924, vyslovoval proti komunistickému „pesimismu a zasmušilé nenávisti“, které jsou do proletářů „uměle pumpovány“. Prohlásil: „Není proletářské kultury (...); co zbývá na kulturních hodnotách, spočívá na houževnaté, konzervativní a při tom silně individualizované vrstvě buržoazní. Kdyby se proletariát hlásil o svůj podíl na této tradici, kdyby řekl: Dobrá, převezmu dnešní svět a budu na něm hospodařit se všemi hodnotami, které v něm jsou, snad bychom si mohli na zkoušku plácnout; ale hne-li se komunismus vpřed nejprve tím, že šmahem odmítá jako nepotřebný brak všechno, čemu říká buržoazní kultura, pak sbohem; pak trochu odpovědný člověk začíná bráti v počet, co by se takhle zmařilo.“

Liberální generace první republiky (Masaryk, Šalda, Čapek atd.) odešla v předvečer války nebo v jejím průběhu. Rozhodující podíl na posunu k Východu (a k levici) u nové poválečné generace měl však Mnichov, zrada Západu. Zhroucení Masarykovy republiky znamenalo také zhroucení hodnot, které s ní byly spjaty. Komunistická strana se zdála nejlépe odpovídat aspiracím na radikální změnu, jak to roku 1964 v jednom článku připomněl Pavel Kohout o své generaci, pro kterou byl „příjezd ruských tanků skutečným zázrakem (...) perspektiva socialistické revoluce se nám stala jediným východiskem (...) Naším odpůrcům... šlo o restauraci kapitalismu. (...) vůbec nejraději jsem byl básníkem revoluce. Bylo to období velké víry, že je za dveřmi čas, kdy se uskuteční nejlepší ideály lidstva. Nestydím se za tu víru, ať jsem jí říkal Stalin nebo jinak. Básník – na rozdíl od soudců – má právo věřit“.

Jenže věřící básníci jako Pavel Kohout psali také básně oslavující soudce, kteří vynášeli rozsudky smrti nad těmi, kdo váhali kráčet vesele vstříc zářným zítřkům. Jeho

6 Příkladem je *Návrat ze Sovětského Svazu* André Gida, který vyšel okamžitě v českém překladu Bohumila Mathesia, pozdějšího překladatele Šolochova, a byl ostře odmítnut v knize *Anti-Gide* z pera S. K. Neumanna, někdejšího anarchistického básníka, který SSSR nikdy nenavštívil.

Deník kontrarevolucionáře je poctivě vylíčení, nikoli však vysvětlení toho, co se stalo. Text, který byl označen jako *Závěť* básníka Františka Halase, ale který byl ve skutečnosti dílem Halasova o něco mladšího přítele Jindřicha Chalupeckého, je jednou z prvních analýz mechanismu kulturního *glajchšaltování*. Tento krátký esej, který si zaslouží, aby byl znovu objeven, je také prvním vážným pokusem českého intelektuála vyslovit se k tomu, co Julien Benda nazval „zradou vzdělanců“. S poukazem na Platóna a Marxe, ale také na mnohem svěštější mechanismy kontroly a manipulace vysvětluje autor příčiny, které vedly intelektuály k tomu, aby podporovali „utopii u moci“.

Ještě přísnější interpretaci podává profesor Václav Černý, spolu s Patočkou patrně nejvýznamnější, i když marginalizovaná postava české poválečné inteligence. Ve svých *Pamětech* (1984) kreslí drtivý obraz komunistické generace „ročníku 1948“, fanatiků, oportunistů, kariéristů, horlivě provádějících čistky a obsazujících uprázdněná místa v dobách konjunktury. Byla to, uzavírá Černý, bezpáteřná a po intelektuální stránce celkem nevalná generace, a četné citáty, jež uvádí, představují trapnou, i když často zábavnou četbu. Pravda, v jeho nekompromisním líčení je dost trpkostí a často i nespravedlností, ale pouze vědec jeho významu a jeho generace – narodil se roku 1905 jako Sartre, jehož existencialismus ho filozoficky inspiroval, a jako Aron, s nímž sdílel výsadu, že byl rovněž po čtyřicet let osamělým „angažovaným divákem“, na jehož slova došlo – mohl psát tak svobodně o kapitulaci českých intelektuálů.

2. 1956–1968: rozum a svědomí

Dvacátý sjezd KSSS znamenal konec „botanizování na hřbitově“ (Šalda) a zahájil období zpytování svědomí. V letech 1956–68 odsuzovali čeští a slovenští intelektuálové zločiny stalinského období ve jménu socialistických hodnot a ideálů. Po roce 1968 se situace obrátila: ve jménu zločinů, k nimž došlo po roce 1948 a pak znovu po roce 1968, se socialistických ideálů zříkali. (Tato dialektika „zločinů a ideálů“ rozhodně není vlastní jenom stalinismu. Francouzští intelektuálové původně odsuzovali otrokářství ve jménu osvícenství. Mnoho jejich pokračovatelů z 20. století odsuzovalo západní hodnoty ve jménu obžaloby zločinů nebo křivd připsovaných kolonialismu.)

Intelektuální základy českého „revizionismu“ z let 1956–68 se pozoruhodně podobají základům revizionismu v Polsku a v Maďarsku, zejména kritikou stalinismu ve jménu „mladého Marxe“ a „starého Engelse“ a stále pružnějším pojmáním socialistické ideologie. Jejich znakem je především prosazování primátu etiky před politikou, Kantova kategorického imperativu před Marxovými zákony dějin a zásady, že účel světi prostředky. Nejlepší ilustraci obou těchto aspektů lze najít v pracích Karla Kosíka, v jeho *Dialektice konkrétního* (1963) a v esejí *Rozum a svědomí* (1968). V tomto ohledu lze Kosíkův vliv srovnávat s vlivem, který měli v Polsku Leszek Kolakowski a v Maďarsku György Lukács.

Hourinou slávy českého revizionismu byl rok 1968, ale k prvnímu nezdařenému vykročení došlo už roku 1956. Na sjezdu spisovatelů v dubnu 1956 se básníci Jaroslav Seifert a František Hrubín vyslovili pozoruhodně podobným způsobem jako ve Varšavě časopis *Po prostu* a v Budapešti Petöfiho kroužek. „Kéž bychom v této chvíli my spisovatelé byli opravdu svědomím svého národa,“ řekl Seifert, „kéž bychom byli svědomím lidu. Neboť, věřte, obávám se, že jsme jím nebyli již po více let, že jsme nebyli svědomím zástupů, svědomím miliónů, ba dokonce že jsme ani nebyli svědomím sebe samých.“

Od Polska a Maďarska se však situace československých intelektuálů lišila především v tom, že byli izolováni od společnosti. To vysvětluje další rys českého „revizionismu“: protože byl politicky frustrován, sublimoval se do kulturního života, což v šedesátých letech přispělo k jeho výjimečnému bohatství a intenzitě. A protože se politická destalinizace odkládala, propukla nakonec zvláště prudce. Sjezd spisovatelů v červnu 1967 byl vyvrcholením konfliktu inteligence s politickým vedením a předzvěstí Pražského jara. Bylo to v prvé řadě dílo generace osmačtyřicátého roku, probouzející se ze svých stalinských iluzí a občas kompenzující někdejší chyby.

„Revoluce v revoluci“ z roku 1968 znamenala apoteózu politického vlivu inteligence, která hrála úlohu mostu mezi stranou a lidem, přispívala k „osvícenosti“ vládců, a přitom vyjadřovala demokratické aspirace společnosti. Neméně důležité bylo, že se pokoušela znovu definovat svou roli, kterou kompromitovala zkušenost padesátých let. Odtud ten demonstrativně kacířský tón a obsah mnohých zpytování svědomí z roku 1968.

Tanky v srpnu 1968 rozdrtily naděje „socialismu s lidskou tváří“ a pokus intelektuálů zachránit ideály z mládí korigováním stalinských zlořádů. Paradoxně však mnozí z nich prožívali tuto porážku jako osvobození, jako smíření s vlastním lidem. Jak v *Děníku kontrarevolucionáře* napsal Pavel Kohout, měl po dvaceti letech poprvé pocit, že patří k národu. Milan Kundera napsal, že ty tragické srpnové dny byly „nejkrásnější týden, jaký jsme kdy prožili“. Spisovatelka a pozdější mluvčí Charty 77 Eva Kantůrková to nedávno popsala jako „vyhnání z ráje“, jehož hlavní předností bylo, že se někdejší kritičtí stoupenci režimu ocitli sami ve stejné situaci jako ostatní národ.

Velkorysý československý experiment utrpěl prokazatelně porážku. V proslulém článku, jež otiskl koncem roku 1968, Kundera napsal, že „význam československého podzimu snad ještě převyšuje význam Pražského jara“. V podobném tónu vyznívá článek *Síla slabých*, který napsal předseda Svazu spisovatelů Eduard Goldstücker.

K pochopení tohoto chvalořečení slabosti a předností porážky, které se ozývalo koncem roku 1968, v době, kdy už bylo za účasti Dubčekova vedení v chodu odbourávání revizionismu, je třeba vidět, že pro komunistické intelektuály byl srpen 1968 sice tragickou, ale také očistnou a osvobodivou zkušeností. Dokázal *in contrario*, že jejich záměry byly poctivé, když je invaze musila rozdrtit. Jak to vyjádřil jeden ze samizdatových autorů (Sládeček-Pithart), reformním komunistům se mohlo zdát, že je 21. srpen zbavil odpovědnosti za někdejší zločiny stalinského režimu. A zrovna tak už nemuseli sdílet odpovědnost za návrat do ledové doby neostalinismu. Za „normalizace“ sdíleli – konečně – osud celého národa.

To ovšem vrhá jiné světlo na úlohu komunistických intelektuálů roku 1968: byl to pro ně především pokus vyřídít si staré účty s „moci“ a vlastní minulostí? V tomto ohledu podává řadu drtivých – a velice zábavných – portrétů Škvoreckého román *Mirákl*. Bylo cílem roku 1968 pouze napravit rok 1948? Sládeček-Pithart píše: „Měl nakonec patřit vylepšený socialismus všem, nebo zase všichni – vylepšenému socialismu?“ To je pouze část otázek, které se ozvaly v samizdatové literatuře posledního desetiletí, a jsou pochopitelně závažné. Jejich cílem není „objektivita“ nebo spravedlnost vůči zainteresovaným jedincům, nýbrž výzva k diskusi o československých poválečných intelektuálních dějinách v té podobě, kterou jim dávají komunističtí intelektuálové – od nevinného mladického revolučního idealismu až po prvotní hříchy stalinského teroru, od „očisty“ roku 1968 po očistec „normalizace“. Komunističtí intelektuálové měli sklon užívat kolektivního „my“ a prohlašovat, že mluví vždy nejen za všechny intelektuály,

ale často i za stranu a občas také za celý národ. Ve skutečnosti mluvili hlavně za sebe, za nesporně početnou komunistickou generaci osmačtyřicátého roku.

Proti tomuto kolektivnímu „my“ se ozvaly hlasy už roku 1968. Když Karel Kosík uveřejnil svůj známý esej *Naše nynější krize*, odpověděl mu jiný filozof, Ivan Sviták, článkem *Vaše nynější krize*. Na Kunderovu úvahu *Český úděl* odpověděl v únoru 1969 Václav Havel. Označil Kunderovo tvrzení, že Čechové se poprvé od reformace ocitli ve středu světových dějin, za iluzi zavánějící „profesionálním mesianismem“. Podle Havla si lze návrat k svobodě slova a základním lidským právům stěžít představovat jako převratnou novinku, jako návrat do středu světových dějin, neboť pro většinu lidí mimo komunistické prostředí to byl pouze návrat k „normálnosti“, k něčemu, co už kdysi v Československu existovalo a co dosud platí ve většině civilizovaných zemí. Reformisticky zaměřeni komunističtí intelektuálové prezentovali jako svoji největší vy-
možnost cosi, v čem značná část společnosti viděla pouze odčinění nesmyslu, k němuž napomáhali před dvaceti lety.

V *Dáلكovém výslechu* z roku 1986 popisuje Havel svůj vztah k „revizionistickým“ intelektuálům roku 1968 takto: „...v ústředním výboru Svazu spisovatelů, v nakladatelstvích, redakcích, edičních a redakčních radách, zkrátka v celém institucionálním podloží literatury měli tehdy, v polovině šedesátých let, rozhodující slovo pochopitelně komunisté, avšak komunisté reformní či revizionističtí, tehdy jsme jim říkali „antidogmatici“, prostě ti, jejichž úsilí – spojené často s velmi obtížnými tahanicemi s novotnovskou byrokracií – vyústilo nakonec do Pražského jara. Ti tvořili cosi jako tehdejší kulturní establishment. Mnohé v jejich úsilí nám – mladším a nekomunistům – bylo samozřejmě blízké, byli přirozeně lepší alternativou než sklerotická novotnovská byrokracie a notoričtí dogmatici, nicméně i oni měli z našeho hlediska své „meze“ (dnes už je většinou, nutno říci, nemají). V jejich počínání jsme nalézali dost problematických prvků, od iluzionismu, poplatnosti dávným ideologickým schémátům, neustálé potřeby taktizovat, nedůslednosti a někdy až dětinství, po bezděčné sžití se s „establishmentovým“ postavením, které bylo bráno jako samozřejmost: že by někde do něčeho mohl mluvit i někdo jiný, připadalo jim nepochopitelné. Měli sklon svou vlastní zkušenost světa rozšiřovat na všechny; vždycky například sami o sobě mluvili jako o generaci a nikoli jako o její „svazácké“ části.“

Tím, že svěčila kontrolu nad kulturním životem hrstce diskreditovaných psavců třetího řádu, smetla „normalizace“ také tento reformně komunistický „establishment“. Nezávislá druhá kultura sedmdesátých let vytvořila novou „rovnoprávnost“ v publikačních možnostech. Modifikovala také předpoklady, které dosud v diskusí převládaly.

Pro naši analýzu stojí za připomínku zejména dvě témata. Za prvé: rok 1968 byl pro nekomunistické intelektuály první příležitostí dostat se k slovu. Šedesátý osmý rok byl totiž něčím víc než opožděným úsilím shora napravit „deformace“ socialismu; byl to především klíčový moment v obrodě občanské společnosti a skutečně svobodného intelektuálního života (jak zdůrazňovali V. Havel, J. Gruša, V. Bělohradský a J. Němec v rozhovorech, které s nimi měl autor těchto řádků roku 1988).

Za druhé: „kulturní Biafra“, tragédie české kultury, nezačala roku 1968, ale už roku 1948. Počátky nezávislého kulturního života a samizdatu nutno hledat v stalinismu padesátých let. Stačí otevřít nedávno vydaný básnický deník Jiřího Koláře *Očitý svědek*, kde je v záznamu z 1. ledna 1949 řeč o tom, že se dnes zdá „největší zvráceností, výstředností, nesmyslností mluvit pravdu a vidět tvář takovou, jaká vskutku je“; stačí číst texty V. Effenbergera a surrealistů nebo studie Jindřicha Chalupického Na hranicích

umění, které vyšly roku 1988, abychom pochopili, že paralelní kultura se začala rozvíjet, byť v omezeném měřítku, jakmile se komunističtí intelektuálové chopili moci v kultuře. Jan Vladislav, již před nějakými čtyřiceti lety jeden ze zakladatelů literárního samizdatu, uvádí v eseji *Minulost a budoucnost paralelní literatury v Československu*:

„Ve skutečnosti začíná historie české, případně slovenské duchovní rezistence už po převratu v únoru 1948. Tehdy byla drsnými administrativními zásahy vyřazena z veřejného života na delší čas nebo natrvalo podstatná část inteligence, univerzitních učitelů, studentů, novinářů i umělců. Mnozí, včetně čtyř desítek spisovatelů, byli dokonce v padesátých letech zatčeni a uvězněni, ještě větší počet jich byl zbaven možnosti pracovat ve svém oboru. Četní autoři byli vyloučeni z oficiálního Svazu spisovatelů a připraveni o možnost publikovat. Českoslovenští intelektuálové se v té době prakticky rozdělili do dvou táborů, jeden, který buď z přesvědčení, nebo z oportunistu přijal kulturní politiku nového režimu, a druhý, který si tak či onak uvědomoval nebezpečí, jež hrozí duchovní identitě každého jedince i celého národního společenství, a pokoušel se mu čelit tím, že pokračoval v práci podle vlastního vědomí a svědomí, i když neměl vyhlídky uplatnit své práce veřejně.“ (Příkladem jsou J. Kolář, B. Hrabal, J. Patočka, V. Černý atd.)

3. Intelektuálové a antipolitika

Po roce 1968 se intelektuálové, kteří byli hnací silou Pražského jara, stali také prvním terčem represe, jež následovala. U českých intelektuálů (na Slovensku byla situace značně odlišná) lze období po roce šedesátém osmém popsat jako přesun od moci ke společnosti, od politiky k antipolitice. Tím, že se rozešli s politickou mocí, intelektuálové znovu objevili svou úlohu mravní protiváhy moci. V jednom nedávném eseji Jan Vladislav napsal:

„I když v ní [ve společnosti] přímo o moc neusilují, ve skutečnosti ji svým způsobem mají. Je to ovšem moc svého druhu; její těžiště leží zpravidla vně zavedených mocenských orgánů, a právě to je patrně jeden z hlavních důvodů, proč ji tyto orgány pokládají za zvlášť nebezpečnou, ačkoli jde o moc, která nemá jiné prostředky než slovo, myšlenku.“ (*Odpovědnost jako spisovatelův osud.*)

Tato nová úloha intelektuálů se vyznačovala dvěma aspekty, za prvé politikou druhé kultury, za druhé etikou duchovního odporu.

Pokud jde o první aspekt, čeští intelektuálové převzali během posledních dvaceti let znovu svou tradiční roli, kterou zdědili z 19. století. Tváří v tvář masivnímu náporu totalitního režimu na společnost se oblast kultury stala poslední hradbou proti „normalizaci“ neboli sovětizaci. Na jedné straně znamenala podzemní paralelní kultura pro intelektuála emancipaci od politických a ideologických omezení, cenzury a autocenzury. Na druhé straně znovu obnovila úlohu kultury jako náhražky politiky. Odtud další nebezpečí: má nezávislá kultura „sloužit“ společnosti, jako v minulosti sloužila straně a její ideologii?

V „totalitních podmínkách“, říká Havel, to může být dvojsečná zbraň; dodává to veškeré intelektuální činnosti rozměr, který v otevřené společnosti nemá, jakousi „zvýšenou radioaktivitu“ – jinak by lidé nebyli pro své psaní posíláni do vězení. Má to však také své nástrahy, kterých si musí být spisovatel vědom, nástrahy literatury přinášející „poselství“.

Pokud jde o druhý aspekt, o etickou antipolitiku, vznikem hnutí pro lidská práva Charta 77 se pro českou inteligenci vytvořila nová situace: po emancipaci od moci následoval vzdor vůči moci. Václav Černý nazval Chartu „mezníkem národního kulturního vývoje, momentem dějin českého ducha obnovujícího svou mravní páteř, obrozujícího svůj cit pro právo, spravedlnost, lidskou důstojnost, svou vůli k pravdě... byla varováním a mementem politickým mocipánům, a to všem a všude“. *Spiritus movens* tohoto posunu od politiky k etice odporu byl nepochybně filozof Jan Patočka. V proslulém článku z ledna 1977, nazvaném *Čím je a čím není Charta*, prohlásil: „Bez mravního základu, bez přesvědčení, které není věci oportunity, okolností a očekávaných výhod, žádná sebelépe technicky vybavená společnost nemůže fungovat. Morálka však zde není k tomu, aby společnost fungovala, nýbrž prostě k tomu, aby člověk byl člověkem. Nedefinuje ji člověk podle libovůle svých potřeb, přání, tendencí a tužeb, nýbrž ona to je, která vymezuje člověka. (...) Uvedený vztah mezi mravní oblastí a mezi společensko-politickou oblastí státní moci ukazuje, že v Chartě 77 neběží o žádný akt v užším smyslu politický, o žádnou soutěž a zásah do sféry jakékoli funkce politické moci. Charta není ani spolek, ani organizace, její báze je čistě osobně mravní, závazky z ní vyplývající mají rovněž tento charakter.“ Úsilím jejích účastníků „je jediné očistit a posílit vědomí, že existuje vyšší autorita“.

Hysterická kampaň režimu proti Chartě 77 pouze posílila poznání, že šlo v první řadě spíše o mravní než o politickou výzvu. To vysvětluje sílu a přitažlivost, ale také jisté meze intelektuální etiky odporu. Jak upozornil Petr Pithart, tváří v tvář moci posedlé pouze úsilím o sebezáchovu získávají intelektuálové monopol „pravdy“ takřka automaticky. Inteligenci tak hrozí nebezpečí, že utkví v jakémsi ghettu ctnosti. (*Dizi – rizika.*)

Katolický filozof Václav Benda navrhl jako první rozšířit etický odpor vytvářením paralelních struktur, od prosazování odpovědnosti každého jedince za osud společnosti jako celku až po vytváření „paralelní obce“. Toto myšlení značně připomínalo Michníkům „nový evolucionismus“, ale samosprávná organizace občanské společnosti se v Československu (kromě kulturní oblasti) neuskutečnila. Pasivita atomizované společnosti, absence nezávislých institucí, jako je v Polsku církev, zájmy zaměřené spíše k ohrožené evropské kulturní identitě než k mobilizujícím silám nacionalismu představují důležité rozdíly mezi českými a polskými intelektuály v jejich snahách navázat koncem sedmdesátých a počátkem osmdesátých let spojení se společností. Český intelektuál nedokázal vykročit ke společnosti tak jako jeho polský protějšek. Na druhé straně ovšem také nemusel soutěžit o morální autoritu s církví nebo Solidaritou. V Praze si udržel monopol mravního pohoršení sám.

To ho občas vedlo k tomu, že pro svou úlohu, společensky marginální, ale duchovně centrální, hledal zdůvodnění. Intelektuál je jediný, pro koho zůstávají podmínky tiché „společenské smlouvy“, kterou v Čechách uzavřela komunistická moc s konzumně zaměřenou společností, zásadně nepřijatelné (Liehm, 1973). Havel ve svých statích kritizuje (ovlivněn Patočkou a Bělohradským) nejen povahu moci, neosobní vládu velestrojů unikajících lidské kontrole, ale také společnost, která podléhá a podílí se na „totalitní lži“.

Český intelektuál, k němuž společnost cítí respekt nebo dokonce obdiv pro jeho odvahu „žít v pravdě“ (kterou sama nemá) a jehož se moc bojí, protože neúnavně odhaluje její nelegitimitu, nahrazuje politiku kulturou a etikou, což ho staví do obtížné, ale v mnohém ohledu také výhodné situace: pouze on je držitelem symbolické moci psaného slova a mravního vzdoru.

Čestný, ale izolovaný, touží se občas zbavit břemene „svědomí národa“ a být „pouze spisovatelem“. Havlova hra *Largo desolato* je jímavým obrazem intelektuála přetíženého nároky společnosti a unaveného úlohou „profesionálního dodavatele naděje“. Ale vyhnout se této úloze nemůže, protože to je nakonec jeho osud jako intelektuála. Václav Havel, který se po smrti Jana Patočky, jenž zemřel v důsledku takřka celodenního výslechu, stal ústřední postavou duchovního odporu české inteligence, je nejlépe povolán mluvit „o tragice osudu vyrůstajícího z odpovědnosti; o marnosti všech pokusů člověka vysvobodit se z role, do níž ho jeho odpovědnost uvrhla; o odpovědnosti jako osudu“.

Julien BENDA, *La trahison des clercs*. Paříž 1927. Česky *Zrada vzdělanců*. Přeložila Věra Urbanová. Praha, S. V.U. Mánes 1929. (Knihy Mánesa, 1).

Václav BENDA, Paralelní polis. Sr. např. in: *Charta 77 1977–1989. Od morální k demokratické revoluci. Dokumentace*. Uspoř. V. Prečan. Scheinfeld-Bratislava, ČSDS a Archa 1990, s. 43-51.

Karel ČAPEK, Proč nejsem komunistou. Např. in: *Proč nejsem komunistou*, Praha, Lidové noviny 1990, s. 13. (Česká expedice, 1).

Czesław MIŁOZ, *Ztročený duch*. Orig.: *Zniewolony umysel*. Praha, Torst a Vyšehrad 1992.

Václav ČERNÝ, K otázce chartismu. In: *O svobodě a moci I*. Köln, Index 1980, s. 127-135, zde s. 132 n. (Doba, 8).

Václav ČERNÝ, *Paměti 1945–1972*. Brno, Atlantis 1992. (2. vyd.).

[Paul ELUARD], Eluardův výrok byl publikován v týdeníku *Action*, 19.–25.6.1950.

André GIDE, *Návrat ze Sovětského svazu*. Přel. a doslov naps. B. Mathesius. Praha, Družstevní práce 1937, 73 s. (Edice Obzory, 10).

Eduard GOLDSTÜCKER, O síle slabých. *Listy*, roč. 1, č. 7-8, 19.12.1968.

Václav HAVEL, Český úděl? *Tvář*, roč. IV, č. 2 (únor 1969), s. 30-33. Též in: Václav Havel, *O lidskou identitu. Úvahy, fejetony, protesty, polemiky, prohlášení a rozhovory z let 1969–1979*. Uspoř. V. Prečan a A. Tomský. 3. vyd. Praha, Rozmluvy 1990, s. 193-200.

Václav HAVEL, *Dálkový výslech* (Rozhovor s Karlem Hvizďalou). Praha, Melantrich 1989, zde s. 71 n.

Václav HAVEL, Odpovědnost jako osud. In: Václav Havel, *Do různých stran. Eseje a články z let 1983–1989*. Uspoř. V. Prečan. Praha, Lidové noviny 1990, s. 228-39, zde s. 232.

Eva KANTŮRKOVÁ, Valivý čas proměn. *Proměny*, 25 (1988), č. 2, s. 46-57, zde s. 50.

Pavel KOHOUT, *Aus dem Tagebuch eines Konterrevolutionärs*. Zürich, Buchclub Ex libris 1969, 267 s. [Z deníku kontrarevolucionáře].

Pavel KOHOUT, Čím jsem byl... *Literární noviny*, roč. XIII, č. 12, s. 3, 21.3.1964.

Jiří KOLÁŘ, *Očitý svědek: Deník z roku 1949*. München, Edice Arkýř 1983.

Karel KOSÍK, *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963.

Karel KOSÍK, Naše nynější krize. *Literární listy*, roč. 1, č. 7-12, 11.4, 18.4., 25.4, 2.5, 9.5. a 16.5.1968.

Karel KOSÍK, Rozum a svědomí. Pod tímto titulem byl časopisecky uveřejněn jeho projev na sjezdu spisovatelů v červnu 1967. Sr. in: *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů Praha 27.–29.VI. 1967*. Praha, Československý spisovatel 1968, s. 107-109.

Milan KUNDERA, Český úděl. *Listy*, roč. 1, č. 7-8, 19.12.1968.

Milan KUNDERA, Eduard a Bůh. In: *Směšné lásky*. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1981, zde s. 219.

Milan KUNDERA, *Žert*. Praha, 1967.

Můj poměr ke KSČ, Projevy z řad pracujících inteligence. Praha, KSČ 1946. – 87 s.

Jan PATOČKA, Čím je a čím není Charta 77. Patočkova úvaha je zde citována podle prvního konceptu ze 7.1.1977, jak byl rozšiřován samizdatovými opisy. Pozdější verze z 21. ledna 1977, výrazně stylisticky upravená, nese název O povinnosti bránit se proti bezpráví a takto byla zařazena vydavatelí Patočkova díla do 2. svazku jeho *Sebraných spisů*, připravených ještě v samizdatu.

Petr PITHART, Dizi – rizika. In: *O svobodě a moci I*. Köln, Index 1980, s. 269-286. (Doba, 8).

Petr PITHART (Jan SLÁDEČEK), *Osmadesátý*. Praha, Rozmluvy 1990 (1. vyd. Köln, Index 1980), zde s. 20 a 21.

[Jaroslav SEIFERT] Jeho výrok na II. sjezdu čs. spisovatelů citován podle *Literárních novin*, roč. V, č. 119, 29.4.1956.

Ivan SVITÁK, Vaše nynější krize. *Student*, roč. IV, č. 18, 30.4.1968. Též in: Ivan Sviták: *Kulatý čtverec: Dialektika demokratizace: úvahy a statě, články z let 1968–69*. Praha, Naše vojsko 1990, s. 52-59.

Josef ŠKVORECKÝ, *Mirákl*. Brno, Atlantis 1991. (1. vyd. Toronto, Sixty-Eight Publishers 1972.)

Jan VLADISLAV, Passé et avenir de la littérature parallele en Tchécoslovaquie. *L'autre Europe*, No. 20, 1988, s. 106-111. Česky in: *Pařížský zápisník I*, Praha 1991, s. 228.

Jan VLADISLAV, Odpovědnost jako spisovatelův osud (Responsibility as the writer's destiny). *Acta*, roč. 2, č. 3-4, s. 8-15, zde s. 8. Viz též *Pařížský zápisník I*, c. d., s. 238.

Cenzura a literární život mimo masmédiá

Jiří Gruša

Kdo v euforii roku 1945 v projevech takřka všech politických odstínů hledá opatrnější zmínku o budoucnosti, bude mít věru namáhavou práci. Válka, ačkoli v Čechách obzvláště dlouhá, avšak provázená destrukcí spíše mravně duchovní než povýtce hmotnou, se jeví svým tehdejším posuzovatelům jako sice krutý, nicméně šťastně ukončený úsek dějin, které se konečně vrátily do svého řádně dopředu tekoucího řečiště, takže nyní poplynou v souladu s ideou Pokroku.

Veškeré básnictvo opěvá ruskou armádu, jako by poměrně malý český vojenský podíl na právě utvořeném geopolitickém statu quo byl vyvažitelný už jenom takto slovně. A nemylme se, nejsou to pouze tradiční čeští slavitelé, skládalové vrchnostenských ód, je to vlastně onen alespoň co do početnosti základní proud české literatury, který se tu pouští do holdování novému okresnímu hejtmanovi – či gradonačalníkovi. A tento většinový, doleva orientovaný zástup českých literátů (od někdejších avantgardistů až po valnou část demokratů a liberálů) vidí řečiště pokroku už zase lineárně, ochotný – jako už tolikrát – psát nový letopočet a přísahat na další rok č. 1 nového Čehosi.

Až ze zpětného pohledu se zdá, že mezičas 1945–48, tento třicetíměsíční vzryv, měl vlastně sloužit k vytypování nepravých nadšenců. Ostatně nejednalo se vůbec o nějakou opravdovou polis, nýbrž právě jenom o lidově demokratickou kulisu, za níž scéna – a mnoha rukama – byla již přestavována do kýženého stepního modelu.

V tomto mezičase se Československo ze všech zemí ohrožených sovětskými ukáží nejméně odolné, alespoň v porovnání s výchozími podmínkami tu a onde. Jak to, že svou finskou, rakouskou a posléze snad jugoslávskou šanci nevyužilo?

To není otázka, kterou bychom tu mohli zodpovědět, klademe ji jenom v souvislosti s našim tématem: jak to, že česká kultura a literatura (jako její podstatná, tradičně buditelská, čti: politizující část) nereflektovala své ohrožení? Možná že největší podíl na tom má její socializující ráz, jak se mu dostalo zásadní osnova koncem minulého století a který pak českou společnost provázel a proměňoval (ve svých nejrůznějších odstínech, až po ten poslední, marxisticko-leninský) s obzvláštní vytrvalostí.

Česká společnost byla k přijetí takové orientace zvlášť náchylná: jsou na vzestupu, ale stále ještě poznamenána někdejší chudobou a deklasovaností, zdůrazňovala svou „pozemskost“, „plebejství“, svou „lidovost“ – a stavěla si své cíle spíš bodově, spíš přerozdělovatelsky. Ideál řádně rozdělovaných statků jí pak připadal smysluplnější než ideál jejich tvoření. A třebaže tahle redistribuce nebyla míněna příliš bořitelsky (reformní charakter českého socialismu je zřejmý), stávala se cílem o sobě. Pokusy – do-

bře míněné a právě nejbystřejšími duchy považované za nezbytné – české duchovní klima odutilitarizovat selhávaly, aby se tím otevřeněji vysouval smrtící spár Velké Matky Praxe, s níž jedinou lze stále apriorističtější a utopičtější představy o tom kterém „řádném“ rozdělení vnutit životu. Marxismus byl v tomto směru – inu – „nejpraktičtější“.

Zdá se, že někde v téhle tradici budou ležet kořeny toho, proč český vzdělanec nebyl příliš bystrozraký, když se po druhé válce měl postavit proti ideologii ... s ním sourodé. Její ruská varianta mu sice připadla zjednodušená, on však, jako ctitel Kultury, se utěšil možností jejího „zkulturnění“. Nepokoušel se o analýzu, uvažoval o „považe našeho socialismu“, v ničivých excesech sovětského „budování“ viděl nejrůznější „dějinné hnací síly“, „stupně přestavby“, aspoň tak dlouho, dokud se pustošení týkalo těch, které pod nějakou záminkou bylo možno označit za neřádně blahobytné, za „dějinné přežití“. Takle dobrá vůle necharakterizovala jenom entuziasty marxovsko-leninské polívky, nýbrž prostě český veřejný život; proto při posuzování československého vývoje po roce 1945 bude možná důležitější nepřehlédnout mimořádnou příznivost duchovního klimatu Čech pro onen katastrofální historický skluz, ke kterému zde došlo, než se spokojovat s tradičním – a ostatně dostatečně chmurným – obrazem všechno zavinišších komunistů.

Sovětizace Československé republiky, zahájená v roce 1948 s konečnou platností, není proces prostý mnoha paradoxů. Potrvá vlastně rovných dvacet let, než se sovětský model důsledně ujme. Partaj, která sovětizaci provádí (a vůči „přežilým“ věru sovětsky tvrdě), je totiž dlouho – co do svého ustrojení – „málo“ sovětská. Takticky přizpůsobovaná požadavkům někdejšího parlamentarismu a sama vyrostlá v klimatu spíše reformním, je vzdor všem bolševizacím nástrojem ne ještě úplně bezvadným. Na elitářskou, předvojovou opřičinu má příliš početné členstvo. Partajní čistka bude tudíž namáhavější než u sester v sousedních zemích, kde se dá direktněji vyjít z holého faktu okupace. Bude také obzvlášť krvavá, takže českoslovenští komunisté – ti z nich, kteří se dostali do blízkosti knuty nebo naganu – dokonce v údivu strnou.

A přece údiv a mravní ořes nad čistkami padesátých let (čs. komunisté tu vykázali stejně malou odolnost jako předtím česká společnost vůči nim) sehrají důležitou roli v pokuse – jak snad ani v Čechách jinak nemůže být – o reformu. Tu lze v jistém slova smyslu interpretovat i jako pokus o dodatečné a alespoň částečné zlegitimování Února českými dějinami.

Osud tohoto pokusu je dostatečně znám, ruský vrchní – a asi tomu sotva mohlo být jinak – předkládá svůj definitivní účet za rok 1948.

Teprve nyní však je ze všech úhlů vidět, jak se věci měly a mají. Z této perspektivy mohou potom také literáti, kteří až dosud věřili ve své historické poslání (v pověřenost dějinami), nahlédnout, že pracovali na bezdějinách a že počátek slibovaného nového věku českého kulturního života je jenom přímým pokračováním éry nesamozřejmostí, která se de facto pilně odpočítává už od roku 1938.

Ano, byla to německá okupační správa, která kulturní život země, jak se prakticky nepřetržitě od roku 1856 utvářel, suspendovala. Literatura, dosud chápaná jako volné sdělování a sdílení, omezované nanejvýš schopnostmi a možnostmi svých aktérů – jednotlivě i navzájem – vyjádřit vědomí a svědomí české komunity, se stává předmětem represálie právě v této své „paměťové“ funkci.

Má být vyřazena a postupně zničena. Protektorátní úřad poté, co jako jeden ze svých prvních zákonných aktů zavedl cenzuru, vydává dekret, jímž se výuka české literatury prostě zastavuje. Cíl je tu německy upřímně definován... socialismy jsou takové jako

národy, které je produkují. Řeč německé utopie byla přímočaará; propadlí mystice jazyka a krve, neusazovali se tak snadno v srdcích a nečlenili své zájmy náležitě v čase. Ruská utopie se konkretizovala od počátku účinněji, své cíle definovala v mesianistické hantýrce všelidsky, nacionalizaci uskutečňovala v internacionalistickém převleku. Proto také pro ni bude nejcharakterističtější technika znesmyslnování. Když obsáhne český prostor a zjistí snadnou prostupnost české společnosti, zabývá se především vytvářením nomenklatury, na níž ji nezajímá jazyk nebo krev, ale schopnost přijetí rusko-sovětského životního stylu. S pomocí těchto lidí nebude zakazovat vyučování české literatury, zbaví ji dějinného smyslu. Nedá také české spisovatele popravovat za jejich českost, nýbrž jako agenty cizích mocností, kteří svou českost zradili. Vybuduje zatím nejdokonalejší orgán kontroly spisovatelstva tím, že jeho organizační strukturu odborářsko-zájmového charakteru zdánlivě povýší na „tvůrčí svaz“ neboli umožní literární fungování pouze tvůrcům svého ideo-ida. A ovšem proklamující vyšší poslání literární tvorby, její lidovýchovnou funkci a zásadní účast na přeměně společnosti a člověka (nového, socialistického), opatří ji novou a vyšší cenzurou.

Tato cenzura tedy nechce pouze vytyčit hranici mezi tím a oním, přičemž by se postihu mělo dostat jenom těm, kteří takovou mez překročili, ale zabývá se vytypováváním a preventivním ničením potenciálních překročitelů. Je formou jakéhosi „nepřirozeného výběru“. Zakázáno je vše, co není výslovně povoleno, a také všechno povolené lze kdykoli znovu zakázat. Hranice je neviditelná a zároveň hmatatelná.

V Československu se tento typ ustavil ihned v roce 1948 – tempem se tedy komunisté od nacistů nelišili –, nicméně uvedení v život bylo jaksí stydlivé. Stalo se tak prakticky, bez halasu a dekretů. Všechny informační kanály (pokud nebyly rozbity), obsadili členové strany, kteří podléhali své typické disciplíně úderných jednotek. Redaktor se identifikoval s cenzorem a režim uvedl v chod systém registrování a licencování.

Mluvilo se přitom samozřejmě nadále o „pravém sjednocování společnosti“, „dialektickém překonávání starého novým“ – a ovšem o „neužitečnosti buržoazního práva“ pro jeho třídní charakter. Celý tento truchlivý blábol však docházel sluchu. Intelektuální soupeřníci (nejenom kariéristé) přihlíželi k hubení „menšinových skupin“ bez větších výčitek. Měli se totiž docela upřímně za nositele pokroku, ba dějinného smyslu, který v nich a jimi tu byl konečně pochopen, vědecky vyložen – a uváděn v praxi.

V tu chvíli se však první nápor „seberedukce“ partaje náhle zastavil – v chruščovském intermezzu; stalinismus se ocitl v první své velké krizi, a bylo mu tedy prokázáno svou životnost v nových – postalinských podmínkách. V této přervě – či lépe oddechové pauze – se však dobře daly přehlédnout jeho úspěchy. „Jiní“ (katolíci, ruralisté, jinosocialisté, liberálové atp.) byli prostě vylikvidováni, režim sám se cítil tak silný, že si mohl cenzuru dovolit již veřejněji.

Hlavní správa tiskového dozoru (HSTD) vzniká totiž jako oddělení ministerstva vnitra, zřízené nepublikovaným vládním dekretem. Dosavadní cenzurní práce se tím vlastně – takový byl záměr – rozšiřuje o povinnost cenzury předběžné. Toto „druhé jištění“ však ve zmatcích destalinizování zavádí jistá herní pravidla, takže to, co se původně mínilo jako zdvojení filtru, nakonec poslouží k dešifraci jeho složení. Otevírá se možnost objevit techniky a látky účinného prosakování.

Od založení HSTD (1953) až po vydání Novotného tiskového zákona v roce 1966 trvá tedy éra „nižší filtrace“, neboli éra, v níž se konstituuje proticenzurní jazyk, tak důležitý pro vznik autentického veřejného mínění.

Toto období je rovněž obdobím prvního českého samizdatu, nepublikující a nepublikovaní autoři dávají kolovat svým textům. V atmosféře tzv. tání se komunističtí rehabilitanti (jiných ještě nebylo) odhodlávají rozšiřovat svá díla (kdysi zakázaná) nebo svá líčení „deformací“. Nejde tu ještě o nějaké trvalé zařízení zajišťující oběh nelicencovaných informací, za hlavní cíl se pokládá postupné odlimitování literárně úředních institucí (Svaz spisovatelů, nakladatelství, rozhlas, televize etc.) tím, že se co možná široká část tvorby, ať už dřívější, nebo současné, začíná pojímat jako cosi buď socialismu srovnatelného, nebo alespoň ne nepřátelského. Zmíněné instituce, obsazené sice v intencích první sovětizace (a jako její orgány), reflektují nejpřímněji a nejučinněji dojem ideového otřesu z odhalovaného „kultu osobnosti“.

Pokročilá sovětizace země, avšak ustrnuvší sovětizace strany dává pučet nadějím na „polidštění“ socialismu s omluvou, že dosavadní realizace nebyla vlastně ta pravá. Nejbližší možný myšlenkový proud, na něž se pak v této souvislosti mohlo navázat, představovalo ovšem ono reformisticko-socializující dědictví prvorepublikového veřejného života. Slušelo se pouze trvat na odmítání „buržoazních“ proudů, jejichž likvidace se i nadále měla za historicky oprávněnou, i když možná zbytečně krutý akt. Většinový ráz prvorepublikánského levě orientovaného umění se pak jaksi sám od sebe už zdál zaručovat dějinný kontext.

Tento zajisté opět selektivní model byl však asi jediný možný způsob, jímž se generace „otřesených“ v původně kontrolních orgánech českého literárního života mohla dostat z osidel svého sebekladení před dějiny. Nejspíše bylo zapotřebí položit se před ně ještě jednou, tentokrát však bez falešného dobrého svědomí, drogy všech profivykupitelů. Získávajíce vědomí souvislostí a dovzdělávající se, umožňovali vytvářet klima, v němž se posléze dalo dýchat. Restringovala se také už spíše témata než lidé.

Proměnu zájemce nejlépe vysleduje na vznikajících a zanikajících (násilně) časopisech té doby (Květen, Tvář, Sešity, Orientace) anebo na úloze, již se postupně dostalo původnímu „sjednocovacímu“ orgánu literárních glajchšaltování – Literárním novinám.

V roce 1966 se strana (trochu post festum jinak již doklepávajícího chruščovismu) odhodlává k vydání dlouho připravovaného tiskového zákona, který svým složitým rejstříkem zákazů a postihů – šedou zónou různocnění a osobních benevolencí – přináší skutečný výdobytek: legalizaci cenzury. Monopol aparátu a dohlédačů je samozřejmě nenarušen, avšak již existující veřejné mínění nelze dál nerespektovat, čímž základní technika sovětizovaného výkonu moci – limitace informací – zdefenzivní.

Filtr se stává opět prostupnějším, veřejné mínění schopné tlaku, reziduální složky uvnitř strany, které mají jakousi paměť předtotalitní (anebo jsou s to si ji opatřit), zesilují, stranický ne-aparát nabývá na významu. Ustavuje se sice modifikovaná, nicméně v tradicích země tkvící reformistická báze s programem socialismu aspoň do té míry domácího, do jaké by bylo možné omezeně rozhodovat o československých problémech v souladu s československými tradicemi.

Příznačné je, že také ostatní, těžce postižené společenské složky víceméně věřily a podporovaly reformní program jako uskutečnitelný cíl v rámci nejlépe možného v jinak nepřilíš povzbudivých perspektivách zvyčodnělé střední Evropy. Literatuře tu připadla role vlastně nejdůležitější. Literární časopisy a vůbec specializované tiskoviny se těšily menší pozornosti cenzorů, a navíc si nejučinněji vytvářely své anticenzurní ido, kterým se dobře dorozumívaly se svým čtenářstvem, i neliterárním. Žádný div, při poměrně slušné průměrné vzdělanosti české střední vrstvy. Literární média se tak účastni-

la na tvorbě onoho veřejného mínění rozhodující měrou. Ve Svazu spisovatelů vznikala orgán nejenom mravní autority, nýbrž i prostě politické moci.

Kritická literatura a literarizující žurnalistika, rekrutující se ve značné části právě z těch spisovatelů, kteří jako mladí lidé obsadili čistkami uvolněná místa, takto získávala výrazný mimoliterární efekt. Její – nazvěme ho tak pro naše účely – „kritický realismus“, pro nějž snad nejtypičtějším projevem byla ediční řada nakladatelství Čs. spisovatel „Život kolem nás“, nevykazoval sice žádný zvláštní literárně experimentátorský ráz (spíše se dá mluvit o tradičních „obrazech života“ v trochu vybledle akceptované čapkovské manýře), nicméně se od dosavadního úředního socialistického realismu lišil tím nejpodstatnějším; „realita“ zde přestávala být v interpretační pravomoci ideologických oddělení stranických sekretariátů, přesouvala se do oblasti osobního vědomí a svědomí autora. Zbavovala se propagandismu a odstupňovaně – opět podle míry talentu a intelektu – reflektovala naděje a očekávání celé československé obce. Současně s tím, jak se tu funkční význam literatury znovu ustavoval, byla tato skupina schopna kooptovat stále další autorské okruhy, ať už z umlčených, či z nově se objevivších spisovatelů, jejichž literární krédo se často už šlišilo, kteří se však – aspoň co do žádoucnosti obecného cíle, jímž byl onen „reformovaný socialismus“ – nestavěli do zásadní opozice.

Toto období je i první érou širšího samovydatelství a není od věci připomenout, že jedním z nejšířeniějších „politických“ autorů byl jistý Gustáv Husák, pracovník Slovenské akademie věd, jehož kritické elaboráty adresované tehdejšímu vedení kolovaly ve stovkách exemplářů celou republikou. Charakteristickou pro toto první vydávání mimo úřední média byla přechodnost. Díla či texty, které se tu objevily, směřovaly původně do nakladatelství, nepodařilo se jim však projít cenzorovi pod rukama, takže autoři – a často i redaktori – je prostě dávali dál. Tyto texty se opisovaly poloveřejně v nejrůznějších institucích, často v naději, že se vytvořením dodatečného tlaku docílí vydání.

Reformní orientace tedy sílila tou měrou, s jakou se systém ocital v krizi zachycováním „destalinizace“, jež mezitím v Rusku samém byla už za svým zenitem. Když se potom koncem roku 1967 čerstvé brežněvovské vedení spíše z osobní antipatie než takřkajíc věcně rozhodlo obětovat A. Novotného (jako chruščovovce), byla už eroze tak daleko, že takový, za jiných okolností jistě neproblematický tah vedl k pohybu na všech polích šachovnice.

Veřejný tlak, dosud provozovaný hlavně k nelibosti (i reformních) komunistů, kteří sázeli spíše na tichou „technokratickou přeměnu“, se nyní stal takřka vítanou podporou pro tu část politiků či lépe politizujících amatérů (hnací síla a zároveň „prokletí“ Pražského jara), kteří by jinak s aparátčickým Leviathanem nemohli hnout. Tím se ovšem ocitali ve zcela nové situaci, s níž si nevěděli rady a která jim koneckonců vůbec neseďdla, neboť museli přijmout i takové požadavky, o nichž buď vůbec předtím nepřemýšleli, nebo kterých se prostě báli. Ba včera formulovaná maxima se druhého dne jevila jako cosi částečného a překonaného. Platí to i pro faktické odstranění cenzury na jaře 1968.

Detailní historie tohoto období je popsána jinde a jinými, nás zajímá především vydavatelsko-autorský, literární zorný úhel. Scéna se totiž okamžitě začíná zaplňovat tiskovými orgány, které víceméně rekonstituují rozvrstvení české literatury bez „slučovacích“ zřetelů, jež dosud nutily k literárnímu soubytí i jinak protichůdné poetiky a světonázory. Obnovuje se Tvář, vznikají mimopražská periodika, Literární noviny (nyní Listy) se vracejí do rukou předtím rozprášené redakce. Rehabilitace probíhá – nebo je alespoň naplánována – všemi směry. Monolitní kulturně předčlový systém naklada-

telství obhospodařujících tu kterou žánrovou oblast (tento ruský model) se rychle rozpadá a československá literární obec a její údy se jako první a co do rozsahu též nejkomplexněji přiblíží svému předtotalitnímu obrazu, aniž ovšem opustí svou „svazovou“ deviaci. Ta je v tuto dobu významným tmelem, svým významem přesahuje jakoukoliv čistě literární vymezenost. Ostatně v této své „mocenské“ funkci směřuje k ještě většímu vyhranění (viz snahu založit Lidové noviny), zatímco v řadách širšího členstva se už pociťuje nutnost odklonu od dosavadních struktur vzešlých ze stalinismu, byť reformovaných či demokratizujících se (úsilí o založení Klubu spisovatelů-nestraníků, trend k parcelizaci a zodborářštění dosud stále ještě tvůrčího Svazu). Rozkvět pluralismu v oblasti kultury tak skutečně pokročí a bude muset být nejdéle likvidován.

Podobně jako německá okupace z roku 1939 zřídila ihned cenzuru, také první sovětský krok zavádí znovu cenzuru, která (čistě legalisticky nazíráno) nebyla nikdy zrušena. V interregnu od září 1968 do dubna 1969 funguje už opět, nicméně stále ještě jako instituce následná. Byl to vlastně návrat ke stavu těsně před lednem 68, s tím rozdílem, že se nyní spíš dala očekávat benevolence cenzora. Rozhodně se tu však již uplatňuje i onen zvláštní jazyk – proticenzorní ido – obohacený celou řadou novinek.

Je to rovněž doba hektických pokusů formulovat, vydat či rekonstituovat vše, co pro ucelené sebe-vědomí české kultury a literatury bylo konečně nahlédnuto jako její neoddělitelné a nezadatelné hájemství. Autoři i vydavatelé jako by tušili, že přes jisté stále ještě trvajících naděje na uchování alespoň některých výsledků roku 68 nezbyvá mnoho času. Proto je tedy nutné vyslovit nebo opakovat všechno pro budoucnost důležité už teď, aby po přeryvu, o jehož délce panovaly nejruznější odhady, bylo na co navazovat.

Šlo o to vybudovat řadu úchytných bodů, které by mohly znovu nabytou paměť společenství kontinuuovat. To se také víceméně podařilo, přinejmenším v tom smyslu, že se do povědomí vskutku široké kulturní veřejnosti vrátila díla, myšlenky a informace, na jejichž zničení či potlačení bylo vynaloženo tolik sil, a současně – to možná znamenalo nejvýznamnější změnu – se začalo s formulováním prvních nesektářských analýz českého dějinného vývoje a vznikalo společenství s axiologií už zcela nezávislou na bytí v sovětských strukturách.

Ohlášena „normalizace“, neboli druhé sovětské kolo v Československu začalo v oblasti literatury, o níž nám tu jde především (ale ovšem i mimo ni) stejně jako po roce 1948. Sovětské kolo ostatně neoplývá žádnou zvláštní nápaditostí či variabilitou, drží se osvědčených a jednoduchých metod. Ba dokonce se dá s jistou oprávněností tvrdit, že některé jeho techniky jsou hlavně před-sovětského data.

Zvlášť za zkoumání by stála např. technika *pogromu*¹, jak ji vyvinulo carské Rusko na sklonku minulého a na začátku našeho století, neboť okupované Československo se stalo čímsi jako velkým ghettem, a podobně jako kdysi přijížděl pogromový tým poloinkognito do místa, kde se věc měla konat, byla země nejprve zpracovávána přípravně, než bylo na jaře a v létě roku 1970 možno přistoupit k opravdu účinné akci.

Pogrom na českou literaturu začal hned v dubnu 1969 zničením všech jejích periodik v pořadí podle výše nákladu. Instalací nových lidí v tzv. ČUTI (v Českém úřadu

1 Pogromový tým přijížděl do dané oblasti přímo z Petrohradu, usazoval se nejdřív inkognito na okraji učeného města, získával spolupracovníky v řadách místních veličin, začal vydávat *Věsti* (Zprávy!!! ... velmi tradiční název), které vytypovávaly osoby ze vzdělanějších vrstev jako nositele rozkladu. Najímali se desperáti nebo vykofenění, až situace dozrála k nějakému tomu „náhodnému“ výstřelu z davu, či chcete-li, kameni do výkladní skříně Aeroflotu.

pro tisk a informace) obnovuje normalizační režim, výkonný orgán druhé sovětzace, svou činnost v poúnorovém rozsahu a stylu, nyní optimálních podmínkách. Ustavil se jako pouhý kontrolní orgán rusko-východoněmeckého stříhu. Nastolil sebecenzuru přímo na pracovištích. Cenzorem je výkonný redaktor. To vše ještě prošpikováno tajnou policejní kontrolou s jejími konfidenty přímo na pracovištích, o nichž často výkonný redaktor neví, které však musí předpokládat. Pro zajímavost uvádíme (souvisí to do jisté míry s nynějšími polskými událostmi), že většina lidí – většina těchto hominí novi – přišla z armády nebo policie.

V průběhu jednoho roku (zastavením Listů – v květnu 69 počínaje – a likvidací Hostu do domu na jaře 1970 konče) je literární tisk prostě zrušen jako takový. Současně probíhá (pomaleji) obsazování knižní distribuce (Knižní velkoobchod, n.p. Kniha), takže od konce roku 1969 lze zahájit masové makulování nepohodlných knih.

Na přelomu roku 1972/1973 je tento ničivý úder v podstatě dokonán. Byrokraticko-policejní garnitura, ruskou okupací znovu posílená nebo znovu dosazená, se postupně zbavuje strachu, který jí existence veřejného mínění nahnala, a se stejnou vehemencí se obrací proti svým „renegátům“, neboli proti všemu, co tvořilo onu atypickou, reziduální složku manifestující se v příliš početném (viz „většinová mentalita“) členstvu Čs. komunistické strany.

Sečteno úhrnem s ostatními dřívějšími čistkami, vylučuje se vlastně strana celá. Česká socialisticky orientovaná kultura se tak poprvé a zcela bez pardonu musí konfrontovat s dějinami „fungujícími jinak“, aniž má možnost jakékoli jejich další „logizace“. Tito lidé jsou zasaženi ve svém na pokrok věřícím liberálně socialistickém sebevědomí. Někdejší „většinový“ sebepecit se stává frustrací.

Nastává doba sebevražd, prudkých skonů, exilu, deziluzí a rozpadů všeho druhu. Je to zvláštní stav, na rozdíl od roku 1948 si totiž nelze dostatečně snadno vsugerovat žádné dobré důvody pro, žádné – třeba simulované, nicméně přece jenom vnitřní – přitakání *tomuto* „chodu dějin“, žádný historicko-nutnostní optimismus, žádnou vyvolenost a tím ani žádný mesianismus z ní plynoucí... kromě toho jediného ovšem, který sovětzace (ruský životní styl smíchaný se sovětskou imperiální sebjeprojekcí) skutečně nabízí – kromě mesianismu subalternace.

To je tvrdé sousto i pro zkušené měničce kabátů. Nepožaduje se změnit kostým, nýbrž s úsměvem si sednout do vlastních výkalů. Je deklarováno, jak se věci měly, je definován pseudosvět, pseudočas, pseudodějiny (viz známý byzantský výron jménem Poučení z krizového vývoje), a byť osobní zkušenost a vnější skutečnost ba i poučovatelné vypovídala o něčem jiném, požaduje se neslyšet, ba zničit hlas této uvnitř stále ještě slyšitelné výpovědi. Dosud víceméně za exotum považované sebeponižovací scény z ruských románů se v Čechách definitivně udomácnují. Pohyb – nebo lépe převalování se v amébovitě mase posvátného ne-já, kde jednotlivost či „subjektivita“ je myslitelná pouze „fylogeneticky“, tj. jako růst v soulase s kmenovou amébou – je nyní postulován jako životní princip.

Tato ne nepodstatná část českého společenství, ba poslední, která se na domácí půdě v politické praxi mohla odvozovat z českých dějin (byť onou tragikomickou nejedlovsko-kopeckovskou quasiinterpretací), se ocitá v koncích. Je postavena před skutečnost sověto-rusifikace nyní již nepřeinterpretovatelnou tak či onak, je konfrontována s výsledkem své vlastní součinnosti na této katastrofě.

Režim se definitivně ustavuje jako tatarský „ulus“. Postaru – a podle historické zkušenosti zřizovatelů – se z poražených – pokud jsou užiteční pro imperiální a zejména

na všednodenní životní cíle – stávají „bratřší“ spojenci, hlídání „baskaky“ a závislí na „jarlyku“.

Protože se tu vždy jedná o nabídku porobeným elitám, zajímají nás typy reakcí, už proto, že jsou příznačné i pro spisovatele, ba u nich možná viditelněji výsledovatelné a dokumentovatelné. V zásadě lze mluvit o trojím typu vyrovnávání se: o přitakání přímou spoluúčastí ve smyslu úplného mentálního přijetí duchovna nového lidství (spoluúčastí na některém z denních zločinů, což je nejbezpečnější a z okupační strany jako jedině fungující pouto uznávaná technika), dále se dá mluvit o cynickém mezipolí, a posléze o reakci distanční. Mezi těmito třemi hlavními typy existuje ovšem celá bohatá škála mezistupňů.

Pro první typ je příznačná jeho nepočtenost a ona zmíněná koruptivní spoluúčast na mocenském aktu (negativní pouto). Slovo „zločin“ je zde užito v bezprostřední, každému přístupné mravní úvaze: aktér alespoň na samém počátku „ví, co dělá“. Nepočtenost je dána poměrně „náročnou“ technikou podílíctví – a ovšem je i programována Sověty za účelem přehlednosti, snazší ovladatelnosti a také proto, aby se utvořilo elitářské vědomí, aby se ustavila nová „panskost“, nová – prapůvodní – či staronová „povolanost dějinami“, mentalita lidí „zvláštního ražení“ (Stalin), nyní však již definovaná bez všech „idealistických“ příměsí. Neboť „vítěz“ zakládá své vítězství již zcela realisticky v reálném socialismu (ad maiorem Moscoviae gloriam). Odvolává se na *reálné* fungující dějiny – impéria, jimiž je koneckonců fascinován. Nejenom on.

Druhý typ je nepoměrně početnější, žije s výčitkami, neboť jeho přitakání je oportunní, s výhradou „co kdyby“, takže vytváří onu – opět – dobře známou – atmosféru nečinnosti, dusna, zoufalství, plánů pouze sněných, sentimentality vystřídávané krutostí (k sobě, a hlavně k těm, kteří jsou na žebříčku rozpadu o příčli níž). Charakterizuje ho zvláštní sebeničivý pud (alkoholismus jako jeho nejsvráznejší projev), neboť nakonec se většinou nelze vyhnout nějaké spoluúčasti na kapitální disfunkci, zejména ve sféře hospodářské kriminality. To vše má – v poslední instanci – tmelivý účinek, tito lidé jsou posléze se systémem soudružní, na rozdíl od podílíků první kategorie však snadno postžitelní a vydíratelní. Cynické mezipolí žije namáhavě.

Třetí, distanční postoj vykazuje největší rozrůzněnost (od neúčasti až po odpor) a největší početnost. Tato početnost je nejenom přirozená, ale také koncipovaná. Už proto, že nové lidství potřebuje postaru živitele, na němž by bylo možné parazitovat, své snadno přemísťovatelné znalce, odborníky, řemeslníky všeho druhu, použitelné a zaměnitelné – a ovšem libovolně oplotitelné zdí nebo drátem, ať už viditelným, nebo jenom tušeným.

K prvnímu typu mezi spisovatelstvem patřila skupina starých stalinistů (Taufér např.), kteří tak či onak byli již spjati volbou či prošli svým frustračním zážitkem, který jim „otevřel oči“, co do „podstaty socialismu“, jíž však přitakali; byli to lidé s tajnoslužební KGB-vazbou, mající své osobní „muže v Moskvě“ (pro Taufra je např. typický zážitek ruského lágru a později spolupráce na procesu se Slánským). Dále to byli lidé s aparátčicko-žurnalistickou minulostí, kteří nyní vycítili svou příležitost etablovat se spisovatelsky. Výrazným představitelem této iniciace je Kozák. Ti byli doplněni o desperáty a la R. Černý nebo o lidi donucené ke spolupráci na principu škrálopou, tj. o lidi s akty u StB, potažmo KGB, kdykoli vydíratelné (kolaboranti s Němci jako Rybák, Hrbek nebo Kožík), o homosexuály (Fuchs) či zadlužené (Kainar, Neff). Rozšířili se ještě o poměrně početnou skupinu neukojených, tj. těch, kteří se cítili literárně zneuznaní (Pludek, Šajner, Boušek) a tak se ocitli ve spojení s vyhledávači (à la Kristek)

neboli s těmi, kdo se vyznali v literárním dění na základě svých předchozích organizátorských či vydavatelských pozic, aniž je nyní chtěli ztratit. Ti vytvořili od roku 1969 na polopolicijní, poloaparátnické půdě organizační rámec opírající se o řídicí ideologická centra (Müller, Fojtík), jež se pak stal základnou rekonstituce (Přípravný výbor) neostalinského spisovatelského svazu. Stále ještě existující ČSS (utvořený v roce 69 na červnovém sjezdu) se ukázal zevnitř nerozložitelným, nedal se proto použít k vlastním cílům (viz slovenský vzor).

Náznak takového pokusu tu ovšem byl, avšak poté, co se spisovatelstvo vykávalo proti obnovené „únorové“ nabídce imunní, a poté, co v druhé fázi Kainar nepřežil svou roli nominovaného restaurátora, přešla iniciativa zcela na shora jmenované charaktery. Ministerstvo vnitra se v roce 1970 rozhodlo dosavadní Český svaz spisovatelů zrušit (vlastně neschválit předložené stanovy).

Rok 70 se tak stal v určitém smyslu „rokem 0“ české literatury, neboť v jejích novodobých dějinách byly poprvé zničeny všechny nástroje a instituce považované za její nezbytnou součást. S výjimkou právě oněch připravovatelů a manipulátorů nebylo v Čechách nikoho, kdo by si jako spisovatel mohl plánovat svou budoucnost.

Dochází k orwellovskému přepisování dějin. Komicky je totiž nutno přepsat i ty literární příručky, které už byly za socialistické prohlášeny (1948–68), neboť ani osobnosti dosud považované za kanonické (např. Drda, Otčenášek, Jariš, Káňa, Kříž etc.) ne a ne přijmout nabízenou hru. Váhalo se, čekalo se. Ale už v květnu Ústřední výbor komunistické strany ohlásil svou maršrutu. Na svém 14. sjezdu promluvil věru jasně: podpoře se budou těšit jen ti, kdo se „dají do služby lidu ... nebudeme trpět žádné tendence, které by umění zneužívaly proti straně a socialismu... socialistické umění je mocná ideologická zbraň. Literatura má za úkol formovat socialistického člověka, vychovávat ho v duchu naší společnosti. Tato ideologická zbraň musí sloužit zájmům pracující třídy a pracujícího lidu.“

Tak nezahaleně už to nebylo léta řečeno. Hledali se sluhové. Literatura byla naprosto otevřeně pojata jako reklamní artikl, svaz spisovatelů jako zařízení vyrábějící indoktrinační klišé. S tím se také v létě 1972 ustavil, když se na jaře po dvouleté pauze opět objevil literární časopis věrně odrážející duchovní potenciál svých textů.

V cynickém mezipolí dochází rovněž k pohybu směrem k nové organizaci. Začne to v roce 1971 a prakticky to do roku 1972 skončí, všechny dodatečné „sebekritiky“, jakkoli jednotlivě významné (Hrabal, Šotola, Holub), početně už nepředstavují žádné „hnutí“.

Rokem 71 se však ustavuje i v řadách „distančních“ autorů – bez ohledu na jejich výchozí světonázorové pozice a daleko spíše jako reakce na dané vakuum – ona literární svépomoc, jež – shodou okolností opět do konce roku 1972 vyústí v samizdat. V to, čemu by se snad nejpřesněji, i když neohrabaně, dalo říkat „literatura mimo masmédia“ a co se jinak označuje termíny jako neoficiální, nelegální, pronásledovaná, zakázaná, cenzurovaná nebo ineditní literatura.

Z textu, který autor napsal v roce 1983 jako úvod do publikace torontské univerzity o samizdatové řadě Edice Petlice, otiskujeme hlavní část. V malém nákladu vydal tento text Ústav pro soudobé dějiny AV ČR ve spolupráci s Československým dokumentačním střediskem v Scheinfeldu-Schwarzenbergu jako příležitostnou brožuru k výstavě o nezávislé literatuře v samizdatu a exilu, konané v Praze v lednu až červnu 1992.

Sovětské dokumenty k maďarské krizi 1956

János M. Rainer

Dne 11. listopadu 1992 předal ruský prezident Boris Jelcin Árpádu Gönczovi, prezidentu Maďarské republiky, fascikl o 299 stránkách. Tento fascikl, obsahující výběr sovětských dokumentů týkajících se maďarské revoluce 1956, byl již na jaře následujícího roku publikován.¹ Tato věc má pro Maďary mimořádný význam. I v mezinárodním kontextu však jde o důležitou záležitost. Sovětskou politickou historií bylo až dosud možno studovat jen pomocí jemných analytických nástrojů kremlogie a orální historie. Od nynějška lze k tomuto účelu aspoň zčásti použít také tradiční historické metody. Padl mýtus o věčné nepřístupnosti sovětských dokumentů. Překonán či aspoň nahlodán je i další mýtus, že totiž takové dokumenty obsahují nějakou konečnou pravdu a dají historikům a veřejnosti jednoznačné odpovědi na všechny důležité otázky. Odpovědi tohoto druhu ovšem v publikovaných dokumentech hledat nelze.

Bez důkladného výzkumu dodnes nelze říci, zda tento výbor obsahuje i ty nejdůležitější dokumenty. V každém případě jich je značné množství (115); nezapomeňme, že se týkají událostí jednoho roku – od počátku roku 1956 do jara 1957. Další krize podobného rozsahu (Berlín 1953, Polsko 1956, Československo 1968, Polsko 1981) zatím ve světle podobného množství sovětských dokumentů studovat nelze, i když i v těchto případech se po roce 1989 okruh přístupných pramenů rozšířil. Publikace vybraných dokumentů americké zahraniční politiky z téže doby² obsahuje asi 110 dokumentů nebo výňatků, které se vztahují k Maďarsku. Přestože Maďarsko hrálo v sovětské zahraniční politice jinou roli než v americké, má kvantitativní srovnání své oprávnění. Maďarská revoluce byla i mezinárodním konfliktem a informace o ní měly pro Spojené státy prvotní význam.

Většina publikovaných sovětských dokumentů pochází z vrcholné úrovně, z předsednictva ÚV KSSS. 20 % z nich tvoří rezoluce přijaté předsednictvem, 30 % zprávy, doporučení či memoranda sepsaná členy předsednictva či sekretariátu. A naopak, 70 % všech dokumentů se stalo předmětem jednání předsednictva. Takřka 40 % dokumentů pochází z ministerstva zahraničí; zprávy ze sovětského velvyslanectví v Budapešti tvo-

1 *A „Jelcin-dosszié“. Szovjet dokumentumok 1956-ról.* Vyd. Éva GÁL, András B. HEGEDŰS, György LITVÁN, János M. RAINER, Budapest, Századvég K. – 1956-os Intézet 1993, 242 s.

2 *Foreign Relations of the United States, 1955–1957, vol. XXV: Eastern Europe.* Washington, D.C., United States Government Printing Office 1990.

ří až 30 % z celkového počtu publikovaných dokumentů. Pokud jde o zmíněné americké dokumenty, skoro dvě třetiny z nich mají svůj původ ve State Departementu, zprávy z americké legace v Budapešti představují 40 %. Na rozdíl od sovětských dokumentů, kde takové materiály nejsou, obsahují americké dokumenty na tučet dlouhých analýz zčásti či úplně věnovaných Maďarsku, připravených různými orgány (tajné služby, National Security Council).

Mezi sovětskými dokumenty je 8 zpráv, které zaslal předsednictvu ÚV velitel KGB generál Serov a 11 hlášení ministra obrany maršála Žukova o rozdrčení revoluce a bojích po 4. listopadu. Tyto zprávy a hlášení byly připraveny přímo pro předsednictvo a snad proto jsou velmi stručné. (Mezi materiály ze State Departementu operační akta vojenské či zpravodajské provenience nejsou; dokumenty ozřejmující proces rozhodování ovšem dokládají angažovanost i těchto institucí.)

Zkoumáme-li publikované sovětské dokumenty jako součást procesu rozhodování v politické a vojenské sféře, setkáme se s některými charakteristickými rysy. Obvyklé modely procesů rozhodování rozlišují činitele vyššího a nižšího řádu. Ti na nižší úrovni jednají, sbírají informace, činí doporučení, připravují analýzy. Rozhodovací pravomoc náleží činitelům na vyšší úrovni, tedy tam, kde existuje nadhled nad často protichůdnými informacemi a zájmy. Sovětské dokumenty k roku 1956 vypovídají především o fungování vyšší úrovně (předsednictvo a sekretariát ÚV, vláda), ale jen velmi jednostranně. 80 % všech dokumentů jsou totiž vstupy: z velké části jsou to nezpracované informace – stanoviska, analýzy – vypracované na nižší úrovni nebo mimo mechanismus rozhodování. Samotný mechanismus rozhodování na vyšší úrovni ovšem nelze podle materiálů této povahy posuzovat. Soubor sice obsahuje významné rezoluce předsednictva ÚV KSSS o Maďarsku, ale ve všech případech jde o pouhé instrukce pro vyšší či nižší exekutivní orgány. Ani jediný dokument neodkazuje k diskusím, účastníkům či názorovým rozdílům na schůzích předsednictva. „V sootvětstviji s obměnom mněnijami“, „s učotom obměna mněnijami“, „na osnově sostojaščevosja obměna mněnijami“ – takové jsou opakující se formulace těchto rezolucí. Nicméně nemáme žádné údaje o debatách, ani záznamy z jednání. (Přibližně stejná část amerických dokumentů, tedy 80 %, jsou primární informace, rezoluce, direktivy atd. Skoro 20 % dokumentů jsou memoranda nebo jejich části, jež zaznamenávají debaty založené na těchto informacích.)

Vzhledem k této okolnosti můžeme analyzovat modus operandí a vůbec fungování nejvyšší úrovně rozhodovacího procesu jen podle informací, na jejichž základě byla rozhodnutí přijímána, a z rozhodnutí samotných. Další problém spočívá v tom, že v současné době jsou k dispozici jen takové dokumenty, které se bezprostředně dotýkají pouze maďarských záležitostí (tedy jen z úzkého zorného úhlu). Celý kontext mezinárodní situace je přítomen jen ve značně mlhavých obrysech. Sovětské materiály taková důležitá témata, jako byla suezská krize, americký postoj, problémy spojenců z východní části střední Evropy, stěží zmiňují. Na druhé straně však lze i v oněch vybraných dokumentech, jimiž disponujeme, sledovat uvažování, terminologii, preference i zvláštní styl jednání mezi sovětským vedením a satelity. Nezbytný ovšem bude další důkladný rozbor.

V tomto výboru dokumentů se dosti věrně odráží také sovětská metoda získávání informací a zvládání krizí. Za „normálních okolností“ získávalo sovětské vedení informace o Maďarsku obdobně jako informace o ostatních satelitních zemích prostřednictvím dvou oficiálních kanálů:

- a) Vyšší úroveň byla reprezentována velvyslancem (v Maďarsku to byl Jurij Andropov), do jehož kompetence patřilo udržovat styky se špičkou stranického vedení. Sovětský velvyslanec byl zároveň od poloviny padesátých let místním představitelem ÚV KSSS. Obstarával informace a někdy také poskytoval rady a doporučení. V krizových situacích dostávalo jeho zprávy předsednictvo ÚV KSSS. Z deseti zpráv, o nichž víme, že je odeslal mezi 29. dubnem a 14. říjnem 1956, byly na jednání předsednictva zařazeny pouze čtyři. Na konci září 1956, když se maďarská krize stávala zjevnou, dal náměstek ministra zahraničních věcí Andrej Gromyko připravit pro předsednictvo ÚV z Andropovových hlášení souhrnnou zprávu. Jinak připravoval Andropov zprávy pro ministerstvo zahraničních věcí a pro „Oddělení“ ÚV (tj. pro oddělení odpovědné za styky s cizími komunistickými stranami).
- b) Personál sovětského velvyslanectví pracoval na nižší úrovni, shromažďoval podle přání moskevského vedení informace o různých speciálních záležitostech, udržoval osobní kontakty (především s někdejšími moskevskými emigranty, kteří nebyli členy maďarského vedení). Taková hlášení se obvykle nedostala na nejvyšší úroveň.

V krizových situacích byla sovětská zpravodajská činnost aktivována. Za takových okolností předsednictvo ÚV posílalo na místo krize své členy jako reprezentanty a zplnomocněnce. Ti se zpravidla snažili zůstat utajeni. Zpočátku navázali kontakt s místními vedoucími činiteli a shromažďovali informace. Poté poskytovali doporučení a někdy měli právo zasahovat přímo na místě, zjevně na základě konzultací s ústředím. Mezi létem a koncem roku 1956 působily v Maďarsku čtyři takové mimořádné sovětské delegace:

- 1) Michail Suslov, 7.–14. června (1 zpráva);
- 2) Anastáz Mikojan, 13.–21. července (6 zpráv);
- 3) Anastáz Mikojan, Michail Suslov, generál Serov a generál Malinin (zástupce náčelníka štábu Sovětské armády, který možná přijel dříve), 24.–30. října (10 zpráv);
- 4) Michail Suslov, Boris Aristov, Georgij Malenkov, generál Serov (který byl pravděpodobně na místě bez přerušení od 24. října), maršál Koněv (vrchní velitel vojsk Varšavského paktu, přijel 1. listopadu), 10.–30.(?) listopadu (11 zpráv).

Uvedených 28 zpráv představuje nejcennější část sovětských dokumentů. Podávají svědectví o tom, jak členové nejvyššího stranického vedení nebo jejich „zvláštní pověřenci“ informovali, vyjednávali, rozhodovali. Jistěže „jen“ v Budapešti; přinejmenším je však tyto materiály zachycují v akci. Určité klíčové aspekty druhé a třetí mise je možno ověřit prostřednictvím maďarských státních a stranických dokumentů, uvolněných během posledních let.

Ta složka stranického vedení, která v normální i mimořádné situaci přijímala rozhodnutí, dostávala dodatečně informace i prostřednictvím dalších částí vzájemně propojeného státního a stranického aparátu, například prostřednictvím nejdůležitějších autonomních mocenských orgánů armády a KGB.

Informace produkované v takovéto mimořádné situaci – zvláště během revoluce a bezprostředně po ní – obsahují mnoho omylů, chyb a nedorozumění. Na povrch se vynořují jména osob a míst, která byla sovětským vůdcům zcela neznámá. Tendenční či panické zprávy, které podávali zavedení maďarští informátoři (zvláště příslušníci maďarské státní bezpečnosti), referovaly především o pouličních násilnostech. Na druhé straně zkreslovali informace i sami Sověti, zvláště Andropov, Serov a Žukov. (Žukov například ve zprávách o bojích proti druhé sovětské intervenci po 4. listopadu vůbec nerozlišoval mezi civilními povstalci a maďarskou armádou, která se nikdy do bojů hro-

madně nezapojila. Takové zveličování skutečného odporu sloužilo k ospravedlňování obrovského rozsahu sovětské intervence.)

Pokud jde o fakta, je tedy zapotřebí zkoumat zmíněné sovětské dokumenty s velkou obezřetností. Dnešní čtenář bude šokován nekultivovanou, syrovou povahou zpráv, stylizovaných často v primitivním partajním žargonu. Pod chabou kamufláží „soudružsky“ dobrých rad a stranických usnesení se skrývají rozkazy a instrukce – v tomto ohledu se od Malenkova, Serova a především Andropova poněkud lišil pouze Mikojan. Jestliže šlo o důležitější otázky, pak členům sovětských delegací stěží stála za pozornost případná rozdílná stanoviska maďarské strany. (V tomto směru představoval během revoluce jistou výjimku Imre Nagy. Sovětské dokumenty obvykle zachycují jeho odlišné názory ve fázi shromažďování informací; po přijetí rozhodnutí jim už pozornost nevěnovaly.)

Je nasnadě se domnívat, že stranické a státní archivy i jiných států bývalého sovětského bloku mohou vrhnout určité světlo na dynamiku sovětského rozhodování během maďarské krize. Archivy dvou nejvíce angažovaných zemí, Jugoslávie a Rumunska, zůstaly naneštěstí částečně či úplně nepřístupné. Ovšem sovětský systém „informování spojenců“ zasahoval i do zemí, v nichž je dnes možno studovat nedávnou minulost prakticky bez omezení. Na postupu je průzkum dokumentů vztahujících se k maďarské revoluci v Berlíně a ve Varšavě a v roce 1991 předala československá vláda Maďarsku podstatnou část svých dokumentů týkajících se tohoto tématu. Ovšem i tento v podstatě příznivý vývoj se neobešel bez překvapení. Péter Gosztonyi, vynikající maďarský vojenský historik žijící ve Švýcarsku, zjistil, že východoněmecké dokumenty relevantní pro maďarské události byly zničeny počátkem šedesátých let (předtím ovšem byly pečlivě pořízeny jejich obsahy). Pokud jde o fascinující materiály z Prahy, i dosti zběžným pohledem lze zjistit, že chybějí některé klíčové dokumenty. Například záznam ze setkání, které se během revoluce uskutečnilo mezi Imre Nagym a československým velvyslancem Majorem, či zpráva prvního tajemníka KSČ Novotného o jeho jednání s Chruščovem v Bukurešti 2. listopadu 1956. Vzhledem k významu obou událostí je těžké uvěřit, že by se o nich nezachoval nějaký záznam.

Dále se soustředíme na sovětská rozhodnutí během říjnových událostí roku 1956 a zvláště na to, jaké nové světlo tyto dokumenty vrhají na dosavadní obraz maďarské revoluce. Jde především o následující body:

- 1) Už od léta 1956 sledovalo sovětské vedení maďarskou krizi i aktivitu antistalinistické opozice s velkými obavami. Řešení vidělo v uspořádání problémů uvnitř maďarského vedení (Rákosiho odchod), použití síly považovalo teprve za druhou eventualitu. V červenci 1956 prohlásil Anastáz Mikojan, že v ÚV KSSS a v celém socialistickém táboře panuje znepokojení ohledně situace v Maďarsku. Kdyby to maďarští soudruzi potřebovali, ÚV KSSS je připraven podat jim pomocnou ruku – radou i jinak.
- 2) Ačkoli sovětské vůdci dostávali vážné signály o rostoucím napětí v Maďarsku, soustředovala se jejich pozornost na jiné oblasti (Polsko, Střední východ). Zjevně se nedomnívali, že by v sobě maďarská situace skrývala nebezpečí celospolečenského pohybu, a chápali zpočátku události v Budapešti jen jako střetnutí dvou úzkých politických sil (vedení strany – nepřítel/opozice). Chruščovova slova o maďarských událostech na zasedání předsednictva 24. října jsou velmi charakteristická: „...nerozumí, co soudruh Gerő, soudruh Hegedüs a ostatní vlastně dělají“.

- 3) Také první mimořádná sovětská zpráva z místa dějů ještě hodnotila situaci pozoruhodně optimisticky: Maďaři prý mohutnost demonstrace 23. října i ozbrojeného povstání, které vypuklo v noci, „přeceňují“. Předsednictvu ÚV KSSS, které upíralo svou pozornost na řešení stranické krize v Polsku, se to vše – z Moskvy – zdálo ještě příznivější. Ačkoli z hlášení Mikojanovy skupiny bylo zřejmé, že stalinista Ernő Gerő je v konfliktu s opozičním Imre Nagyem, právě přijatým do vedení strany, Chruščov informoval vůdce satelitních stran, že v maďarském vedení panuje „naprostá shoda názorů“.
- 4) Na maďarské vedení, zvláště pak na Imre Nagye, pohlíželi Sověti od počátku s nedůvěrou. Personální změny 23. října (jmenování Imre Nagye ministerským předsedou) totiž proběhly proti přání Moskvy bez konzultací se sovětskými představiteli. Později sice Sověti sami odstranili vůdce maďarské komunistické strany Gerőa, nicméně složení nové vlády vypracovala skupina kolem Nagye bez vědomí Suslova a Mikojana, i když se oba zdržovali v téže budově. A Sověti vyžadovali poslušnost „imperiólním zásadám“ i v krizových situacích.
- 5) Ve světle sovětských dokumentů se zdá být bodem obratu 26. říjen. Tehdy totiž Imre Nagy formuloval linii hledání politického řešení. Dříve panovalo všeobecné mínění, že Nagy „váhal“ až do 28. října, kdy vyhlásil příměří. Dnes tedy víme, že se pro novou politickou linii usmíření rozhodl už o dva dny dříve. Pro takový postoj měl oporu v lidovém tlaku zdola i v akcích vnitrostranické opozice; tuto změnu s určitými výhradami podporoval i Kádár.
- 6) Mikojan a Suslov doporučovali, aby předsednictvo ÚV KSSS Nagyovu linii akceptovalo. Domnívali se, že místo vojenských opatření jsou nutné ústupky, které by umožnily „získat dělnické masy“, a že je správné přetvořit vládu. Měla být doplněna „několika maloburžoazně demokratickými“ ministry (tedy osobami z poválečných koalických stran). Informace, kterou podali do Moskvy Mikojan a Suslov, vyznívala v tom smyslu, že maďarské vedení má pevnou, „nekapitulantskou většinu“. Imre Nagye ovšem charakterizovali jako váhavce oportunistické povahy, který neví, kdy je třeba přestat dělat ústupky. Mikojan dal jasně najevo, že kompromisy mají své hranice: „Varovali jsme je, že není možné dělat žádné další ústupky, to by vedlo k pádu celého systému... stažení Sovětské armády nutně povede ke vstupu amerických jednotek. Stejně jako dříve považujeme za možné, že se sovětská vojska vrátí na své základny brzo poté, co bude obnoven zákon a pořádek.“
- 7) Krátkodobým zájmem Sovětů bylo uklidnit napjatou situaci v Maďarsku. Pokud viděli takovou možnost, byli ochotni k ústupkům, které by dříve považovali za vážné pravicové úchytky. Snad se obávali nepředvídatelných následků; takovou domněnku může potvrdit i uvedená zmínka o vstupu amerických jednotek. 28. října Sověti souhlasili s příměřím a se stažením svých jednotek z Budapešti i bez vojenské likvidace středisek ozbrojeného povstání. V návrhu programu Imre Nagye akceptovali i větu, v níž se navrhovala jednání o pozdějším odchodu sovětských jednotek, což mělo být „vyhrazeno rozhodnutí Sovětského svazu“. Nicméně nějaká dalekosáhlá formální dohoda Sovětů a Imre Nagye uzavřena nebyla. Nanejvýš existovala neformální shoda v rámci „principů“ 26. října, ta však nezahrnovala ani zmínku o pluralitním systému (pouze o vstupu politiků z jiných stran do vlády) a už vůbec ne o odchodu vojsk či o vystoupení z Varšavské smlouvy.
- 8) Míra sovětské ochoty ke kompromisu souvisela s dlouhodobými zájmy Sovětského svazu. Zatímco po roce 1945 Moskva usilovala o to, aby měla v sousedních zemích

politicky a vojensky loajální a stabilní vlády, pak se vzrůstem napětí během studené války požadovala od svých sousedů úplnou vojenskou i politickou podřízenost. Po nástupu destalinizace vznikl roku 1956 v politické oblasti určitý manévrovací prostor. Pokud šlo o satelitní státy, považovali Sověti své dlouhodobé zájmy za zajištěné třemi faktory: jednotným a akceschopným stranickým vedením, silnou a pevnou státní bezpečnostní službou a posléze loajálním a disciplinovaným vojenským vedením. K politické intervenci Moskvy stačilo oslabení byť i jediného z těchto tří faktorů; když se však symptomy slábnutí objevily ve více strukturách najednou, dostala taková intervence radikální, vojenskou podobu. Kompromis z 26.-28. října nebyl v přímém rozporu se sovětskými dlouhodobými zájmy, mohl naopak způsobit momentální posílení struktur, které pro ně měly zásadní význam (zvláště té nejdůležitější – vedení maďarské strany).

- 9) Nagy si toho všeho byl patrně dobře vědom. Avšak nemohl a ani nechtěl uvažovat úplně v intencích sousední supervelmoci. Na jedné straně se tedy pokusil jmenované struktury konsolidovat, ale na druhé straně ustoupil tlaku revolučních mas a překročil omezení diktovaná Sověty. Ve dnech 29. a 30. října měla sovětská delegace co činit s vedením, které se rozpadalo a stěžít mělo nad událostmi kontrolu. Druhé fungující centrum, vláda, Sověty nezajímala; její předseda Imre Nagy neměl jejich bezpodmínečnou důvěru. Rozšíření vlády o „maloburžoazní elementy“ takový dojem jen posilovalo. Lidové požadavky měly pro Nagye zásadní význam, a to se ani trochu neslučovalo s imperiálním sovětským uvažováním. Signály, docházející 29. a 30. října z místa děje, ohlašovaly zhroucení systému, který byl pro sovětské zájmy životně důležitý. V těchto dnech dostaly přípravy druhé intervence zelenou i zvnějšku: vypukla suezská krize a Američané dávali zřetelně najevo, že nezasáhnou. Dne 30. října Mikojanova delegace z Budapešti otevřeně referovala o tom, že brzy padne politická a vojenská rozhodnutí a že v této souvislosti „bude muset soudruh Koněv přijet bezodkladně do Maďarska“. Následujícího dne se delegace vrátila do Moskvy.
- 10) Moskevské hodnocení situace jasně vyplývá z telegramu zasláného 31. října vedoucímu činiteli IKS Togliattimu: „Souhlasíme s vaším hodnocením maďarské situace v tom, že vývoj vede reakčním směrem. Jsme informováni, že Nagy hraje dvojí hru a je pod vzrůstajícím vlivem reakčních sil. V současné době se veřejně neobrátime proti Nagyovi, ale s reakčním kursem nebudeme souhlasit.“
- 11) Ačkoli rezoluce předsednictva ÚV KSSS jsou velmi krátké, je z nich zcela zřejmé, že moskevské vedení uskutečňovalo zásadní politická rozhodnutí trojím způsobem: Vojenská opatření byla záležitostí Žukova, později Koněva, jenž přibyl do Maďarska po 1. listopadu. Mezinárodních příprav a informování spojenců se ujal sám Chruščov, nápomocni mu byli Malenkov a Molotov. Jsou známy detaily o jednáních s Číňany v Moskvě, s Poláky v Brestu i s Titem na Brioni. Nejvíce účastníků bylo zapotřebí k tomu, aby bylo v Budapešti vytvořeno nové politické centrum. Materiály k tomuto účelu začali připravovat čtyři členové sekretariátu ÚV KSSS 31. října. Nejdůležitější z nich, prohlášení nové maďarské vlády, byl připraven rusky v Moskvě. Brežněv se jediný z tohoto týmu účastnil 1. listopadu jednání maďarského politbyra. Zmíněn je však také Serov, který zůstal v Budapešti. Jeho (a Andropovovým) úkolem bylo zabezpečit osobnosti pro nové politické centrum a dodat Moskvě klíčové lidi. Hlavní osobou se stal János Kádár, ale to už je úplně jiná historie.

Memorandum Rudolfa Bechyně Stalinovi z ledna 1945

Peter Heumos

Německý historik Peter Heumos upozornil loni na dosud neznámý dopis Rudolfa Bechyně Stalinovi z ledna roku 1945 a přetiskl v německém překladu tento pozoruhodný dokument v mnichovském časopisu Bohemia.¹ Spolu s Heumosovou úvodní poznámkou, ozřejmující základní souvislosti, kterou uvádíme s laskavým svolením redakce Bohemie, otiskují Soudobé dějiny Bechyňovo memorandum v českém originále.

Dějiny Československé sociálně demokratické dělnické strany za druhé světové války jsou dějinami jejího úpadku, který doprovázelo ideologické roztříštění a hluboká roztržka s předválečnými tradicemi dělnického hnutí. Následovaly nejisté kroky na cestě za novými programovými základy a za stanovením vlastní polohy v poválečném Československu. Zdá se ovšem, že druhá světová válka byla v mnoha ohledech jen katalyzátorem vývoje, který započal dávno před koncem první Československé republiky a který způsobil, že se podíl hlasů pro sociální demokraty při volbách do československého Národního shromáždění mezi rokem 1920 a 1935 snížil o polovinu – z 25 na 12 %.

Za okupačního režimu v Protektorátě Böhmen und Mähren se sociální demokracii podařilo vybudovat v podzemí zdaleka ne bezvýznamné pozice; zde budiž zmíněn především *Petiční výbor „Věrní zůstaneme“*, v jehož řadách byli mnozí členové meziválečné sociálně demokratické osvětové instituce *Dělnická akademie*.² Této odbojové skupině vděčila sociální demokracie za první podněty k nové politicko-koncepční orientaci, na niž však poválečný vývoj nenavázal.³ V následujícím období zasáhl sociálně demokratické podzemí drtivě teror okupantů; do konce války bylo zavražděno 1200 členů

1 Peter HEUMOS, Neue Dokumente aus tschechischen Archiven: Rudolf Bechyněs Memorandum an Stalin vom 9. Januar 1945. *Bohemia*, B. 34, H. 1, 1993.

Bechyňovo memorandum a průvodní dopis J. V. Stalinovi jsou uloženy v Archivu Národního muzea v Praze ve fondu Rudolf Bechyně 3/136. Samotné memorandum je dvanáctistránkový strojopisný průklep. Průvodní Bechyňův dopis Stalinovi je strojopisný opis s Bechyňovou vlastnoruční poznámkou, že originál dopisu je psán rukou.

2 Srovnej Oldřich JANEČEK, O programu Petičního výboru „Věrní zůstaneme“ z let 1940–1941. *Příspěvky k dějinám KSČ*, 1966, č. 6, s. 481–499; Jan KUKLÍK, Poznámky k činnosti „Skupiny Dělnické akademie“ v druhé polovině třicátých let z hlediska geneze PVVZ, *Odboj a revoluce* 1967, 5/2, s. 50–68.

3 Program této skupiny byl po válce uveřejněn: *Za svobodu do nové Československé republiky*. Praha 1945.

a funkcionářů strany, mezi nimi v roce 1942 v Alt-Moabitu předseda sociální demokracie Hampl.⁴ V podobě rozptýlených skupinek si sociální demokracie sice uchovávala své místo v podzemí, prezimovala také v některých legálních institucích okupačního režimu (například v jednotné odborové organizaci) a uchovala si části svého organizačního systému z předválečné doby (družstva). Když však po zhroutilí třetí říše začalo budování poválečné Československé republiky, neměla zbylá sociálně demokratická seskupení na čem založit podstatnější mocenské nároky. Rozhodujícím způsobem zasáhla do někdejších mocenských pozic sociální demokracie především zásadní proměna a přeorientování dělnictva v letech války. To se sice v období 1939-45 z velké části s okupací smířilo a kladlo okupantům a jejich „kupované loajalitě“ jen malý odpor,⁵ zároveň se však dalekosáhle radikalizovalo. Byl to důsledek brutálních forem průmyslového konfliktu, umocněného národnostním antagonismem, okolností, že bylo zbaveno sociálně politických práv, i drastického tlaku válečného hospodářství na zvyšování pracovního výkonu a politické perzekuce. V každém případě stála sociální demokracie na konci války tvář v tvář skutečnosti, že ji houfně opouštělo dělnictvo, její tradiční sociální základna, a přecházelo ke komunistům. Jestliže ještě v roce 1936 tvořili dělníci 60 % členské základny sociální demokracie, pak tento jejich podíl činil v roce 1947 už jen něco přes 33 %.⁶

Zásadní rozhodnutí o poválečné politice Československé sociálně demokratické dělnické strany, o jejich společenskopolitických koncepcích a o jejím vztahu k ostatním politickým stranám padla v sociálně demokratickém exilu, jehož centrum bylo od roku 1940 a od pádu Francie v Londýně.

Diskuse, které vedli členové a stoupenci evropských sociálně demokratických, popřípadě socialistických stran jak v exilu tak v domácí ilegalitě, představují určitý všeobecný vzorec, do jehož rámce zapadají i programové představy československé sociálně demokratické exilové reprezentace. Všechny tyto diskuse se zpočátku opíjely představou, že jakmile skončí válka a fašismus se zhroutí, bude možný bezprostřední přechod k socialistické hegemonii, a to především proto, že vznikne velké mocenské vakuum po politické pravici. Proto bylo možné uvažovat o propojení národního se socialistickým a proto také se nezdála přehnaná domněnka, že třídní hnutí budou mít v poválečné společnosti slábnoucí strukturální význam.

K základnímu vzorci sociálně demokratické koncepce socialismu patřil dále stát jako „řízená demokracie“, přísná společenská integrace a silné rozhodující instance, jakož i řízení hospodářství na základě státního, soukromého a družstevního vlastnictví, přičemž sociálně demokratické programové představy zásadně odmítaly kolchozy a v oblasti agrární, maloživnostenské i v oblasti služeb dávaly přednost družstevnímu vlastnictví. Společenskou a politickou roztržičnost meziválečného období měly překonat celostátní organizační systémy a jakési nadstranické lidové hnutí. Tyto představy byly reakcí na rozpad stranickostátního parlamentarismu třicátých let, na světovou hospo-

4 *Padlým hrdinům*. Památník obětí Československé sociální demokracie v osvobozenéckém boji 1938–1945. Brno 1947.

5 Vojtěch MASTNÝ, *The Czechs under Nazi Rule. The Failure of National Resistance, 1939–1942*. London 1971, s. 80-85 a 205 n.

6 *Zpráva o činnosti Československé sociálně demokratické strany dělnické v letech 1933–1936*. Praha 1937; *Zpráva o činnosti Československé sociální demokracie k XXI. řádnému sjezdu v Brně ve dnech 14.–16. listopadu 1947*. Praha 1947, tab. V.

dářskou krizi a masovou nezaměstnanost i na tehdejší hypertrofii partikulárních zájmů, ať už byly politického, hospodářského, nebo sociálního rázu.⁷

Příznačné pro všechny východoevropské sociálně demokratické, popřípadě socialistické strany bylo, že jejich programové návrhy pro poválečnou dobu tuto obecnou základní představu radikalizovaly. To platilo také a zejména pro československou sociálně demokratickou reprezentaci v exilu, zvláště pak od roku 1941. Vstup Sovětského svazu do světové války naznačoval, zpočátku sice jen vágně, později však čím dál zřetelněji, že Moskva po válce uplatní ve východní Evropě svůj vliv. Československý sociálně demokratický exil reagoval na tuto perspektivu velice rychle: jak ukazují příslušné prameny,⁸ začala od léta 1941 jeho hladina socialistického očekávání kontinuálně stoupat. Proto také Benešova politika přiblížování Moskvě, která už v roce 1941 začala nabývat zřetelných kontur, získávala u sociálních demokratů zvlášť živý souhlas. Sahal od křídla kolem Zdeňka Fierlingera a Bohumila Laušmana přes skupinu kolem časopisu *Nová svoboda* s Václavem Patzákem a Rudolfem Bechyněm až k těm, kteří ztělesňovali tradiční sociálně demokratické pozice,⁹ jako byli František Němec, Václav Majer nebo Ján Bečko.

Radikalizace sociálně demokratického exilu měla různé příčiny. Sociální demokraté orientovaní spíš tradičně (například Jaromír Nečas) zřejmě věřili, že strana bude muset přihlídnout k posunu dělnictva doleva.¹⁰ Na druhé straně se sociální demokraté domnívali (vzhledem k přibývajícím politickým vázám komunistů, kteří si vydobyli československo-sovětskou smlouvou o přátelství a vzájemné pomoci z 12. prosince 1943 vůdčí mocenské postavení v československém exilu), že na konci války budou moci při předpokládaném politickém převratu komunisty předstihnout větším společenskopolitickým radikalismem.¹¹ Za třetí podněcovaly levý kurs sociálních demokratů také Benešovy společensko-politické strategické hry; strach před „bolševickým chaosem“ v poválečném Československu ho vedl k vymýšlení celé řady organizačně politických preventivních opatření. Měla „zkrátit“ komunisty, zároveň však vycházela z předpokladu, že sociální demokraté vyklidí tradiční pozice.¹² – Posléze se musí i u sociální demokracie počítat se specificky exilovou ztrátou smyslu pro realitu: chyběla jí rezonanční půda široké sociální základny, která by mohla sloužit jako zkušební kámen nebo korektiv jejich společenskopolitických diskusí, a tak sociálně demokratické plány na uspořádání budoucnosti nemusely překonávat jiné hranice než meze politické fantazie svých autorů; v důsledku toho byly jen ve velmi malé míře právy realitě.¹³

7 Nijak zvlášť se od těchto koncepčních úvah československých sociálních demokratů nelišily například společenskopolitické záměry SPD v druhé světové válce. Srovnej Frank MORAW, *Die Parole der „Einheit“ und die Sozialdemokratie. Zur parteiorganisatorischen und gesellschaftspolitischen Orientierung der SPD in der Periode der Illegalität und in der ersten Phase der Nachkriegszeit 1933–1948*. Bonn 1973.

8 *Cesta ke Květnu. Vznik lidové demokracie v Československu*. Vyd. Miloš KLIMEŠ, Petr LESJUK, Irena MALÁ a Vilém PREČAN, díl 1., sv. 1-2, Praha 1965.

9 Jaroslav NEDVĚD, *Cesta ke sloučení sociální demokracie s komunistickou stranou v roce 1948*. Praha 1968, 11 nn.

10 Srovnej s tím návrh ústředního sociálního a hospodářského plánování pro poválečné Československo jak ho v létě 1944 koncipoval Nečas. *Public Record Office*. London, CAB, s. 118/24.

11 Srovnej *Cesta ke Květnu* I/1, c.d, dokument č. 2.

12 *Cesta ke Květnu* I/1, c. d., dokument č. 2, pozn. 3.

13 Peter HEUMOS, Emigration und soziales Verhalten. Zur psychosozialen, soziokulturellen und politischen Situation tschechoslowakischer Flüchtlinge im Zweiten Weltkrieg. In: *Bildungsgeschichte, Bevölkerungsgeschichte, Gesellschaftsgeschichte in den böhmischen Ländern und in Europa*. Festschrift für Jan Havránek zum 60. Geburtstag. Hrsg. von Hans Lemberg, Karel Litsch, Richard Georg Plaschka und György Ránki. Wien-München 1988, s. 427-437.

Programově se toto sociálně demokratické zabočení doleva ocitlo po roce 1941 ve vleku symbolicky zobecněných představ o společenském řádu předem závazně spojeném s příznačnými rysy sovětské společnosti – jejich mnohotvárnost to také vždy umožňovala –, jimž by se Československo po válce mělo asi přizpůsobit; k těmto představám patřila především formulace o *národní jednotě*. Význam, jehož se jí dostalo právě v řadách sociálních demokratů, totiž nesouvisí jen s tím, že se národní jednota (se zřetelem k protinacistickému odporu a jako základ „dohody o obnově“) mohla po válce stát bez jakéhokoli nátlaku ústřední hodnotovou orientací a že spolu s ní plnil na politicko-organizační úrovni tuto funkci i princip Národní fronty, který komunisté od roku 1941 akceptovali. Spíš je od začátku zřejmé, že sociální demokraté touto formulí – snad také proto, že přečeňovali nivelizující následky války a okupace – anticipovali vysoký stupeň sociální jednoty české a slovenské poválečné společnosti. Přinejmenším se to týkalo dalekosáhlého sociálního a ideologického sjednocení dělnické třídy, pro jejíž politickou organizaci navrhoval dokonce tak tradičně orientovaný sociální demokrat jako Němec už v roce 1941 založení „velké socialistické konstruktivní strany“.¹⁴

V roce 1941 započatá a pak stále trvající diskuse o jednotné socialistické straně, kterou by po válce vytvořili sociální demokraté a komunisté (popřípadě za spoluúčasti národních socialistů), byla podrobně vyličeena jinde.¹⁵ Nakonec založily v únoru 1944 londýnské exilové reprezentace sociální demokracie, národních socialistů a KSČ takzvaný socialistický blok, který měl až do konce války a v „přechodném“ poválečném období představovat – dosti neurčitým způsobem formulovanou – akční jednotu těchto tří stran.¹⁶ Od tohoto socialistického bloku zajisté nevedla přímá cesta k nucenému sloučení sociální demokracie s KSČ v červnu 1948; přijetím jeho programových základů však sociální demokraté už před rokem 1948 akceptovali přebudování společnosti v organizačně politickou strukturu poddanství, z níž už, jak se mělo ukázat, nebylo úniku.¹⁷

Rudolf Bechyně, vedle Antonína Hampla nejvýznamnější osobnost Československé sociálně demokratické dělnické strany v meziválečném období, patřil k hlavním mluvčím v československé exilové diskusi o vztahu k Sovětskému svazu a o problému jednotné socialistické strany. Je asi nesporné, že víc než kdokoli jiný prosazoval co nejrozsáhlejší přimknutí Československa k Sovětskému svazu a jeho přizpůsobení se velkému spojenci a že se naléhavěji než všichni jeho soudruzi zasazoval za sloučení sociální demokracie s KSČ. Příslušná literatura se vesměs snaží oceňovat Bechyněho jako levého sektáře a nerealistického popletu a podle toho pak kvalifikovat jeho výroky k diskutovaným otázkám jako zmatené.¹⁸ Správné je bezpochyby to, že Bechyně dokázal svým provokativním způsobem jednoho dne prohlásit, že se Československo nesmí stát ani „pruskou provincií“, ani „ruskou gubernií“¹⁹ a nazítří vysvětlit užaslému Janu

14 Jaroslav NEDVĚD, *Cesta ke sloučení*, c. d., s. 14.

15 Tamtéž.

16 *Cesta ke Květnu I/1*, c. d., dok. č. 8 a 9.

17 Peter HEUMOS, Die Sozialdemokratie in Ostmitteleuropa 1945–1948. Zum gesellschaftlichen Potential des demokratischen Sozialismus in Polen, der Tschechoslowakei und Ungarn. In: *Sowjetisches Modell und nationale Prägung*. Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg. Hrsg. im Auftrag der Fachkommission Zeitgeschichte im J.-G.-Herder-Forschungsrat von Hans Lemberg. Marburg 1991, s. 51–70.

18 Zpravidla se hodnocení opírají o výroky E. Beneše, J. Stránského aj., kteří se dostali v londýnském exilu s Bechyněm do konfliktu.

19 Jaroslav NEDVĚD, *Cesta ke sloučení*, c. d., pozn. 21.

Masarykovi, že se Československo musí po válce svou vnitřní politickou strukturou přizpůsobit Sovětskému vzoru.²⁰ Okolnost, že Bechyně ztratil po roce 1941 a po svém odvolání z funkce předsedy Státní rady politický vliv, nelze interpretovat jako následek jeho čím dál nevypočitatelnějšího chování. Bylo spíš důsledkem toho, že ostře kritizoval československou exilovou vládu, která jej – jak situace vypadala – prostě musela odsunout stranou. Jako jediný politik československého exilu Bechyně už v roce 1942 naléhavě varoval, aby se německá otázka v Československu neřešila „barbarskými metodami“ nacionálního socialismu,²¹ a v následujících letech nepropásl jedinou příležitost, aby nejostřejší formou veřejně nepronáročoval četné korupční aféry, do nichž se zaplékala československá exilová vláda a které Beneš uměl šikovně utulávat.²²

Ostatně není důvod Bechyněho exotizovat. Jestliže – máme-li uvést několik málo příkladů – se Bechyně v letech 1941 a 1942 několikrát vyslovoval²³ pro „státní sloučení“ Československa se Sovětským svazem, pro konfederaci obou států, a dokonce pro „připojení“ Československa k Sovětskému Rusku, pak vyjádřil jen velmi naléhavou formou onu přizpůsobovací strategii, která byla od roku 1941 čím dál tím zřetelnějším charakteristickým rysem československé exilové politiky, a sociálních demokratů zvláště. Když na jaře 1943 vešlo v Londýně ve známost, že Sověti zavraždili Ericha a Altera, dva funkcionáře Všeobecného židovského spolku v Polsku, celá vedoucí garda československých sociálních demokratů odmítla připojit se k protestní kampani, kterou zorganizovala exilová Polská socialistická strana, a provozovala veřejnou apologetiku Sovětského svazu.²⁴ Při jednáních o vládním programu Národní fronty, která vedl Beneš v březnu 1945 v Moskvě, byly původní sociálně demokratické pozice v exilu už tak rozbředlé, že strana upustila od úmyslu předložit vlastní program a spokojila se s podporou komunistického návrhu.²⁵ Beneš nakonec – jako samozvaný advokát sociálně demokratické politiky – přispěl pohoťově k tomu, že si Moskva nemusela lámat hlavu se sociálně demokratickými baštami v Československu; už v srpnu 1941 pokládal prezident za nutné dát Fierlingerovým prostřednictvím sovětskému vedení najevo své přesvědčení o „nutnosti jednotné dělnické strany“ v Československu.²⁶ Příkladů tohoto druhu by bylo možné citovat celou řadu.

Šok z Mnichova zřejmě od základů ořásl i sociálně demokratickou stranou. V hlubší politické krizi let 1938-39 se Sovětský svaz mohl zdát sociálně demokratické straně nikoli zcela bezdůvodně potenciálním mocenskopolitickým faktorem v zápase o obnovu státní a národní nezávislosti Československa. Za strategii sblížení s Moskvou se mohly skrývat úvahy, které sázely na to, že po opadnutí vlny očekávaného sociálního a politického převratu po válce a po konsolidaci zahraničněpolitické situace Československa bude možné poněmhu vymanit stranu i stát z komunistického, popřípadě sovětského vlivu. Skutečně – ať už bylo chování československých sociálních demokratů

20 - Tamtéž.

21 Rudolf BECHYNĚ, *Pero mi zůstalo 1938-1945*. Praha 1948, s. 209.

22 Public Record Office, London. Cabinet Papers 118/24, *Summary of a speech by Mr. Bechyně at a Czechoslovak political meeting, held in London - Kingsway Hall, Holborn, 19th January 1945*.

23 Detlef Brandes, *Großbritannien und seine europäischen Alliierten 1939-1943*. Die Regierung Polens, der Tschechoslowakei und Jugoslawiens im Londoner Exil vom Kriegsausbruch bis zur Konferenz in Teheran. München 1988, s. 172, 241, 283 (pozn. 59), 446 (pozn. 16), 509.

24 Zdeněk KONČELÍK, *Československá sociální demokracie v mezinárodním socialistickém hnutí 1945-1948*. In: *K dějinám Československé sociální demokracie*. Praha 1968, s. 258-317, zde 276 nn.

25 Pavla VOŠAHLÍKOVÁ, *Československá sociální demokracie a Národní fronta*. Praha 1985, s. 41.

26 Jaroslav NEDVĚD, *Cesta ke sloučení*, c.d., s. 15.

ve světle pozdějšího vývoje oprávněné nebo ne – nemělo by právě toto být jediným hodnotícím kritériem. Chybnost jejich kalkulace však zajisté spočívala už v úvaze, že je možné přizpůsobovat se Moskvě v letech 1941–1945 až po změny strukturálního charakteru a přitom si zachovat schopnost autonomního rozhodování, které by pak v daném okamžiku umožnilo zvrátit tento proces. Dějiny Československé sociální demokracie ukazují, že takovéto přizpůsobení – jak bylo shora naznačeno – bylo příliš dalekosáhlé, než aby mohlo ještě otevřít prostor k jednání o alternativních orientacích. Těch bylo zapotřebí dávno před únorem 1948, který vyústil ve zničení strany.

Dopis Stalinovi

V Londýně 9. ledna 1945.

Pane maršále.

Sovětská spisovatelé vypravují, že dopříváte sluchu občanům, kteří se domnívají, že Vám mají co říci. Jsa tím povzbuzen, odhodlal jsem se napsati Vám tento list. Je mi dosti trapné, že v něm – jakož i v připojeném memorandu – musím hovořit také o sobě. Ale to se nedalo zařídit jinak, neboť to vyplývá z povahy věci.

Pustil jsem se do boje s československou vládou v Londýně. Příčiny jsou neosobní, jsou ryze politické a věčné. Po mnohém váhání jsem dospěl k přesvědčení, že čs. vláda v Londýně je na škodu československému lidu a státu; proto činím pokus, odstranit ji ještě v emigraci. Nacházím se v opozici proti režimu, který se opírá o uznání všech velmocenských vlád a má v rukách všechny prostředky moci, propagandy a prestiže. Já naproti tomu jsem začal zápas sám – nebo téměř sám – spoléhaje pouze na svou pravdu. A tu mám živý zájem, aby motivy a cíle mého úsilí nebyly falšovány. Jde mi zvláště o to, aby žádná pomluva nebo intrika nezkrucovala můj poměr k SSSR. Proto se obracím k Vám. Nežádám, abyste zasahoval do vnitřních našich záležitostí. Nežádám to od žádné spojenecké vlády. Prosím jen, abyste přijal tyto moje informace.

Napsal jsem připojené vyznání o tom, jaký byl a je můj poměr k SSSR a v jakém směru bych pokračoval, kdyby můj zápas v Londýně měl úspěch nebo kdyby mi náš lid doma svěřil některou z důležitých funkcí veřejných.

Prosím Vás, pane maršále, abyste přijal projev opravdové úcty, Váš

Rudolf Bechyně

v. r.

Memorandum

Poměr k SSSR

Československá republika bude sousedit se Sovětským svazem. Sovětská vláda vyhlásila a provádí zásadu nevmešování do vnitřních záležitostí jiných států. Tento princip vtělen byl také do Sovětsko-československé smlouvy ze dne 12. prosince 1943. Nicméně je jisto, že vliv sovětské velmoci na národní naše osudy bude silný a trvalý. Nyní, v měsíci lednu, kvetou ještě na londýnských zahrádkách růže, protože na ně působí Golský proud. Nedotýká se žádné z nich, nezasahuje přímo „do vnitřních poměrů“ zahrad, ale tvoří obecnou atmosféru, a to má svoje účinky. Myslím, že taková je a bude situace Československé republiky. Mohutný hlas slovanské vzájemnosti, který k nám mluví z Moskvy, vliv sovětských ideí a sovětského příkladu, logika společné hranice, a zvláště: krev sovětské mládeže, prolitá v děsném boji také za naši československou svobodu – to vše nemůže zůstat bez hlubokých účinků na ducha národa. Jsou to ostatně již starší vlivy. Máme v dobrých českých a slovenských překladech celou významnější ruskou a ukrajinskou literaturu. Jména klasiků, jako je Dostojevský, Tolstoj, Puškin, Gogol, Ševčenko, Turgeněv, Gončarov a mnozí jiní až po Čechova, Gorkého a dále ke spisovatelům a dramatikům sovětským, jsou u nás známa a běžná. Naše přátelství k slovanskému Východu má tradiční duchovní kořeny.

Ostatně jsem se dobral k přesvědčení, že **absolutní** svrchovanost malého národa a státu náleží do říše konvenčních fikcí. Zažil jsem to dosyta v těch dvaceti letech naší státní svrchovanosti. Pravda, rozhodovali jsme svrchovaně o velkém oboru svého života. Je však také pravda, že k nám zasahovaly mocné vlivy zahraničních vlád, kartelů atd., a to přímo i nepřímo. Zažil jsem jako člen několika vlád diplomatické zásahy do našich věcí, a stalo se nejménou, že jsme museli obětovat svoje spravedlivé zájmy zájmům mocnějších států. Svrchovanost malého národa a státu je věc velmi relativní. V případě ČSR a SSSR běží o to, aby přirozené vlivy velikého, mocného státního svazu spočínuly na basi upřímného vzájemného přátelství, aby to přátelství kořenilo v nejširších lidových vrstvách a aby bylo věrné až na smrt. Nechci jen smlouvu. Chci vzájemnou lásku, která všechno oživuje a všechno dává, aniž by požadovala víc, než sama poskytuje.

Nemyslím, že takovýto vzájemný poměr mezi námi vznikne automaticky. V našich zámožnějších vrstvách odehrává se nyní dvou duší spor. Doma všichni vědí, že bez vítězství Rudé armády nebude české a slovenské svobody a že bez něj zůstaneme snad již navždy v rukou vraha. Proto doma všichni nezkorumpovaní touží, aby Rudá armáda zvítězila co nejdříve. Zároveň se však zámožnější vrstvy bojí bolševismu. A tu by se mohlo státi, že by po rozdrčení německé vojenské moci tyto vrstvy začaly působit směrem, který by byl na škodu přátelskému svazku mezi ČSR a SSSR. Od samého počátku musí žádoucí poměr upřímného přátelství zakládati a pěstovati mužové, kteří se neotáčí po větru jako ta korouhvička na báni. Všecek ten hamižný konjunkturální oportunistismus by otrávil naše vzájemné vztahy. Tvrdím, že právě tímto oportunistem je prolezlý náš vládní režim v Londýně. To jest také jedna z příčin, proč proti němu zápasím. Do čela a ke kormidlu se musí dostat mužové, kteří mluví tak, jak myslí; a jednají tak, jak mluví. Jejichž politický i osobní charakter je československému lidu jasný. Kteří nelžou ani Sovětskému svazu, ani Velké Británii a Spojeným státům. V Londýně působí českoslovenští politikové, kteří včera osnovali s Pilsudčíky federaci jakožto „hráz proti expansivním plánům bolševismu“, a dnes jsou červení jako vypečená martinská husa. A kteří zítřa, umožní-li to situace a bude-li to hověti jejich osobním ambicím, nabídnou

se za vůdce protisovětské reakce. Kdo se v politice otočil jednou, otočí se po druhé a po třetí. V celém svém životě ze všeho nejvíce jsem nenáviděl faleš. Jedno z českých přísloví zní: S poctivostí nejdál dojdeš.

Jsem-li dobře zpraven, pak značné části bývalého sociálně demokratického hnutí, ač znásilněny a dočasně umlčeny, doma ve vlasti stále žijí a hodlají hráti v příštím československém státě aktivní úlohu. Šedesátiletá tradice dělnického hnutí českého nemohla jen tak vymizet, neboť nejsme Němci. Spoléhám, že v podzemí se vytvořili noví vůdcové, kteří vystoupí na veřejnost, až přijde čas. Nicméně nesmím odmítnouti myšlenku, že také někteří ze starých vůdců budou povoláni, aby mladým pomohli při novém budování. Co mne se týče, o žádnou funkci se neucházím, ale také žádnou neodmítám. Jest možné, že moji stoupenci budou mé součinnosti potřebovat. Pro tento případ zde stručně vypisuji, jaký byl a je můj poměr k Sovětskému svazu a v jakém směru bych chtěl působit. Od vzniku ČSR až do vstupu SSSR do Společnosti národů stál jsem doma v čele boje proti československé sekci Třetí Internacionály. Velkou revoluci ruskou pokládal jsem za produkt ruských dějin, ruské situace, ruského revolučního myšlení a ruských lidí; a nevěřil jsem, že může býti kdekoli mechanicky opakována. Byl jsem přesvědčen, že revoluční metoda, která velikou carskou zemi obrodila a spasila, mohla by naši malou zemi uvrhnouti do zkázy. Po válce 1918 ovládal veliké masy čs. lidu strach přímo živočišný, že by byla ztracena národní a státní svoboda sotva nabytá, kdyby se čs. dělnická třída odhodlala ke své vlastní třídní revoluci. Také já jsem sdílel tento strach. Toto přesvědčení mohlo býti nesprávné, bylo však poctivé. Proto jsem šel za vůdcem národní revoluce T. G. Masarykem a proto jsem se po státním převratě z r. 1918 dostal do boje s domácím bolševismem.

Problematika našeho nového státu byla složitá a nesnadná. Nemohli jsme se jakožto stát ustavit bez blahovůle a pomoci západního světa, který stál na vrcholu své politické a vojenské moci, zatím co Rusko upadlo do občanské války a fakticky bylo vyloučeno ze součinnosti při tvoření poválečné Evropy. Veliká většina československého národa přijímala západnické politické idee a vzory, na prvním místě parlamentární způsob vlády. Potřebovali jsme blahovůli a pomoc Západu i po stanovení svých státních hranic. Nemluvím ani o pomoci hmotné (potraviny, suroviny, kredity atd.). Neměli jsme své diplomacie (a nemáme ji do dnes, nehledě k několika vzácným výjimkám), neobešli jsme se bez pomoci diplomatů západních mocí, především Francie. Neměli jsme důstojníků s vyšším odborným vzděláním a neobešli jsme se bez pomoci francouzského generálního štábu – tak se nám to alespoň tehdy jevilo. Zdálo se nám, že prostá naše státní existence závisí na vítězných velmocech Západu.

Doma, uvnitř naší země, trvaly staré, nebezpečné konflikty historického původu. Byly tu především 3 miliony Němců, kteří se hned po převratu od republiky theoreticky odtrhli (viz Ronnerovu a Bauerovu provisorní ústavu Rakouské republiky – která nám vzala více území než později Hitler za mnichovské krize, jenom že to zůstalo na papíře, protože tehdy neměli Pangermáni potřebné kanony, tanky, letadla a divise). Náš společný státní život počínal tím, že Němci ustavili v Liberci vzdorovládu, přešli do mírného povstání a hned na to do parlamentární obstrukce. Další historický konflikt existoval mezi pokrokovým lidem českým a římsko-katolickou církví; v prvních dobách republiky hrál tento konflikt s hlediska státní a národní soudržnosti nebezpečnou, destruktivní

roli. Měli jsme těžký problém separace měst a průmyslu na jedné, vesnice a zemědělství na druhé straně. Rozpor mezi oběma skupinami byl hluboký, zápasy neobyčejně těžké a vášnivé. Bylo to do značné míry dědictví z rakouské monarchie. K těmto problémům přistoupil nový: Problém organického srůstu našich východních zemí se zeměmi historickými. Po několika měsících samostatného státu vypadala naše situace takto:

Celé poněmčile pohraničí za vedení německých nacionálů (i socialistických) odmítlo uznat německou válečnou porážku a organisovalo proti mladému, slabému státu napřed vzpuru, potom obstrukci;

politický katolicismus z historických zemí přešel do ostré oposice, kdežto na Slovensku počal organisovati odpor za vedení maďarských kněží a dokonce zrádců, stojících ve službách ciziny, viz roli Jehliczky a Tuky;

mezi zemědělskou vesnicí a průmyslovým městem vzplanul vášnivý zápas;

část dělnické třídy přijala s ruskými revolučními idejemi také ruskou revoluční taktiku, která za tehdejší domácí i evropské situace nemohla mít úspěch.

Tehdy jsem se ustálil v přesvědčení, že státní a národní svoboda československá by ztroskotala hned na počátku, kdyby celá pracující třída odepřela součinnost při aktivním budování nového státního života. Proto jsem vedl část socialistického tábora do koaliční spolupráce se sedláky a městskou buržoasií, nedbaje obvinění, že jsem zaprodanec buržoasie. S celou vášní svého přesvědčeného, byť i málo zkušeného mládí jsem se postavil proti učení a politice Třetí Internacionály na naší domácí půdě. Vědomě jsem na sebe vzal v dělnictvu nepopulární posici nesmiřitelného odpůrce bolševismu. Moje postavení bylo nesnadné. Stal jsem se po odchodu Vlastimila Tusara do diplomatické služby a zvláště po jeho smrti politickým vůdcem sociální demokracie, byl jsem členem několika koaličních vlád a opětovným místopředsedou kabinetu; musel jsem pečovati o udržení parlamentní majority a dělnost vládní koalice, což předpokládalo neustálý zápas s komunistickou oposicí.

Z této své minulé činnosti ničeho ani nezapírám, ani nebarvím na růžovo. Jsem československý politik, nade všechno ve světě miluji svůj lid a svou zemi, a vše, co dělám, je zaměřeno k svobodě a štěstí toho lidu, který obstál v tolika historických zkouškách. Stáří a nemoc nezlomily mého optimismu. Věřím v pokrok, věřím v lidskou a národní svobodu svého lidu – zvláště teď, kdy Prozřetelnost rozhodla, abychom se stali přímými sousedy veliké slovanské říše, která stojí o naše přátelství přes to, že jsme malí, slabí a ohrožovaní mocným nepřítelem, z jehož geografického sevření nemůžeme uniknout.

Můj dlouholetý zápas s komunisty představuje však jenom řešení naší domácí vnitropolitické situace. *Tento zápas mi nebránil v rozhodně kladném, přátelském stanovisku k ruské revoluci a k Sovětskému svazu.*

Od počátku jsem si uvědomil, že porážka ruské revoluce ohrozila by znovu svobodu menších národů, a že také osud demokracie ve valné části Evropy byl by zpečetěn. Proto jsem v době, kdy se delegáti Sovětské vlády odebrali do Brestu Litevského k mírovému jednání s delegáty vilémovského Německa, napsal a v tisku strany uveřejnil článek „Otrhaný majestát“, v němž jsem proti útokům českého tisku reakčního hájil sovětskou vládu a právo ruského lidu na revoluci. To bylo před ukončením první světové vojny. Proto jsem na počátku r. 1919 vedl deputaci dělnických důvěrníků na pražský hrad, kdež jsem přednesl presidentu republiky žádost, aby čs. legie na Sibiřské magistrále zastavily nešťastné boje s revolucí a byly povolány domů. Proto jsem za tažení Pilsudského na Kijev veřejně psal a mluvil proti tomu výboji, proto jsem také naléhal na praž-

skou vládu, aby zachovala striktní neutralitu a zakázala zbrojnímu průmyslu čs. dodávat Pilsudskému zbraně. Vedl jsem sociální demokracii k zápasu za uznání Sovětského svazu de jure a za vytvoření přátelských styků politických, hospodářských a kulturních. Zápolil jsem s domácí reakcí ve vládě, když se postavila proti připuštění sovětských filmů do naší země. Z celého srdce jsem ve vládě i veřejně prosazoval státní garancie za kredity, potřebné k vytvoření hospodářských styků se Sovětským svazem. Když tyto snahy vedly k cíli a když se po uzavření smlouvy 1935 počalo mezi ČSR a SSSR vyvíjeti něco mnohem silnějšího než korektní poměr mezi dvěma vládami, tj.: když se mezi národy obou států počalo vyvíjeti *přátelství*, tu jsem prožíval hodiny tichého osobního štěstí. Při veškeré skromnosti mám právo hlásiti se o podíl na tomto výsledku.

A z této cesty upřímného přátelství k SSSR nikdy a ničím jsem se nedal zatlačit.

Koncem června 1939 jsem odešel do emigrace, a to ilegálně. První, co jsem udělal, bylo, že jsem napsal z Krakova dopis čs. vyslanci v Moskvě, Zd. Fierlingerovi, v němž jsem žádal, aby mi u Sovětské vlády vymohl přístup do SSSR. Chtěl jsem žít v Moskvě. Fierlinger mi odpověděl, že to není snadné, a doporučil mi, abych šel do Londýna. Pro mne i pro moji ženu to bylo velké zklamání, těšili jsme se, že budeme v Rusku skromně žít, učit se a pomáhat v boji, jehož příchod jsme tušili. Ale nedalo se nic dělat. Když došlo (v srpnu téhož roku) ke smlouvě mezi SSSR a Německem, napsal jsem si o tom pojednání, které jednou uveřejním, a jehož obsah je znám mým přátelům, v němž jsem vyznal svou víru v Rusko. O vánocích 1940 jsem byl hostem 2. čs. praporu v Anglii. Slavnostní večeri předsedal plukovník Satorie, oddaný přítel SSSR. Průčelí jídelny bylo vyzdobeno dvěma vlajkami, britskou a československou. Tehdy jsem pronesl slavnostní přípitek, v němž jsem řekl: „Všichni máme radost, že tyto dvě státní vlajky se vzájemně doplňují v družném společenství. Ale opravdu šťastní budeme teprve tehdy, až k nim přibude třetí, jednobarevná. Bylo to v době, kdy čs. vláda v Londýně už ope- rovala na šikmé ploše čs.-polské konfederace. Vojáci mi rozuměli – v síni se zvedl nadšený potlesk. Od úst k ústům letělo okřídlené slovo: Bechyně je pro Sověty. Jak řečeno, toto se přihodilo půl roku před vstoupením Sovětů do války.“

V měsíci březnu 1941 obnoveno bylo v Londýně vydávání „Nové Svobody“, kterou jsem založil v Praze r. 1923. Hned v prvním čísle londýnského vydání uveřejnil jsem článek „List Polákovi“, který obsahoval kritiku čs. vládního paktu s polskou vládou, hlásil se k Polsce demokratické a stanovil zásadu: *Nic bez Sovětského svazu, přátelství k Rusku je základ naší politiky*. Také ostatní obsah vycházel z tohoto hlediska. Ostatně „Nová Svoboda“ mluví sama za sebe, a mluví za mne. Zbývá mi jen říci, že vše, co jsem v tomto časopise napsal o poměru ČSR a SSSR, držím a neopustím.

Z Moskvy k nám nyní hovoří hlas, jemuž všichni – ať doma, ať v emigraci – výborně rozumíme. Je to hlas slovanské vzájemnosti. Moderní Moskva dala důkaz, jak rozumí svobodě národů v Sovětském svazu. Víme, že teoretikem i praktickým politikem sovětské národnostní politiky je Josef Stalin. Proto pevně věřím, že slovanská vzájemnost, hlásaná z Moskvy, nepředstavuje duchovní výzbroj k politickému ovládnutí jiných slovanských národů. Není to nástroj imperialistické expanse. Tento moderní panslavismus neohrožuje ani neslovanských národů. Naopak, duchovním sdružením všech Slovanů na myšlenkové platformě demokracie, solidarity, svobody a pokroku tvoří mohutnou politickou sílu, která bude chránit svobodu, demokracii a pokrok všech menších a slabších národů.

Jest mi nyní zmíniti se o otázce, proč jsem zvedl boj s československým vládním režimem tak říkajíc na konci války a emigrace. Především musím zdůraznit, že jsem se s tímto režimem nikdy neztotožnil a že jsem mu odporoval, jak jsem dovedl, ovšem ne na veřejném fóru. Stálé ohledy na tragickou situaci ve vlasti mi bránily vyvolati rozkol veřejně. Zabraňoval jsem jednotlivým činům špatného režimu působením zevnitř, ale bez účinku. Ostatně hlavní věcí byl boj s hitlerovskou cizovládou a je dosud. Jednota národního boje nedá se však udržeti na platformě čs. londýnské vlády. Jest zapotřebí jiného vedení. Dosavadní moje ohledy jsou překonány událostmi. Situace vyžaduje jiného postupu.

Blíží se konec války a vláda stojí před novými úkoly, jež musí být řešeny hned. Vláda Msg. Šrámka na tyto úkoly nestačí. Nemá autority, nemá potřebného kontaktu ani s domovem, ani se spojeneckými vládami, nemá programu, jak se zejména ukázalo za národního povstání na Slovensku. Tato vláda vytvořila v zahraničí aparát, který má být doma dosazen do klíčových posic v hospodářství, ve vojsku a státní policii – nemám důvěry, že tento aparát půjde doma po linii opravdu lidové politiky. To jsou důvody, proč jdu proti ní. Trvám, že nová vláda by dosáhla lepších výsledků. Co může být v cizině ještě vykonáno, musí se stát. Vláda Msg. Šrámka již není schopna práce.

Stál jsem při Sovětském svazu v minulosti. Tím spíše při něm stojím dnes, kdy si strašlivými oběťmi vybojoval postavení uznané světové velmoci a kdy představuje ustálenou sílu, konsolidovanou a úspěšnou.

Kdyby mi připadla důležitější politická úloha, staral bych se, aby nová vláda již svým složením a programem byla dostatečnou zárukou bratrské součinnosti se Sovětským svazem. Smlouva ze dne 12. prosince 1943 zůstala by základním kamenem naší politiky. Starali bychom se, aby výměna hospodářských statků a technických i kulturních služeb mezi oběma státy byla co největší a nejúčelnější. Zřídil bych v Moskvě „Úřad pro vybudování hospodářských a kulturních styků“, kdyby s tím Sovětská vláda souhlasila. Tento úřad by byl součástí čs. londýnské administrativy. Snažili bychom se docílit co nejrychleji dohody se Sovětskou vládou o tom, co z nezbytných potřeb první poválečné pomoci a obnovení hospodářství by nám mohl poskytnouti Sovětský svaz. Zbytek bychom hleděli opatřiti u západních spojenců.

Z celé síly a také z plného přesvědčení bych se snažil, aby celková československá politika nepřekážela dobrému poměru Sovětského svazu k jeho západním spojencům. Pro Evropu, pro celý svět by to bylo největší štěstí a požehnání, kdyby součinnost SSSR, Velké Británie a U.S.A. byla zachována i po válce. Hledali bychom co nejlepší poměr k novému Polsku, které by ovšem muselo míti k SSSR kladný přátelský vztah; a stejně bychom si vedli směrem k ostatním malým sousedům ČSR.

Snad ani nemusím připomínati, že změna celkové historické situace změnila můj poměr k čs. komunistům, tak jako změnila budoucí úkoly sociální demokracie. Patřím k socialistům, kteří si přejí sjednocení celé pracující třídy ke společné, konstruktivní politice na podkladě celonárodního a celostátního programu.

V Londýně, počátkem ledna 1945.

Rudolf Bechyně
49, Ormonde Court,
Upper Richmond Road,
London, S. W. 15

Záznam telefonického rozhovoru L. Brežněva s A. Dubčekem 13. 8. 1968

Jindřich Pecka

Dne 18. dubna 1994 přijal prezident republiky Václav Havel zahraniční účastníky mezinárodní konference o roce 1968, která se konala ve dnech 18.-20. dubna v Praze.¹ Při té příležitosti předal hlavní archivář Ruska prof. R.G. Pichoja českým historikům nové dokumenty z období těsně před vojenským přepadením Československa 21. srpna 1968.² Soubor obsahuje devět archivních jednotek o rozsahu 89 stran. Jsou to usnesení politického byra ÚV KSSS o situaci v ČSSR, informace pro W. Ulbrichta, telegramy sovětskému velvyslanci v Praze, instrukce pro jednání S. Červoněnka s L. Svobodou a texty určené jako vzor prohlášení pro A. Indru a V. Biřaka. Mimořádnou pozornost tisku vzbudil záznam telefonického rozhovoru L. Brežněva s A. Dubčekem z 13. 8. 1968. Protože některé agentury informovaly o tomto dokumentu pouze „z doslechu“ a značně nepřesně, považujeme za potřebné zveřejnit tento dokument v plném znění.

Závažnost tohoto rozhovoru je dána už dobou, kdy se odehrál: 10 dní po bratislavské schůzce „šesti“ a týden před intervencí. Byl součástí stupňovaného nátlaku sovětské strany na pražské vedení. Tento postup Kremlu a „varšavské pětky“ měl v průběhu Pražského jara různé formy: kolektivní i dvoustranná, oficiální i neoficiální setkání v rámci Varšavské smlouvy, dopisy a telefonické rozhovory.³ Zejména tento poslední způsob komunikace měl v totalitním systému mimořádnou důležitost jako způsob autoritativního rozhodování beze svědků a bez kontroly. Jestliže přesto byli k rozhovoru z 13. srpna přizváni svědci a byl pořízen záznam, má tento fakt sám o sobě význam pro kritické posouzení záznamu jako historického pramene.⁴

- 1 Tématem konference bylo Československo a svět 1968 ve světle nových dokumentů.
- 2 Předchozí kolekce ruských dokumentů převzala ještě vládní komise v letech 1991–1992. Viz J. Belda, Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí 1967–1970. Vznik, činnost a dosavadní výsledky, *Soudobé dějiny*, 1993, č. 1, s. 131. První informace o předání nové série dokumentů do ÚSD viz *Mladá fronta Dnes* 20.4.1994, s. 2; *Svobodné slovo*, 20.4.1994, s. 1; *Denní telegraf* 20.4.1994, s. 2; *Rudé právo* 2.5.1994, s. 14.
- 3 Dopisy L. Brežněva A. Dubčekovi publikovala J. Vondrová v *Historii a vojenství* (dále jen *HaV*), 1991, č. 1, s. 141–158.
- 4 Dokument je přepisem stenografu nebo jiného bezprostředního záznamu, který ovšem nemáme k dispozici a který byl pořízen pouze na sovětské straně. Dubčekovy paměti se však v mnoha směrech, zejména v otázce „závazků z Černé nad Tisou“, zásadně liší. Nelze proto vyloučit tendenčnost sovětského přepisu, který je právě u Dubčekových odpovědí Brežněvovi nedůsledný. Neznámý původce přepisu mohl stejně tak uplatnit vlastní hledisko stylizace, jako mohl respektovat záměry politického byra ÚV KSSS v situaci mezi Bratislavou a intervencí. Současný stav dokumentace však v této souvislosti nedovoluje víc než hypotetické úvahy. Bezpečně můžeme říci jen to, že se v tomto případě jedná o xerokopii stro-

Když se později A. Dubček zamýšlel nad tímto telefonátem, napsal: „Pociťoval som akúsi formálnosť tohoto rozhovoru, možno chcel iba znervózniť, aby mohol povedať, že sa nič nerobí. Nemohol som postrehnúť, čo sleduje, lebo ani pri stretnutiach sa z ich strany nevidela priama a otvorená reč, ako by sa to dalo očakávať od spojeneckej krajiny. Neraz sa to skrývalo v inotajoch – jedno hovoria, iné myslia a iné sa koná...“⁵

L. Brežněv telefonoval v srpnu do Prahy dvakrát (9. a 13. 8.) a vzápětí (16. 8.) poslal A. Dubčekovi osobní dopis. Pro všechny tři případy je charakteristický tlak sovětské strany na plnění „závazků z Černé nad Tisou“.⁶ A. Dubček se sice několikrát, naposledy ve svých pamětech,⁷ odvolával na to, že československá strana žádá závazky v Černé nad Tisou nepřijala, ale zavedení způsob komunikace, v němž „hlavní kritérium vztahu k Sovetskému svazu“ byla „iba slepá a bezpodmienečná poslušnosť“⁸, byl takový, že závěry vyslovené sovětským vedením se považovaly automaticky za všeobecně závazné. Z právního hlediska je možné takový stav chápat jako vynucený, ale fakticky existoval a působil. Českoslovenští představitelé mu nemohli vzdorovat. Mohli jen v omezeném prostoru, který jim zbýval, manévrovat a získávat čas. Nic víc. A. Dubček to v rozhovoru s dr. F. Cigánkem v roce 1991 řekl zcela lapidárně: „Měl jsem jedinou šanci. Dovést všechno do sjezdu. Oni to ale dobře věděli.“⁹ Proto Moskva několikrát bezprostředně po Černé a Bratislavě československému vedení zopakovala své požadavky a prezentovala je jako přijaté závazky. Naposledy tak učinilo politické byro ÚV KSSS v dopise předsednictvu ÚV KSČ ze 17. srpna 1968, podle něhož československé vedení slíbilo, že podnikne „v nejbližší době“ tyto kroky:

- „– ovládne hromadné sdělovací prostředky;
- zastaví v tisku, rozhlase a televizi protisocialistická a protisovětská vystoupení;
- zmaří činnost různých klubů, skupin i organizací, které stojí na protisocialistických pozicích;

jopisu A4, který má 18 stran a je psán rusky. Dokument není opatřen žádnými kancelářskými poznámkami, jen pod nadpisem je znát slabý obrys nečitelného razítka podlouhlého tvaru. Při horním pravém okraji je umístěno razítko (včetně podpisu) Zvláštní komise pro archiv prezidenta Ruské federace, která dokument 13. 4. 1994 odtajnila. Údaje o tom, kdo zápis pořídil nebo kdo zodpovídá za správnost, chybějí. Text je psán v přímé řeči. V originále je za jménem mluvčího tečka, kterou v přetisku nahrazují dvojtečkou. Na čtyřech místech (v orig. s. 5, 6, 7, 11) se původce přepisu uchyluje pouze ke stručnému shrnutí Dubčekova hovorů. Tato místa kladu pro odlišení do kulatých závorech, jak bývá obvyklé u literárních textů. Rozhovor byl veden v ruštině a má tedy odlišnou dikci od českého nebo slovenského jazyka. To je třeba mít při jeho interpretaci na paměti. Pokud jde o české znění, považují za svou povinnost poděkovat dr. M. Klímovi za to, že přečhlédl můj překlad po jazykové stránce.

5 Osobní dopis A. Dubčeka O. Jarošovi z prosince 1975. – Soukromý archiv Oldřicha Jaroše, jemuž tímto děkuji za poskytnuté informace.

6 Podrobněji o tom viz *Československo roku 1968*, díl I, Praha 1993, s. 137.

7 *Naděje umírá poslední*. Vlastní životopis Alexandra Dubčeka. Praha 1993, s. 182. Zde doslova čteme: „Uskutěčnilo se to na schůzce 'pětky' v Moskvě 18. srpna 1968... Tam Brežněv prohlásil, že v Černé nad Tisou 'bylo dohodnuto', že KSČ znovu zavede cenzuru a postaví mimo zákon Klub angažovaných nestraníků (KAN) a Asociaci bývalých politických vězňů (K-231). Brežněv dále řekl, že se 'dohodlo' i odvolání člena předsednictva Františka Kriegla, tajemníka ústředního výboru Čestmíra Císaře a ředitele Československé televize Jiřího Pelikána, a dodal, že tato 'dohoda' byla základem bratislavské schůzky. Všechno to byla, samozřejmě, ovidiánní lež. Sověti s těmito požadavky přišli, ale my jsme je rozhodně odmítli a jedinou dohodou, kterou jsme v Černé nad Tisou dosáhli, bylo, že půjdeme do Bratislavy. Nic víc.“

8 Cit. dopis A. Dubčeka O. Jarošovi.

9 Podle sdělení dr. F. Cigánka, tehdejšího ředitele Archivu FS ČSFR. K podobné úvaze dospěl v roce 1988 také M. Hübl, když napsal: „Dubček musel lavírovat, možná ne vždy nejšťastněji, ale jeho snahou bylo dotáhnout věci ke sjezdu, kde se dalo předpokládat, že dojde k vytvoření politicky mnohem homogennějšího vrcholného orgánu... A za tím šel jako buldok. Dotáhl jeho přípravy až do 20. srpna... A v tom momentě přišla, musela přijít intervence.“ M. HÜBL, *Cesta k moci*. Praha 1990, s. 31.

- podnikne opatření, aby nebyla připuštěna činnost sociálně demokratické strany;
- uskuteční jiná patřičná opatření včetně kroků k upevnění vedoucích orgánů v zájmu zajištění vedoucí úlohy strany, upevnění pozic socialismu v Československu.¹⁰

Byly to vlastně požadavky, které s různou intenzitou a různými akcenty provázely všechna jednání s představiteli Varšavské smlouvy od březnové porady v Drážďanech až po tak zvaný moskevský protokol z 26. srpna 1968. V citovaných telefonátech a osobním dopise L. Brežněva jsou zastoupeny takto:

Telefonát 9. 8.	Telefonát 13. 8.	Dopis 16. 8.
Ovládnout sdělovací prostředky.	Ovládnout sdělovací prostředky.	Ovládnout sdělovací prostředky.
Opřít se o „zdravé síly“.	Provést kádrové změny.	Odsoudit útoky proti signatářům dopisu ze závodu Praga
Provést kádrové změny.	Rozdělit MV a StB.	Rozdělit MV a StB.
Rozdělit MV a StB.	Opřít se o „zdravé síly“.	Provést kádrové změny.
Odsoudit útoky proti signatářům dopisu ze závodu Praga. ¹¹		

Telefonický rozhovor z 13. srpna trval podle zápisu jednu hodinu a 20 minut¹² a měl dramatický průběh. Dosavadní pozornost tisku se soustředila zvláště na dva momenty: 1. na Dubčekovo prohlášení, že nelpí na své funkci a že nejbližší zasedání zvolí jiného prvního tajemníka;¹³ 2. na vzrušenou odpověď na nekonečné Brežněvovy výtky, ať si tedy sovětské politbyro přijme „všechna opatření, která uzná za správné“.¹⁴ Zejména tato druhá Dubčekova replika se stala zdrojem nedorozumění a bývá někdy interpretována, jako by A. Dubček projevil souhlas s intervencí. A. Dubček si později sám uvědomil, že by se mohla tato záležitost různě vykládat, a proto v prosinci 1975 napsal bývalému pracovníku svého sekretariátu a příteli O. Jarošovi dopis, v kterém píše:

„Píšem Ti hlavne preto, že som v tomto telefonáte (priznávam sa, že vplyvom predchádzajúcich znervózňovaní a nezmyselných nátlakov) Brežněvovi povedal: „... teda robte čo chcete u seba (togda delajte, čo chcete u sebja). Ale *ihned* (podtrhl A. D.), vzápätí za týmto slovom som sa ospravedlnil: 'prepáčte mi' (izviňajus), a tým som svoje slovo vzal späť... Ospravedlnenie som vzápätí urobil práve pre onen 'prehrešok', že som vyriekol to slovo 'u seba'. Tak som dal znať, že odvolávam tento svoj výrok.“¹⁵

Pokusy interpretovat tento výrok jako souhlas A. Dubčeka s vojenským zásahem vyvrací i sám zápis tohoto rozhovoru. Když se L. Brežněv přímo zeptal, jak si představuje řešení, které by mělo politbyro KSSS přijmout, A. Dubček odpověděl: „Všechny otázky můžeme řešit svými silami. Ale jestli myslíte, že je nutné přijmout opatření, prosím, přijměte je.“¹⁶

10 ÚSD, Sb. KV ČSFR, D II 26.

11 ÚSD, Sb. KV ČSFR, Z/S 8; Z/S RD II/3; SÚA, ÚV KSČ, f. 07/15, č. 822. Srov. J. Vondrová, *HaV*, 1991, č. 1, s. 155-158.

12 V. K. Volkov uvádí délku rozhovoru o pět minut kratší, ale upozorňuje na jednu pozoruhodnou okolnost: že se totiž Brežněvův telefonát z 13. srpna uskutečnil z podnětu tzv. zdravých sil. – Viz jeho příspěvek na mezinárodní konferenci v Praze 18.-20. 4. 1994 (Instinkt sebezáchovy, rkp., s. 32).

13 Ruský záznam telefonátu, s. 12 a 13.

14 Tamtéž, s. 8, 12, 13. Srov. V. Musatov, Poznámky o srpnu 1968, *Rudé právo*, 28.4.1993, s. 8.

15 Cit. dopis A. Dubčeka O. Jarošovi.

16 Ruský záznam telefonátu, s. 13.

Závažnost tohoto dokumentu však spočívá v něčem jiném. Při pozorném čtení celého textu zjistíme, že poměrně lehce přešel L. Brežněv až dosud nejostřejší diskutovanou otázkou sdělovacích prostředků, ale neustále se vracel ke kádrovým změnám, zvláště k osobnosti F. Kriegl. Šlo mu zcela nepochybně o to, aby dosáhl změny poměru sil v předsednictvu ÚV KSČ ve prospěch svých stoupenců, kteří by v rozhodném okamžiku prosadili sovětské řešení narůstající krize. Zdá se ovšem, že srpnové telefonáty a dopisy měly posloužit i k tomu, aby L. Brežněv mohl nakonec prohlásit: Vyčerpali jsme všechny politické prostředky, zbývá už jen vojenský zásah.¹⁷

[...] ¹⁸

ROZHOVOR S[OUDRUHA] L. I. BREŽNĚVA SE S[OUDRUHEM] A. S. DUBČEKEM¹⁹

13. srpna 1968

Začátek rozhovoru 17.35,
konec rozhovoru 18.55

BREŽNĚV: Alexandře Stěpanoviči, potřeboval jsem s tebou dnes nutně mluvit. Volal jsem časně ráno, přes den, ale tys byl celou tu dobu v Karlových Varech, pak jsi volal mě, ale já jsem právě šel pohovořit se soudruhy a nyní jsem se vrátil. Řekli mi, že u vás probíhá předsednictvo²⁰ mimořádného sjezdu a také o federálním uspořádání země. Nezdržuji tě příliš tímto rozhovorem?

DUBČEK: Ne, prosím, soudruzi mi už řekli, že jste chtěl se mnou mluvit. Právě jsem se vrátil z Karlových Varů. Setkali jsme se se soudruhem Ulbrichem.²¹

BREŽNĚV: Jak proběhlo toto setkání?

DUBČEK: Myslím, že proběhlo dobře. Soudruh Ulbricht a soudruzi, kteří ho provázeli, dnes odcestovali do NDR. Právě jsem je vyprovodil.

BREŽNĚV: Máme málo času, proto dovol, abych přešel přímo k věci. Znovu se na tebe obracím – mám obavu, že prostředky masové propagandy nesprávně vysvětlují na-

17 ÚSD, Sb. KV ČSFR, D II 21, 18.8.1968. – Svědčí o tom i tato pasáž z cit. dopisu O. Jarošovi, kde A. Dubček píše: „Vieš, práve v tejto súvislosti s telefonátom Brežněva ma napadá určitá možná súvislosť s tým, že som, ako vieš, dal práve Kolderovi a Indrovi úkol predložiť návrh *ďalších opatrení* (podtrhl A. D.) po Čiernej nad Tisou a Bratislave, ale nepredložili nič... Keď mali rovné informácie, tak potom prečo Sovietom „uniklo“, že práve ich stúpenci... boli týmto poverení. To by potom nasvedčovalo tomu, že sa tu už niečo iné pripravovalo frakčne. Dnes nemusíme hádať čo...“

18 Razítko s datem odtajnění: 13.4.1994.

19 Rozhovoru byl v Praze přítomen J. Smrkovský. A. Dubček se o tom zmiňuje v cit. dopise O. Jarošovi: „Nik nechcel vtedy z predsedníctva so mnú ísť k telefónu. Najmä rázne to odmietol Černík, ktorého som o to požiadal. Potom sa prihlásil J. Smrkovský a šiel mi k telefónu asistovať.“

20 Předsednictvo ÚV KSČ tehdy jednalo o přípravě mimořádného sjezdu a také o federálním uspořádání země.

21 Jednání obou delegací se konalo ve dnech 12.–13. srpna v Karlových Varech. Zúčastnili se ho W. Ulbricht, W. Stoph a E. Honecker; A. Dubček, O. Černík a J. Smrkovský. Těsně před touto schůzkou (10.8.) dal A. Gromyko pokyn sovětskému velvyslanci v Berlíně, aby navštívil W. Ulbrichta a seznámil ho se zprávou S. Červonenka o vývoji v Československu a s obsahem telefonátu L. Brežněva s A. Dubčkem z předchozího dne. Zároveň měl W. Ulbrichtovi sdělit, že L. Brežněv očekává, že německá delegace při jednání s československým vedením obrátí hlavní pozornost k plnění dohod z Černé nad Tisou. – ÚSD, Sb. KV ČSFR Z/S, RD II P 94/82. Vlastní jednání v Karlových Varech charakterizoval A. Dubček slovy: „Musel jsem uvítat, že jsme se sešli a mluvili spolu, i když jsme se neshodli. Byla to relativně bezbolestná cesta ke zmírnění napětí. Mám na to setkání jen mlhavou vzpomínku, ale pamatují si, že na tiskové konferenci Ulbricht velmi pobavil novináře, když prohlásil, že v NDR není cenzura.“ – *Nadje umírá poslední*, c.d., s. 183.

še porady z Čierné nad Tisou a Bratislavy. Snaží se útočit na zdravé síly, hlásají anti-sověťismus a antisocialistické ideje. Přitom nejde o ojedinělá vystoupení, ale o organizovanou kampaň, a soudě podle obsahu materiálů, tyto tiskové orgány vystupují jako hlásná trouba pravicových antisocialistických sil. Na politbyru jsme si vyměnili názory a došli jednomyslně k závěru, že existují všechny důvody pro to, abychom hodnotili vytvářející se situaci jako porušení dohody dosažené v Čierné nad Tisou. Mám na mysli dohodu, kterou jsme uzavřeli mezi čtyřma očima; mám na mysli dohodu ze setkání našich „čtyřek“; mám na mysli dohodu mezi naším politbyrem a předsednictvem vaší strany.²²

DUBČEK: Už jsem vám řekl, jaká opatření přijímáme, abychom skoncovali s anti-sovětskými a antisocialistickými vystoupeními prostředků masové propagandy. Už jsem vám řekl, jaká opatření přijímáme a v jakém pořadí je budeme provádět. Ale také jsem vám tehdy řekl, že to nelze provést v jednom dni. Potřebujeme k tomu čas. Nemůžeme během dvou tří dnů zavést pořádek v práci orgánů masové informace.

BREŽŇEV: Je to tak, Sašo, i my jsme vás tehdy upozorňovali, že pravičáci neustoupí ze svých pozic a že to samozřejmě nelze provést během dvou tří dnů. Ale uběhlo už mnohem více času než dva tři dni a úspěch vaší práce závisí na tom, jak rozhodná opatření přijmete pro zavedení pořádku v orgánech masové informace. Konečně, jestli vedení KSČ a vláda budou dále pokračovat v politice nevměšování v této věci, pak tyto procesy budou pokračovat a nebude možné je zastavit politikou nevměšování. Zde jsou nutná konkrétní opatření. Vždyť jsme se konkrétně dohodli, pokud jde o roli Pelikána v této záležitosti, i na tom, že Pelikána je nutno neprodleně odvolat.²³ To je první krok k zavedení pořádku v orgánech masové informace.

DUBČEK: Leonide Iljiči, my jsme se těmito otázkami zabývali a zabýváme. I s[oudruhu] Černíkovi jsem řekl, jaká opatření je nutno přijmout, i s[oudruhu] Lenártovi jsem uložil přijmout nezbytná opatření. Pokud je mi známo, v poslední době nedošlo k žádným výpadům proti KSSS, Sovětskému svazu, proti socialistickým zemím.

BREŽŇEV: Jak to, že nedošlo, když doslova všechny noviny – Literární listy, Mladá fronta, Reportér, Práce – denně publikují protisovětské, protistranické články.

DUBČEK: To bylo do Bratislavy. Po Bratislavě to nebylo.

BREŽŇEV: Jak to, že do Bratislavy, když 8. srpna vyšel v Literárních listech článek Od Varšavy k Bratislavě.²⁴ Je to nepřátelský výpad proti KSSS, SSSR a proti všem bratrským socialistickým zemím. 8. srpna – vždyť to už je po Bratislavě.

22 V závěru prvního dne jednání v Čierné nad Tisou Brežněv navrhl, aby každý osobně vyjádřil své stanovisko. To zvýhodňovalo sovětskou stranu, která byla jednotná, a umožňovalo to rozdělit nesouroudou československou delegaci. Ještě před půlnocí 29.7. zasedalo předsednictvo ÚV KSČ a J. Špaček navrhl, aby se A. Dubček sešel s L. Brežněvem a pokusili se najít východisko, případně aby jednali ve čtyřech (Dubček, Černík, Smrkovský, Svoboda), což by umožnilo izolovat Koldra a další odpůrce reformního kursu. Druhého dne se skutečně šly „čtyřky“ (za sovětskou stranu to byli Brežněv, Kosygin, Podgornij, Suslov), ale pokračovalo i jednání v plénu. Sověti zcela evidentně usilovali o rozmístění svých vojsk v Československu a chtěli toho dosáhnout ve spolupráci s ostatními členy „varšavské pětky“. Jejich účast však československá delegace odmítla, a tak L. Brežněv pozval pod záminkou náhlého onemocnění A. Dubčeka k rozhovoru „mezi čtyřma očima“. Tam se mimo jiné dohodla bratislavská schůzka „šesti“. Měla to být jakási tichá anulace „varšavského dopisu“, ale její cena nebyla malá. Sověti požadovali dalekosáhlou redukci dosavadního politického kursu v ČSSR. – Podrobněji o tom viz V. Měnl a kol., *Osm městů Pražského jara 1968*. Praha 1991, s. 146-150; J. Navrátil, *Vyvrcholení vnitřní i vnější krize*. In: *Československo roku 1968*, díl I. Praha 1993, s. 131-140.

23 Srov. poznámky A. Dubčeka k Brežněvovu dopisu ze 16. 8. 1968. – J. Vondrová, *HaV* 1991, č. 1, s. 157.

24 *Literární listy* 1968, č. 24 (8. 8.), s. 8. Autorem článku byl Josef Válka. V tomtéž čísle vyšly i další příspěvky, které neodpovídaly představám Kremlu. Viz např. V. Pavlíček, *Kdy bude přijat spoločovací zákon* (s. 3) a zejména reportáž P. Chudožilova a Z. Pince, *Viděli jsme je* (s. 6) o sovětských vojácích

DUBČEK: To je jediný článek. O jiném nevím. Ostatní bylo do Bratislavy. Proti tomuto článku nyní přijímáme opatření.

BREŽNĚV: Sašo, s tím já nesouhlasím. Za poslední dva tři dny pokračují noviny, které jsem vyjmenoval, v neustálém otiskování pomlouvačných výmyslů na adresu Sovětského svazu a ostatních bratrských zemí. Moji soudruzi v politbyru trvají na tom, abychom vám v této věci předložili naléhavou nótu a já nemohu soudruhy od této nóty odrazovat. Chtěl jsem jen říci, než ti bude nóta v této věci zaslána, s tebou osobně promluvit.

DUBČEK: Měli jsme poradu pracovníků tisku.²⁵ Odsoudili jsme nevhodné jednání reportérů novin, o kterých hovoříte, a rozhodli jsme zastavit polemická vystoupení.

BREŽNĚV: Sašo, problém přece nespočívá v tom, že byla porada pracovníků tisku. My jsme se nedomlouvali na poradě. Domlouvali jsme se na tom, že všechny prostředky masové propagandy – tisk, rozhlas, televize – budou vzaty pod kontrolu ústředního výboru KSČ a vlády a že po Bratislavě budou zastaveny antisovětské a antisocialistické publikace. My ze své strany, v Sovětském svazu, přísně dodržujeme tuto dohodu a nevstupujeme do žádné polemiky. Co se týká československých orgánů masové informace, pokračují bez překážek v napadání KSSS, Sovětského svazu a došlo to až k tomu, že napadají vedoucí představitele naší strany. Nazývají nás stalinisty atd. Chci se tě zeptat, co to má znamenat?

DUBČEK: (mlčí).²⁶

BREŽNĚV: Myslím, po pravdě ti řeknu, že dosud nevidíme, že by činnost předsednictva ÚV vedla ke splnění závazků v této oblasti. Otevřeně ti musím říci, Sašo, že odklady v plnění závazků nepředstavují nic jiného než otevřené podvádění a faktickou sabotáž společně přijatých řešení. Takový vztah k přijatým závazkům vytváří novou situaci a nutí nás nově hodnotit vaše prohlášení. A proto přijmout i nová samostatná řešení, která mohou zaštitit jak KSČ, tak i věc socialismu v Československu.

DUBČEK: Chtěl jsem vám jen říci, s[oudruhu] Brežněve, že v tom směru pracujeme. Kdybyste mohl pobýt mezi námi, viděl byste, s jakým vypětím v tomto směru pracujeme. Ale je to nelehká otázka a my ji nemůžeme vyřešit za dva tři dny, jak jsem vám už řekl. Potřebujeme k tomu čas.

BREŽNĚV: Alexandře Stěpanoviči, musím ti také říci, že my také nemůžeme dlouho čekat, a nenuťte nás, abychom otevřeli polemiku s vašimi orgány masové informace a odpověděli na všechny články a jednání, která se nyní povolují v Československu proti naší zemi, proti naší straně, proti všem bratrským socialistickým stranám.

V době rozhovorů jsme vás k ničemu nenutili. Vy sami jste přijali závazek zavést pořádek v prostředcích masové informace. A když jste to slíbili, tak je třeba to splnit. Nu dobře, dejme tomu, já dokonce s tebou souhlasím, že pro zavedení pořádku v této oblasti je třeba čas. Ale jak řešíš dohodu o kádrové otázce? Je třeba říci, že o tom jsme měli také zcela konkrétní dohodu a vyměnili jsme si také zcela konkrétní termíny její realizace.²⁷

na uměle produžovaném cvičení Vltava.

25 Porada se konala za přítomnosti O. Černíka 3. 8. 1968 v Bratislavě. Účastníci se dohodli na zastavení polemiky se socialistickými zeměmi.

26 Podle sdělení Dubčeka spolupracovníka O. Jaroše odklonil A. Dubček několikrát během Brežněvova telefonátu sluchátko a neposlouchal jeho opakované výtky. Je to nepochybně jedna z možností, jak si vysvětlit i toto Dubčekovo „mlčení“.

27 Tuto otázku kladl L. Brežněv A. Dubčkově už v telefonickém rozhovoru 9. srpna, kdy doslova řekl:

DUBČEK: Chtěl bych vám jen říci s[oudruhu] Brežněve, že jsou to velmi složité otázky, které nelze řešit tak, jak se vám zdá.

BREŽŇEV: Já vím, nakolik jsou to složité otázky. Já jen žádám, aby se řešily tak, jak jsme se dohodli v Čierné nad Tisou. Vždyť složitost řešení těchto otázek byla tehdy jasná i vám,²⁸ i Černíkovi, i Smrkovskému, i Svobodovi, když jsme se setkali ve čtyřkách. Ale vy jste velmi lehce a samostatně, bez jakéhokoliv našeho nucení, sami nastolili tyto otázky a sami jste slíbili, že je budete řešit v nejbližší době.

DUBČEK: Už jsem vám řekl, s[oudruhu] Brežněve, že je to složitá otázka, k jejímuž řešení je nutno svolat plénum. A abychom se sešli a řešili tyto otázky, je třeba náležitě přípravy. Musím se poradit se soudruhy o tom, jak tuto otázku nejlépe řešit.

BREŽŇEV: Ale tehdy v Čierné nad Tisou byli všichni vaši soudruzi. Nemyslím, že jste tehdy převzali všechny tyto závazky, aniž byste se mezi sebou poradili. Závazky jsme přijali společně, jako přítel s přítelem jsme si podali ruce a řekli jsme si, že to je hotová věc a že ji v nejbližších dnech budete řešit.

DUBČEK: Já jsem neslíbil řešit tuto otázku do dvou tří dnů. Potřebujeme dobrou přípravu, abychom tuto otázku správně řešili.

BREŽŇEV: Ale nelze tyto otázky řešit nekonečně, Sašo. Když jsi připravoval minulé předsednictvo,²⁹ mluvili jsme s tebou zejména o kádrových otázkách. Mám na mysli náš telefonický rozhovor z 9. srpna.³⁰ Tys mi tehdy řekl, že na toto předsednictvo určitě tyto otázky připravíš a budeš je řešit. A teď říkáš, že dnes máte předsednictvo. Budeš tyto otázky projednávat dnes, na tomto předsednictvu, nebo ne?

DUBČEK: Tyto otázky může projednat jen plénum ústředního výboru.

BREŽŇEV: Dobře. Tys mi také řekl, že svoláš plénum v průběhu nejbližších deseti dnů.

DUBČEK: Ano, do konce měsíce zamýšlíme uskutečnit toto plénum. Ale může se stát, že to bude začátkem září.

BREŽŇEV: Ale na tomto plénu budeš projednávat kádrové otázky? Budeš je řešit v tom smyslu, jak jsme se dohodli v Čierné nad Tisou?

DUBČEK: (na tuto otázku dává vyhýbavou odpověď v tom smyslu, že to bude tak, jak rozhodne plénum).

BREŽŇEV: To je škoda. Naše i vaše škoda. Řeknu ti čestně, když jsme s vámi hovořili v Čierné nad Tisou, domnívali jsme se, že rozmlouváme s vedoucím orgánem strany, s orgánem, který má plnou moc. A vše, co jste nám slíbili, jsme brali za bernou minci a uvěřili jsme vám ve všem jako přátelům. Osobně, Sašo, nikterak nechápu, proč a nač odkládáš řešení těchto otázek na nové plénum, mimořádné plénum. Máme za to, že dnes na tomto předsednictvu lze řešit kádrové otázky, a věř mi, že je možné řešit je bez velkých ztrát. Jestli tyto otázky předložíš dnes na předsednictvo, je ještě možné na poslední chvíli zachránit věc bez velkých zdržení, bez velkých ztrát. Ztráty mohou být velké, potom bude huře.

„Jestli ale máme mluvit konkrétně, Sašo, tak kdy zamýšlíš projednávat kádrové otázky ve světle naší dohody?“ – ÚSD, Sb. KV ČSFR, Z/S 8, s. 2.

28 Pro celý rozhovor je příznačné, že L. Brežněv A. Dubčekovi tyká, zatímco Dubček mu vyká. Na tomto a několika dalších místech však Brežněv přešel k vykání (viz pozn. č. 35 a 43).

29 Jde o schůzi předsednictva z 6. srpna, která se za účasti členů sekretariátu ÚV KSČ zabývala výsledky jednání v Čierné nad Tisou a v Bratislavě. Předsednictvo vyslovilo uznání všem občanům za důvěru vyjádřenou v podpisových akcích, projednalo přípravu mimořádného 14. sjezdu a návrh stanov KSČ.

30 ÚSD, Sb. KV ČSFR, Z/S 8. – V originále „po VČ 9 avgusta“ (po vašemu číslu...).

DUBČEK: (znovu trvá na tom, že tyto otázky se budou řešit na plénu).

BREŽŇEV: Jestli tě správně chápu, neplánuješ ani dnes projednávat tyto otázky. Chci ti přímo položit otázku: co to má znamenat, Sašo? I v této věci nás klameš! Nemožu to hodnotit jinak než jako klam.

DUBČEK: Leonide Iljiči, kdybyste viděl, jak se u nás v předsednictvu tyto otázky přijímají, nemluvil byste tak. Slíbili jsme řešit tyto otázky a přijímáme k tomu všechna opatření, abychom je řešili správně.

BREŽŇEV: Sašo, já nemluvim za sebe. Politbyro mě pověřilo, abych s tebou pohovořil a zeptal se tě konkrétně: budeš dnes řešit kádrové otázky, nebo ne?

DUBČEK: (odchyluje se od přímé odpovědi. Odvolává se na to, že nelze všechny kádrové otázky řešit naráz, že je to složitý a velký problém a že, jak už dříve řekl, tyto otázky musí projednat plénum).

BREŽŇEV: Moji soudruzi se zajímají, a já bych tě prosil na základě toho o sdělení, abych je mohl předat členům našeho politbyra, jaké otázky se dnes chystáte projednávat na předsednictvu ÚV?

DUBČEK: (vyjmenovává otázky a v té souvislosti hovoří, že se bude projednávat otázka rozdělení MV tak, jak se dohodli v Čierné nad Tisou).³¹

BREŽŇEV: A jak bude tento problém řešen? Tak, jak jsme se dohodli? Chci ti připomenout, pamatuješ, když ti byla položena tato otázka, obrátil ses k Černíkovi. Černík ti řekl, že tento problém je už vyřešen, že je připravena kandidatura na druhý post, a že v průběhu pěti dnů předají tuto záležitost Smrkovskému. Obrátil ses na Smrkovského, a on tehdy řekl – jak pošle Černík tento dokument, Národní shromáždění ho bude řešit v průběhu pěti dnů.³²

DUBČEK: Ano, tehdy v Čierné [nad Tisou] tak hovořili, ale dnes se velmi podstatně změnila situace. U nás dnes probíhá proces federalizace. Bude federace Slovenska, federace Čech. A tuto otázku nelze nyní řešit direktivním způsobem v měřítku celé země do té doby, dokud Slovensko a Čechy nepřijmou odděleně příslušné řešení. Proto dnes na předsednictvu můžeme řešit tuto otázku jenom tak, že uložíme vládě a ministrovi, aby připravili odpovídající zdůvodnění pro konečné řešení o něco později.

BREŽŇEV: Kdy?

DUBČEK: V měsíci říjnu, koncem října.

BREŽŇEV: No, co ti na to říci, Sašo? Cožpak to neznamená nový klam? Je to další fakt o tom, že nás klamete, jinak to nemohu nazvat a budu k tobě zcela otevřený: jestli nebudete schopni tuto otázku řešit, pak se mi zdá, že vaše předsednictvo ztratilo všechnu moc.

DUBČEK: Nevidím zde žádný klam, protože se snažíme splnit přijaté závazky. Ale splnit je tak, jak je to možné v existující složité situaci.

31 Šlo o to, aby československá strana vyhověla sovětskému požadavku oddělit StB od ministerstva vnitra a aby postavila do čela nového úřadu V. Šalgoviče. Brežněv se o tom zmiňoval už v předchozím telefonátu. V zápise o něm je však Šalgovičovo jméno zkomoleno na „Savovič“. – ÚSD, Sb. KV ČSFR, Z/S 8, s. 3.

32 Téměř doslovně tu opakuje pasáž v cit. telefonátu z 9. srpna, kdy podle záznamu (s. 3) řekl: „Černík ti celkem konkrétně na zasedání pléna řekl, že v průběhu pěti dnů může předat dokument Smrkovskému. Smrkovský řekl, že jak jen dostane dokument od Černíka, Národní shromáždění otázku kladně vyřeší v průběhu pěti dnů.“

BREŽŇEV: Ale ty pochop, že taková situace, takový postoj k plnění závazků přijatých v Čierné nad Tisou vytváří docela novou situaci, s kterou nemůžeme souhlasit a která nás zřejmě nutí k novému zhodnocení situace a přijetí nových samostatných opatření.

DUBČEK: S[oudruhu] Brežněve, přijímejte všechna opatření, která vaše politbyro uzná za správné.³³

BREŽŇEV: Když mi takhle odpovídáš, tak jsem nucen ti říci, Sašo, že je to neseřízní prohlášení.

DUBČEK: Nemohu jinak odpovídat. Usilovně pracujeme, abychom realizovali dohody, ale za těchto podmínek, během 10 dní nebo za týden, to nestihneme. Nemůžeme udělat víc, než jsme udělali. Tak složitou věc nemůžeme změnit za 10-15 dní. Cožpak je to možné stačit za tak krátkou dobu? Nemohu na sebe vzít odpovědnost za to, že to vše uděláme za 5-7 dní. Je to složitý proces, který zasáhl celou stranu, celou zem, zasáhl celý národ. A strana musí zvládnout tyto procesy, vést celý národ k socialistické výstavbě. V tom vidíme svůj dluh, v tom vidíme svou povinnost, ale toho nelze dosáhnout za tak krátkou dobu, jakou mi dáváte, s[oudruhu] Brežněve. Se vši odpovědností vám říkám, že jestli nám nevěříte, jestli nás považujete za podvodníky, tak si přijímejte taková opatření, která vaše politbyro považuje za nutné.

BREŽŇEV: Sašo, chápu, že jsi nervózní, chápu, že je to pro tebe velmi složitá situace. Ale ty pochop, že s tebou hovořím jako s přítelem, že chci pro tebe jen dobro. Pokud si vzpomínáš na náš rozhovor ve dvou, na rozhovor našich „čtyřek“ a na to, jak jste předložili opatření pro zavedení pořádku v prostředcích masové informace, byli jsme to my, a nikoliv vy, kdo jsme vám říkali, že je to nelhká věc, že vzít do rukou prostředky masové komunikace vyžaduje čas, protože pravičáci nasadili všude své lidi, doslova všude; ve všech prostředcích propagandy a masové informace sedí pravičáci a dirigují všechno přes Pelikána, Císaře, Kriegl a další ničemy.³⁴ Ale vy jste tehdy, v Čierné nad Tisou, řekl,³⁵ že se s touto prací vypořádáte, že žádnou naši pomoc nepotřebujete. Pevně jsme se tehdy domluvili, že po Bratislavě zastavíme veškerou polemiku. Já chápu, že máš těžkosti, ale jedno nechápu, proč pro překonání těchto těžkostí nic neděláte. Pojdme se ještě vrátit ke kádrovým otázkám. Vždyť proto, aby se tyto otázky řešily, myslím, není třeba času. Tyto otázky je možné řešit na prvním předsednictvu. A je třeba říci, že jste tehdy bez našeho nátlaku, zcela podle své vlastní vůle, sami prohlásili, že tyto otázky vyřešíte doslova v nejbližší době.

DUBČEK: Já sám tyto otázky nemohu řešit. Cožpak je jednoduché, s[oudruhu] Brežněve, řešit takové otázky?

BREŽŇEV: Ale jakže bylo prosté mluvit v Čierné nad Tisou. Přece nelze říci, že to byly pro nás nezodpovědné rozhovory na úrovni dvou nejvyšších orgánů vedení strany. Je jasné, že některou otázku není jednoduché řešit, to ale neznamená, že o ní můžeme zcela nezodpovědně mluvit. Tak já chápu tuto otázku. Nelze mluvit, Sašo, tak podrážděně jako teď ty. Mluvíme spolu o velmi vážných a velkých otázkách, otázkách, které řeší osud nejen Komunistické strany³⁶ Československa, ale osud celého socialistického tábora. Nežádám nic nového, nestávím před tebe ani jeden nový požadavek.

33 V cit. dopise O. Jarošovi to A. Dubček charakterizoval takto: „teda robte, čo chcete u seba“ („toda delajte, čo chcete u seba“). Ale *ihned* (A. D.), vzápětí za tímto slovom som sa ospravedlnil.“ Srov. také pozn. O. Jaroše v c. d. *Naděje umírá poslední*, s. 183 n.

34 V orig. „prochvosty“.

35 Brežněv opět přešel k vykánf.

36 V orig. „kompartii“.

Chci se od tebe pouze zcela jasně dozvědět, kdy hodláš splnit závazky, o kterých jsme se dohodli na poradě v Čierné nad Tisou. Pochop, že nelze následující: setkají se dvě bratrské strany, přijmou řešení, a během 10 dnů se už objeví nové náznaky.

DUBČEK: To nejsou nové náznaky, ale složitá situace, která vyžaduje prodloužení času pro realizaci přijaté dohody.

BREŽŇEV: Nu dobře, Sašo, dovol tedy, abych ti položil otevřeně ještě jednu otázku. Stojíš osobně na pozicích plnění závazků, které jste převzali v Čierné nad Tisou, či nikoliv?

DUBČEK: Bude plénum, Leonide Iljiči, plénum vše rozhodne.

BREŽŇEV: Kdy vlastně bude plénum?

DUBČEK: Tuto otázku, myslím, rozhodneme dnes na předsednictvu. Myslím, že plénum svoláme do konce tohoto měsíce. Ale nemohu vám říci termín, protože kdybych jej nedodržel, znovu mě obviníte, že jsem určil nevěrohodný termín v případě, že předsednictvo určí jiný termín než ten, který vám nyní řeknu. Je mi to velmi těžko, s[oudruhu] Brežněve, přede mnou je ještě sjezd a já jsem se na něj ještě vůbec nepřipravoval.³⁷

BREŽŇEV: To je už jiná otázka. Ale když už jsi ji jednou nadhodil, dovol mi říci mé stanovisko k této věci. Účastnil jsem se mnohých sjezdů. Také jsem uskutečnil jeden sjezd samostatně jako první tajemník naší strany, ale osobně si nedovedu představit, jak je možné v tak krátké době připravit sjezd. Sjezd přece řeší velké otázky v životě strany, které je třeba beze spěchu seriózně připravit. Divím se dokonce, jak si představuješ během tak krátké lhůty připravit sjezd. Ale to je, jak se říká, vaše věc.³⁸ Odbočili jsme od našeho rozhovoru.

DUBČEK: Ano, je to tak. Ale pokud vycházíme z reálné situace, pak pracujeme dnem i nocí, abychom sjezd připravili. Máme plán činnosti, projekt ústavy, kádrové otázky. Vcelku si myslím, že stihneme sjezd připravit.

BREŽŇEV: Vraťme se k našemu rozhovoru. Nevím, můžeš-li informovat soudruhy v předsednictvu o našem rozhovoru, o obavách z nastalé situace, o kterých jsem se ti zmínil.

DUBČEK: Určitě, neprodleně o tom řeknu s[oudruhům] Černíkovi a Smrkovskému.

BREŽŇEV: Ano, to je dobře, třeba o tom říci Černíkovi a Smrkovskému, ale já, Sašo, myslím, že i ostatní soudruzi jsou také rovnoprávními členy předsednictva, a je nějak třeba také je informovat o mém telefonátu. Musím ti říci, Sašo, že oni tě velmi milují a velmi ti mohou pomoci, že to jsou tvoji opravdoví přátelé a po dosavadní práci – před lednovým plénem i po lednovém plénu – chceš-li to vědět, mohou ti lépe pomoci než Černík a Smrkovský.

DUBČEK: My teď máme na předsednictvu jiný pořad jednání, ale najdu možnost, jak informovat všechny soudruhy o tomto rozhovoru.³⁹

BREŽŇEV: Sašo, jestli jsem tě správně pochopil, nebudeš dnes na předsednictvu projednávat ani jednu otázku, na kterých jsme se dohodli v Čierné nad Tisou.

DUBČEK: Pouze tu o MV.

BREŽŇEV: Jestli jsem ti rozuměl, tuto otázku vy řešíte tak, zcela tak, jak jsme se dohodli v Čierné nad Tisou.⁴⁰

37 Mimořádný 14. sjezd se měl konat 9. září 1968.

38 Brežněvovo tvrzení, že 14. sjezd je věcí československých komunistů („eto dělo, kak govoritsja, vaše“), je ovšem v příkrém rozporu s tím, jak sovětská strana usilovala o jeho oddálení, a poté, co se 22. srpna sešel, o jeho anulaci. Vyjádřila to i v „moskevském diktátu“ z 26. 8. 1968. – *HaV* 1991, č. 1, s. 159.

39 Dubček tak neucínil. – *Viz* V. K. Volkov, c. d., s. 33.

40 Rozuměj: oddělení StB a ministerstva vnitra (MV). *Srov.* pozn. č. 31.

DUBČEK: (velmi podrážděně opakuje všechno, co řekl dříve o těžkostech, s kterými je spojeno řešení těchto otázek).

BREŽŇEV: Alexandře Stěpanoviči, je mi líto, že se mnou mluvíš tak podrážděně. Ve velkých věcech nemohou emoce zachránit situaci. Tady je třeba zdravý rozum, úsudek, vůle a emoce tu nemají co dělat.

DUBČEK: Nejraději bych všechno nechal a šel pracovat na staré místo.⁴¹ Proč jsem podrážděn? Protože my jednáme, pracujeme, děláme všechno pro to, abychom splnili dohodu dosaženou v Čierné nad Tisou, a vy nás stále obviňujete. Už druhý rozhovor mě obviňujete, že nic nedělám, že vás klamu, že nechci řešit otázky, o kterých jsme se dohodli.

BREŽŇEV: Sašo, chtěl bych ti uvěřit, ale i ty pochop mě. Ze všeho nejvíc mne zneklidňuje, že neodvoláváte z funkcí ty tři, o jejichž odvolání jsme se dohodli. Zde zůstává velmi velká otázka. Jestli jste upřímně přesvědčeni o tom, že je třeba odvolat Císaře, Kriegla,⁴² Pelikána, a že je to třeba, o tom jsem hluboce přesvědčen, při upřímném přesvědčení to můžete udělat snadno a prostě.⁴³

DUBČEK: Jaké máte důvody pro to, aby se to provedlo neprodleně?

BREŽŇEV: Tyto důvody jsme ti řekli v Čierné nad Tisou. Nemluvíme o těch věcech, které nejsou zaprotokolované: naše setkání pouze ve dvou, naše setkání „čtyři s čtyřmi“. Mluvíme pouze o plenárních zasedáních, kde jsme byli všichni společně. Vezmi si stenograf mého vystoupení na plenárním zasedání. Najdeš tam všechna naše sdělení. Krieglovi jsme přímo do očí řekli, co je zač, co on je.⁴⁴ Otevřeně jsme to řekli na plenárním zasedání. Jaké ještě chceš zdůvodnění, Sašo? Dobře, ty říkáš, že nemůžeš řešit tyto otázky na předsednictvu, že je třeba svolat řádné plénum. Ale já z tvých odpovědí, promiň mi, nepochopil, budeš-li řešit tyto otázky na plénu nebo ne?

DUBČEK: Na příštím plénu bude zvolen jiný první tajemník ÚV KSČ.

BREŽŇEV: Sašo, neupadej do krajnosti, to je nežádoucí rozhovor. Nevím, odkud se mnou hovoříš, možná že nemůžeš mluvit dost otevřeně, možná ti někdo vadí, potom se domluvme, že po předsednictvu za tebou přijde s[oudruh] Červoněnko a ty mu podrobněji řekneš, kdy a jak uvažuješ vyřešit otázky, o kterých jsme se dohodli na poradě.⁴⁵

DUBČEK: Nic víc nemohu říci. Řekl jsem vše, s[oudruhu] Brežněve, a s[oudruhu] Červoněnkovi nemohu říci nic víc.

BREŽŇEV: Prosím tedy, řekni mi, budeš-li řešit tyto otázky na plénu nebo nebudeš?

41 Není zcela jasné, které „staré místo“ měl A. Dubček na mysli; zda některou z předchozích funkcí ve stranickém aparátu (od roku 1949), anebo některou z profesí, kterou vykonával před svou politickou kariérou, kdy pracoval jako strojní zámečnický (1938–1941), čerpadlař u benzínové stanice (1940–1941), kovář-tavič Škodových závodů v Dubnici nad Váhom (1941–1944), destilátér droždárny v Trenčíně (1945–1949).

42 V originálu je mylně uveden Kolder. Jedná se evidentně o písarskou chybu.

43 Brežněv opět přechází k vykání.

44 Podle zápisu z 29. 7. 1968 mluvil Brežněv o ústředí kontrarevolučních sil, které „má své vedoucí uvnitř KSČ“, a dodal: „... nezřídka pozorujeme, jak jednotliví členové předsednictva ÚV a vedoucí činitelé vlády se vyjadřují v rozporu s linií, kterou určilo předsednictvo ústředního výboru... My nemůžeme posoudit stanovisko, které zaujímá soudruh Kriegel, považujeme je za nesprávné a věci škodlivé.“ – ÚSD, Sb. KV ČSFR, D II 21, s. 61.

45 S. Červoněnko se dvakrát, 7. a 13. 8., obracel z pověření politbyra ÚV KSČ na A. Dubčka a O. Černíka. – ÚSD, Sb. KV ČSFR, D II 26, s. 2. V cit. dopise O. Jarošovi se A. Dubček zmiňuje o jednom z těchto setkání. Píše: „Ešte tu musím spomenúť augustový... rozhovor, o ktorý požiadal veľvyslanec Červoněnko. Hlavne ho zaujímal program zjazdu. Je iba samozrejme, že som mu povedal, že hlavným nosným bodom bude prejednávanie Akčného programu, ktorý ÚV KSČ prehlásil za otvorený. Spomínam si na jeho tvár. Bola meravá, chladná. Neoponoval, nič neprezradzoval. Bez komentára to vypočul. Komentár zrejme bol ve správe, ktorú poslal sovietskému vedeniu.“

DUBČEK: A kdo řekl, že nebudu.

BREŽŇEV: Znovu uhýbáš od přímé odpovědi, nechceš říci: budeš nebo nebudeš.

DUBČEK: Už jsem vám řekl všechno a teď mohu jen opakovat, co jsem už dříve řekl, že svolám plénum, že plénum je třeba připravit a k tomu potřebujeme čas. Jestli si myslíte, že vás klameme, přijměte opatření, jaká uznáte za vhodné. To je vaše věc.

BREŽŇEV: Vidíš-li, Sašo, opatření, která uznáme za správná, my je doslova přijmeme. A ty správně říkáš, že to je naše věc. Ale natolik to není jen naše věc, ale věc společná. Toto opatření bychom lehčeji přijímali, kdybyste ty a tvoji soudruzi byli více otevření a řekli, co je to za opatření, která od nás očekáváte.

DUBČEK: Všechny otázky můžeme řešit svými silami. Ale jestli myslíte, že je nutné přijmout opatření, prosím, přijměte je.

BREŽŇEV: Já se tě neptám, proč neřešíš tu nebo jinou otázku; já se tě ptám na něco jiného, Sašo: kdy zamýšlíš řešit to, na čem jsme se dohodli.

DUBČEK: Vy se mě neptáte, ale vytýkáte.

BREŽŇEV: Nevytýkám, ale konstatuji, že se po našich poradách nic nezměnilo, že nevidíme žádnou konkrétní činnost směřující ke splnění našich společných dohod. A je to tak, že začínáme mít obavu. Zdá se nám, že nás prostě klamete a nechcete splnit to, na čem jsme se pevně domluvili z očí do očí s tebou a na poradě čtyřek. Ale jestli říkáš, že na řádném plénu budeš řešit všechny otázky, o kterých jsme se dohodli v Čierné nad Tisou, tím se zajistě oslabují naše pochybnosti. Neříkám, že odstraňují, ale oslabují, a my všichni jsme si zvykli ti věřit, vidíme v tobě vedoucího představitele bratrské strany, ke které přistupujeme s velkou důvěrou.

DUBČEK: Šel bych kamkoliv pracovat. Nelpím na této funkci. Ať se tím zabývá kdokoliv, ať kdokoliv bude prvním tajemníkem ÚV KSČ. Nemohu dál pracovat bez dostatečné podpory, v situaci neustálého napadání.

BREŽŇEV: Sašo, chci ti otevřeně říci, že všechny ty těžkosti, o kterých hovoříš, jste si zavínili sami. Přehlédli jste, že před vašima očima dosadili Císař a Kriegl do tisku, rozhlasu a televize své lidi. Lidi, kteří nemají nic společného s Komunistickou stranou Československa. Sami jste si vytvořili kádrový problém. Sami jste si vytvořili všechny problémy, o kterých nyní hovoříš. My jsme vám problémy nevytvořili. Právě vy jste zkazili všechno, ztratili jste moc a nyní si stěžujete. Je mi líto, že náš rozhovor považuješ za napadání, a ne jako podporu. Právě jako podporu považuj to, o čem s tebou nyní hovořím. To není napadání tvé osoby.

DUBČEK: Leonide Iljiči, prosím vás, řekněte, co dělat?

BREŽŇEV: Je mi těžko dávat ti rady. Ale chci ti říci, že budeš-li sám, budeš-li balancovat mezi pravicí a levicí, nic nedokážeš. Bez aktivu nic nedokážeš. Kolem sebe máš mnoho blízkých soudruhů, dobrých lidí, dobrých komunistů. Jestli se opřeš o tento aktiv, jestli se jimi obklopíš, pak nebude Císařů a Krieglů. My jsme neváhali v Čierné nad Tisou říci vše Krieglovi přímo do očí. A vy se s ním dosud, nevím proč, patláte a miliskujete.⁴⁶ Pozorně se, Sašo, podívej kolem. Nechci ti říkat jména, ale znáš lidi, o které by ti stálo za to se opřít a s jejichž oporou bys vyřešil všechny problémy. Ještě jednou ti říkám, že ti chci tímto rozhovorem z duše pomoci.

Všichni tím žijeme: i naše strana, i bratrské strany bratislavského setkání, i dokumenty bratislavské porady. Upřímně, otevřeně, přímo jsem ti řekl všechny naše pochybnosti. Nežádáme nic velkého. Splňme to, o čem jsme se dohodli, ani o fous víc. Na

46 V originále „njančíteš' i celujeteš“ (s. 14).

tvou otázku, co dělat, ti mohu odpovědět. Jestli chceš, abychom se nehádali, splň to, o čem jsme se dohodli. Postavme se patřičně na odpor pravicovým silám. Je třeba na ně udeřit do sjezdu. Udeřit tak, aby se nevzchopil. Jen za této situace přijde Komunistická strana Československa s dobrou tváří na sjezd.

DUBČEK: Cožpak si myslíte, že já to nechci?

BREŽŇEV: Ne, nemyslím, já ti věřím, Sašo. Věřím, že všechno to dobré, co ti přejeme, přijmeš jako nutné, že pochopíš, že jsme připraveni ti jakkoliv pomoci. Ale prosím, abys pochopil, že jestli nesplníš vše, o čem jsme se dohodli – ještě jednou podotýkám právě to, o čem jsme se dohodli, protože nic nového, žádné nové otázky před tebe nestavíme – pak bude konec důvěry. Vždyť všechn smysl našeho setkání v Čierné nad Tisou spočívá ve velké důvěře přítele k příteli. Vždyť všechna naše řešení byla přijata za velké důvěry, a právě to nás zavazuje svědomitě plnit vše, o čem jsme se dohodli. Ty jsi velmi dlouze a široce hovořil o těžkostech, s kterými jste se setkali při plnění společně vypracovaných řešení a společně dosažené dohody. Chci ti říci, že každou otázku je vždy možné zkomplikovat.

DUBČEK: My nic nekomplikujeme, řídíme se reálnou situací v zemi.

BREŽŇEV: Ale proč to říkáš? Vezměme třeba ten jednoduchý požadavek o rozdělení MV. Vždyť jsme se dohodli, a vy sami jste řekli, že to je jednoduchá otázka, že ji můžete vyřešit v průběhu 5-10 dní. A při kontrole – nic se u vás neděje.

DUBČEK: Protože se změnila situace. Už jsem vám řekl, že jsme si to ani Černík, ani já nevymysleli, situace se změnila. Vždyť náš názor, že je třeba provést to opatření, se nezměnil. Stojíme si pevně za tím, že je třeba toto opatření provést. Změnila se jen situace. Proto je třeba zkoumat tuto otázku jinak. Její řešení už na nás nezávisí.

BREŽŇEV: Sašo, dovol mi, abych ti položil otázku – co tedy závisí na vašem předsednictvu ÚV?

DUBČEK: S[oudruhu] Brežněve, ještě jednou vás prosím, abyste ode mne nežádal splnění tohoto rozhodnutí, když se změnila situace.

BREŽŇEV: Ano, já nežádám, já jen konstatuji, že vaše předsednictvo ÚV nic neřídí a že je nám líto, že jsme to nevěděli na poradě v Čierné nad Tisou. My jsme si tehdy mysleli, že jednáme s orgánem, který zvládne ve své zemi jakýkoliv problém. A teď se ukazuje, že jsme jednali s orgánem, který nic neřídí. Z toho vyplývá, že náš rozhovor byl neseriózní.

DUBČEK: Zdůvodňovat zdržení v řešení úkolů znamená mluvit o tom, že Slovensko je nyní federativní území, že tento orgán je svazově republikový, že je teď třeba rozhodnutí celé řady institucí, abychom mohli konečně řešit tuto otázku.⁴⁷

BREŽŇEV: Věřím ti, ale ty pochop mne. Já nemohu za zády členů našeho politbyra řešit nové otázky. Nemohu souhlasit se žádnými tvými argumenty. Z tvých argumentů vyplývá, že u tebe nastaly nové podmínky, a kdy teď splníš naši dohodu o rozdělení MV, je zcela nepochopitelné a nejasné. Dochází tedy k tomu, že revidujeme celou naši dohodu. Pochop, že jsme se domluvili na nejvyšší úrovni. Jednali jsme spolu mezi čtyřma očima. To je vysoká úroveň. Jednali jsme ve „čtyřkách“ – tj. na úrovni prvních tajemníků, předsedů Rady ministrů, předsedů předsednictva Nejvyššího sovětu, u tebe Národního shromáždění. To znamená, že jsme hovořili na takové úrovni, na jaké mohou lidé řešit jakýkoliv problém. A teď se ukazuje, že tito lidé nemohou nic rozhodnout. A teď mi říkáš, přijměte taková opatření, která politbyro ÚV KSSS považuje za nevyhnutelná. Ovšem souhlasím s tebou

47 Dubčekova replika na Brežněvovo obvinění z neserióznosti tu zní poněkud nejasně, jakoby mimo kontext rozhovoru. Nabízí vysvětlení, které uvádím v pozn. č. 26.

v tom, že budeme přijímat taková opatření, která budeme považovat za správná. Mimo-
chodem, chtěl bych se tě zeptat na rozhodnutí, která jsme přijali v rámci „čtyřek“. Svěřil
ses s tím s[oudruhu] Biľakovi a ostatním tvým blízkým soudruhům?

DUBČEK: Ano, sdělil jsem s[oudruhu] Biľakovi to, co jsme řešili na poradách „čtyřek“.

BREŽŇEV: To jsi, Sašo, udělal správně. To jsou tvoji nejspolehlivější, nejbližší
přátelé. Já ti naléhavě radím: opírej se o ně, opírej se o ně a tehdy zvítězíš. A nebudeš
muset čekat na plénum; všechny otázky můžeš s jejich pomocí řešit na předsednictvu.

DUBČEK: Počkej přece, Leonide Iljiči, do pléna.

BREŽŇEV: No, jestli toto plénum bude brzo, tak konečně počkám, i my počkáme.

DUBČEK: Chápu dobře, Leonide Iljiči, vaše dobré úmysly; zvažte, prosím, i naše těžkosti.

BREŽŇEV: Velmi jasně vidím tvé těžkosti, Sašo, ale s těžkostmi je třeba bojovat.
Přítom úspěšně bojovat s těžkostmi lze za jedné podmínky: jestliže ty sám vezmeš tento
boj do svých rukou. Vybereš-li si spolehlivý aktiv a opřeš-li se o tyto soudruhy, podaří
se ti tyto těžkosti překonat.

DUBČEK: Síly jsou vyčerpány. Nikoli náhodou jsem vám řekl, že nové plénum zvolí
nového tajemníka. Já zamýšlím odejít z této práce. Drahý Leonide Iljiči, prosím, omluvte
mne za to, že jsem snad dnes mluvil poněkud podrážděně. Velmi prosím, omluvte mne.

BREŽŇEV: Rozumím, Sašo, těžkosti a nervy. Chci, abys pochopil, že v rámci toho,
o čem jsme se dohodli v Čierné nad Tisou, je třeba přijmout opatření a splnit tyto závazky.

DUBČEK: My si neméně jako vy přejeme, aby byly tyto otázky kladně vyřešeny.

BREŽŇEV: Beru na vědomí tvé prohlášení, Sašo. Celý smysl našeho rozhovoru spočí-
vá v tom, že je třeba ti pomoci splnit tyto závazky. Ale ty pochop také nás, že my to také
nemáme lehké. Dohoda, kterou jsme předložili plénu, předložili ústřednímu výboru, se ne-
plní, a strana se nás jako vedoucích pracovníků zeptá, proč je tomu tak. Chci, abys pocho-
pil, že dobré vztahy mezi našimi stranami možno zachovat jen za podmínky vzájemného
čestného splnění závazků obou stran. Myslím, že nemáš žádné požadavky na naši stranu,
na naše politbyro ohledně plnění dohody, které bylo dosaženo v Čierné nad Tisou.

DUBČEK: Leonide Iljiči, ještě jednou prohlašuji, že my neodmítáme plnit dohody
z Čierné nad Tisou. Jde jenom o lhůtu plnění, vždyť konkrétní lhůty se v dohodě neuvá-
děly, a potřebujeme čas, abychom to vše splnili.

BREŽŇEV: Tak tuto otázku nestav. Tak jako při každé otázce byly dohodnuty kon-
krétní lhůty. Vždyť jestli jsme řekli, že to bude řešeno v nejbližší době, do sjezdu, tak
už je lhůta plně vymezena. To nejsou dva tři dny, ale když do sjezdu, tak je jasné, že
všechno musí být řešeno, řekněme, v srpnu.

DUBČEK: Já vás ujišťuji s[oudruhu] Brežněve, že uděláme všechno pro to, aby-
chom splnili dohodu.

BREŽŇEV: Dobře, budeme pozorně sledovat vývoj událostí. Ještě jednou tě nalé-
havě prosím, předej pozdrav všem svým soudruhům v práci a řekni jim o té obavě, kte-
rou jsem ti řekl. Teď bych se chtěl, Sašo, s tebou domluvit o pokračování našich rozho-
vorů. Jestli se nechceš setkat se s[oudruhem] Červoněnkem, tak se domluvme na tom,
že budeme pokračovat v rozhovoru, až skončíš předsednictvo ÚV.⁴⁸ Chápu, že je ne-
vhodné, když všichni soudruzi sedí, a tys odešel a rozmlouváš se mnou.

DUBČEK: Souhlasím. Určitě si ještě jednou promluvíme po předsednictvu.

ÚSD, Z/S, RD II/3, 13. 8. 1968.

48 Žádný rozhovor už nenásledoval.

Vojenské důvody invaze do Československa v roce 1968

Jaroslav Dvořák

Diskuse *Soudobých dějin* o roku 1968 ponechává stranou vojenský aspekt sovětské invaze. Jako laik mohu k tomuto tématu přinést své osobní poznatky z té doby. Ty si nečiní nárok na nic jiného než na to, vyjádřit názor profesionálního vojáka na otázku, „proč vlastně tehdy ty tanky vůbec přijely“.

Co vlastně tvořilo nejširší rámec událostí roku 1968? Lze odpovědět použitím jednoho z nejpobulárnějších „instrumentálních pojmů“, který se dnes stal už téměř banální samozřejmostí: „studená válka“. *Hlavním strategickým cílem obou stran, USA a SSSR, v této „studené válce“ bylo dosažení strategické převahy nad protivníkem, a to takové převahy, která by založila základní předpoklad pro vítězství ve „válce horké“, kdyby k ní došlo.* K dosažení strategické převahy byl SSSR ochoten obětovat vše (lhostejno, zda jej motivovaly „imperální“ či ideologické choutky nebo úděsná lekce, kterou dostal v roce 1941 a letech následujících), byl ochoten a dokonce i schopen, jak se ukazuje dnes, sáhnout na dno svých sil. A protože i druhá strana, z motivů třeba jiných, se chovala obdobně, byl v důsledku této snahy o dosažení strategické převahy navozen patový stav, kdy se oba protivníci sice mohli několikanásobně zničit, ale současně uvrhnout lidskou civilizaci do stavu z doby někdy před 20 000 lety.

Bylo by třeba jistě celých knih k tomu, aby byly pojmenovány, definovány a analyzovány všechny faktory, kterými se určuje pojem „strategická převaha“. Hlavní těžiště tohoto jevu spatřuji v rozvoji jaderných, raketových, komunikačních a kosmických prostředků. Nemalou roli však hrálo i budování infrastruktury evropského válčiště, výstavba kvalitních armád, dislokace vojsk a jejich všestranná příprava. A tady představoval „československý směr“ jedno ze slabých míst, které nemohlo generální štáb sovětské armády nechávat klidným. Lze předpokládat, že odstranění této „slabiny“ poutalo jeho trvalou pozornost nejméně od poloviny let padesátých a zcela jistě v první polovině let šedesátých.

Úsilí o dosažení strategické převahy tvořilo tedy podstatu toho období, do jehož širšího rámce zapadá i rok 1968. Jestli toto uznáme, pak se nám důvody invaze do Československa budou jevit v jiném světle, než jak je prezentuje většina historiků dnes, a opominutí podstatných důvodů invaze v pracích historiků, kteří se rokem 1968 zabývají, dostane zcela jiný význam.

Celá padesátá léta a první polovinu let šedesátých jsem byl profesionálním vojákem-letcem. Během těchto let jsem vystudoval na velitelstvo-štábní fakultě válečné školy letectva sovětských ozbrojených sil. Poslední čtyři roky služby v armádě (do roku

1964 včetně) jsem pracoval v poměrně vysoké funkci náčelníka štábu velitelství frontového (tj. taktického) letectva a později 10. letecké armády, jejíž velitelství bylo v Hradci Králové. Konkrétní poznatky z té doby i znalost soudobé vojenské teorie mi dovolují vyslovit názor, že už koncem padesátých a počátkem šedesátých let existovaly pro SSSR nejméně tři vážné důvody vojenskostrategického charakteru, aby na území Československa byl rozmístěn určitý kontingent různých druhů vojsk armády Sovětského svazu. Tyto důvody v kontextu fenoménu, který se nazývá „studenou válkou“, byly z hlediska strategických zájmů SSSR natolik vážné, že musely nutit generální štáb sovětské armády, aby za každou cenu dosáhl jejího umístění na našem území. Vždyť konečnou hlavní funkci generálního štábu, a to je „mozek“ branných, mocenských a vojenskostrategických struktur a aktivit, spočívá v tom, aby v době míru vytvořil ty nejlepší podmínky pro úspěšné vedení války, když o ní politické vedení rozhodne.

Byly to tyto důvody:

1. Vytvoření optimálních podmínek pro vedení útočných operací k ovládnutí vojenskou silou zbytku střední a větší části západní Evropy na československém směru.
2. Změny v názorech na použití jaderných zbraní a zabezpečení realizace nových názorů v podmínkách evropského válčiště.
3. Rozvoj strategických raketojaderných zbraní umístěných na zemi v evropské části SSSR a všestranné zabezpečení míst jejich dislokace.

Vytvoření podmínek pro úspěch ofenzivních akcí

Hlavním úkolem 10. letecké armády, jejímž náčelníkem štábu jsem byl v letech 1961–1964, byla stíhací ochrana a podpora operační a bojové činnosti bojující československé armády. Ta byla součástí prvního strategického sledu vojsk Varšavské smlouvy. Měla operovat na směru, který na tomto válčišti nebyl směrem hlavním, nicméně její úspěch či neúspěch mohl značně ovlivnit úspěch či neúspěch vojsk operujících na hlavním strategickém směru Varšava-Berlín-Paříž. Československá armáda vytvořila svaz zvaný „front“ (podle vzoru sovětské armády z dob války s Německem, který byl ještě dvacet let po válce považován za nepřekonaný). Stav vojska tohoto „československého frontu“ (je to můj pracovní název) včetně jeho letecké armády podstatně převyšoval potřeby deklarované obrany. Stav bojových složek letecké armády (tj. divize a pluky bojového letectva) plně odpovídaly válečným poměrům.

Se svým velitelem generálem Jozefem Kúkelem jsem se zúčastnil všech velitelsko-štábních cvičení i cvičení s vojsky, která se konala na našem území podle plánu *Spojeného velení* Varšavské smlouvy. Frontu obvykle velel tehdejší náměstek ministra národní obrany generál Vladimír Janko. Někdy nás tato cvičení zanesla i na území sousedních států – NDR a Polsko. Hovořím-li o *Spojeném velení*, je třeba mít na zřeteli, že to byl jen fiktivní název. *Spojené velení* – to byla jen *převodní páka* mezi sovětským generálním štábem a jednotlivými armádami Varšavské smlouvy. Tak jako „úkol naší armády pro případnou válku k nám přicházel přes *Spojené velení* jenom jako přes přechodnou stanici“, protože „spojené velení v podstatě neexistovalo“,¹ tak i zásadní opatření přípravy naší armády v rámci Varšavské smlouvy, ač byla jakoby prováděna podle plánu *Spojeného velení*, byla vlastně tvořena v generálním štábu sovětské armády.

1 Otakar Rytíř, projev z roku 1968, Archiv Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Základní scénář těchto cvičení se opakoval téměř do omrzení. Nepřátelství zahajovali „modří“ (armády NATO). Během prvních dnů či hodin „války“ se naplňoval „obraný charakter“ Varšavské smlouvy. Vždy však obranné boje probíhaly na našem území dočasně. Dočasnost byla limitována jen časem potřebným ke zhodnocení situace na bojišti, k přijetí rozhodnutí na provedení protiúderu, který vždy přerůstal do ofenzivy směrem na západ. Současně s přechodem armád a frontů prvního strategického sledu do útočných operací se dávala do pohybu i vojska druhého strategického sledu. Jejich jádro tvořila sovětská vojska dislokovaná v prostorech západní Ukrajiny. Tato druhosledová vojska měla pak v hloubce 400-450 km západně od našich hranic „překročit“ vojska prvního sledu (zdecimovaná obvykle do takového stupně, že z nich zůstaly jen ubohé zbytky – to byl také hlavní úkol československé armády – vykrváct na polích Německa, z vítězství se měli těšit jiní!) a rozvíjet ofenzivu dále na západ. A tady, *na československém směru se vždy začaly projevovat nesmírné problémy*. Spočívaly hlavně v tom, že sovětské armády druhých strategických sledů nebyly v míru dislokovány v kontaktu s armádami sledů prvních – leželo mezi nimi 700-750 km *prázdného* území. Těchto 700-750 km, plus 400-450 km dalších, měla vojska druhého sledu překonat během nějakých 5-6 či 7 dnů; v této době se prvosledová vojska měla probojovat do takové hloubky, v níž měla být uvedena do akce vojska druhých sledů. To se však nedařilo realizovat, dokonce ani v *cvičných podmínkách*. Vojska druhého strategického sledu na československém směru zaostávala, do míst svého bojového nasazení přicházela pozdě, a to vojskům útočícím na směru Berlín-Paříž ve svých důsledcích znesnadňovalo, ne-li znemožňovalo splnění jejich úkolu.

Aniž bychom znali konkrétní závěry, které na základě prováděných cvičení dělali strategové v generálním štábu sovětské armády, není obtížné si představit, že nemohly být optimistické a že vyúsťovaly v návrhy na opatření zásadního charakteru. Takovým zásadním opatřením nemohlo být nic jiného než uvedení *mírové dislokace* vojsk prvního i druhého strategického sledu na československém směru do souladu s potřebami plánování útočných operací na západ.

V letech, o nichž mohu poskytnout osobní svědectví, tedy dávno před rokem 1968, se po linii československého taktického letectva prováděla konkrétní opatření, která měla zmírnit zmiňovaný defekt do doby, než se podaří realizovat opatření zásadní – umístění sovětských vojsk v Československu. Komplex opatření neznám, mohu říci jen to, co znám z vlastní zkušenosti. Snad mě někdy doplní tehdejší pracovníci generálního štábu československé armády. Jedním z dílčích úkolů, který se tehdy řešil, bylo vytvoření podmínek pro přeskupení taktického letectva v prvních hodinách války nebo při akutním nebezpečí jejího vzniku. Součástí tohoto přeskupení bylo i posílení našeho letectva letectvem sovětským a ochrana přesunujících se sovětských armád do prostorů nasazení. Naše letectvo se mělo přesunout blíže k linii dotyku s nepřítelem a uvolnit některá svá letiště, na něž se měla přesunout část letectva sovětského. Velení armády v čele s profesionálním vojákem ministrem Lomským a generálním štábem, jemuž velel generál Rytíř, se nejprve snažilo řešit tento problém zkrácením lhůt k dosažení bojové pohotovosti našeho letectva na polních letištích. Časové lhůty, které tak vznikly, byly nesplnitelné. Po provedení příslušných propočtů jsem spolu s operačním a letovodským oddělením armády dospěl k závěru, že nařízené časové lhůty jsou nespílitelné. Po konzultaci s velitelem armády jsem se rozhodl předložit příslušnou zprávu Vojenské radě armády.

Vojenská rada armády byl kolektivní orgán, který měl vůči veliteli s nedílnou pravomocí a odpovědností poradní status (její usnesení se stávalo účinným poté, kdy je podepsal velitel armády). Váha Vojenské rady byla značná, už jen proto, že jejím členem byl také první tajemník KV KSČ v Hradci Králové, který byl současně členem ÚV KSČ. Jednání Vojenské rady se pravidelně zúčastňoval představitel ministerstva či generálního štábu. Ten musel také předem dostat písemné materiály, bez nichž projednávání nepřicházelo v úvahu. Na zasedání Vojenské rady armády, kde se měl projednávat mnoh předkládaný materiál, přijel tehdy osobně ministr Lomský. Tam došlo k ostrému názorovému střetu; ministři připadaly mé závěry o nereálnosti nařízených lhůt k zaujetí bojové pohotovosti na polních letištích jako nějaká vzpoura. Nechtěl ani slyšet o tom, že něco, co on nařídil, je nesplnitelné. Avšak tajemník KV KSČ Pecha se zastal mého práva pochybovat a Vojenská rada mě nakonec podpořila. Ministr odjel do Prahy v neobdobré náladě.

Brzy nato však byly úkoly a lhůty zaujetí bojové pohotovosti leteckými pluky na polních letištích změněny. Protože tím se kardinální řešení problému jen odložilo, bylo zároveň rozhodnuto vytvořit takzvané „S“ roty, vybavené dopravní, spojovací, radarovou a jinou technikou, potřebnou k přistání letadel za všech podmínek ve dne i v noci. Roty byly dislokovány v blízkosti vybraných polních letišť a jedním z jejich hlavních úkolů bylo zabezpečit redislokaci částí sovětského taktického letectva na naše území. Snad tento příklad ukazuje, jak se již dlouho před rokem 1968 řešil problém, který vyvstával ve vojenskostrategické oblasti na československém směru.

Změny v názorech na použití jaderných zbraní

Pod tlakem amerického příkladu opouštěl SSSR v první polovině šedesátých let strategii *masové odvety* (massive retaliation – dosti vehementně ji prosazoval Nikita Chruščov) a přecházel na svou verzi strategie *pružné reakce* (flexible response). Tu v USA zaváděl tehdejší ministr národní obrany Robert McNamara. Strategie masové odvety spočívala v použití jaderných prostředků založených na principu termojaderné syntézy. Byla to oblast, v níž SSSR dosáhl, spolu s vývojem příslušných, ale nepřilíš přesných nosičů, významných výsledků sestrojením náloží o výbušné síle 50-100-150 Mt TNT. Myslím, že na naší planetě bylo a je málo lidí, kteří byli schopni si představit účinky takového výbuchu na lidskou populaci a hmotné statky v hustě zalidněných oblastech Ameriky a Evropy. Nikita Chruščov k nim asi nepatřil. Strategie *pružné reakce* byla uváděna v život ve snaze odvrátit lidskou mysl od použití takových apokalyptických prostředků.

Postupně si i Sověti spočítali, že odvetu zbraněmi takové ničivé síly nemohou přežít (o globálních důsledcích použití atomového arzenálu tehdy ještě neuvažovali), a začali se též zabývat strategií *pružné reakce*. Ta se pak často objevovala pod pojmem *lokální válka*. Ač se to zdá paradoxní, nenašla u nejvyšších vojenských činitelů Československa náležitou odezvu. „Ze stanoviska naší republiky nám teorie lokální války nevyhovuje... teorie lokální války znamená orientaci na klasickou válku... klasická válka znamená nasytit jednotky vysokou technikou, vysokým počtem lidí... jestliže přijímáme teorii lokální války, přistupujeme na soutěž se Západem ve vyzbrojování našich jednotek... tu soutěž nemůžeme vyhrát...“ Tak hovoří náčelník generálního štábu generál Rytíř.²

2 Tamtéž.

Strategie *pružné reakce* nebo také *lokálních válek* nepředpokládala bezpodmínečně vznik celosvětového konfliktu s použitím globálních strategických jaderných hlavic (jejichž vývoj a budování pro všechny případy pokračovaly). Vycházela z předpokladu, že eventuální konflikt by se mohl omezit jen na určité válčiště nebo na jeho část a v takovém konfliktu nebylo třeba uvažovat bezpodmínečně s jadernými prostředky, a když už, tak o výbušné síle o řád nižší, než byly strategické prostředky té doby.

Jaderné zbraně v rámci strategie *pružné reakce* mohla Varšavská smlouva použít v podstatě dvěma způsoby.

Především mohl dát Sovětský svaz jaderné zbraně k dispozici spojencům a rozšířit tak jaderný klub (dohoda o nešíření jaderných zbraní ještě neexistovala). To však s sebou neslo především riziko nedobrovolného zavlečení do jaderného konfliktu. Jedna věc je učít velitele a štáby kalkulacím s účinky jaderných zbraní použitých ve prospěch bojujících armád – to se dalo velmi intenzivně, a druhá věc je dát politikům a lokálním velitelům pravomoc rozhodovat o jejich použití. A pokušení mohlo být někdy velké! Na jednom z cvičení jsem byl svědkem toho, jak velitel frontu generál Janko, který pro operaci dostal „přidělen“ určitý počet jaderných prostředků, ve svém rozhodnutí předkládaném ministru Lomskému k schválení navrhl hromadný jaderný úder na objekty „protivníka“. „To chcete, soudruhu generále, začít atomovou válku?“ ptá se ministr. „Ano, soudruhu ministře,“ odpověděl generál Janko.

Byla to samozřejmě jen „hra“. Hra, která měla kromě jiného prověřit i odborné kvality generála. Šlo však jen o kvality odborné? Atmosféra a lehkost, s níž toto rozhodnutí vzniklo, byly děsivé. My, vojenští profesionálové, jsme tehdy byli ve stavu, kdy se v našich myslích už pomalu stíraly rozdíly mezi klasickou a jadernou municí. A už to samo naznačovalo, jaké riziko by obnášelo, kdyby jaderné zbraně byly v rukou jednotlivých států, generálů a politiků Varšavské smlouvy. Kde by byly záruky, že ti „nahofé“ nebudou rozhodovat se stejnou lehkostí, zvláště v situaci, kdy by následky v podobě odvety stejnými prostředky protivníka zasahovaly jen cíle na území toho, kdo začal první?

Pokud by SSSR postoupil jaderné zbraně svým spojencům, musel by také naučit jejich vojáky, jak se s nimi zachází. A to reálně, nejen na mapách či štábních dokumentech. Školit by se museli nejen velitelé a štáby, nejen ti, kdo měli zbraně dopravit na cíl, jako třeba piloti vojenského letectva, tedy „kádrová elita“ armády, ale i vojáci, kteří by se starali o jejich přemisťování, skladování, strážení, udržování v technické pohotovosti, předbojovou manipulaci. K tomu však nebyla naše armáda shledána dostatečně spolehlivou a důvěryhodnou. Mohl jsem se o tom přesvědčit během svého působení ve štábu armády a předtím jako pilot bombardovací divize. Kupříkladu puma označená jako ZVAP-250-110, kterou jsem v letech 1958–1959 shazoval z letounu Il-28, byla skutečně jen „značkovačem výbuchu atomové pumy“ – odtud i zkratka -, který měl při cvičeních vytvořením „minihřibu“ demonstrovat použití jaderných prostředků a vynutit si u „zasažených“ příslušné chování.

Jaderné zbraně mohla Varšavská smlouva použít v rámci strategie *pružné reakce* ještě jinak. Sovětská armáda mohla dostat vlastní jednotky, vyzbrojené jadernými zbraněmi a vycvičené do všech podrobností, tam, kde či odkud měly být v *lokálních válce* použity – na československé území. A to byla pro SSSR mnohem výhodnější varianta. Nemohl být obviněn, že rozšiřuje „jaderný klub“, nemusel se s nikým dělit o potřebná tajemství a ponechal si ve vlastních rukách rozhodování, které mohlo mít i pro něj osudový charakter; stoprocentní garance, že se válku podaří udržet v určené „lokalitě“, nikdy nebyla a nemůže být.

A tak i když strategie *pružné reakce* předpokládala, že československá armáda bude muset překročit své hranice na západ a bojovat ve válce, v níž budou použity sofistikované zbraně a od nich odvozená taktika, nebyl jí SSSR ochoten tyto zbraně svěřit. Bylo pro něj z vojenskostrategického hlediska snadnější dostat je v sestavě vlastních vojsk na naše území, což se také skutečně stalo, a zajistit si tak nad nimi i nad rozhodováním o jejich použití exkluzivní kontrolu.

Rozvoj strategických raketových jaderných zbraní

Koncem druhé poloviny padesátých a v první polovině šedesátých let byl již v plném proudu rozvoj strategických jaderných zbraní pozemního bazírování. První sovětský sputnik v říjnu 1957 a let prvního kosmonauta po oběžné dráze kolem Země v dubnu 1961 – to byla jen špička ledovce, jejímž cílem byla hlavně propaganda. Nelze pochybovat o tom, že rozvoj zbraňových systémů tohoto druhu byl středem prvořadé pozornosti generálního štábu sovětské armády.

Prostory pro rozmisťování odpalovacích ramp, podzemních sil a infrastruktury s tím související, byly jistě voleny velmi pečlivě. Na prvním místě se vycházelo ze strategických potřeb SSSR, z určení cílů raket, z nevhodnějších trajektorií jejich letu k cílům, z jejich takticko- či strategickotechnických parametrů. Důležitým hlediskem zabezpečení prostorů dislokace těchto prostředků byla jistě i hloubka „nárazníkového“ prostoru, který je obklopoval. Hloubka této nárazníkové zóny pro rakety umístěné na Ukrajině byla právě ze směru Československa zřejmě nedostatečná. Toto hledisko se mi ozřejmilo až v roce 1990, když na dotaz, zda odchod vojsk z Polska, Maďarska a Československa nebude znamenat pro sovětskou obranu škodu, tehdejší zástupce vrchního velitele raketových vojsk strategického určení generál Igor Sergejev odpověděl: „Bezpochyby... ztratíme prostor, ocitneme se blíže nebezpečí... naše strategické rakety potřebují, aby se nacházely co nejdále od linie bojového dotyku.“³

Domnívám se, že vojenskostrategické důvody v druhé polovině padesátých, zejména pak v první polovině let šedesátých, motivovaly úsilí generálního štábu sovětské armády mít svá vojska v Československu. Co měl tento orgán dělat, když jednání jeho představitelů s A. Novotným o rozmístění sovětských vojsk v Československu ukázalo, že tudy cesta nevede? Nebylo osudovou chybou domnívat se, že tito vyjednávači „nakonec vším plně uspokojení upustili od svých návrhů umístit u nás sovětská vojska“?⁴ Nebude blíže pravdě, že generální štáb sovětské armády, z něhož jistě nikdo nesňal úkol vytvořit podmínky pro úspěšné vedení války v Evropě, se začal důrazněji orientovat na jiné cesty, jak k nám svá vojska dostat? Na recepci na pražském velvyslanectví NDR v říjnu 1968 pronesl prý genplk. V. N. Ogarkov (a to byl, tuším, tehdy náčelník operační správy GŠSA), že „hlavním důvodem intervence byly důvody vojenské. Sovětská armáda tak mohla disponovat strategicky významným prostorem, do kterého mohly být velmi rychle přisunuty taktické a snad střední raketové jaderné zbraně.“⁵

Chci se ještě závěrem z vojenského hlediska vyjádřit k jednomu problému současné diskuse o roku 1968. Jde mi o tvrzení, že „pro přípravu a provedení intervence bylo

3 Igor SERGEJEV, *My otykli razoružašja...*, *Moskovskije novosti*, 15.2.1990, č. 8.

4 Vladimír KADLEC, *Podivné konce našich prezidentů*, Hradec Králové, nakl. Kruh, 1991, s. 241.

5 Jan PAVLÍK, *Rozmístění sovětských intervenčních jednotek v Československu na podzim 1968 a jeho důsledky*, *Historie a vojenství*, č.1, 1994.

dostatečné už původní znění Akčního programu“.⁶ Z něho se vyvozuje, že příprava invaze do Československa začala až v dubnu. Toto tvrzení podepírají autoři tím, že „už 8. dubna 1968 vydal maršál Grečko, ministr národní obrany SSSR,... svou direktivou GOU/1/87654 příkaz zahájit přípravu operace Dunaj, přípravu eventuální vojenské intervence proti Československu“.⁷ Škoda že autoři tuto směrnicí necitují. Další pramen však uvádí, že „pět příslušníků 4. letecké armády (byla to armáda ze západní Ukrajiny, součást onoho druholedového frontu) bylo už začátkem února 1968 pozváno do Moskvy na generální štáb sovětské armády, aby tam na základě rozkazu ministra obrany a náčelníka generálního štábu rozpracovali veškerou dokumentaci pro uskutečnění této operace“.⁸

Stálo by za bližší prozkoumání, co v Grečkově direktivě znamená pojem „zahájit přípravu“ operace? Neznamená to, že v oněch dnech, tedy začátkem dubna, mohly být doručeny příslušným velitelům a štábům dokumenty dávno předtím už zpracované, znamenající zahájení vlastní přípravy *výkonných složek*, tj. bojových pluků a divízi? Z vlastní zkušenosti s podobnou bojovou dokumentací vím, že je obrovský rozdíl mezi tím, kdy jsou vypracována příslušná strategická a operační rozhodnutí, kdy jsou dokladována, schválena a kdy jsou podle nich vypracovány bojové rozkazy plukům a divízím, a tím, kdy jsou tyto zpracované dokumenty vyňaty z trezorů generálního štábu a prostřednictvím kurýrů doručeny na příslušná velitelská stanoviště, aby na jejich základě začala vlastní příprava vojsk. Pro ilustraci jak se v generálních štábech v takových případech pracuje: 21. července 1940 nařídil Hitler zpracování plánu Barbarossa, vlastní zpracovaný plán byl vydán jeho směrnicí č. 21 z 18. prosince 1940 a jeho realizace začala 22. června 1941.⁹ Také krycí název Dunaj pro celou operaci obsazení Československa nezapadá do zvyklostí, jak jsem je v sovětské armádě poznal.

6 Josef BELDA, Antonín BENCÍK, Václav KURAL, Místo tzv. legend legendy? *Soudobé dějiny*, 1/2-3, s. 343.

7 Tamtéž.

8 Emil HÁJEK, Únorové plány srpnové invaze '68, *Reportér* 7/90.

9 *Malá šs. encyklopedie*. Sv. 4, Praha, Academia 1986, s. 907, heslo „plán Barbarossa“.

Co je demokratický socialismus?

Karel Hrubý

V diskusi k Měchýřovu článku z 1. čísla *Soudobých dějin* (Na okraj legendy roku 1968) se pokouší autorský kolektiv J. Belda, A. Benčík a V. Kural obhájit Akční program KSČ z roku 1968 jako „program demokratizujícího se socialismu“, který během jara a léta 1968 prošel vývojem až k tezí pro XIV. mimořádný sjezd KSČ; tyto teze dle autorů „došly až k okraji pluralitního politického systému“.¹ Určení „až k okrajům“, které jsem podtrhl, naznačuje neurčitost nejen tohoto výroku (znamená to, že pluralitní systém už se začal uskutečňovat, či že se o něm jen diskutovalo – anebo to znamená, že se šlo jen k hranici systému, ale ani o krok dál?), ale i jiných klíčových termínů, kterých autoři užívají: především je třeba vytknout ambivalenci termínu „socialismus“ a „demokratický socialismus“.

Historik současnosti, jejíž značná část je vyplněna zápasem o pojetí socialismu, by měl tohoto termínu užívat vždy s určením, o jaký druh „socialismu“ právě jde. Nemyslím tím na žádnou „vědeckou definici“, které se dovolává J. Měchýř ve své replice,² podle níž prý je socialismus definován jako „společenské vlastnictví výrobních prostředků a odpovídající odměna za objem vykonané práce“. Obecně uznávaná „vědecká“ definice by se patrně velmi těžko hledala; jde většinou o pojetí ideologické, vycházející ze souboru tvrzení a očekávání, jejichž vědecké ověření je iluzorní. Spíše je „socialismus“ formulován v zásadních programech politických stran, a to buď jako projekce očekávané (lepší) budoucnosti, anebo jako postoj k problémům dneška, které jsou hodnoceny sub specie základních hodnot, k nimž se daný proud „socialistů“ hlásí. Kdybychom totiž přistoupili na Měchýřovu „vědeckou a obecně uznávanou“ definici, pak bychom apriori vylučovali celý velký proud reformního socialismu, který o účelnosti kolektivního vlastnictví výrobních prostředků měl či má pochybnosti. Museli bychom například vyloučit moderní sociálně demokratické strany, které v kolektivním vlastnictví nevidí nezbytnou podmínku k realizaci svých socialistických představ. Tak například Godesbergský program německé sociální demokracie, největší strany Socialistické internacionály, který od svého přijetí v roce 1959 ovlivnil pojetí socialismu celé řady zejména evropských stran, mluví o tom, že „demokratický socialismus usiluje o nový hospodářský i sociální řád“, ale ten nevidí v kolektivizaci vlastnictví výrobních

1 Josef BELDA, Antonín BENČÍK, Václav KURAL, Místo tzv. legendy legendy? – *Soudobé dějiny* 1/2-3, 1994, s. 338 nn.

2 Jan MĚCHÝŘ, O něčem jiném (?), *SD* 1/ 2-3, s. 361.

prostředků, nýbrž ve svobodné soutěži a svobodné podnikatelské iniciativě, ve svobodném trhu a jen v takové míře plánování, jaká je nezbytná při zachování svobodné soutěže.

Také pojem „demokracie“ je třeba přesněji vymezit. Je-li jím míněna alespoň obecně správa státních a veřejných věcí reprezentanty volenými občany majícími rovná politická práva, mezi nimiž žádná skupina nepožívá z ústavy či ze zákona právo na uzurpaci mocí jen pro sebe – pak nelze v žádné společnosti, v níž komunisté pro sebe reklamovali historické „poslání avantgardy“ a „právo“ vládnout, mluvit o demokracii (leđa v znetvořeném smyslu „lidové“ demokracie kamuflující absenci podstatných rysů demokracie). Stejně zavádějící je pak i termín „demokratický socialismus“, jak ho – v různém významu užívají J. Belda, A. Benčík a V. Kural, kteří jím označují prostě všechny druhy socialismu odlišné od sovětského modelu (tj. marxisticko-lenínsko-stalinského), aniž blíže charakterizují jeho jednotlivé elementy a formy.

Tak jednou mluví o *systemu* demokratického socialismu, „který se počal realizovat v roce 1945 a vydržel bohužel jen do roku 1947“; podle autorů působil i v roce 1968 jako „pozitivní historická paměť“.³

Jindy charakterizují *Akční program KSČ* z roku 1968 jako návrh blízký *koncepti* demokratického socialismu odpovídajícího demokratickým tradicím a podmínkám Československa, ale také jako „program demokratizujícího se socialismu“, jehož *perspektivou* byl demokratický socialismus.⁴

V souvislosti s vývojem idejí *Akčního programu* a tezí pro XIV. mimořádný sjezd KSČ tvrdí dokonce, že to došlo „až k okraji pluralitního systému – což bylo rozhodujícím argumentem pro intervenci“. Citují záznam schůzky představitelů „bratrské pětky“ v Moskvě 18. srpna 1968: „přeměnu KSČ *ve stranu* sociálně demokratického typu nelze za žádnou cenu připustit, neboť by to znamenalo konec socialismu v Československu“ – rozuměj: sovětského.⁵ Demokratický socialismus sociální demokracie (zrádné, pravicové atp.) nestrašil jen moskevskou sešlost – averze vůči „sociáldemokratismu“ měla i v řadách reformistů hluboké kořeny.

Termín „demokratický socialismus“ se tu vztahuje k systému, koncepci (respektive k její perspektivě) a k politické straně – tedy k odlišným objektům jak historického tak sociologického zkoumání.

A. *System* demokratického socialismu, který se dle autorů začal realizovat v letech 1945–1947, byl politicky demokracií, byť omezenou (zákaz agrární a živnostenské strany, vyloučení instituce opozice, kontrola tzv. Národní fronty nad vznikem dalších politických subjektů, vyloučení Němců a Maďarů z politického života atd.). Přes tato omezení však základní předpoklady demokratického života byly naplněny. Existovala dělba mocí zákonodárné, výkonné a soudcovské, byla tu pluralita politických sil, střídání vlád podle výsledků svobodných voleb bylo ještě nezpochybnitelné, existovala svoboda tisku, vyznání, sdružování apod. Parlament fungoval, politické strany soutěžily o hlasy voličů (být jejich výchozí možnosti byly mocensky předznamenány), pohyb osob, zboží, informací – pokud nebyl brzděn nedostatky poválečného života – byl celkem volný.

3 J. Belda, A. Benčík, V. Kural, c. d., s. 347.

4 Tamtéž, s. 342 n.

5 Tamtéž, s. 343.

V ekonomice převažovalo sice státní vlastnictví výrobních prostředků a také významné složky nevýrobní sféry (zejména banky a pojišťovny) byly ve vlastnictví státu. Vedle toho však existovalo dále i vlastnictví soukromé, zejména v oblasti drobné výroby a služeb, a rovněž vlastnictví družstevní. V sociální struktuře tehdejší společnosti byla ještě nikoli nevýznamná střední vrstva, na vesnici převažoval samostatně hospodařící zemědělec. Také názorová a ideologická pluralita se projevovala ve volné soutěži, i když posun na platformu ideologií socialistických byl nepřehlédnutelný.

Této demokracii lze leccos vytýkat (například nedostatečnou kontrolu nad mimoparlamentními aktivitami některých zájmových a mocenských složek), ale vzhledem k tomu, že navazovala na rozvrat způsobený okupací a válkou, nebyla jistě nejhorší. Slibovala dosažení „socialismu“, politickými stranami různě chápaného, parlamentární, demokratickou „československou“ cestou. Do té míry je zde termín „demokratický socialismus“ oprávněný. „Socialismus“ poúnorový byl už naprosto jiného charakteru. Používalo se tu sice slova „demokracie“ (respektive „lidová demokracie“) a „demokratický“, ale ve skutečnosti tu byl nastolen mocenský, ekonomický a ideologický monopol jedné strany, v níž rozhodující moc měla úzká elita politbyra a ústředního aparátu závislá na Moskvě.

Po Stalinově smrti a po Chruščovových odhaleních „kultu osobnosti“, jak se eufemisticky říkalo bezohlednému teroru, nastaly některé změny; monopol moci a ideologie – což bylo při jejich všeobšáhlosti rozhodující – trval ovšem dál. Vnitřní krize vedla k pokusům o změnu metod a k hledání takových úprav systému, které by vedly k vyšší produktivitě hospodářské. K tomu bylo zapotřebí zvýšit společenskou motivaci. O to byl v šedesátých letech spor uvnitř KSČ, který vyvrcholil v konflikt mezi konzervativním a reformním křídlem na konci roku 1967 a v lednu 1968; z něho se prosadilo poznání, že „má-li se socialismus udržet, musí být zdemokratizován, tj. musí existovat na základě celospolečenského souhlasu, a ne na základě monopolizace mocenských prostředků“.⁶ Je dobře si všimnout, že se tu mluví o *udržení* socialismu, kterému autoři říkají „poststalinový“...

B. *Perspektiva reformy komunistického systému.* Autoři mluví o střetnutí konzervativců a reformistů v KSČ jako o zápasu za „prosazení a realizaci programu demokratického socialismu“. *Akční program* z dubna 1968 byl podle nich „nejzávažnější a nejdalekosáhlejší pokus o fundamentální reformu reálného socialismu, návrh *blízký* (podtrhl K.H.) koncepci demokratického socialismu, odpovídajícího demokratickým tradicím a podmínkám Československa“. Třebaže, jak dodávají, „byl nedokonalý a poplatný – zejména uchováním vedoucí role KSČ (byť i v nedogmatickém pojetí) – dobovým podmínkám, v nichž vznikl“.⁷

Byla zamýšlená a v oblasti občanských práv i zčásti realizovaná reforma poststalinického socialistického systému programem demokratického socialismu, jak jednou tvrdí autoři, či byla jen návrhem, který byl koncepci demokratického socialismu *blízký*, nikoli však ještě s ní *totožný*? A byl skutečně demokratický socialismus „perspektivou *Akčního programu*“, jak to tvrdí na stránce 343?

Podstatné *nedemokratické* prvky takzvaného socialismu, tj. mocenský monopol jedné strany, neodvolatelnost „socialismu“ jako systému (v němž stále dominovalo státní

6 Tamtéž, s. 346.

7 Tamtéž, s. 342.

vlastnictví výrobních prostředků, i když se slibovala zaměstnancům podniků prostřednictvím rad možnost podílu na jeho řízení a připouštěly se i soukromé živnosti v oblasti služeb) trvaly i v roce 1968 dále. Takzvané oživení satelitních straníček bylo mocensky zanedbatelné (a stejně ještě stále komunisty kontrolované); obnovení sociální demokracie bylo nepřipustné (nejen pro sovětský tlak, ale i pro odpor uvnitř KSČ). „Vedoucí úloha strany“ byla formulována tak, „že KSČ jako průkopník demokratického socialismu měla usilovat o takové postavení v politickém systému, které umožní kontrolu moci na základě partnerství a oponentury, soutěže myšlenek a lidí, která je přitom zárukou, že *nedojde k reakčnímu zvratu*“.⁸ Právo na opozici, které patří k stěžejním prvkům demokracie, mělo tedy mít jen velmi omezený charakter: smělo se oponovat v diskusi, nikoli však ještě v politickém smyslu. Národní fronta jako tlumící instituce existovala dále.

Oponentura ovšem není ještě opozice. Ta by mohla získat ve volbách většinu voličstva a přivodit tak změnu vlády (tj. vystřídat komunisty) či dokonce i systém (například zavedením skutečné dělby moci a politické plurality bez národněfrontovního omezení – a třeba i reprivatizací výrobních prostředků!), což by ovšem vedlo k nepřipustnému „reakčnímu zvratu“. Na to tu byla i nadále pojistka „vedoucí role strany“ (které se nemínili – a za dané mocenské konstelace ve světě ani nemohli – reformní komunisté vzdát). Neboť podle *Akčního programu kontrola moci* měla zůstat v rukou KSČ, která byla tak jediným arbitrem toho, co se bude považovat za pokus o „reakční zvrat“. Kolektivní vlastnictví výrobních prostředků jako dominující forma vlastnictví nesmělo být zpochybněno. Socialistický trh zůstal v podstatě trhem státem vlastněných podniků. Trvalo přesvědčení o „správnosti a nutnosti únorového převzetí moci“ jako nezbytné podmínky pro přechod k socialismu. Reformisté byli ochotni rehabilitovat oběti diktatury, nikoli však suspendovat akty, které k těmto obětem vedly. Místo skutečné pluralitní parlamentární demokracie se tedy v roce 1968 nabízela v podstatě jakási „glasnost“ – svoboda slova a tisku jako *náhražka* za skutečnou demokracii. „Socialismus“ jako cílový systém zůstal perspektivou i reformistům (Marx a Lenin platili stále ještě za proroky, i když vedle nich vystávali i noví – teoretici jugoslávští, italsí, francouzští – a ovšem i „mladý Marx“), jen metoda, jak ho dosáhnout (a řídicí elita) se měla měnit. Namísto diktatury měla přijít diskuse – ale jen do té chvíle, než by byla pozice strany ohrožena, anebo než by někdo přišel s myšlenkou, že únor byl vlastně nešťastná deviatec ve vývoji naší společnosti, popřípadě že zestrátnění výrobních prostředků (na jehož problematičnost ukázal už „revizionista“ Bernstein) vede k nižší produktivitě a celkové chudobě společnosti. Pak by se uplatnila klauzule o „reakčním zvratu“. „Demokratický socialismus“ reformistů obsahoval demokracii jen na výpověď ... Bylo tedy perspektivou *Akčního programu* opravdu spojení socialismu s demokracií? Nanejvýš s demokracií zfalšovanou – pak ale by bylo na místě mluvit o „pseudodemokratickém socialismu“.

C. *Strana* sociálně demokratického typu rozhodně nebyla perspektivou reformy komunistického systému, jak to novátorům v KSČ podsouval Brežněv se svými společníky. Posuzujeme-li pohyb roku 1968 na základě předchozího, poststalinského stavu, pak jistě lze mluvit o uvolnění kontroly společnosti z centra, dokonce o tiskové svobodě a o částečné obnově občanského sebevědomí (například KAN, pokus o reformu odborů, odmítnutí „převodových pák“ atp.). Předpoklady pro obnovení demokracie alespoň

8 Tamtéž, s. 348, podtrhl K.H.

v zúžené předúnorové podobě tu však chyběly. Pro stranu typu sociální demokracie (či jiné skutečně nezávislé alternativní strany ke straně komunistické) tu nebylo místa. Teze o spojení socialismu s demokracií zůstávala prázdným příslibem, který „obrozeňá“ KSČ nebyla ochotna a ani schopna naplnit. Sovětské i naše komunisty strašila představa vynoření se nějaké obdoby SPD, která se jim jevila jako ztělesnění zrady a reakce. Postup vedení KSČ – a v něm i těch „nejprogressivnějších“ – vůči snahám o obnovení sociální demokracie ukazuje dost přesvědčivě, že komunističtí reformisté sociálními demokraty nebyli. Pokud někteří z nich později došli až k tomuto obratu, byla to extrapolace jiných motivů a zážitků, než na jakých stavěli v roce 1968. Reformní komunisté usilovali o uvolnění dosavadního tuhého řízení společnosti (a hospodářství) stranou – a to věru tehdy nebylo málo. Ale na obnovení demokracie subjektivně ani objektivně ještě neměli. Šlo jim – jak v souhlasu s J. Měchýřem doznává i autorské trio – o reformu *komunistického* systému. Ta měla být garantována nikoli obnovou demokratické ústavy, demokratických institucí a plné politické občanské rovnosti, ale příslibem vládnosti komunistické strany – ovšem jen k hranici „reakčního zvratu“, kdy by se znovu uplatnil mocenský nárok preferované KSČ.

Historik, pokud není zatížen službou ideologii, má vyjasňovat, nikoli zamlžovat. Mluví-li o pojmu tak složitém a sporném, jako je socialismus druhé poloviny 20. století, měl by nejprve předeslat, co tím má na mysli. Jde o socialismus marxistické provenience (respektive jeho marxisticko-leninskou derivaci) či o socialismus vycházející z jiných ideových kořenů? Jde o socialismus chápaný jako cílové stadium vývoje společnosti – anebo o socialismus, který se neupíná k určité ideologii ani k nějakému konečnému cíli či historicky „nutně“ přicházejícímu systému, nýbrž k člověku „zde a nyní“, o jehož vyšší lidskou důstojnost a životní kvalitu mu jde především? Stejně tak by měl když ne definovat, pak alespoň popsat základní znaky pojmu demokracie. To, co lidé „beroucí teprve rozum“ mohli roku 1968 považovat za uspokojivou demokracii, bylo pro většinu těžce zkoušeného národa pořád ještě citelným regresem proti zážitku demokracie let 1945-47, o demokracii první Československé republiky ani nemluvě. Pro naši dnešní historiografii, která má před sebou zpracování období ideologicky i pojmově tak zdeformovaného, by nebylo nic osudnějšího, než kdyby i nadále se v ní projevovala setrvačnost zafixovaných, kriticky neproověřených „pojmu“ a předsudků, kterými tato doba znetvořovala myšlení současníků.

Poločas Pražského jara 1968

Emanuel Mandler

Není zcela náhodné, že v názvu Měchýřova článku o osmašedesátém roce i v replikách, které otiskly *Soudobé dějiny*, je obsažen pojem *legenda*.¹ Převažující proud podání a vyprávění o událostech roku 1968 má idealizující charakter, což je zjevně způsobeno tím, že autory těchto pojednání jsou většinou účastníci a činitelé – často významní – tehdejšího reformního hnutí v komunistické straně („osmašedesátníci“). Značná část ostatních překonává při pohledu na události let 1968-69 jakousi nejistotu. Dá se to pochopit.

Orientace, která dnes převládá ve společnosti, „znamená radikální odklon či diskontinuitu s vývojem v letech 1948 až 1989... Mezníky, které dříve vypadaly jako zásadní, se dnes jeví jako jedna událost v uzavřené epoše, s níž jsme se vědomě a z vlastního rozhodnutí rozešli.“ Ještě předtím se však mnozí významní účastníci Pražského jara vrátili „do veřejného života a zastávali tam názory a postoje, které byly více či méně zakotveny v prožívání minulosti. Události roku 1968 se tak staly součástí politického boje, v němž se posléze prosadila orientace založená na jiných hodnotách.“²

Jednostranné názory a postoje zakotvené v minulosti mají za daného stavu věcí jako společného jmenovatele zmíněnou *legendarizující tendenci*, a ta, jakkoli pochopitelná, stojí v cestě *historickému* (odbornému, vědeckému) pojetí tehdejších událostí.

Vědom si této okolnosti, pokusil se Jan Měchýř v prvním čísle *Soudobých dějin* „krajními a vyhocenými formulacemi“ vyvolat diskusi. V článku *Na okraj legendy roku 1968* napadl idealizaci činů a chování tehdejší („retardované“) československé populace, zejména její politické reprezentace (nesouhlas s přehnanou chválou Akčního programu KSČ, kritika bezzubého chování reformistů po srpnové invazi atd.), a má za to, že se mu přinejmenším jeho záměr vyvolat diskusi vydařil.

Diskuse začala hned v následujícím čísle a pokračuje již i na stránkách *Střední Evropy*.³ Z hlediska *soudobých dějin jako oboru* zasluhuje nepochybně zvláštní pozor-

1 Jde o články: Jan MĚCHÝŘ, Na okraj legendy roku 1968, *Soudobé dějiny* (SD) I/1, 1993, s. 11-23; J. BELDA, A. BENČÍK, V. KURAL, Místo tzv. legendy legendy?, *SD* I/2-3, 1994, s. 338-349; Lubomír BROKL, Čím byl a zůstal osmašedesátý?, tamtéž, s. 350-356; Jiří VANČURA, K legendě 1968, tamtéž, s. 357-358; Jan MĚCHÝŘ, O něčem jiném (?), tamtéž, s. 359-364.

2 Milan Drápala v Besedě k živým otázkám Pražského jara, *Listy* 1993/4, s. 26. – K tomu je třeba dodat, že M. Drápala zůstal se svým *historickým* odstupem k událostem roku 1968 na citované besedě osamocen.

3 O diskusních materiálech v *Soudobých dějinách* viz pozn. č. 1, ve *Střední Evropě* je otištěn článek Pavla NAUMANA, Několik poznámek k okrají legendy roku 1968, *Střední Evropa* 40/1994, s. 125 nn. Za zmínku stojí článek L. BROKLA *Čím byl a čím zůstal osmašedesátý*, který se důrazně a emotivně zastává idealizace událostí roku 1968. Používá k tomu nekonvenční metody: *současný* výzkum veřejné-

nost text Josefa Beldy, Antonína Benčíka a Václava Kurala, který zásadním způsobem obhájí dnes převažující koncepci výkladu událostí let 1968-69. Jestliže autoři vztáhli Měchýřovu kritiku také a právě na *pojetí Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967-1970*⁴ (jejímiž členy byli všichni tři), pravděpodobně se nemýlili. Toto pojetí bylo a je založeno na předstávě, že hektické, vzrušené a rozporuplné události na jaře roku 1968 byly prostě zápasem demokratického proudu v KSČ, podporovaného veřejností, „o prosazení a realizaci demokratického socialismu“.

Čtenáři, který má o tyto věci hlubší zájem, lze pro posouzení, jak a čím se tato představa projevuje ve výkladu událostí roku 1968, doporučit hned dvě publikace autorů z okruhu *Komise pro analýzu událostí let 1967-70*. První práci, *Osm měsíců Pražského jara* (sepsali ji V. Mencl, A. Benčík, J. Domaňský, J. Hájek a V. Kural⁵ ještě před listopadem 1989) charakterizuje nejen tehdy ještě svěží pamětnické podání, ale také bezelstný nedostatek odstupu od nadnesené líčených událostí s místy až zbožňnými představiteli Pražského jara.⁶

Syntetizující práce *Československo roku 1968*,⁷ dvoudílný výklad událostí od ledna 1968 do přijetí proslulého *Poučení z krizového vývoje (...)* v prosinci 1970, je již výsledkem práce zmíněné *Komise*. V dobrém i špatném je také věcnou prezentací reformnistického výkladu událostí Pražského jara 1968. Její předností je vytvoření celkového obrysu historického dění v tomto období, a to zejména podle jednání hlavního rozhodovacího centra, vrcholných orgánů KSČ. Tento obrys je podán na základě mnohdy dosud neznámé faktografie (neuvádím-li jinak, odvolává se na *Československo roku 1968* také tento můj text). S podstatně menší dávkou spontánnosti než v *Osmi měsících Pražského jara* je však i zde základem a východiskem výkladu prioritní potřeba *obhájit* politiku a stanoviska Dubčekova reformního proudu. Snazší to bylo v prvním díle (do takzvaného moskevského protokolu); autoři dalších kapitol byli postaveni před neřešitelný úkol zdůvodnit propad reformní politiky po sovětské invazi jakožto *positivum*. I zde se vše vztahuje k dubčekovské politice, její nutnosti, *správnosti*, společenské prospěšnosti atd. Někdy je to, ostatně v obou dílech, až nápadné.

Tak o manifestu *Dva tisíce slov*, který „spolu s Akčním programem KSČ představuje nejvýraznější dokument Pražského jara“,⁸ se čtenář dozví mlhavou informací, že tento text byl kritickou podporou Dubčekova křídla ve vedení KSČ a že měl i své problematické stránky. Ledabylost této informace nepřekvapuje. Autory zajímají obdobně

ho mínění (1993) má *věcně* vypovídat o událostech, které se odehrály před čtvrt stoletím. S tímto postupem bude asi málokdo souhlasit; v každém případě nám výsledky tohoto výzkumu mohou přispět k připomenutí staré známé okolnosti – jak snadné bývá pro příslušníky starších generací přenést se pomocí idealizovaných vzpomínek přes překážky historické věcnosti.

4 Přehled činnosti této komise podává Josef Belda v 1. čísle *Soudobých dějin* (Josef BELDA, *Komise vlády ČSFR pro analýzu událostí let 1967-1970, SD I/1*, 1993, s. 129 nn.). Komise, ustavená usnesením federální vlády z 14. ledna 1990, pracovala do 31. prosince 1992.

5 Antonín BENČÍK, Josef DOMAŇSKÝ, Jiří HÁJEK, Václav KURAL, Vojtěch MENCL, *Osm měsíců Pražského jara*. Práce, Praha 1991.

6 Srv. např. apoteózu Alexandra Dubčeka: „Lze ho charakterizovat jako bystrého, po vzdělání dychtícího a samostatně uvažujícího principiálního komunistu, ale i niterného demokrata. K jeho silným stránkám patřila povahová čistota a statečnost, schopnost integrovat informace do ucelených a originálních soustav, nemalé politickoprognoštické nadání, koncepční myšlení, taktická umírněnost, ale i úporná vytrvalost a věrnost svým názorům. Slabinou byl nedostatek rozhodnosti a tvrdé věcnosti.“ (Tamtéž, s. 35.)

7 *Československo roku 1968*, 1. díl, *Obrodný proces*; 2. díl, *Počátky normalizace*. Praha, Parta 1993.

8 *Československo roku 1968*, 1. díl, s. 123.

texty, činy, akce zejména tehdy, pokud vyšly z dílny KSČ (což se o manifestu *Dva tisíce slov* říci nedá), anebo pokud pozitivně souvisely s demokratickým, reformním křídlem strany. Tento „stranostředný“ přístup sice doznal za uplynulá léta nemalé modernizace, nicméně v *podstatě* je to stále výklad dějin jako dějin KSČ. Právě tento způsob nechtěně a bezděčně popírá *celonárodní* rozměr tehdejších událostí, tedy to, co je na Pražském jaru, jeho bezstarostněm vzestupu i tragickém pádu, zcela nepochybně.

Během necelých sedmdesáti let velmoci dvakrát okupovaly Československo a v obou případech to zanechalo hluboké stopy v osudech a prožitcích několika generací. Stopy povrchně zpracované historie let 1968-69 zřetelně zasahují až do dnešních dnů, a už proto bychom se k ní měli vracet. V tomto článku, který má diskusní charakter (a neklade si nárok na soustavnost a ucelenost), chci alespoň na některé z těchto okolností poukázat; za tím účelem rovněž připomenu několik kontroverzních tezí Měchýřova článku. Doplním je mimo jiné odkazy na texty z diskuse v *Soudobých dějinách* a na dva pokusy o celkové podání. O prvním z nich (*Československo roku 1968*) již byla řeč, druhý, *Dejiny Československa po roku 1945* z pera H. Rennera a I. Samsona,⁹ je v daném kontextu rovněž pozoruhodný: je veden potřebou přehledného, souvislého výkladu, a všímá si proto i některých širších souvislostí, které v tomto případě není vhodné opomenout.

Vedoucí úloha s lidskou tváří

Měchýřova hereze začíná tvrzením, že *lednová politika*, linie či odkaz Ledna jsou fikce. V lednu 1968 se stalo pouze tolik, říká, že Antonín Novotný odstoupil z funkce prvního tajemníka KSČ a místo něho byl zvolen Alexander Dubček.¹⁰ Samo lednové plénum tedy nebylo zjevným historickým mezníkem¹¹ ... Vyhrocená stručnost těchto formulací přirozeně může vést k nedorozumění a podcenění *faktické* (nikoli proklamované) linie Ledna, skryté většinou za *Akčním programem KSČ*.

Tato faktická linie Ledna je „linií“ Alexandra Dubčeka. Začal ji uplatňovat, jakmile byl zvolen prvním tajemníkem ÚV KSČ, a artikulovaně ji vyložil v projevu na plenárním zasedání ústředního výboru strany dne 1. dubna 1968 (je to právě ono zasedání ústředního výboru, které přijalo *Akční program*).

Dubčekova linie byla reformně *kommunistická*. Vycházela z pevné víry v socialismus a z důvěry, že komunistická strana dokáže socialistické ideje uskutečnit a prosadit mezi lidmi. K tomu ovšem bylo zapotřebí oprostít stranu od závažných deformací, které ji postihly v minulosti, zejména v padesátých letech, distancovat se od tehdejších zločinů.¹² Dubček tedy pokládal za nezbytné socialismus, jak jej strana převzala z minulých

9 Hans RENNER, Ivo SAMSON, *Dejiny Československa po roku 1945*. Bratislava, Slovak Academic Press 1993. Citace uvádím v českém překladu.

10 „Takzvaná lednová politika je fikce. Poměrně velmi stručná oficiální zpráva... obsahuje obligátní floskule o 'naprosté jednotě a semknutosti ÚV KSČ' a nový šéf strany, A. Dubček, zdůraznil 'základní leninské principy politiky naší strany, její jednotu a věrnost marxismu-leninismu'...“ atd. (*SD* 1, s. 12).

11 *SD* 1, s. 13.

12 „Předeevším se musíme důsledně oddělit – strana jako celek – od minulých deformací. Musíme se oddělit zejména od zločinů padesátých let, za které mají odpovědnost určité skupiny ve vedení strany, které se vymkly kontrole strany, postavily se nad stranu a nad komunisty stejně jako nad společnost a nad zákon státu, opustily a pošpinily programové komunistické ideály strany stejně jako demokratické a socialistické ideály celé společnosti.“ Z Dubčekova referátu na plenárním zasedání ÚV KSČ 29. května 1968. In: *Rok šedesátý osmý v usneseních a dokumentech ÚV KSČ*, Praha, Svoboda 1969, s. 183.

desetiletí, *zlidštit* (demokratizovat). Nemůže ovšem jít, zdůrazňuje, o vytvoření jakéhokoli demokratického uspořádání, jde o demokratické uspořádání *socialistické*, v němž se novým způsobem a plně uplatní *vedoucí úloha strany*.¹³

Mezinárodně politické záruky této demokratizační linie spatřoval Dubček v základních hodnotách československé zahraničně politické orientace. Byly to „pevné spojení a všestranná spolupráce se Sovětským svazem a socialistickými státy, která je založena na principech rovnoprávnosti, vzájemné výhodnosti, nevmešování a internacionální solidarity.“¹⁴

Dubčekovo komunistické přesvědčení odpovídá nejen jeho dosavadní profesi stranického funkcionáře, ale také jeho vychování a vzdělání: vyrůstal v Sovětském svazu a v padesátých letech vystudoval vysokou stranickou školu v Moskvě.¹⁵ Podobně jako ostatní reformní předáci tedy považoval za samozřejmé, že se reforma socialismu bude uskutečňovat pod kontrolou vedoucí úlohy strany. Přesto byl v jeho (lednové) linii jeden prvek zcela nový. Týkal se právě vedoucí úlohy strany.

Dubček byl přesvědčen, že po zkušenostech stalinismu *nesmí být* vedoucí úloha strany uplatňována *násilím*,¹⁶ nýbrž přímo praktickou politikou komunistické strany, a tedy také schopností jejich členů přesvědčit široké lidové masy o správnosti jejího marxisticko-leninského programu.¹⁷ Bylo to v československé komunistické straně zcela nové přesvědčení, že k demokratické reformě socialismu nejen není třeba, ale *není vůbec přípustné používat násilí* (pokud by snad, což Dubček považoval za krajně nepravděpodobné, opravdu nebyl ohrožen socialismus). A toto přesvědčení bylo pro další vývoj událostí přímo určující.

Strana, která ovšem měla vládnout i nadále pomocí *vedoucí úlohy*, nemohla připustit politickou konkurenci, a stranickou pluralitu teprve ne. Dubčekova linie však předpokládala v jisté míře i stranou kontrolovanou *spolupráci a spoluúčast* mimostranických struktur a institucí. Šlo o uskutečnění jistých, velmi částečných a velmi *omezených* politických svobod. Jen v jednom jediném směru se měla politická svoboda otevřít *úplně stejně jako v liberální společnosti*: v oblasti svobody slova. *Svoboda projevu to-*

13 „...musí být jasné, že nám nejde o jakoukoliv demokracii, ale o demokracii socialistickou. Že nemůže jít o oslabení vedoucí úlohy strany, ale pouze o její leninské, efektivní, účelné, novým podmínkám odpovídající uplatnění.“ Alexander Dubček, projev na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 1. dubna 1968. In: *Rok šedesátý osmý v usneseníh a dokumentech...*, c. d., s. 67 n.

14 Tamtéž, s. 86. Pokračování této pasáže je těžké číst jinak než s hořkým sarkasmem: „Jestliže dnes, v současnosti, nevíš nad naši zemi žádná akutní hrozba zvenčí... je tomu tak právě v důsledku spojení se Sovětským svazem, v důsledku záštity, kterou v Sovětském svazu máme.“

15 „Mezi dvěma světovými válkami, ještě jako dítě, žil se svými rodiči v Sovětském svazu. Dubček navštěvoval v Sovětském svazu i střední školu. V roce 1950 se vrátil, aby vystudoval v Moskvě vysokou stranickou školu. Jeho kadrový původ byl takový, že nebylo ani možné představit si vhodnějšího satrapu sovětského impéria.“ H. RENNERT, I. SAMSON, *Dějiny Československa...*, c. d., s. 68.

16 „Znovu opakují, že demokratizace, o kterou u nás jde, je a v dalším období musí být výrazně socialistického charakteru a že se na ní žádná protisocialistická síla nepřizívá. Rozhodující přitom je, že celkový charakter obrodného procesu v naší společnosti zdaleka neurčují některé krajní tendence a vybočení... Hlavním a rozhodujícím faktorem našeho vývoje je rozvoj socialistické demokracie...“ Alexander Dubček, projev na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 1. dubna 1968. In: *Rok šedesátý osmý...*, c. d., s. 73 n.

17 „Chceme naplňovat touhu lidí po společnosti, kdy člověk člověku nebude vlkem. Tuto činorodou, humánní, sjednocující stránku socialismu... chceme promyšleně a ve službách lidu postupně naplňovat a v praxi uskutečňovat. Je to úkol lidsky velmi vděčný a už více než sto let vedou o něj boj marxisté revolucionáři. (...) Povedeme boj za její (roz.: teorie marxismu-leninismu) očistu, za její uskutečňování v plném smyslu v praxi, a tak budeme neúčinněji přispívat k přitažlivosti a přesvědčivosti socialistických idejí v dnešním třídně rozděleném antagonistickém světě.“ Tamtéž, s. 68.

tiž představuje „velmi důležitý předpoklad vyjádření názorů a zájmů“,¹⁸ a je proto třeba ji institucionálně zajistit.

Spojení komunistické a reformní upřímnosti v *linii Ledna* vytvořilo novou rovinu společenské a politické reflexe, v které se uplatnila, jak o tom ještě budeme hovořit, převažující politická víra obyvatelstva. To se týká nejen nenásilí a výjimečného postavení svobody projevu mezi ostatními politickými hodnotami, ale právě tak upřímného Dubčekova přesvědčení, že „pevné spojenectví a všestranná spolupráce se Sovětským svazem“ mohou být doopravdy založeny na principech *rovnoprávnosti, vzájemné výhodnosti a nevměšování*. V tom byl zřejmě Dubček (jinak při uskutečňování svých zájmů velmi zarputilý a důsledný¹⁹) opravdu až apoliticky naivní: jednak měl velké iluze o sovětském spojenci, jednak předpokládal, že když on sám odmítá používat násilí, ostatní jsou téhož ražení.

Právě *nenásilí* nakrátko učinilo z Alexandra Dubčeka v očích jeho stoupenců československého komunistického Gándhího. Přinejmenším do srpna 1969 si Dubček nemyslel, že socialismus v Československu je ohrožen; až do toho okamžiku tedy nebylo třeba a nebylo *možno* použít násilí. Zda se snad i on domníval, že socialismus ohrozily *pravdivé násilnosti* v srpnu 1969 (demonstrace proti okupantům a Husákovi), to se zřejmě nikdy nedovíme. V každém případě ještě osm měsíců po sovětské okupaci jako první tajemník ústředního výboru trval na nenásilné linii Ledna a prosazoval ji.

Máme ostatně k dispozici velmi autentickou charakteristiku Dubčekovy politické osobnosti. Zdeněk Mlynář, který Dubčeka znal *zblízka* právě z roku 1968, tvrdí, že o něm sice „platí řada běžných, brožurkových pouček oficiálního marxismu-leninismu o třídním boji..., ale (Dubček) úlohu násilí a moci uznává vlastně jenom v souvislosti s obranou komunistických cílů proti útokům nepřátel“.²⁰

V prvních měsících osmašedesátého roku ovšem reformisté viděli jako aktuální jiné odpůrce, než byli *nepřátelé socialismu*.

Paradox Akčního programu KSČ

Linii Ledna nepochybně konkretizoval a rozvedl *Akční program KSČ* (duben 1968) – v tomto smyslu se na něj Dubček spolu s ostatními reformními předáky neustále odvolával. Přímo jakožto k základu československého reformního programu se k němu také vztahuje základní neshoda Měchýřova výkladu a výkladu Beldy, Benčíka a Kurala. Podle Měchýře to byl nejvýznamnější, ale marný pokus potvrdit vedoucí úlohu strany: *Akční program* se osudově opozdil za událostmi a v dubnu 1968 už prakticky nikoho neoslovil. Proti tomu jej Belda, Benčík a Kural považují za nejzávažnější a nejdalekosáhlejší pokus o reformu „reálného socialismu“, za návrh blízký koncepci demokratického socialismu, odpovídající demokratickým tradicím a podmínkám Československa.

18 Tamtéž, s. 86.

19 Jestliže Dubček „nakonec prosadil svou – což se ve skutečnosti stávalo velmi často, neboť opravdu změnit nějaký jeho názor, když ho jednou přijal, nebylo vůbec snadné -, udělal to jaksi tiše a nenápadně... z celého stranického vedení byl Dubček nejméně autoritářský, ale zdaleka ne nejméně tvrdohlavý a nejsnáze ovlivnitelný.“ Zdeněk MLYNÁŘ, *Mráz přichází z Kremlu*. Praha, Mladá fronta 1990, s. 139.

20 Zdeněk MLYNÁŘ, tamtéž, s. 139 n. Dubček podle Mlynáře „odmítá používat násilí a moc jako prostředek k prosazení vlastních ideálů, komunistických hypotéz a představ, jimž sám upřímně věří“.

Podrobnou zprávu o okolnostech vzniku *Akčního programu* podává jeden z jeho hlavních autorů Zdeněk Mlynář.²¹ Spolu s dalšími „nejschopnějšími lidmi ve straně“ (Měchýř) začal i on s prací na *Akčním programu* již v lednu 1968, a to pod faktickým vedením Pavla Auersperga (!). V dané situaci jistě velká většina členů autorského kolektivu neuvažovala o žádné jiné možnosti, jak řešit krizi ve straně i společnosti, než opatrnými, postupnými a dílčími reformami („revolucí shora“). Během následujících dvou měsíců však dynamika společenského vývoje v Československu neobyčejně vzrostla a *Akčnímu programu* nezbylo, než aby se v jistých směrech, představách a projektech – například pokud jde o systém Národní fronty a funkci nekomunistických stran²² – zradikalizoval. Když jej 5. dubna plénum ÚV KSČ schválilo, byl to již svým způsobem pozoruhodný bastard, který musel svými odsudky zločinů v padesátých letech, rozpačitými, ale nikoli ortodoxními vývody o vedoucí úloze strany a některými konkrétními programovými představami nadměrně rozzlubit sovětské představitele; přitom postrádal přitažlivost pro širší veřejnost, a to nejen pro svůj původní půdorys (revoluce shora), ale také pro množství kompromisních formulací a pro styl, který nebyl zcela oproštěn od minulosti.

*Akční program KSČ*²³ vycházel z posouzení historického vývoje československé společnosti od počátku její „cesty k socialismu“ (1945–48) a zjišťoval, že „centralistické a direktivně administrativní metody, použité v boji proti zbytkům buržoazie a při upevňování moci v podmínkách zosťveného mezinárodního napětí po únoru 1948, byly ... neoprávněně přenášeny do dalšího vývojového období a postupně přerůstaly v byrokratický systém. Ve vnitřním životě republiky se objevilo sektářské potlačování demokratických práv a svobod lidu, porušování zákonnosti, prvky zvláště, zneužívání moci, což vedlo k potlačování iniciativy lidí a navíc těžce postihlo mnoho občanů, komunisty i nekomunisty.“²⁴ *Akční program* je koncipován jako program pro překonání krize ve straně i v celé společnosti.

V dané chvíli jde zejména o to, proklamuje *Akční program*, překonat opoždění socialistické demokracie, zaostalost a malou informovanost. V současnosti se *stírají třídní rozdíly*; strana má za této situace úkol organizovat svou *vedoucí úlohou* dílčí zájmy tak, aby to nepoškozovalo zájmy celospolečenské. Socialismus se může rozvíjet, říká se tu jazykem podobným gorbačovskému, jen tím, že *otevře prostor pro uplatnění různých zájmů lidí* a na tomto základě bude demokraticky vytvářet *jednotu všech pracujících*.

Akční program sliboval zaručit právními normami svobodu projevu, svobodu pohybu, rehabilitaci obětí nezákonností i poskytnout záruky částečných (omezených) práv shromažďovacích a spolčovacích.²⁵ Poměrně daleko zašel v otázce státoprávní tím, že přislíbil federalizaci dosud unitárního státu. V hospodářské oblasti předpokládal postup ekonomické reformy, která měla vést až k vytvoření podnikových rad pracujících; pokud jde o kulturní politiku, sliboval odstranění jejích dřívějších *administrativně byrokratických způsobů* a především zamezení *jakékoli cenzury*. Tedy znovu a opět svoboda projevu...

21 Zdeněk MLYNÁŘ, c. d. Přímo o přípravě *Akčního programu* viz s. 99–103. Autorský kolektiv konečného znění tvořili nejen Zdeněk Mlynář a Karel Kaplan, ale také např. Jan Fojtík, Radovan Rychta a Pavel Auersperg. Je pozoruhodné, že některé důležité okolnosti o přípravě *Akčního programu* (například právě údaje o jeho autorském kolektivu) publikace *Československo roku 1968* neuvádí.

22 *Tamtéž*, s. 102 n.

23 *Rok šedesátý osmý...*, c. d., s. 103 nn.

24 *Tamtéž*, s. 105.

25 *Akční program KSČ*. In: *Rok šedesátý osmý v usneseních...*, c. d., kap. *Bez práva není odpovědnost*, s. 116 nn.

Právě díky svobodě projevu však mezitím vývoj událostí překonal představy o možnostech umírněné reformy.²⁶ Členové strany se od února 1968 neznatelně, od března více než markantně a nezadržitelně spojovali s nestranníky v silící *lidové hnutí*, které začalo stanovovat a diktovat své požadavky.

Měchýř velmi zřetelně vysvětluje, proč Dubček a další reformní předáci během jarních měsíců roku 1968 tolerovali lidové hnutí a jeho eskalaci do té míry, že se ocitli v jeho područí. Pokud by totiž chtěli vývoj zastavit nebo alespoň pozdržet, museli by se spojit s konzervativními silami, jejichž představitelé by je dozajista dříve či později zbavili moci. „Museli se proto orientovat na radikální proudy společenského pohybu, jimž však nemohli konkurovat, protože sami byli jen velmi umírněnými reformátory.“²⁷

Ovšemže se tato orientace reformistů těžko dala utajit. *Sovětsí soudruzi* už od drážďanské schůzky šesti vládnoucích stran Varšavského paktu (23. března, tedy ještě před přijetím *Akčního programu!*) jednoznačně trvali na tom, že socialismus je v Československu ohrožen, že ho ohrožuje především veřejná kritika a svoboda slova a vůbec že vývoj v Československu má kontrarevoluční (rozuměj *revoluční*) povahu.

Události se vyvíjely překotně. Jen o něco později, v polovině července, měl už tento kritický pohled v „pozitivní“ variantě dopisu pěti bratrských stran z Varšavy následující podobu:

„Věc obrany moci dělnické třídy a všech pracujících a socialistických vymožeností v Československu vyžaduje:

- rozhodný a smělý nástup proti pravicovým a protisocialistickým silám, mobilizaci všech prostředků obrany, vytvořených socialistickým státem;
- zastavení činnosti všech politických organizací vystupujících proti socialismu;
- aby strana ovládla prostředky masové informace – tisk, rozhlas, televizi – a využila jich v zájmu dělnické třídy, všech pracujících, socialismu;
- semknutí řad strany na principiálním základě marxismu-leninismu, neochvějného dodržování demokratického centralismu, boj s těmi, kdož svou činností napomáhají nepřátelským silám.“²⁸

Povaha společenské krize

Události na jaře 1968 byly důsledkem politické krize, která v Československu otevřeně a v plné síle propukla v druhé polovině předchozího roku, a napětí, které se v předchozích letech a desetiletích hromadilo v celé společnosti.

Československé nomenklatuře se jako jedině ve střední Evropě podařilo převést komunistický systém bez pohromy přes padesátá léta, v nichž se v dusném ovzduší hrozícího mezinárodního konfliktu spojovaly neúměrné hospodářské a sociální požadavky, dané vyzbrojováním a přezbrojováním Československa, s mocným ekonomickým i po-

26 Měchýř říká, že *Akční program* se opozdil za událostmi „nejméně o čtvrt roku, spíše však o dvanáct let. Roku 1956, po XX. sjezdu KSSS, by byl podobný dokument pravděpodobně vstoupil do dějin...“ (*SD 1*, s. 14). Souvisí to také s tím, že tehdy, po XX. sjezdu, celková situace sovětského tábora ještě nevyklučovala možnost řešit ony společenské problémy, o kterých se *Akční program* zmiňuje, reformou pod kontrolou KSC. V druhé polovině šedesátých let byly již tyto problémy „přežralé“ a řešit je takovou „revolucí shora“ nebylo již možné; dodejme, že vlastně historie *Akčního programu* právě tuto skutečnost dokumentuje.

27 *SD 1*, s. 15.

28 Dopis pěti komunistických a dělnických stran Ústřednímu výboru KSC. In: *Rok 1968 v usneseních...*, c. d., s. 240.

litickým násilím. Bylo to násilí, jehož dosud nevídané rozměry postupně zasahovaly celou společnost: od krutého vypořádání se s třídním – a církevním – nepřítelem přes oblundné procesy s nepřáteli ve vlastních řadách, od pauperizace obyvatelstva v měnové reformě až po likvidaci živnostensko-řemeslnických vrstev a totální združstevnění vesnice.

Krise začala a vrcholila v následujících, šedesátých letech, kdy dorůstala „nová, socialistická“ inteligence. Tehdy se projevil nejen vážné hospodářské obtíže, ale i celková korozí režimu, který měl všechno poúnorové násilí na svědomí. Potřeby života nacházely odezvu i podporu jak ve stranických řadách (Šikova hospodářská reforma, hnutí za rehabilitace), tak mezi politizující a humanitně zaměřenou inteligencí. Tyto vrstvy sjednocovala myšlenka *návratu*, a to po sociální, hospodářské a politické stránce k předúnorovému socialismu, po ideové stránce k obnovenému marxismu; v zřetelnou *ideologii opozice* zpracovala tyto ideje literatura (Kundera, Vaculík, Mňačko) a literární publicistika (týdeník Svazu československých spisovatelů *Literární noviny*).

Tak se mohlo stát a stalo se, že obecný ideologický základ poskytl *socialismu s lidskou tvář* IV. sjezd Svazu československých spisovatelů, o kterém Měchýř sice poněkud aforisticky, ale o to oprávněněji tvrdí, že jím – v červnu 1967 – začalo Pražské jaro 1968.²⁹

Červnový sjezd československých spisovatelů opravdu nelze v těchto souvislostech obejít. Již návrhem stanoviska *ÚV SČSS k některým otázkám československé kultury* a zejména úvodním projevem Milana Kundery vyzdvihl do popředí intelektuály a kulturu jako prioritní součásti národa. Kultura se nemůže rozvíjet v atmosféře útlaku, *svoboda projevu* je nezbytnou podmínkou pro kulturu produkující evropsky měřitelné hodnoty; a vyspělá kultura, nezbytná pro existenci národa, je v současné době ohrožována *vandaly* (aparátem), touto pyšnou omezeností, která „se domnívá, že k jejím nezadatelným právům patří přetvářet svět ke svému obrazu...“. Tito lidé žijí jen ve své nezprostředkované přítomnosti, bez vědomí historické kontinuity a bez kultury; přitom „jsou s to proměnit svou vlast v pouštinu bez historie, bez paměti, bez ozvěn a bez krásy“.

Ludvík Vaculík se pak v nejradikálnějším a nejznámějším ze sjezdových projevů trpce ztotožnil s dávným českým socialistickým „snem o vládě, která bude totožná s občanem, a o občanu, jenž si vládne téměř sám“; stalinismus zasadil svým *násilným* barbarstvím tomuto snu těžkou ránu a současný nekulturní aparát v této destrukci pokračuje. „Ale jsou opravdu pány všeho?“ ptal se Vaculík. „A co tedy ponechávají v rukou jiných než svých? Nic? To tu nemusíme být! Ať to řeknou. Ať je zcela viditelné, že v podstatě hrstka lidí chce rozhodovat o bytí či nebytí všeho...“

Další radikálně vznívající projevy *reformních* spisovatelů a publicistů (Lieh, Kohout, Čivrný, Kosík aj.) poukazovaly na hlavní rysy tehdejší nesvobody tak, jak se jevíly spisovatelům. Jejich společným jmenovatelem byla ne-svoboda projevu. Ivan Klíma podal charakteristiku *cenzury*, která je jakožto funkce aparátu byrokratickou institucí stojící v cestě společenskému pokroku, a žádal její zrušení. IV. sjezd SČSS se tak proměnil ve vzpuru proti nomenklatuře; pro další vývoj událostí bylo důležité, že se ohradil především proti *násilí* jako proti pozůstatku stalinské epochy, proti *aparátu* jakožto nositeli tohoto násilí a že požadoval zejména *zrušení cenzury*.³⁰

29 *SD* 1, s. 12.

30 Uvedené projevy spisovatelů jsou publikovány ve sjezdovém protokolu: *IV. sjezd Svazu československých spisovatelů*. Praha, Československý spisovatel 1968.

Konflikt autoritativního prvního tajemníka ÚV KSČ Antonína Novotného s vedením Komunistické strany Slovenska (zejména s Dubčekem) byl, pokud jde o vnitřní život komunistické strany, přinejmenším stejně významný. Důležitý byl nejen pro následující výměnu osob ve funkci prvního tajemníka, ale také proto, že jeho řešením se dostávaly do popředí národní požadavky Slováků. Po *ideové, programové* stránce byl však IV. sjezd spisovatelů nejvýznamnější událostí šedesátých let až do ledna 1968. Když se pak Antonínu Novotnému pokus o perzekuci Svazu československých spisovatelů evidentně nezdařil, jenom to ještě zvýraznilo vyznění spisovatelského sjezdu. Veřejnost vzala na vědomí, že spisovatelé se sice přihlásili k socialismu, ale k socialismu úplně jinému, než jaký v té době v Československu existoval. A že to – přežili.

Kouzelná moc slova

Svoboda slova, věc na tehdejší dobu takřka neuvěřitelná, byla tedy důsledkem mocné krize v komunistické straně a v celé společnosti. O hloubce této krize výmluvně svědčila okolnost, že trest za spisovatelskou vzpouru byl směšně mírný: vyloučení tří spisovatelů z KSČ a odebrání *Literárních novin* svazu spisovatelů. A tak, přestože se vedení strany po 5. lednu 1968, kdy Alexander Dubček vystřídal ve funkci prvního tajemníka KSČ Antonína Novotného, snažilo uchovat stávající neinformovanost veřejnosti (o rozporech v ústředním výboru KSČ se veřejnost oficiálně nedověděla vůbec nic), nemohl takový pokus skončit úspěšně. V mocenském zápase nového vedení strany s Antonínem Novotným, který zůstal prezidentem republiky a nehodlal se poddat, pronikaly na veřejnost dosud nebývalé neoficiální informace.

Nejprve, 21. ledna, porušil mlčení o lednovém plénu Josef Smrkovský a čtyři dny poté nový předseda Svazu československých spisovatelů Eduard Goldstücker opakoval veřejně požadavek spisovatelského sjezdu na novelizaci tiskového zákona. (Již týden předtím však svaz spisovatelů dostal pod názvem *Literární listy* zpět zabavené *Literární noviny*.) Za těchto okolností nedalo na sebe skutečné zrušení cenzury čekat déle než do konce února. Tím byla svoboda projevu definitivně na světě a začaly se dít věci, které by si byl nedokázal vymyslet ani nikdo z těch, kteří jí pomohli na světlo denní.

Lidské slovo nahradilo pseudokomunikační jazyk, jehož pomocí komunistická diktatura zaclánila skutečnost, vytváří fiktivní realitu a zabraňuje, aby ovládané společenství vyvíjelo jakoukoliv jinou aktivitu než nařízenou shora. Po dlouhé době se tedy řeč stala opět prostředkem *společenské komunikace*, sebevědomě obsadila místo referentsky obřadného jazyka, jímž aparát zajišťuje a uchovává bezdějinně setrvalý stav příkazů a nařízení,³¹ a vytvořila tak prostředek pro tvorbu *dějin*. Vpád nových, dalších dějin byl neobyčejně významný: instituce, odbory, podniky – to vše lze podřídít vedoucí úloze strany; dějiny nikoli.

Osvobozená řeč tedy způsobila revoluci, a to nejen obrazně. *Veřejná kritika* vedla k zjitřenému zájmu o křivdy minulosti a o *rehabilitace* i k odvolání nejméně zkompro-

31 „Vše spravující aparát musí mít svůj univerzální jazyk, kterým lze vše vyjádřit, ale který současně musí být uzavřený a homogenní. (...) To je právě podstatný rozdíl vzhledem k obyčejnému jazyku, jenž nabývá význam z kontextu a jednání. U jazyka typu ptydepe naopak vycházejí všeobecná usnesení 'shora' a musí být pak jen konkretizována, tj. přeložena do jazyka o menším stupni 'obecnosti'. A naopak – konkrétní hlášení jsou po cestě vzhůru 'zobecnována'. Proto každá vrstva aparátu si tento jazyk, s jehož pomocí vytváří obraz umělé reality, uzpůsobuje podle místa, které v hierarchii zaujímá.“ Zdeněk VAŠIČEK, *Lidská práva a ukradené dějiny*. In: *Dvě desetiletí před listopadem*, Praha, Maxdorf 1994, s. 86.

mitovaných vedoucích funkcionářů; *zevšeobecnění dosud tajných informací* radikálně omezilo společenská privilegia nomenklatury a zproblematizovalo bariéru mezi komunistickou stranou a „veřejností“, jejíž názhedy, názory, nálady a kritika se začaly mísit s názory, náladami a kritikou v řadách členů KSČ. To vše přispívalo k rychlému růstu *občanského sebevědomí*. Když už jednou reformisté cenzuru zrušili, nemohli by ji později znovu zavést jinak než násilím, a to *linie Ledna* nepřipouštěla.

A tak se dosud neveřejné názory rychle slévaly ve *veřejné mínění*, které nejen posuzovalo a odsuzovalo stále znovu odhalované zločiny režimu, ale zajišťovalo také neformální fungování (náhradu) *zatím* nepovolených *občanských svobod*. Doslova se tak rozlila mohutná řeka *občanské aktivity*. Řetězec shromáždění od nepovolených demonstrací přes polooficiální akce takového druhu, jako byl majáles, až po impozantní oficiální oslavy prvního máje – to vše bylo příznakem fakticky existující *svobody shromažďování*. Začaly se aktivizovat „masové organizace“ – Svaz žen, odbory – a vznikaly organizace nové (například Svaz výrobních družstev); „strany Národní fronty“ ještě ani nestačily podstatně zvýšit počet členů, omezený dosud na velmi nízký numerus clausus, a už tu byly politicky zaměřené kluby KAN a K 231, zakládající výbor Společnosti pro lidská práva i debata o tom, nemá-li vzniknout opoziční strana (Havel, Sviták), doprovázená dokonce požadavkem na obnovení sociální demokracie.

Svoboda sdružování (a spolu s ní úsilí o větší *svobodu náboženskou*) byla tedy na počátečním, ale nezadržitelném postupu, a to stále ještě nebylo vše. V celkovém ovzduší liberalizace a tolerance rychle opadávaly zbývající překážky volného cestování do dosud tak nepřátelské ciziny (*svoboda pohybu!*) a dokonce se poprvé po dvaceti letech celé jedno společenství – slovenské – začalo nekompromisně hlásit o svá *národní práva*.

Při nezaujatém posouzení toho všeho lze právem dospět k zjištění, že v Československu se na jaře 1968 začala živelně vytvářet *občanská společnost*.³² Jinak řečeno sled událostí, na jejichž počátku bylo osvobození lidské řeči, vedl během několika týdnů k proměňování bezprávných pracujících ve skutečné občany. Dynamika tohoto vývoje i jeho snadno předvídatelné následky naháněly Moskvě hrůzu. „Arbitrové sovětského socialismu samozřejmě věděli, že svoboda projevu, předpoklad občanské aktivity, představuje pro celý systém smrtelné nebezpečí.“³³ Nemýlili se, a proto je třeba vidět racionální jádro i v jejich hysterické reakci na Vaculíkův manifest *Dva tisíce slov* z konce června³⁴ včetně kategorického požadavku, že „tvářív i tvář hrozbě kontrarevoluce musí na výzvu komunistické strany plnou silou zaznít hlas dělnické třídy“.³⁵

32 „Nejsem si jist, zda lze hovořit o počátcích znovuzrození občanské společnosti v Československu, ale odvážím se tvrdit, že tendence, intuitivní směřování k takovému cíli, vůle různých společenských subjektů vytvořit základy občanské společnosti, i když se tomu tehdy říkalo jinak, nepochybně existovaly.“ Vilém PREČAN, Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér Pražského jara 1968. In: *Proměny Pražského jara*. Sborník studií a dokumentů o nekapitulantských postojích v československé společnosti 1968-69. ÚSD AV ČR – Doplněk, Brno 1993, s. 17.

33 MĚCHÝŘ, SD I, s. 15.

34 Ludvík VACULÍK, Dva tisíce slov, které patří dělníkům, zemědělcům, úředníkům, vědcům, umělcům a všem, *Literární listy* 27. června 1968. Čtrnáct dní poté sovětská *Pravda* (11. července) zjistila, že Vaculíkova petice je *útok proti socialistickým základům Československa*, nástup kontrarevoluce atd. Za čtyři dni pak následovala reakce oficiální: *Dva tisíce slov* jsou politickou platformou reakce, „která obsahuje otevřenou výzvu k boji proti komunistické straně a proti ústavní moci, výzvu ke stávkám a k nepořádkům. Tato výzva je vážným ohrožením strany, Národní fronty, socialistického státu, je pokusem o nastolení anarchie. Toto prohlášení je v podstatě organizačně politickou platformou kontrarevoluce.“ (Dopis pěti komunistických a dělnických stran ústřednímu výboru KSČ /Varšava, 15. července 1968/. In: *Rok šedesátý osmý v usneseníh...*, c. d., s. 238.)

35 Tamtéž, s. 240.

Nepřijatelnost *Dvou tisíc slov* pro komunistický režim vycházela v podstatě z nepřijatelnosti svobody slova.³⁶ Vaculíkův text svými požadavky opravdu nepřekračoval meze, které se snažil dát československému vývoji na jaře 1968 *Akční program*.³⁷ S jedinou – podstatnou – výjimkou. Jeho ústředním motivem je nabádání k odporu proti příslušníkům *umíněné skupiny, rozprostřené pomocí stranického aparátu z Prahy do každého okresu a obce*. To oni způsobili, že KSC se změnila z „politické strany a ideového svazku v mocenskou organizaci, jež nabyla velké přitažlivosti pro vládychtivé sobce, vyčítavé zbabělce a lidi se špatným svědomím“. Přitom „velká část funkcionářstva se brání změnám a má dosud váhu!“

Občanům tak nezbyvá než vynucovat reformy *zdola*, vybízet především k akcím, které by přiměly k odchodu zkompromitované funkcionáře: „veřejná kritika, rezoluce, demonstrace, demonstrační brigády, ... stávka ... Oživujeme činnost NF. Požadujeme veřejné zasedání národních výborů. K otázkám, ke kterým se nechce nikdo znát, ustanovme vlastní občanské výbory a komise. ... Ustanovujeme výbory na obranu svobody slova. Organizujeme při svých shromážděních vlastní pořádkovou službu.“ *Dva tisíce slov* informovaly veřejnost, že má „možnost vzít do rukou naši společnou věc, která má pracovní název socialismus“. Jak je vidět, činily to způsobem, který připomínal vše možné spíše než „revoluci shora“. Na tento pokus povzbudit dynamiku společenského pohybu reagovala Varšavská smlouva (pětka) nesmírně podrážděně jakožto na symptom kontrarevoluce. Její reakce byla, jak již řečeno, přirozená – už proto, že socialismus nebyl pro sovětské vedoucí představitel pracovní název, ale posvátný symbol sovětského impéria, kterého se nesmí prostý smrtelník ani dotknout.

Revoluce

Spád událostí byl na jaře 1968 opravdu překotný. Připomeňme si: lednové plénum vyvolalo společenský pohyb, jehož dynamika vzrostla po zrušení cenzury natolik, že v březnu lze již hovořit o lidovém hnutí. To, podněcováno tlakem reformních intelektuálů ve sdělovacích prostředcích, stále mocněji ovlivňovalo dění v komunistické straně. Po aféře „semínkového“ generála Šejny, přítele Antonína Novotného, odstoupil v druhé polovině března Antonín Novotný z funkce prezidenta. S velkými nadějemi, že to obrodnému hnutí pomůže v Moskvě, zvolil parlament prezidentem Ludvíka Svobodu.³⁸ V únoru začaly některé významné *rehabilitace* (Svaz československých spisovatelů, Zdeněk Hejzlar), o něco později legislativní práce na některých dalekosáhlých reformách (federalizace státu, záruky svobody projevu a další). Síly v centru KSC se přeskupovaly, *dubnové plénum* už rozdělilo členy předsednictva ÚV KSC na přívržence a odpůrce reformem a tato diferenciací pokračovala (v nižších složkách ve prospěch reformních sil), po-

36 „Protisocialistické a revizionistické síly se zmocnily tisku, rozhlasu a televize a přeměnily je v tribunu pro výpady proti komunistické straně, pro dezorientaci dělnické třídy, všech pracujících, pro nespoutanou protisocialistickou demagogii...“ atd. Tamtéž, s. 238.

37 „Především budeme odporovat názorům, kdyby se vyskytly, že je možné dělat nějakou demokratickou obrodu bez komunistů, případně proti nim. Bylo by to nespravedlivé, ale také nerozumné. Komunisté mají vybudované organizace, v těch je třeba podpořit pokrokové křídlo. Mají zkušené funkcionáře, mají konečně pořádek v ruce rozhodující páky a tlačítka. *Před veřejností však stojí jejich Akční program, který je také programem prvního vyrovnání největší nerovnosti, a nikdo jiný nemá žádný stejně konkrétní program.*“ *Dva tisíce slov...*, c. d., zvýraznil E. M.

38 Další rozhodující státní a politické funkce zastávali stoupenci reformem: Oldřich Černík – předseda vlády, Josef Smrkovský – předseda Národního shromáždění a František Krigel – předseda ÚV Národní fronty.

vzbuzována mohutným tlakem sdělovacích prostředků a reformních intelektuálů. Dělnictvo se do *Pražského jara* zapojovalo postupně, v jarních měsících spíše pasivně. Byl tu ovšem i další činitel a další, nejmocnější tlak: *Kreml a varšavská pětka*.

Sovětsí soudruzi, jak již o tom byla řeč, věděli mnohem lépe, jaká je pravá povaha *Pražského jara*, než sami vedoucí českoslovenští představitelé, a spolu s dalšími východoevropskými předáky je na březnové poradě v Drážďanech vysloveně zasypali nečekaně tvrdou kritikou. Na československo-sovětském jednání v Moskvě počátkem května pak její nekompromisnost ještě nebezpečně vystupňovali; mimo jiné si vynutili souhlas československé strany s pořádáním „malé intervence“, červnových vojenských manévru na území ČSSR.

Stále ještě existovalo faktické poválečné rozdělení světa. Řada okolností, zejména zainteresovanost na válce ve Vietnamu, odváděla pozornost Spojených států od Evropy, a tak měli Brežněv a varšavská pětka Československo zcela v hrsti. Nicméně jako vždy jim činilo potíže odhadnout poměr sil a celkovou situaci v satelitní zemi. Sílu a existenci jejich nátlaku a vyhrožování se vedoucí reformisté snažili všelijak zastírat, často ovšem marně. Beztak byly Kremlu v jarních měsících tyto výhrůžky podstatně víc ke škodě než k užitku. Sovětskému vedení se sice podařilo podpořit „konzervativní“ frakci ve vedení KSČ (Vasil Biřak, Drahomír Kolder, Alois Indra, Antonín Kapek, Oldřich Švestka a další), ale podstatnější bylo, že jeho postup v celém Československu vzbudil a mocně podpořil obrannou reakci.

Lidové hnutí ještě nemělo a za daného stupně svobody shromažďování ani nemohlo mít *vlastní*, nově vybudované orgány, takže organizačně se překrývalo s *komunistickou stranou*. Taková situace nemohla trvat dlouho. Všichni věděli, že rozhodnutí přinese jednání sjezdu komunistické strany. XIV. sjezd KSČ, který se květnové plénum rozhodlo svolat na počátek září, nemohl při aktivizaci nižších orgánů a organizací komunistické strany přinést jiné rozhodnutí než ve prospěch reformních sil. *Květnové plénum* tedy svoláním sjezdu bezděčně rovněž – což je dnes jasné a zřejmé – rozhodlo o datu intervence.

V té době již Dubček, Smrkovský, Černík, Svoboda(!), Husák(!), Kriegel a další reformní předáci stáli v čele opravdového *obrodného hnutí*. (Jejich popularita rychle vzrůstala a byli, jak o tom ostatně svědčí archivní filmové záběry z pražské prvomájové manifestace, mocně aplaudováni.) – Hlavním činitelem reformního procesu, jehož dynamika se neustále zvyšovala, byl lid a hlavními organizačními strukturami *orgány komunistické strany*. Pro tento *dvojaký* proces bylo příznačné „spojení plánované reformy mocenských struktur se spontánním sociálním hnutím... Započatá transformace systému směřovala k otevřenému vývoji, jehož ustálenou podobu nelze zpětně anticipovat.“³⁹

Dnes, kdy je epocha východoevropského komunistického socialismu uzavřena, víme a nepochybujeme, že taková reforma sovětského modelu, kterou mělo přinést ono propojení plánované reformy mocenských struktur se spontánním sociálním hnutím, *nebyla možná*. Obrodné hnutí mohlo buď padnout,⁴⁰ anebo povalit celý systém. Povaha

39 Jan PAUER, Sovětská vojenská intervence a restaurace byrokraticko-centralistického systému v Československu 1968–1971. In: *Proměny Pražského jara*, c. d., s. 165.

40 Možnost porážky si ovšem žádné rozvíjející se hnutí nepřipouští rádo. Navíc ve sdělovacích prostředcích hráli tehdy – přirozeně – prim „horlivci, kteří chtěli všechno a žádali to hned. Díky tomu se, pravda, mnozí z nich stali oblíbenými a slavnými. Málokdo z nich si však zřejmě položil otázku, co je za daných okolností v Československu uskutečnitelné.“ (RENNER, SAMSON, c. d., s. 80.). Jestliže však tuto základní otázku obcházel reformističtí *předáci*, výmluvně to svědčí o nízké úrovni tehdejší československé politiky.

Mezi ty, kteří se odvážili mít jiné představy než optimistické, patř A. J. Liehm. Liehm ještě před pro-

takového hnutí je *revoluční*. A jelikož tehdy šlo o reformy demokratické, znamená Pražské jaro 1968 *počátek demokratické revoluce*.⁴¹ Na tom nic nemění skutečnost, že si široké vrstvy obyvatelstva nebyly této okolnosti vědomy. Ovšem fakt, že o pravé povaze hnutí, jemuž stáli v čele, neměli tušení ani reformní předáci, naznačuje, že tehdejší dění mělo zvláštní ráz.

Víra v socialismus

Jako by s výjimkou „konzervativní“ frakce v KSČ šlo na jaře 1968 všem o totéž: o *socialismus s lidskou tvář*. Reformističtí funkcionáři strany nepochybně chtěli socialismus demokratizovat, a pokud jde o komunistické intelektuály, není třeba o jejich úmyslech pochybovat. Ale co *lid*? Co si představoval pod pojmem *socialismus s lidskou tvář*, jestliže, jak tvrdí Belda, Benčík a Kural, „většina naší společnosti po roce 1945 skutečně socialistické hodnoty sdílela“, a přitom – podle Měchýře – široké lidové vrstvy byly „ve sféře politického myšlení retardované – až negramotné, a zároveň se postupně v komunistickém systému adaptovaly“?⁴²

V tomto případě je na místě obrátit se k průzkumům veřejného mínění; ostatně ukazují souvislosti, které nás nemusí překvapit, i když si je většinou neuvědomujeme. První „průzkum“ je neobjektivnější: je ve volbách roku 1946 získaly socialistické strany v českých zemích 80 % hlasů.⁴³ Druhý průzkum (červen 1968, týká se tedy Pražského jara) zjišťuje,⁴⁴ že sympatie veřejnosti patří z 86 % socialismu a jen z 5 % kapitalismu. Když se pak roku 1986 po takřka dvacetiletí normalizace a reálného socialismu dotazoval *Ústav pro výzkum veřejného mínění* na vztah obyvatelstva k socialismu, zjistil *řádově obdobné výsledky*.⁴⁵ A nakonec: průzkum uskutečněný bezprostředně po listo-

puknutím sovětských vášní kolem *Dvou tisíc slov* polemizoval s domněnkou, že by bylo možné vyrvat komunistické straně moc: „Hloupost! V tu chvíli bude československý experiment s demokratickým socialismem utopen v krvi a země vržena možná o deset, možná o více let nazpátek. Stačí pohled na mapu...“ (A. J. LIEHM, Tak vážně: Co konkrétně? *Literární listy* č. 16, 13. června 1968.)

41 Viz Harold Gordon SKILLING, *Czechoslovakia's interrupted revolution*, Princeton 1975. Jak napovídá název, Skilling již v roce 1975 došel k závěru, že československé dění na jaře 1968 mělo revoluční povahu. Skilling mimo jiné zjišťuje, že přinejmenším tři reformní opatření vybočují z rámce sovětského modelu: svoboda projevu, rehabilitace a federalizace Československa (s. 834).

42 SD 1, s. 13.

43 V českých zemích získala KSČ 40,17 %, Československá strana národně socialistická 23,66 %, Československá strana lidová 20,24 % a Československá strana sociálně demokratická 15,58 % hlasů; z nich pouze lidová strana se nedeclarovala jako socialistická. Na Slovensku získala komunistická strana 30,4 % a Demokratická strana 62,5 %; Strana slobody 3,8 % a Strana práce 3,1 % hlasů. 80 % pro socialistické strany neznamená nutně 80 % pro socialismus. Jednoznačně se pro socialismus v českých zemích vyslovili voliči KSČ a sociální demokracie (více než 55 %), ze strany národně socialistické můžeme zřetelně prosocialistický postoj předpokládat řekněme asi u poloviny voličů. Na druhé straně značná část voličů „nesocialistické“ lidové strany (ostatní nesocialistické strany byly zakázány) by jistě v referendu hlasovala pro socialismus.

Volební výsledky na Slovensku jsou z hlediska postoje obyvatel k socialismu dešifrovatelné obtížněji; takřka dvě třetiny hlasů pro Demokratickou stranu automaticky neznamenají, že by mezi nimi nebylo jisté množství lidí orientovaných nikoli sice komunisticky, ale přesto socialisticky.

44 Jde o výzkum, který v červnu 1968 uskutečnil *Ústav pro výzkum veřejného mínění ČSAV*. „Pro socialismus“ se vyslovilo 86 % respondentů, kdežto pro „zanechání výstavby socialismu a pro kapitalistický rozvoj“ pouze 5 %. (J. BEČVAR, *Komentovaný tematický přehled výsledků závažných šetření veřejného mínění v Československu v letech 1968-69 vcelku a podle hlavních třídicích znaků*, rkp. v ÚSD, s. 18.) – Implikativně a poměrně tendenčně položená otázka (v červnu 1968 bylo těžko představit si výzvu méně populární než *zanechat výstavby socialismu*) mohla mít na svědomí značnou „nepesnost“.

45 V roce 1986 už respondenti neskrývali svou nespokojenost s tehdejší politikou KSČ v konkrétních otázkách a záležitostech, to se však zcela změnilo, když obdrželi obdobné otázky ve spojení se socialismem,

padovém převratu hovoří poměrem 45:3 v prospěch „socialistické cesty“ vývoje před cestou kapitalistickou.⁴⁶

Tyto výsledky zdánlivě problematizují lidové nadšení Pražského jara 1968 pro *lidskou tvář* a nasvědčují jednoduchému závěru, že širokým lidovým vrstvám šlo od roku 1945 až do listopadu 1989 prostě o *socialismus* jakožto o systém zajišťující sociální jistoty. Ovšem z bezprostředních souvislostí oněch průzkumů (v roce 1986 však i z odpovědí na jednotlivé otázky) vychází najevo, že vztah převážně většího československého obyvatelstva k socialismu byl od počátku zprostředkován *ideologicky*. Nikdy v celém tomto dějinném období přirozeně nešlo o socialismus podle uceleného chápání intelektuálů, nýbrž o *politickou víru*. Ta zahrnovala celou sérii příjemných představ, v nichž se porůznu – podle měnících se společenských podmínek – spojovalo osvobození *národa* s osvobozením (prostého) *člověka* z nesvobody, z vykořisťování a sociálního útlatku. Ať už v tom byly jakékoli ideologické a další příčiny a motivy – jimiž se tu nemůžeme zabývat –, vždy široké lidové vrstvy spatřovaly v „socialismu“ jednoznačnou *záruku demokracie, politických svobod a lidských práv*.⁴⁷ Poté, co KSČ v únoru 1948 uzurpovala státní moc, sama do budoucna převzala odpovědnost za uskutečňování těchto představ.

Vztah většiny českého obyvatelstva k socialismu (to znamená k osvobození národa a člověka) je nepochybně jednou z hlavních otázek naší historie po roce 1945. Ale porozumět jí je pro nás obtížné. Pokud jde o poválečný vývoj, podléháme totiž dobové terminologii. Jako by se po osvobození nejprve uskutečnila národní a *demokratická* revoluce, jejíž průběh a výsledky umožnily Československu nastoupit *cestu k socialismu*, kterou dovršil únorový převrat socialistickými přeměnami.⁴⁸ To je přinejmenším velice nepřesné.

Československá revoluce roku 1945 byla sice nacionálně orientovaná, ale byla to radikální *revoluce socialistická* a už její první kroky vytvořily v zemi socialistické zřízení. Toto Československo pak procházelo v letech 1946-47 dalším stadiem socialistické revoluce. Více než rok od jara 1945 (až do voleb v květnu 1946) řídily a kontrolovaly její průběh pouze revoluční, nevolené orgány. Vládly pomocí *revolučního zákonodárství* (prezidentské dekrety, schválené dodatečně revolučním – prozatímním – Národním shromážděním), které vycházelo z principu kolektivní viny, různým způsobem smíšené s vinou individuální. Toto zákonodárství vůbec *směšovalo* nesouměřitelné druhy odpo-

a zejména s protikladem: socialismus versus kapitalismus. Například (na prvním místě je vždy procento pro socialismus, na druhém pro „kapitalismus“): životní jistoty 79:3, přístup všech lidí k vzdělání a kultuře 62:6, zvyšování životní úrovně 46:20, dostatek potravin a spotřebního zboží pro všechny občany 39:27. Údaje jsou převzaty z práce Miroslava VAŇKA *Analýza výsledků výzkumu veřejného mínění prováděných v Ústavu pro výzkum veřejného mínění od r. 1972 do r. 1989 (do 17. 11.)*, rukopis v Ústavu pro soudobé dějiny. Vaňkova práce vychází v edici *Historia nova* nakladatelství Maxdorf pod názvem *Veřejné mínění o socialismu před listopadem 1989*.

46 Tehdy však už 47 % respondentů dávalo přednost „něčemu mezi“, tedy střední cestě. – K uvedeným výsledkům výzkumů veřejného mínění je třeba dodat, že autor jejich analýzy především podrobil objektivnímu zkoumání věrohodnost výzkumů a zjistil, že se na ně v podstatě lze spolehnout.

47 Tak ve výzkumu ÚVVM z roku 1986 dotazovaní v poměru 33:24 projevíli přesvědčení, že socialismus dává lidem více *osobní svobody* než kapitalismus; „podíl pracujících na řízení a rozhodování o důležitých věcech“ vyzněl pro socialismus v poměru 66:4. (Miroslav Vaněk, *Veřejné mínění o socialismu*.)

48 Právě *Akční program KSČ* z roku 1968 je příkladnou a svůdnou ukázkou této malé ohleduplnosti vůči skutečnosti. V jeho historickém úvodu se hovoří o období bezprostředně po druhé světové válce takto: „V národní a demokratické revoluci let 1944–1948 se poprvé uskutečnila jednota národních a demokratických hodnot socialismu: demokratické a národní hnutí se počalo *socializovat* a socialismus se stal vskutku národním a demokratickým dilem.... Podstatné rozšíření neformálních *politických svobod* bylo opravdovým vrcholem celé demokratické tradice československého rozvoje. Socialismus se stal ztělesněním moderního národního programu Čechů a Slováků.“ *Akční program KSČ*. In: *Rok šedesátý osmý...*, c. d., s. 104, zvýraznil E. M.

vědnosti: trestní odpovědnost s odpovědností morální (zrádci, kolaboranti), politickou (fašisté), majetkovou (velcí kapitalisté, statkáři) i etnickou (Němci a Maďaři).

Revoluční zákony pak především kodifikovaly konfiskace: *pozemkovou reformu* a *zestátnění průmyslu*. Co do relativního rozsahu zestátnění Československo tehdy předstihlo všechny státy na světě s výjimkou Sovětského svazu. Celkem v ČSR podléhalo konfiskaci 3119 závodů; na podzim 1945 již pracovaly v podnicích, které byly různou formou vyvlastněny – například jako německý majetek – celé *čtyři pětiny průmyslových dělníků*. Základem pro rozdělení majetku, zejména zemědělského (a vlastně základem celé revoluce), byl brutální *odsun tří milionů sudetských Němců*; zatímco v českém vnitrozemí činily konfiskace zemědělské půdy přibližně 445 tisíc hektarů, pak v českém pohraničí (osídleném až dosud Němci) změnilo vlastníka takřka 3 miliony hektarů půdy.⁴⁹ Kinematografie a rozhlas byly zestátněny. Celá oblast kultury, školství a šíření informací podléhala centrálnímu řízení prostřednictvím výnosů ministerstev školství a informací, které silně omezovaly svobodu projevu a informací a v jistém smyslu nahrazovaly cenzuru.⁵⁰

Revolučním, legálně nekontrolovatelným způsobem pracovaly komunisty řízené *bezpečnostní složky* v armádě a v resortu ministerstva vnitra. Revoluce obnovila jen *část* politických svobod „buržoazní“ republiky (největší dosavadní strany byly zakázány a stejně tak strany a odbory mimo Národní frontu). Po mocenské stránce bylo velice významné *revoluční* (mimozákonné) chování pražské vlády, která z podnětu KSČ několikrát likvidovala (až posléze zlikvidovala) slovenskou samosprávu a posílila *pražský centralismus*. Vzniklý lidově demokratický socialistický režim byl *vazalsky* vázán na Sovětský svaz, a to nejen mezinárodně politickou konstelací, ale i svou vlastní zahraničně politickou orientací.

Revoluce přirozeně nemusí mít vždy věcné označení (nemá je *francouzská, Velká říjnová...*), ale naše poválečná revoluce takové označení má. Pravděpodobně se současníkům opravdu zdály mít hlavní společenské přeměny – násilné vystěhování pětiny obyvatelstva ze země, konfiskace bank, klíčového průmyslu a kinematografie, zákaz dosud nejsilnějších stran, zákaz jiných odborů a organizací mládeže než jednotných, centrální řízení tisku, orientace zahraniční politiky výlučně na Sovětský svaz atd. – *demokratickou* povahu. Když nic jiného, tedy historický odstup by nám měl otevřít oči.

Dvacet let po ukončení druhé světové války byly ovšem „oči“ československé společnosti v tomto smyslu dokonale uzavřené. To výrazně ovlivnilo události roku 1968. Všeobecná *politická víra* nejširších vrstev obyvatelstva v *socialismus* jakožto ve společenský řád, který přinese konečné *osvobození člověka*, pochází z epochy poválečného, lidově demokratického socialismu.⁵¹ Ten měl nadto dějinné štěstí, co se týče domácí pověsti. Ti, které postihl nejvíce (sudetští Němci), byli vystěhováni, a naopak lidé, kteří převzali jejich majetek, byli vděční novému režimu; *negativní* plody socialistického hospodaření sklízel však již pouňorový, komunistický režim. Zobecnění násilí, autoritářství, direktivnost přičítali lidé výlučně komunistům právě tak jako měnovou reformu; *osvobození člověka* se stalo částečně vzpomínkou, částečně snem, který zmařilo stalinské násilí.

49 *Československá vlastivěda*, díl II. *Dějiny*, sv. 2, Praha, Horizont 1969, s. 647.

50 Viz Milan DRÁPALA, *Spisovatelé na rozcestí, Soudobé dějiny* I/4-5, s. 550, pozn. č. 1.

51 Přirozené že poválečná socialistická revoluce navazuje na předválečné a válečné sympatie k socialismu (silné komunistické a socialistické hnutí, národnostní a sociální radikalizace jako důsledek velké hospodářské krize, selhání evropských mocností v Mnichově atd.); to již ovšem přesahuje hranice tohoto pojednání.

Cestou k jednotě

Tak tomu bylo až do jara roku 1968. Tehdy *sami komunisté* přišli s projektem socialismu s lidskou tvář. Do něho široké lidové vrstvy, probuzeny a povzbuzovány reformními intelektuály, promítly všechny oživené sny o blahobytu, svobodě a demokracii, jak je lidé prožívali v mládí nebo znali z doslechu. Silně přeháněli svou víru v reformní předáky. Byli přesvědčeni, že učiní tyto sny konkrétními a hmatatelnými a že je dokážou uskutečnit.

Tragika Pražského jara byla za tohoto stavu věcí založena zejména v povaze jeho *vedoucích činitelů*. Předáci obrodného hnutí nebyli schopni jít tak daleko jako prostí občané. Vzešli z úřadoven totalitního aparátu vyznačovali se ve svém celku mimořádně nízkou politickou úrovní a nedokázali chápat povahu „reformy“ (ve skutečnosti revolučního procesu) jinak než jako výměnu třídně zakaboněné tváře sovětskému modelu socialismu za *podstatně tolerantnější formu vedoucí úlohy strany*. Jen tak mohli tito „dobří komunisté“ usilovat jak o reformní kurs, tak o dobré vztahy s Moskvou,⁵² domnívat se, že sovětští soudruzi pouze „nepochopili jejich reformní politiku...“, že nedorozumění vzniklo jenom proto, že KSSS nebyla dobře informovaná o skutečném vývoji v Československu.⁵³

Avšak KSSS byla informována mnohem lépe o situaci v Československu než českoslovenští občané o KSSS. Dokonce i autoři *Československa roku 1968* několikrát vyjadřují podiv nad krátkozrakostí, s níž reformní předáci od začátku až do konce tajili před vlastními lidmi rozpory mezi varšavskou „pětkou“ a československým politickým vedením, o neustálých a stupňujících se hrozbách ani nemluvě (po přečtení záznamu Brežněvova a Dubčekova telefonického rozhovoru z 13. srpna 1968 zůstane člověku rozum stát nad Dubčekovým tvrzením „*ve vojenský zásah, z naší strany ničím nevyprovokovaný, jsme nevěřili*“⁵⁴). Sociální schizofrenie, založená jednotou lidových vrstev a předáků obrodného hnutí, jednotou, která byla do značné míry fiktivní, dostávala touto taktikou další rozměr.

V té době (od konce června) se již dění Pražského jara čím dál tím víc soustřeďovalo k mocenské stránce. Od poslední červnové dekády zvyšovalo napětí v zemi cvičení vojsk Varšavské smlouvy „Šumava“, které se odehrávalo na československém území, a v téže době volily okresní a krajské konference KSČ delegáty na XIV. sjezd s víceméně proreformním výsledkem. *Kremlu* nezbylo než nátlak ještě vystupňovat, což učinil na poradě ve Varšavě (bez československé účasti) a při dvoustranném jednání s československými představiteli v Čierné nad Tisou (29.–30. července).

Nátlak působil opět hlavně v opačném směru. Pocit ohrožení v Československu stále rostl, přispíval ke gradaci požadavků, k radikalizaci středních a nižších stranických kádřů a k postupnému stmelování obyvatelstva v obrannou *celonárodní jednotu*.

Přestože to platí o obou částech republiky, nesmíme zapomenout, že bývá obvykle nepřesné, hovoříme-li jedním dechem o Čechách a o Slovácích; v tomto případě by to bylo nepřesné dvojnásob. Slováci vyšli ze socialistické poválečné revoluce jako samosprávný národ zkrátka, a nebylo tedy divu, že za Pražského jara jim šlo zejména o *národní svobodu* (požadavek federalizace státu); většina českého obyvatelstva však zřejmě nechápala, ani že to tak je, ani *proč* se to děje.

52 H. RENNER, I. SAMSON, c. d., s. 87 n.

53 Tamtéž, s. 87.

54 Alexander Dubček, doslov k publikaci *Osm měsíců Pražského jara 1968*, c. d., s. 224.

Zůstaňme tedy u Čechů, kteří na jaře 1968 vstoupili během čtvrt století již podruhé na dráhu revolučního vývoje. A podruhé jakožto národ podlehl mělkému *stádovitému* úsudku. Rychle rostoucí část obyvatelstva, vybízena k tomu reformistickými intelektuály, následovala s nadšenou důvěřivostí stranické a státní představitele, aniž si připouštěla pochybnosti o celonárodní prospěšnosti a profesionalitě jejich činů a projektů. Času však mělo *Pražské jaro* vyměřeno velmi málo, a tak dříve, než mohla nastat jakákoli diference, stalo se nepochybným zoufalé ohrožení republiky.

Lid krácel vstříc tomuto nebezpečí sjednocen. Věřil svému *vedení* a takřka bezmezně věřil Dubčekovi. A Dubček?

„Byl věřícím vládcem v době, kdy celý národ se plně oddával potřebě víry. Lidé neomylně vycítili, že Dubček věří – a on právě tak cítil, že lid věří. ... V co konkrétně v určitých situacích věřil Dubček a v co národ – to kupodivu nebylo tak podstatné jako nesporný fakt víry na obou stranách...“⁵⁵

Nadcházející zkouška měla ovšem ukázat, jak nesmírně záleží na tom, v co a jak kdo věří.

Intervence

O politice reformistů po sovětské intervenci se Měchýř v současné diskusi vyjadřuje nelichotivě: pokus reformních předáků o zachování *fiktivní linie Ledna* byl předem odsouzen k neúspěchu, a to zejména pro jejich vlastní „psychicky nepřekročitelnou bariéru“ (spočívající v nadřazení socialismu, komunistické strany a Sovětského svazu ostatním hodnotám). Politika, „či spíše postup dubčekovců po 21. srpnu je řetězcem paradoxů někdy jen tragikomických, nejednou však osudových“. A tak byla doba mezi srpnem 1968 a dubnem 1969 obdobím počínajícího rozkladu společnosti. „Zklamali nejen vůdci, svou politickou nezralost projevila většina národa,“ která upnula svou naději k několika předákům obrodného procesu.⁵⁶ Ti – to už Měchýř neříká, i když si to podle všeho myslí – nebyli takové důvěry hodni.

Je nanejvýš pozoruhodné, že těmto výrokům žádný z polemických článků přímo neopouje. Máme si tedy myslit, že se prosadilo – i faktograficky – pojetí, které odpovídá těmto Měchýřovým tezím (a je naznačeno v knize *Proměny Pražského jara*)?⁵⁷ Nestalo se tak, 2. díl *Československa roku 1968* rozvíjí opačnou řadu úvah a faktů. Mají čtenáře přesvědčit, že zápas o *záchranu reformního programu*⁵⁸ bylo to jedině možné a legitimní, co Dubčekovo vedení mohlo a mělo v posrpnovém období v zájmu celé společnosti dělat. Neobyčejný důraz, který autoři na toto východisko kladou, naznačuje, že jde o věc závažnou.

Posuďme sami. *Celonárodní jednota* se bezprostředně po srpnové invazi projevila ze své lepší, ba nejlepší stránky všeobecným nenásilným odporem: „Sovětsští stratégové nebyli připraveni na spontánní vystoupení obyvatelstva ... Nadto atmosféra totální občanské rezistence tak zaskočila prosovětské živly v zemi, že se neodvážily kolaborovat s okupačními jednotkami. Plán Kremlu, opřít se v obsazeném státě o kolaborantské

55 Zdeněk MLYNÁŘ, c. d., s. 139.

56 *SD* 1, s. 21, 22.

57 *Proměny Pražského jara*, viz pozn. 32.

58 Miloš BARTA, Pokus o záchranu reformního programu. In: *Československo roku 1968*, 2. díl, c. d., s. 5-50.

struktury, tak v první fázi ztroskotat.⁵⁹ V důsledku toho se obrodné hnutí jakožto počátek demokratické revoluce stalo přes noc především *národní* hodnotou. Ne že by již nešlo o socialismus, o demokracii; především však šlo o *právo národa na sebeurčení* a o *právo samostatného státu na suverenitu*.

V důsledku toho musel Brežněv s vedoucími představiteli reformního hnutí, které okupanti unesli mimo republiku, zahájit jednání jakožto s představiteli českého a slovenského národa a československého státu. Činil tak s pomocí psychického nátlaku, prosovětské biřakovské kliky i s vydatným přispěním starého generála Svobody. Dubčekovi, Smrkovskému, Černíkovi a dalším předložili k podpisu listinu takového obsahu, že „s výjimkou Emila Háchy nepodepsal nikdy žádný český ani slovenský státník poputnější státní dokument“.⁶⁰ Měli se v tomto *přísně tajném* dokumentu přiznat, že dopustili, aby se v zemi šířila kontrarevoluce, slíbit, že zbaví funkce osoby sovětskému vedení nepohodlné a naopak neodstraní z funkce ty, kteří bojovali „proti antikomunistickým silám“, že učiní taková opatření, „jako je ovládnutí sdělovacích prostředků“ atd. atd. Zejména však měli vzít na vědomí přítomnost okupačních vojsk v Československu do té doby, než „pomine vzniklé ohrožení vymožeností socialismu v Československu a ohrožení bezpečnosti zemí socialistického společenství“.⁶¹

Vímeli alespoň to, co bylo o reformních představitelích naznačeno v předchozích odstavcích, neudiví nás, že sice těžkému nátlaku kladli odpor, ale posléze jako *disciplinovaní* členové strany⁶² ponižující kapitulaci podepsali.

Mohli bychom ovšem – jak se to většinou činí – považovat okolnost, že předseda ÚV Národní fronty František Kriegel moskevský protokol odmítl podepsat, za výjimku, která potvrzuje pravidlo. Snadno pak lze poukázat na skutečnost, že antisemitské moskevské politbyro ho drželo v Moskvě tři dny v izolaci, takže Kriegel pravděpodobně „došel k závěru, že je odsouzen k smrti, a smířil se s tím. Neměl teď důvod v posledních chvílích života si všechno zkazit činem, který by udělal proti svému svědomí ... jednal především jako člověk, a ne jako politik.“⁶³ Dokonce i Měchýř, který v zásadě Krieglovo jednání oceňuje, se domnívá, že československá delegace „musela v zásadě přistoupit na všechny podmínky okupantů. Neboť Kreml neměl kam ustoupit.“⁶⁴

Je však zapotřebí konfrontovat takové stanovisko jednak s Krieglovým přesvědčením, že rovněž českoslovensští představitelé neměli kam ustoupit, jednak s argumenty, jimiž on sám zdůvodňuje svou neústupnost.⁶⁵ Toto zdůvodnění je pozoruhodné. Ani slovo o stranické disciplíně, o internacionalismu, dokonce ani o vztahu k Sovětskému svazu: „Dr. Kriegel zdůvodňoval své rozhodnutí tím, že podepsáním protokolu ztrácí republika

59 H. RENNER, I. SAMSON, c. d., s. 95.

60 MĚCHÝŘ, *SD* 1, s. 18.

61 Proslulý článek 5 *Protokolu o rozhovorech delegací Svazu sovětských socialistických republik a Československé socialistické republiky*. (Protokol je mimo jiné přetištěn jako příloha 1. dílu *Československa roku 1968*, c. d., s. 201 nn.)

62 Nepochybně podpis moskevského protokolu je také otázkou stranické (nadnárodní) disciplíny, kdyby tomu tak nebylo, nemohli by se Dubček a ostatní zavázat, že jeho *obsah utají obyvatelstvu*.

63 Zdeněk MLYNÁŘ, c. d., s. 256. Sluší se i na tomto místě – podobně jako uvádí J. VANČURA v práci *Muž, který stál v cestě* (viz. pozn. č. 65) – připomenout, že Mlynář pokračuje takto: „Jak ukázal pozdější vývoj, bylo to chování mnohem přiměřenější dané situaci než chování naše: byli jsme totiž opravdu lidmi vydíranými gangstery, ale propadli jsme iluzi, že jsme politiky, s nimiž jiní politikové jednají o politických problémech.“ (Tamtéž.)

64 *SD* 1, s. 18.

65 Jiří VANČURA, *Muž, který stál v cestě*. K úloze MUDr. Františka Kriegla v srpnu 1968. In: *Proměny Pražského jara*, c. d., s. 67 nn. – Autor mimo jiné shromáždil různé varianty Krieglovy argumentace.

samostatnost a svrchovanost, že naše delegace v tomto složení nemá k takovému podpisu *ústavní právo*, že je třeba moskevský protokol odmítnout, vrátit se domů a předložit vstup vojsk *vládě a parlamentu* a dát možnost vyjádřit se lidem našich *národů*.⁶⁶

Ze všech reformních předáků tedy pouze tento *haličský žid* (výrok soudruha Šelesta) dokázal překročit hranici mezi komunistickým funkcionářem a *občanským politikem*. Je ovšem na první pohled poněkud zvláštní, že Kriegl právě jako představitel národa (a tedy z hlediska zájmu obyvatelstva) vůbec nezvažoval možnost krveprolití, nezmiňoval se o nebezpečí, že by neústupnost československých představitelů mohla způsobit smrt tisíců lidí (L. Svoboda), neděsil se nedozírných následků atd.; jak je vidět, nevnímal si žádného z argumentů, jimiž se tehdy podpis moskevského protokolu běžně zdůvodňoval. Ostatně dodnes mohou být okolnosti, za jakých by se snad Sověti odvážili začít v Československu prolévat krev, nanejvýš předmětem diskuse. Z průběhu invaze je zřejmé, že se sami krveprolití obávali. (Gomulka to dokonce řekl předem, 14. července ve Varšavě: „Máme co činit s takovou kontrarevolucí, v níž protivníci nestílejí. Pro nás by bylo samozřejmě mnohem jednodušší, kdyby stíleli, protože pak bychom na to mohli zcela jinak reagovat.“⁶⁷)

Ale šlo o víc. Jak dokumentuje Krieglův postoj, jsou věci, které opravdová politika udělat nejen nesmí, ale také nemůže. Mandát, který reformní předáci od obyvatelstva tak jednoznačně obdrželi, je zavazoval obhájit „reformu“. Nikdo nikdy neřekl, že v případě vojenského napadení *nesmějí být oběti*, vždyť něco takového je víceméně nemožné. Z tohoto hlediska je odkaz na hrozbu (!) krveprolití a snaha zabránit mu vytáčkou, která má obhájit odmítnutí přirozeného a samozřejmého postoje občanského politika. Krieglův příklad dokazuje, že občanský politik musí odmítnout jednání, pokud by se mělo uskutečnit za nepřijatelných podmínek a v ovzduší těžkého nátlaku.

Dospěli jsme až k opravdovým (a nedozírným) důsledkům těchto a následujících tragických událostí pro celé tehdejší generace i pro jejich potomky. Prezident Svoboda, který okupantům pomohl svou cestou do Moskvy ze všech nejvíc, se z Moskvy vrátil s aureolou neohroženého vlastence. Dubček a jeho garnitura, zavázaná moskevským protokolem k bezvýhradné poslušnosti k Moskvě, právě tak. Všichni přitom čestně dodrželi znění článku 14 moskevského protokolu („považovat kontakty mezi vedoucími představiteli KSSS a KSČ v období po 20. srpnu za přísně tajné, zvláště pak obsah právě uskutečněných rozhovorů“); ať už si to uvědomovali, nebo ne, dodržování této klauzule znamenalo, že si napříště budou z lidí dělat blázny. Poukaz na „nedozírné následky“ prochází od té doby až dodnes celou společností jako vítaný strašák v rukou těch, kteří se chtějí vyhnout odpovědnosti. A o Krieglově postoji se raději mluvilo a mluví co nejméně.

Se vsí pravděpodobností je tedy Měchýřovo tvrzení, že „moskevský protokol poskytoval československé straně poměrně značný manévrovací prostor“,⁶⁸ nadnesené na druhou, opačnou stranu. Moskevský protokol poskytoval reformním předákům *řádově* tolik manévrovacího prostoru, jako poskytuje každá obdobná dohoda domácí vlády

66 Tamtéž, s. 76 (citace z článku J. SMRČKY, Tři dny v Moskvě, *Rozhlas*, 1990, č. 7-9), zvýraznil E.M. Ostatní varianty jsou obdobné: „Odmítl jsem jej podepsat proto, že jsem v něm viděl dokument, který všestranně svazoval ruce naší republiky... že se to dělo v ovzduší vojenského obsazení republiky, bez konzultace s ústavními orgány a v rozporu s citěním lidu této země.“ (Poslední projev Františka Kriegla, *SD I/1*, s. 83 nn.)

67 *Československo roku 1968*, 1. díl, c. d., s. 128.

68 *SD I*, s. 19.

s okupační mocí. Vládě, která se za druhé světové války dala takto do služeb okupační moci, se říká *kolaborantská*; tento pojem tím obdržel takovou sémantickou zátěž, že to dosti znesnadňuje jeho použití v případě Dubčeckovy garnitury. Z hlediska jejího fungování však nejde o podstatný rozdíl.

Přestože lidé doma obsah moskevského protokolu neznali, vycítili, že se stalo něco, co se v žádném případě stát nemělo. Bylo dáno jejich nepřiměřenou vírou v reformní předáky, že – podporováni v tom reformními intelektuály – své milované činitele omlouvali. Karel Kosík tehdy při posuzování české politiky⁶⁹ parafrázoval Marxe, že v politice je možno spojit se i s čertem, ale je třeba ho umět přelstít – jenomže zde se nikdo s čertem nespojil; moskevský protokol byl *úpis*.

Sám postup následujících smutných událostí spadá již do druhého poločasu *Pražského jara* 1968. Připomeňme proto jen schéma jejich nezvratné logiky: „... 'progresivní' vůdci ...byli tedy lidu vráceni, když se předtím podpisem moskevského protokolu zavázali 'obnovit pořádek' v sovětském duchu. Učinili tak jistě neradi, ale bez příliš dlouhého váhání ... zahájili normalizaci, byť ještě v mírném stylu ... a každý z nich v tom pokračoval spolu s ostatními nebo jednotlivě tak dlouho, dokud byl pro Sověty ještě potřebný ... Nicméně každý z nich zůstal ve funkci dost dlouho, aby pomohl připravit další fázi pacifikace lidového odporu ... [Všichni] jednali s obdivuhodnou politickou sleetou a dokonale v tradici politiky menšího zla, která v uplynulých padesáti letech přinesla lidem v Československu tolik největšího zla a nespočítatelných obětí.“⁷⁰

Nepokouším se na tomto místě o rekapitulaci prvního poločasu *Pražského jara* 1968. Chtěl jsem poukázat na celonárodní rozměr tehdejších událostí, na to, jak z boje dvou frakcí v komunistické straně začal na základě jedné jediné politické svobody úžasné dynamický a činorodý proces *demokratické revoluce*. Vycházel sice z všeobecně nízké politické úrovně společnosti, jak to bylo dáno vládou póunorové nomenklatury, a nebylo mu dopřáno, aby se rozvinul, ale i tak poskytl celému národu (a celé komunistické straně) obrovskou šanci alespoň částečné transformace v občanskou společnost, a to navzdory vojenské invazi a převaze celé Varšavské smlouvy.

Takřka všeobecná slepá důvěra v reformní předáky byla ovšem sebevražedná, protože tito lidé v rozhodující chvíli nebyli schopni pochopit, co znamená odpovědnost vůči vlastnímu obyvatelstvu. Nemohli zdolat vojenskou převahu, mohli se však při své zkoušce státníkově přestat chovat jako funkcionáři satelitní komunistické strany a strážci pořádku v sovětské gubernii, a začít jednat jako politici odpovědní svému národu; pouze tím by bylo možno zhodnotit masovou podporu obyvatel a uchovat alespoň některé výsledky *Pražského jara*.

Jednali opačně, projevenou podporu *znehodnotili* a důsledky byly strašné. Karel Kosík se nemýlil, když v jednom ze svých hojně citovaných článků napsal:

„Nejsme fatálně určeni minulostí v dobrém ani ve zlém. (...) O svůj charakter národ nepřetržitě bojuje a jako národ se denně konstituuje jen v tomto úsilí. Jinak se vystavuje nebezpečí *vnitřního rozkladu*.“⁷¹

69 Karel KOSÍK, Iluze a realismus, *Listy* 1968, č. 1.

70 Vilém PREČAN, Lid, veřejnost, občanská společnost jako aktér *Pražského jara* 1968. In: *Proměny Pražského jara*, c. d., s. 24 nn.

71 Karel KOSÍK, Naše nynější krize, *Literární listy* č. 7-12, duben-květen 1968. In: *Jaro 1968*, INDEX, Kolín n. Rýnem 1988.

Období zbrojení a přezbrojování

Uzlové body komunistického rozhodování o Československu po Stalinovi

Jindřich Madry

V přísně tajných analýzách vojenskopolitické situace generálního štábu Československé armády (GŠ ČSA) byla na přelomu let 1952 – 1953 zaznamenána některá fakta svědčící o zmírnění mezinárodního napětí. Nejdůležitější byla informace o zpomalení tempa výstavby armád členských zemí NATO. Generální štáb Československé armády však předpokládal, že do konce roku 1953 postaví západoněmecká armáda 12 divízií. Plán výstavby Československé armády byl vždy reakcí na předpokládaný vývoj v Německé spolkové republice. Až do května 1953 bylo zbrojení Československa stupňováno na nejvyšší možnou míru podle předpokládaného termínu „nevyhnutelné války“.

Podle návrhu směrnic sedmiletého plánu z 5. května 1953¹, které určilo vedení KSČ podle sovětských požadavků, se mělo československé hospodářství vyvíjet jako předválečná ekonomika. Objem výroby těžkého průmyslu se měl do roku 1960 více než zdvojnásobit. Plán také určil zvýšení podílu z kolektivizovaného zemědělství na orné půdě z 30 % na počátku roku 1953 na 87 % v roce 1955 při současném poklesu podílu zemědělství na celkových investicích na 2 % z někdejších 8 % v roce 1949. Růst zemědělské výroby byl sice naplánován, prakticky však zcela podřízen potřebám rozvoje těžkého průmyslu. Násilné provádění třídních a sociálních přeměn venkova podle stalinských pouček sloužilo k jeho pacifikaci a k zajištění spolehlivého zázemí. Část obyvatelstva byla donucena pracovat v odvětvích předválečné ekonomiky, protože však projevovala svůj odpor častou absencí, rozhodlo se vedení KSČ dne 31. března 1953 zavést podle obdobného výnosu Nejvyššího sovětu SSSR z roku 1940 trestní stíhání těchto lidí vězením.² V továrnách se měl v podstatě aplikovat vojenský kázeňský řád. Mimořádná opatření měla mimo jiné přispět k vyrovnání skluzů v plánovaných dodávkách pro armádu z roku 1952. Zatímco v roce 1952 bylo z rozpočtu pro ministerstvo národní obrany (MNO) vyčerpáno 8,4 miliardy Kčs, na rok 1953 bylo plánováno 14,6 miliard Kčs. To bylo již desetkrát více než v roce 1948. Celkové náklady na zbrojení však byly mnohem vyšší. Patřily sem obrovské investice do rozvoje hospodářských odvětví, která zajišťují dodávky pro ozbrojené síly, zvýšení počtu vojáků na 292 788 osob k 1. lednu 1953,

1 Archiv Státního úřadu plánovacího (ASÚP), Směrnice k plánu rozvoje národního hospodářství Československa v letech 1954–1960, čj. 0930/53.

2 Státní ústřední archiv (Archiv ústředního výboru Komunistické strany Československa), SÚA (AÚV KSČ), F-02/1, sv. 35, aj. 329.

což byl dvojnásobný stav proti roku 1949, a v neposlední řadě vytváření velkých hmotných i finančních rezerv státu. Prezident republiky rozhodl 24. dubna 1953 o tříleté vojenské službě.³ Pro zmírnění ekonomických rozporů, které se vyostřovaly orientací na předválečnou ekonomiku, a k zajištění tříměsíční finanční rezervy na válku bylo již v roce 1952 rozhodnuto o měnové reformě a o zrušení lístkového systému. Realizací měnové reformy k 1. červnu 1953 byla obyvatelstvu odňata většina úspor a zvýšeny ceny spotřebního zboží v průměru o 14 %, z toho potravin o 27 %.

Latentní nespokojenost obyvatelstva přerostla v četné a bouřlivé protesty proti tomuto rozhodnutí komunistické moci. V prvním červnovém týdnu došlo v Československu ke 130 stávkám a k řadě demonstrací.⁴ V Plzni tisíce demonstrantů zneškodnily místní síly Státní bezpečnosti a Lidových milicí, obsadily rozhlas a pak vysílaly své požadavky, páliły soudní spisy a vymáhaly propuštění zatčených. K obnovení komunistické moci byla povolána armáda, kterou vystřídaly Lidové milice z Prahy. Neaktivnější a nejpočetnější silou bojující proti komunistickému režimu byli mladí dělníci.

Prvním opatřením vůdců KSČ bylo potrestání účastníků stávek a zajištění dostatečných sil schopných v zárodku podobné události znemožnit. Selhání některých orgánů Státní bezpečnosti přimělo stranické a vojenské vedení k provedení nejpřísněji utajovaných organizačních opatření zajišťujících pohotovost armády plnit vnitřní potlačovací funkci. Rozkaz ministra národní obrany Alexeje Čepičky ze 14. srpna 1953 plánoval nasazení vybraných spolehlivých jednotek (hlavně škol) k potlačení vnitřních nepokojů. Území vojenských okruhů bylo rozděleno na vojenské rajony podle okresů a krajů. Při potlačovacích akcích se předpokládalo použití ručních střelných zbraní i tanků a polopásových vozidel. V mobilizačních plánech armády byly zálohy pro doplnění Státní bezpečnosti. Usnesením politického sekretariátu ÚV KSČ z 22. března 1954 byl pro řízení boje s kontrarevolucí vytvořen štáb složený z prvního tajemníka ÚV KSČ, ministra národní obrany a ministra vnitra.⁵ Obdobně složené štáby byly vytvořeny v krajích. Tento systém se s menšími změnami udržel až do listopadu 1989.

Těžiště vládní politiky většiny zemí východního bloku se od června 1953 přesunulo k opatřením na zmírnění nespokojenosti obyvatelstva. Ještě v květnu 1953 Vojenská rada ministerstva národní obrany při posuzování vývoje materiálně technického zásobování armády kalkulovala s tím, že se jeho objem za tento rok téměř ztrojnásobí a například výroba tanků stoupne z 375 kusů roku 1952 na 1450 strojů v roce 1953.⁶ Avšak již 17. června 1953 ministr národní obrany A. Čepička na Vojenské radě oznámil, že za zlepšené mezinárodní situace lze vojenské „požadavky posunout na další léta a zmírnit tlak na naše hospodářství“.⁷ Je zcela nemyslitelné, že by Čepička takové změny ohlásil bez souhlasu Moskvy. Navíc to bylo proti jeho přesvědčení, protože, jak sám později uvedl, považoval do roku 1956 zmírňování mezinárodního napětí za pouhou fikci. Moskva tak reagovala, jak můžeme právem soudit, na události v Československu a doporučila změnu tempa zbrojení a změnu hospodářské politiky východoevropských států, což nejdříve akceptovalo komunistické vedení v NDR a poté v Maďarsku. Ani po střetnutí vý-

3 Vojenský historický archiv (VHA), VR MNO 19.8.1953, 0026.

4 Perzekuce po měnové reformě v Československu v roce 1953. Praha 1993. Studijní materiál Ústavu pro soudobé dějiny.

5 Archiv generálního štábu ČSA, OS-K 116 a OS 1953, 0011819, VHA, sekretariát MNO 1956, 13-5/1-146.

6 VHA, VR MNO 17.2.1955.

7 VHA, VR MNO 17.6.1953, 0025.

chodoněmecké státní moci s obyvatelstvem 17. června 1953 nedošlo ke zrušení takzvaného „nového kursu“, ale naopak 8. srpna 1953 ho potvrdil projev Malenkova v Nejvyšším sovětu SSSR.

Antonín Zápotocký, nástupce po zemřelém Klementu Gottwaldovi, projevil po konzultacích v Moskvě nejvíce iniciativy z celého vedení KSČ při prosazování nápravy komunistických chyb. Nejdříve překvapil odsuzující kritikou násilné kolektivizace zemědělství a heslem zakládat zemědělská družstva „s tužkou v ruce“, aby byla zajištěna jejich prosperita. Kritiku chybných rozhodnutí KSČ rozšířil na zasedání ÚV KSČ v září 1953 o negativní hodnocení jednostranného rozvoje těžkého průmyslu na úkor ostatních odvětví a životní úrovně obyvatelstva, přiznáním nepříznivých dopadů hromadné likvidace soukromých řemesel a dalších nesprávností. A. Zápotocký měl uvnitř strany i mezi dělníky autoritu skutečné vůdčí osobnosti. Naproti tomu silně ambiciózní Antonín Novotný, ve veřejnosti mimo Prahu málo známý, byl považován spíše za stranického organizátora než za tvůrce politiky. Přezíravý přístup Zápotockého ke stranickému aparátu se ho osobně dotýkal. V září 1953 byl Novotný obdobně jako Chruščov v KSSS zvolen prvním tajemníkem KSČ, bezpochyby se souhlasem Kremlu. Z informací, které později poskytli ÚV KSČ pro ocenění svých zásluh, vyplývá, že A. Zápotockého kritizoval bezprostředně po převzetí funkce za své dovolené v SSSR. Po návratu do Československa však ve vedení KSČ nezískal žádnou podporu. Požádal tedy vedení KSSS ještě před X. sjezdem KSČ, aby někteří jeho členové přijeli posoudit, zda linie KSČ je správná.⁸

Politbyro KSSS se rozhodlo projednat situaci v KSČ na mezinárodní poradě v Moskvě ve dnech 6.–8. dubna 1954. Porady se zúčastnili nejvýznamnější funkcionáři KSSS, KSČ, polský vůdce Bierut a Gomulka, z NDR Ulbricht. Chruščov přednesl zevrubnou informaci o zločinech Beriji a vážných chybách Stalina. Poté byla podrobena kritice politika KSČ. A. Zápotockého kritizovali za chyby v hospodářské politice, na jejichž vzniku se však podílel v omezené míře, protože byly důsledkem plnění sovětských direktiv. Z osobních záznamů Zápotockého je zjevné, že kritiku přijal bez výhrad a navíc si ještě ukázněně zapsal úkol podat sovětskému vedení do týdne zprávu, jak budou závěry moskevské porady v Československu projednávány.⁹ Podle svědectví tehdejšího předsedy vlády Viliama Širokého v Moskvě Zápotockému zdůraznili, že musí respektovat autoritu prvního tajemníka ÚV KSČ. V květnu 1955 přivezl Kaganovič do Československa návrh pravidel pro jednání politbyra. Jejich přijetí zrušilo střídání předsedajících a řízení se natrvalo ujal A. Novotný. Získal tak nadřazené postavení při určování programu jednání a při formulaci usnesení.¹⁰ To Novotnému umožnilo vyloučit politbyro KSČ z řešení některých choulostivých politických otázek. Platilo to především o problémech Státní bezpečnosti, které projednával často jen s Rudolfem Barákem, s nímž se téměř denně vídal. Novotný předkládal kolektivním orgánům ke schválení velké množství významných i zcela podružných rozhodnutí, avšak tato formální kolektivnost jen posilovala jeho pozici nejsilnějšího muže v Československu. Tu zajišťovala i jeho vláda nad stranickým aparátem a zvláštěn postavení ve styku s KSSS.

A. Zápotocký si v momentech boje o politickou moc počínal tvrdě jako bolševik, avšak mimo krize jednal značně pragmaticky. Novotný naopak nikdy nepochyboval o línii KSČ odsouhlasené Moskvou a příčiny nezdarů a rozporů spatřoval v nedůsledném

8 SÚA (AÚV KSČ), F 01, aj. 89. Stenografický zápis ze zasedání ÚV KSČ 3. a 4.4.1963. Praha 1963, s. 88.

9 SÚA (AÚV KSČ), F A. Zápotocký, sv. 60, aj. 1237.

10 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 43, aj. 59, b.11.

plnění stranických direktiv. Zápotocký do značné míry pochopil, že úspěšně fungující nové formy hospodaření na venkově lze vytvořit jen tehdy, když se pro ně lidé rozhodnou sami na základě vlastních zkušeností. Podle Novotného, který měl silně dogmatické myšlení, všechno důležité již vědecky objasnil marxismus a ověřil Sovětský svaz. Byl přesvědčen, že KSČ mění společnost ku prospěchu lidí, a ti jsou jí za to povinni vděčností. Vyjádřil to, podle záznamu Zápotockého, na moskevské poradě v dubnu 1954: „Strana rozhoduje... strana nepotřebuje masy... masy ji.“¹¹

V demokratických poměrech může o sporných otázkách rozhodnout praxe, sami občané. V komunistickém Československu o sporných otázkách rozhodovala – jak to řekl Novotný – strana, proto se praktické zkušenosti lidí mohly ignorovat. Po zhodnocení administrativně mocenských způsobů státního výkupu zemědělských výrobků, při nichž výkup masa klesl v prvním čtvrtletí 1955 na 77 % proti témuž období roku 1953, navrhl ministr zemědělství J. Uher po konzultacích s některými ekonomy využít tržní vztahy k vyvolání zájmu zemědělců na zvyšování výroby. Předseda vlády V. Široký návrh na zvýšení cen zemědělských výrobků přikřel jako hlavní překážku při uskutečňování politiky strany v zemědělství. Široký argumentoval Stalinovými názory, i když od dubna 1954 od Chruščova věděl, že Moskva Stalinovy ekonomické poučky považuje za chybné, což však vedení KSČ utajilo. J. Uher na zasedání ÚV KSČ sebekriticky řekl, že nechtěl Stalinovy ekonomické zákony socialismu revidovat,¹² a tak se zachránil před označením za pravicového oportunistu. Z hlediska komunistického programu byla Širokého argumentace odůvodněna. Intenzita výroby JZD i po rozpadu nejhorsších družstev a po zvýšení státní podpory socialistickým podnikům dosáhla v roce 1955 jen 66 % intenzity výroby soukromě hospodařících rolníků. Uhrem navržené změny by tak upevnilly soukromý sektor v zemědělství a znemožnily by hromadnou kolektivizaci, kterou vyhlásilo zasedání ÚV KSČ v červnu 1955. Sporem se Zápotockým se pro Novotného stalo rozhodné provádění další kolektivizace prestižní otázkou, jejíž řešení sloužilo jeho politické kariéře. Vyslovoval se proti násilným metodám združstevňování a vyhrožoval, že zakročí proti těm, kdo takto kříví linii KSČ. Bez nátlaku se však kolektivizace uskutečnit nemohla. Do konce roku 1956 probíhala neúspěšně. Po maďarských událostech zorganizovalo vedení KSČ radikální převedení rolníků do družstev. Dogmatická víra, že přeměna vlastnických vztahů se stane univerzálním klíčem k vyřešení všech problémů zemědělské výroby, vedla k její mnohaleté stagnaci. Teprve po změně technických a ekonomických podmínek v druhé polovině šedesátých let nabyla družstva stabilitu.

V souladu s Kaganovičovou výzvou z května 1955 vyostřil Novotný útoky proti takzvaným kulakům. Zatímco v prvním pololetí 1955 jich bylo obžalováno 187, v druhém pololetí již 970. Celkem bylo v roce 1955 žalováno 18 567 osob za neplnění dodávek, neobdělání půdy, opuštění usedlosti, poškozování družstev a podobně.¹³

Politické a soudní represe byly jednou z metod, jak se zajišťoval plán hospodářských úkolů. Přestože v červnu 1953 bylo vládní nařízení o soudním trestání absence a fluktuace zrušeno, bylo z těchto důvodů v druhé polovině roku 1955 obžalováno 3159 lidí. Protože armáda zajišťovala těžbu téměř 5 miliónů tun uhlí, bylo nezbytné vojáky

11 SÚA (AÚV KSČ), F A. Zápotocký, sv. 60, aj. 1237.

12 SÚA (AÚV KSČ), F 01, Stenografický zápis ze zasedání ÚV KSČ 10. a 11.2.1955, Praha 1955, s. 165.

13 VHA, HPS 1956, 1-1/1-1 (čj. 02288/56).

s hornickou profesí doplňovat politicky nespolehlivými povolanci, i když systém nucené práce těchto vojáků kritizoval sovětský vojenský poradce, který se zařazením plánovaných 40 262 vojáků v roce 1954 do vojenských pracovních jednotek nesouhlasil. V roce 1956 bylo pro vojenské technické jednotky naplánováno 13 908 osob. Potřeba zajistit plánované počty vycvičených československých vojáků vedla ke snížení stavu vojenských technických jednotek z 29 % roku 1953 na 9 % v roce 1955 a k jejich zrušení v roce 1957.¹⁴

To, že v dubnu 1954 dali v Kremlu přednost spolehlivému a poslušnému A. Novotnému před A. Zápotockým, souviselo nejen se Zápotockého svérázností, ale i s jeho nedobrou pověstí z období nástupu Gottwaldova vedení a s jeho poválečnou činností. Stalin mluvil s Čepičkou o Zápotockém přezíravě jako o „odboráři“ a posmíval se jeho spisovatelské činnosti. Chruščov to pochopitelně také věděl. Způsob, jak Zápotocký v dubnu 1954 v Moskvě bez výhrad sebekriticky akceptoval nespravedlivá sovětská obvinění, nepřekvapuje. Tehdejší politický sekretariát KSČ (na X. sjezdu KSČ po doplnění o dva členy a dva kandidáty přeměněný v politbyro) tvořili předváleční funkcionáři Komunistické internacionály. Ti považovali – a vytvoření Informačního byra KS v roce 1947 je v tom utvrdilo – KSČ za součást centralizované mezinárodní komunistické organizace, kterou řídí Moskva a která rozhoduje o československé politice s konečnou platností. Všichni věděli, že odporovat sovětskému vedení je politicky sebevražedné. Nepokusil se o to ani Zápotocký. Pouze v jediné věci od svého přesvědčení neustoupil, jak o tom svědčí několik záznamů z jednání politbyra KSČ až do roku 1957: obhajoval zásadu, že vláda patří státním orgánům, a nikoliv straně, fakticky stranickému aparátu, jak to prosadil Novotný. Po sovětské kritice se Zápotocký bez ohledu na pravdu podřídil komunistickému centru a byl ochoten vzdát se svého postavení. To souvisí až s fanatickým přístupem části komunistických funkcionářů při podřizování se jakýmkoli požadavkům strany. Vypovídá o tom i zpráva ministerstva vnitra z roku 1963 o násilných metodách vyšetřování v první polovině padesátých let, kdy náměstek ministerstva vnitra Košťál odhadoval výsledky vyšetřování u části zatčených taktó: „...ten přizná vše, co budu chtít, protože má dobrý poměr ke straně“. Podle zmíněné zprávy většina vysokých komunistických funkcionářů této argumentaci podlehla.¹⁵

Opakem těch, kdo byli pro komunistické vize ochotni přinášet oběti, byli vypočítaví mocipáni typu V. Kopeckého. V důvěrném kroužku na Vysoké škole stranické odpověděl na otázku, jak se dokázal vyhnout všem malérům: „Vsadil jsem na dva koně: Sovětský svaz a Gottwalda.“ V roce 1954 se včas přeorientoval na Novotného. Jiná byla historie A. Čepičky, který se v roce 1954 ocitl v nemilosti Chruščova. Ten ho podezíral ze zmaření politické rehabilitace generála Svobody, když nebyl zvolen na sjezdu KSČ za člena ÚV. Chruščov se proto osobně dostavil na jednání politbyra KSČ, kde příkře tuto skutečnost kritizoval a poté ještě z Moskvy jménem ÚV KSSS poslal dopis, jímž se politbyro KSČ muselo zabývat. Navíc se v roce 1955 Čepička střetl s A. Novotným, když bránil kontrole svého ministerstva vojenským odborem sekretariátu ÚV KSČ, vedeném V. Prchlíkem, který podléhal přímo A. Novotnému.

Někteří členové politbyra občas vyjadřovali odlišné názory na společenské problémy, avšak jen formou vlastního mínění bez pokusu ho prosazovat do praxe, a Novotný do jisté míry respektoval převládající stanoviska. Proto nevznikaly spory, které by se

14 VHA, VR MNO 21.12.1953, 14.7.1954 a 13.1.1956.

15 SÚA (AÚV KSČ), Komise II, sv. 30, aj. 506, s. 70.

rozhodovaly hlasováním. Ve vztahu k Moskvě požádali občas českoslovenští představitelé o snížení zjevně nereálných požadavků a úkolů, nakonec však respektovali sovětská přání a ponechávali jejich korigování na možnostech praxe. Především však respektovali všechny politické zvraty přicházející z Kremlu. Tak tomu bylo i na přelomu let 1954 a 1955.

Názor Malenkova, že by použití nových válečných prostředků přineslo „zkázu světové civilizace“ (z jeho projevu 13. března 1954), byl v SSSR potlačen a nahrazen bolševickým optimismem. V úvodníku 4. čísla časopisu *Kommunist* z roku 1955, který přesně tlumočil linii vedení KSSS, bylo napsáno, že v případě války nezahyne světová civilizace, ale prohnílá kapitalistická soustava. Na protest proti sovětskému znevažování skutečného nebezpečí jaderných zbraní protestoval v roce 1955 J. Curie a pohrozil, že odstoupí z funkce předsedy Světové rady míru. Hluboké podceňování jaderných zbraní vycházelo z vojenského prostředí. Po zkoušce sovětské vodíkové bomby v roce 1954 byly pro Československou armádu přeloženy z ruštiny nové předpisy o ochraně proti atomovým zbraním. Tvrdilo se v nich, že jsou známy „jednoduché a spolehlivé způsoby ochrany“, že zákopy a okopy „zabezpečují nejlepší ochranu před výbuchem atomové pumy“.¹⁶ V nových předpisech pro řízení vojenských operací, určených rozkazem ministerstva národní obrany 17. ledna 1955 a 2. února 1955 pro všechny stupně velení od praporů až po front, byly atomové zbraně označeny za hlavní prostředek ničení nepřítelů v taktické i operační hloubce, který umožňuje zajistit vysoké tempo útoku. To však předpokládalo hluboké změny ve struktuře vojska, zejména zvýšení podílu tankových a motorizovaných jednotek, letectva a protivzdušné obrany.

Nové předpisy pro bojovou činnost armády při použití atomových zbraní předstihovaly jejich materiálně technické zabezpečení. Především Sovětská armáda nedisponovala dostatečným množstvím jaderných zbraní a zaostávala za americkou armádou. Velení Československé armády se proto v letech 1954–1955 zaměřilo především na studium boje za oboustranného použití atomových zbraní. V praxi však bylo nařízeno rozkazem ministra pro výcvikový rok 1955–1956 „připravit vojska tak, aby si udržela stálou bojeschopnost i v případě, že nepřítel atomové zbraně použije a z vlastní strany jich použito nebude“.¹⁷

Z faktů, která obdržela Vojenská rada ministerstva národní obrany 27. dubna 1955, vyplývalo, že úkoly přezbrojení, jejichž splnění se původně předpokládalo v roce 1953, byly v podstatě realizovány v roce 1955. Z 1955 tanků zbylo 253 starších z druhé světové války, z 1538 letadel bylo 484 zastaralých, ruční střelné zbraně byly většinou nové. Prudce se však zrychlil vývoj nových druhů výzbroje pro boj při použití atomových zbraní. Současně se prováděla unifikace výzbroje, kterou v minulých letech brzdila nedůvěra Moskvy vůči Československu a zatajování technické dokumentace nejmodernějších zbraní. Významný podíl československého vývozu zbraní do států sovětského bloku od roku 1954 změnil sovětský přístup. Podle naplánované modernizace a unifikace v roce 1955 se měla zavést do roku 1959 výroba 173 nových druhů vojenské techniky. Tím značně vzrůstalo zatížení národního hospodářství. Rozhodujícím způsobem však tento nepříznivý vývoj ovlivňovalo subjektivistické hodnocení vojenskopolitické situace v Evropě.

16 POM-CHEM-16 a CHEM-II-10, Praha, MNO 1954.

17 VHA, SBP 1955 83-1/20-12 (RMNO 0016 z 20.10.1955).

Sovětské vedení sledovalo s obavami proces ratifikace pařížských dohod, umožňujících v rámci NATO výstavbu západoněmecké armády. A. Čepička ve Vojenské radě ministerstva národní obrany 15. října 1954 na základě zpravodajských informací tvrdil, že již v současné době se v Německu formuje velitelský sbor a Američané tam hromadí válečný materiál k postavení 24-30 divizí během 2-3 let.¹⁸

Po konferenci vedoucích činitelů socialistických států v Moskvě v prosinci 1954 nastal nový obrat v hospodářské a vojenské politice těchto zemí.

Od měnové reformy došlo v Československu několikrát ke snížení vojenských požadavků. Zbrojní výroba klesla v roce 1954 o 28 % ve srovnání s předchozím rokem.¹⁹ Po moskevské konferenci byl hospodářský plán na rok 1955, předložený k projednání Národnímu shromáždění, stažen a po úpravě bylo jeho hlavním úkolem opět zajišťování potřeb pro ozbrojené síly. Proto se znovu zrychlila výstavba těžkého průmyslu.

Maďarský předseda vlády I. Nagy s jednostrannou orientací na rozvoj těžkého průmyslu, označenou za ekonomickou zákonitost socialismu, nesouhlasil pro negativní důsledky pro obyvatelstvo. V lednu 1955 přijelo vedení maďarské strany na pozvání do Moskvy, kde Nagye kritizovali pro pravicový oportunismus.²⁰ V březnu 1955 byl odvolán z funkce premiéra a vyloučen z ÚV MSP, což posílilo mocenské postavení stalinistického dogmatika Rakosiho. V SSSR byl v únoru 1955 po kritice odvolán G. M. Malenkov, jehož politický přístup měl některé shodné rysy s I. Nagym a A. Zápotockým. V téže době nastoupil do čela Sovětské armády nejlepší sovětský vojevůdce G. K. Žukov, který se za Stalina ocitl v nemilosti.

V československo-sovětském protokolu o výstavbě Československé armády, podepsaném v Moskvě 22. prosince 1954, byly stanoveny lhůty na posílení obrany Československa, odvozené od předpokládaného tempa výstavby západoněmecké armády. Podle návrhu hospodářského plánu, který z nich vycházel, se měly náklady na obranu zvýšit do roku 1959 o 81 % v porovnání s rokem 1955 a zbrojní výroba o 142 %.²¹ Prudce se zvyšovaly hmotné a finanční rezervy a investice do odvětví zajišťujících přímo či nepřímo dodávky pro ozbrojené síly. Několikanásobně se zvyšoval dovoz vojenské techniky z SSSR. Předseda vlády V. Široký v dopise sovětskému premiérovi 20. ledna 1955 oznámil, že politbyro KSCS souhlasí s prodloužením vojenské služby pro 30 000 vojáků základní služby, aby tak zajistilo počet vojáků podle československo-sovětského protokolu z prosince 1954.²² Pro takový postup však neexistovaly právní normy, jejichž alespoň formální dodržování se po Stalinovi považovalo za žádoucí, a tak ministerstvo národní obrany připravilo návrh branného zákona. Jeho přijetí by vládě poskytlo právo zavést tříletou vojenskou základní službu kdykoliv a ministři národní obrany její další prodloužení až o tři měsíce. Včetně následujících vojenských evičení by důstojníci v záloze mohli odsloužit celkem až 6 let a poddůstojníci s mužstvem 4,5–5 let. Těsně před ženevskou konferencí nejvyšších představitelů čtyř velmocí byla na vojenském aktivu 18. července 1955 zahájena politická příprava na prodloužení vojenské služby podle připraveného návrhu branného zákona.²³

18 VHA, VR MNO 15.10.1954.

19 VHA, VR MNO 27.5.1955.

20 SÚA (AÚV KSCS), F 02/2, sv. 37, aj. 50, b.18. *Za trvalý mír, za lidovou demokracii*, 1955, č. 10.

21 VHA, sekretariát MNO 1955, 44-9/1-13. ASÚP,ěj. 00770/55.

22 VHA, sekretariát MNO 1955, 25-8/1.

23 VHA, sekretariát MNO 1955, 83-1/8.

Po návratu z moskevské konference v prosinci 1954 V. Široký v politbyru KSČ oznámil, že v případě ratifikace pařížských dohod dojde ke změně v oblasti organizace ozbrojených sil a jejich velení. Touto změnou bylo vytvoření Varšavské smlouvy, která byla kolektivní vojenskou organizací pouze formálně, protože skutečné řízení všech armád satelitních států vykonával generální štáb Sovětské armády.

V období přípravy státní smlouvy o neutralitě Rakouska byla politbyrem KSČ 27. června 1955 projednána vojenská opatření k zajištění hranic s Rakouskem po odchodu sovětských vojsk z této země. V. M. Molotov odchod sovětských vojsk z Rakouska odmítal. A. I. Mikojan ho kritizoval za názor, že „je třeba zadržet odvolání vojsk z Rakouska, dokud jsou naše vojska v Německu“. Když politbyro KSSS odmítlo spojovat rakouskou a německou otázku, Molotov navrhl „sovětská vojska z Rakouska odvolat s právem kdykoli je tam přivést“.²⁴ S vedením KSČ byl dohodnut přesun sovětských vojsk z Rakouska na československé území, avšak 4. července 1955 obdrželo politbyro KSČ informaci, že z rozhodnutí ÚV KSSS přesun sovětských vojsk z Rakouska do Československa proveden nebude.²⁵

Stupňování vojenských opatření v roce 1955 se výrazně odlišovalo od válečných příprav na počátku padesátých let. Nebylo už zaměřeno na zajištění maximální bojové schopnosti na předem odhadnutý rok, kdy pravděpodobně vznikne světová válka, ale na zachování poměru sil v Evropě. Leninova a Stalinova katastrofická teorie, že války vznikají zákonitě, pokud existuje imperialismus, byla v této době zrevidována a nahrazena tezí, že kapitalistická a socialistická soustava mohou vedle sebe soutěžit při trvalém zachování světového míru. Podle odhadu nárůstu vojenských sil Spolkové německé republiky se mělo zbrojení vystupňovat v letech 1957–1958 a od roku 1960 se předpokládá pokles nákladů na obranu. S ohledem na zkušenosti z roku 1953 došlo vedení KSČ k závěru, že vystupňovaná obranná opatření nesmějí narušit politickou konsolidaci. Proto politbyro KSČ 28. února 1955 určilo sice přednostní plnění vojenských závazků podle československo-sovětského protokolu, ale zároveň chtělo docílit vzestup životní úrovně obyvatelstva zajištěním hospodářského vývoje.

Negativní dopad nového kola zbrojení na životní úroveň byl ovšem nevyhnutelný. Na rozdíl od I. Nagye žádný z československých představitelů v roce 1955 nic proti změnám vojenské a hospodářské politiky nenamítal. Příčina nebyla jen v jejich politickém oportunismu, ale i v tehdejší chápání socialistického internacionalismu, který byl nadřazen národním zájmům. Sovětští zástupci tvrdě vymáhali splnění svých požadavků (i Gottwald si stěžoval na velvyslance Silina, jak neustále říká „trebujem, trebujem“). Z vlastní zkušenosti však všichni věděli, k jakým obětem nutí sovětské vedení své vlastní obyvatelstvo. Největší obavu však měli z obvinění z nacionalismu. Proto ÚV KSČ v roce 1956 souhlasil s tajemníkem Köhlerem, když označil polskou výzvu k prosazování zájmů vlastního národa na prvním místě, za nacionalistickou úchytku.

Vedení KSSS po Stalinovi omezilo zvůli ve svých vztazích k zemím východního bloku, zůstalo však více než nedůsledné. V projevu na zasedání ÚV KSSS 9. července 1955 Chruščov při obhajobě obnovených přátelských vztahů SSSR s Jugoslávií vyhlásil povinnost sovětských představitelů řídit se zásadami naprosté rovnoprávnosti a úcty k nezávislosti druhých států. Konkrétně kritizoval některé případy komandování údců východoevropských zemí. Odsoudil jednání sovětského velvyslance Popova v Polsku,

24 SÚA (AÚV KSČ), Protokol ze zasedání ÚV KSSS v červenci 1955, část I, s. 170-172.

25 VHA, sekretariát MNO 1956, 13-5/1-146 čj. 001801.

kteřý diktoval směrnice polské straně a vládě. Informoval o omluvě velvyslance Firjubina A. Novotnému za vměšování sovětského ministra Chomjakova do záležitostí československé ekonomiky. Nicméně veškerá podobná kritika nesměřovala k vytvoření skutečně rovnoprávných vztahů. Odsouzení Stalinovy neomalenosti a hrubosti chtěl Chruščov dosáhnout toho, aby nadvláda SSSR nad jeho satelity se uskutečňovala jejich dobrovolným podřízením sovětskému vedení. Správnost tohoto pojetí dokazovala příkladem z roku 1948, kdy byl svědkem, jak Gottwald přesvědčoval Stalina, že je zbytečné, aby sovětská rozvědka najímala československé občany, když mohou dostat přímo jakékoliv informace. Gottwald poprosil Stalina, aby Gosplan SSSR plánoval československé hospodářství. Chruščov označil za přirozené právo Moskvy zasahovat do vnitřního vývoje socialistických států. Odsoudil netrpělivost a netaktnost Stalina v roce 1948 ve vzniklém sporu s Jugoslávií, v podstatě však sovětskou kritiku považoval za oprávněnou. Doslova prohlásil: „Chtěli jsme napravit činnost Ústředního výboru Komunistické strany Jugoslávie. V tom není nic špatného.“²⁶

Ženevská konference nejvyšších představitelů velmocí v roce 1955 výrazně zlepšila vztahy mezi Západem a Východem. Sovětské vedení okamžitě reagovalo změnou vojenského plánování. Prudký obrat k rychlému zvyšování vojenských sil tak po osmi měsících skončil. V srpnu 1955 doporučili Sověti československé vládě snížit počet vojáků o 34 000 osob, realizace pak byla ještě vyšší. Rozsah přezbrojování Československé armády se nezměnil, jeho tempo a časové rozložení však bylo zcela odlišné. Perspektivní plán zbrojní výroby byl podle moskevských dohod z března 1956 dokončen téhož roku v květnu. Ke klíčovým úkolům zbrojního plánu patřilo zavedení výroby nových tanků T 54. Do roku 1960 se předpokládala výroba 1320 kusů a v následujících pěti letech dalších 6000. Dále byla v plánu do roku 1965 výroba 9500 obrněných transportérů, do roku 1960 přezbrojení čtyř leteckých divizí na MiG 17 a po roce 1961 na další modernější typ atd. Pro dozbrojování Československé armády – bez nákladů na udržování výzbroje a její modernizaci – bylo plánováno v letech 1957–60 15 miliard Kčs a v letech 1961–65 35 miliard Kčs.²⁷

Zbrojní úkoly a plnění závazků přijatých v orgánech Rady vzájemné hospodářské pomoci určovaly nadále předstih rozvoje těžkého průmyslu. Byl však mírnější s ohledem na potřeby obyvatelstva a na hrozivé prohlubování ekonomických rozporů. To umožnilo relativně stabilní podobu hospodářského a sociálního vývoje Československa do roku 1960. Následující realizace extrémních zbrojních požadavků od roku 1961 však přispěla ke vzniku ekonomické krize Československa v první polovině šedesátých let.

Zatímco zmírnění vojenských a ekonomických požadavků Moskvy v druhé polovině padesátých let vedení KSČ uvítalo, ke kritice stalinského politického dědictví přistupovalo s nedůvěrou. Na aktivu vojenských justičních pracovníků v září 1953 se objevila upozornění na násilné metody při vyšetřování zatčených. Zástupce ÚV KSČ Č. Hruška však označil tuto kritiku za politickou úchytku. V prosinci 1953 předal SSSR ze svých sibiřských táborů 146 amnestovaných československých občanů, ti však nebyli propuštěni na svobodu, ale izolováni v nápravném zařízení v Levoči. Na signály o vynuceném doznávání viny reagoval například počátkem roku 1954 A. Zápotocký závěrem, že to dokazuje, jak Slánský se svými společníky zaváděli v bezpečnosti berijovské metody. Tak se objevila teze o Slánském jako o československém Berijovi, uplatňovaná

26 SÚA (AÚV KSČ), Protokol ze zasedání ÚV KSSS v červenci 1955, část I, s. 16.

27 VHA, sekretariát MNO 1956, 13-5/1-71, 13-5/1-118, 13-5/1-1954, č. 45.

až do podzimu 1956. Po maďarských událostech ho vedení KSČ označilo za československého I. Nagye a jeho likvidaci za záchranu před vznikem kontrarevoluce v Československu.

Z celé řady jednání politického sekretariátu a politbyra KSČ o politických procesech je prokazatelné, že absolutně ignoroval princip spravedlnosti. Například na obhajobu jednoho ze zatčených československých ekonomů se v politbyru KSČ vyslovil Z. Fierlinger. Novotný ho za to obvinil z ochrany třídního nepřítele a Fierlinger dostal důtku. Za rozhodující kritéria v přístupu k politickým procesům považovalo vedení KSČ nepřípustnost sebemenšího obvinění Sovětského svazu, ústředního výboru KSČ a oslabení represivních orgánů státní moci. Nejhorší formy fyzického násilí se s příchodem nových sovětských poradců přestávaly používat a od 17. září 1953 se podle rozhodnutí politického sekretariátu odsouzené osoby již nepopravovaly. Výjimkou bylo schválení hrdelního trestu O. Závodského politickým sekretariátem KSČ 9. prosince 1953, zdůvodněné tím, že Závodský trpěl provokační a násilné metody v bezpečnosti a nezakročil proti jejich používání.²⁸ Přitom několik členů tohoto orgánu vědělo, že se tyto metody používaly i po zatčení Závodského a s velkou pravděpodobností i vůči němu. V roce 1953 došlo k zastavení trestního řízení proti 104 osobám,²⁹ což v podstatě bylo příznáním porušování zákonnosti. Jako politicky škodlivé se vedoucím činitelům KSČ jevilo zproštění viny významných a veřejně známých osobností. V době, kdy byl ministrem národní bezpečnosti K. Bacílek, označili sovětští poradci zatčení M. Švermové za neodůvodněné. Přesto K. Bacílek, člen politického sekretariátu KSČ, osobně zajistil vypracování obžaloby na M. Švermovou, podle které pak byla v roce 1954 odsouzena na doživotí. Politická účelnost určovala způsob uplatňování „zákonnosti“ rovněž u takzvaných slovenských buržoazních nacionalistů i v dalších případech. Věznění všech těchto lidí bez soudu již bylo z mezinárodních i vnitropolitických důvodů neúnosné, proto jim sekretariát a politbyro určily v připravované sérii politických procesů dlouhodobé tresty. Na podzim 1954 justiční orgány odsoudily poslední větší skupiny z řad významných národohospodářů a sociálních demokratů. V té době, i když velmi nedůsledně, začaly již v Polsku a Maďarsku revize některých politických rozsudků.

Protože závažná fakta o porušování zákonnosti, uváděná v rostoucím počtu žádostí o revizi soudních rozhodnutí, nebylo možné stále jen odmítat, ustavilo politbyro KSČ v lednu 1955 komisi pro prověření politických procesů s výjimkou skupiny Slánského. Hlavním úkolem komise bylo zajistit stranickou kontrolu nad vyřizováním žádostí. Do roku 1957 bylo podáno 16 tisíc žádostí o nápravu nespravedlivých rozsudků, prověřeno bylo státními a stranickými orgány 6978 případů a jen 50 z nich označeno jako neoprávněné.³⁰

Ačkoli existuje řada dokumentů svědčících o sovětském vměšování do vnitropolitického vývoje v Československu, neprojevovala Moskva mimo případ generála L. Svobody nespokojenost s přístupem vedení KSČ k politickým procesům. Přehodnocení procesu s L. Rajkem potřebovala pro zlepšení vztahu s Jugoslávií.³¹ Revizi procesu se Slánským

28 SÚA (AÚV KSČ), F 02/5, sv. 70, aj. 188.

29 SÚA (AÚV KSČ), Komise II, sv. 21, aj. 472.

30 SÚA (AÚV KSČ), F 01. Stenografický zápis ze zasedání ÚV KSČ 2.10.1957, zpráva R. Baráka.

31 Na plenárním zasedání ÚV KSSS v červenci 1955 argumentoval maršál Bulganin při podpoře Chruščova tím, že jugoslávská armáda má 42 divizí.

odmítl v roce 1955 sovětský velvyslanec společně se sovětskými poradci ve Státní bezpečnosti na poradě s Novotným a Barákem a nakonec v lednu 1956 i sovětské politbyro, které ji označilo v přítomné době za neúčelnou. Ke změně tohoto postoje nedošlo ani později, protože politická stabilita vedení KSČ byla pro Moskvu důležitější než náprava nezákonností.

Zdálo se, že politický zájem KSSS o zlepšení vztahů se Socialistickou internacionálou povede k propuštění vězňených sociálních demokratů. Bez splnění této podmínky odmítala anglická Labour party jakákoli jednání s komunistickými stranami. Politbyro KSČ proto 5. dubna 1956 rozhodlo o prověření všech soudních případů po roce 1948 proti bývalým sociálním demokratům a 28. května 1956 schválilo propuštění předsedy sociální demokracie a bývalého ministra B. Laušmana,³² kterého unesla Státní bezpečnost gangsterským způsobem z emigrace v Rakousku. R. Barák (asi po dohodě s A. Novotným) tato usnesení nesplnil, a když zájem Moskvy a Prahy o širší styky se západoevropskými sociálními demokraty poklesl, zůstal B. Laušman bez soudu zvláštním vězňem politbyra až do své smrti.

Téměř rok po Chruščovově informaci o hromadných zločinech stalinského systému zůstávalo v Československu (k 1. lednu 1957) uvězněno za údajnou protistátní činnost 10 779 osob. Po maďarských událostech bylo omilostněno politických vězňů nejdříve zastaveno a pak značně omezeno, a tak k 1. dubnu 1960 zůstávalo ještě 8708 politických vězňů. Zatímco v polovině roku 1956 bylo v polských věznicích 26 kněží, v Československu bylo ve vězení 433 církevních činitelů.³³ Likvidaci politického systému Masarykovy republiky realizovalo vedení KSČ nejen rozbitím jeho institucí, ale i likvidací či alespoň zneškodněním demokratických a humanistických představitelů tehdejšího režimu.

Z informace A. Novotného, který se zúčastnil společné porady komunistických stran v Moskvě po XX. sjezdu KSSS, vyplývá, že se dohodly informovat členy strany o Stalinovi v celé šíři a nebránit, „...aby se kritizovalo nahoru“. Ostatní veřejnost měla být o Stalinovi opatrně poučena. W. Ulbricht řekl o Stalinovi o málo více, než bylo povoleno, a Novotný ho za to okamžitě kritizoval. V souladu s vlastním dogmatickým myšlením a politickou opatrností se Novotný pečlivě vyhýbal sebemenšímu vybočení od sovětského výkladu politicky citlivých problémů. Na aktivu stranického aparátu ÚV KSČ se ho například zeptali, jak je to se Stalinovou teorií zostřování třídního boje. Na to odpověděl: „ÚV KSSS ustanovil komisi, která má prověřit a revidovat všechny Stalinovy práce..., tak je potřebí, soudruzi, abychom v těchto otázkách vyčkali, jaké závěry vyjdou z jednání ÚV KSSS.“³⁴ Novotný poslal za Suslovem do Moskvy delegaci KSČ v čele s J. Hendrychem, aby zjistila, jak na podobné otázky reagovat.

Sjezd KSSS vzbudil odvážnou kritikou minulosti větší naděje na pozitivní změny komunistického režimu, než jaké považovalo sovětské vedení za přípustné. Již měsíc po XX. sjezdu mobilizoval dopis ÚV KSSS stranické organizace do boje s protistranickými živly, které chtějí zrevidovat generální linii strany.³⁵ Vedení KSČ vzalo dopis

32 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 92, aj. 110, b.32; tamtéž F 02/2, sv. 92, aj. 111.b. 11; tamtéž Komise II, sv. 7, aj. 91.

33 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 128, aj. 167, b.16; tamtéž F 02/2, sv. 109, aj. 128, b.7; tamtéž F 02/2, sv. 103, aj. 116, b.7.

34 SÚA (AÚV KSČ), F 018, sv. 27, aj. 170.

35 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 93, aj. 112, b.20.

na vědomí, ale nemohlo sotva začínající diskusi bez nebezpečí vlastní diskreditace zaražit, a hlavně si nebylo jisté, jak by na to reagovalo připravované dubnové plenární zasedání ÚV KSČ. Uvolněná kritika KSČ prudce narůstala, takže došlo k nevídané situaci v celé historii strany od nástupu Gottwalda: pod tlakem zdola, nikoli Moskvy nebo vyšetřovatelů StB, členové politbyra přiznávali své chyby a odpovědnost za dosavadní politiku.

Na zasedání politbyra KSČ 17. dubna 1956 zahájil sebekritiku Barák a přiznal, že „má na ministerstvu vnitra ještě mnoho nedostatků“, a požadoval kádrové změny. Bacílek litoval toho, že neinformoval vedení KSČ o věznění nevinných lidí, a nabídl svůj odchod z funkce. Čepička po sebekritice „žádal nezastavovat se před nikým a ničím“ a také nabídl svůj odchod. Zápotocký požadoval víc než jen sebekritiku, „vyjádřit nápravu... i změnou vedoucích lidí, marná sláva, to provést i zde nahoře...“. Nejméně sebekritický byl V. Kopecký, který hlavně vybízel „všímat si, kde jsou kverulantské kritiky“, a V. Široký, který se rozsáhlým popisem společných chyb celého vedení KSČ takticky vyhnul vlastní odpovědnosti. Naopak Dolanský se přiznal k oportunistu, protože neměl dost odvahy reagovat na signály o deformacích společnosti. Šimůnek do jisté míry pravdivě vysvětlil chyby v plánování „častými konzultacemi v SSSR“. Nakonec i Novotný doznal podíl na „hodně“ chybách, protože vycházel „z toho, že věci nejsou zralé“. Souhlasil s odvoláním Čepičky a odchod Bacílka zvažoval, protože „ÚV bude požadovat opatření personálně kádrové“.³⁶ Dubnové zasedání ÚV KSČ se nakonec spokojilo jen s odvoláním Čepičky a všemocná, nekontrolovatelná oligarchická skupina členů politbyra zůstala prakticky nedotčena. Protože měla zájem udržet se u moci a disponovala celou škálou prostředků ovlivňování a nátlaku, bylo jen otázkou času a taktiky, kdy a jak se jí podaří zmanipulovat členy strany i většinu nekomunistů. Ještě 22. dubna 1956 odeslal ÚV KSČ dálnopis proti potlačování a zkruslování kritiky nejvyšších funkcionářů strany.

Podnětem k obratu byl Chruščovův projev na recepci po prvomájovém průvodu, v němž projevil nelibost nad vývojem v Polsku. O výměně některých polských funkcionářů prohlásil, že „zlato padá ke dnu a hovno jde navrch“. Přítomnému polskému velvyslanci Lewikovskému vyčítal, že nechali 70 % vedoucích míst obsadit Židy. Kritizoval polské časopisy, že propagují buržoazní svobody. Vedoucí pracovník ministerstva zahraničních věcí Iljičev upozornil československého velvyslance na podobné nedostatky v československém tisku.³⁷

Při projednávání v politbyru KSČ 2. května 1956 prohlásil Novotný diskusi za skončenou. Všichni členové tohoto orgánu se shodovali na tom, že musí být odhaleny nekalé živly od trockistů po sociální demokraty a potřeny nepřátelské názory, které se projeví mezi spisovateli (zejména na jejich sjezdu), na vysokých školách a v armádě především mezi politickými pracovníky. Sovětský velvyslanec Grišin při návštěvě A. Novotného 4. května 1956 souhlasil s postupem politbyra KSČ a odsoudil způsob psaní v Literárních novinách, Práci a dalších denících.³⁸

Kritická vlna zdola se však navzdory protiakcím politbyra ještě více vzedmula. Pokusy změnit vedení KSČ prostřednictvím mimořádného sjezdu narůstaly a koncem května rezoluci pro konání sjezdu odhlasovalo již 14 % členů KSČ v Pražském kraji.

36 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 95, aj. 113.

37 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 101, aj. 118, b.15.

38 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 100, aj. 116, b.1 a b.33.

Podle hlášení stranického aparátu by konání sjezdu podpořila většina. Na studentských majálesových oslavách se shromáždilo 90 tisíc osob.³⁹ Diskutovalo se na nich o obnově svobody projevu a pluralitního systému. Politická aktivita inteligence v Československu narůstala v roce 1956 obdobně jako v Polsku, a dokonce s předstihem v porovnání s Maďarskem. Dělnictvo však na rozdíl od sousedních států zůstalo převážně pasivní. Z celkového počtu rezolucí pro mimořádný sjezd bylo v Pražském kraji méně než 10 % z dělnických organizací. Také došlo od dubna do července 1956 k několika stávkám se mzdovými požadavky a vedení KSČ raději ustoupilo, aby boj nepřerostl v politický konflikt. Přerozdělení národního důchodu po snížení tempa zbrojení umožnilo zvýšit osobní spotřebu obyvatelstva v letech 1954 a 1955 v průměru o 10 % ročně a vytvořit tak dojem, že zlepšování životních podmínek bude pokračovat. Od 1. října 1956 se týdenní pracovní doba zkrátila o dvě hodiny s příslibem postupného přechodu na sedmi-hodinovou pracovní dobu. Na část obyvatelstva zapůsobil také částečné zvýšení důchodů a rozvinutá propaganda kolem dvojího snížení cen.

Chruščov si od ekonomického vývoje Československa sliboval přínos pro postupnou stabilizaci sovětského bloku ve střední Evropě a zároveň kladný ohlas v řadách komunistů a dělníků na Západě. Delegát ÚV Komunistické strany Itálie Colombi například v roce 1957 řekl, že československé úspěchy jim umožňují rozptýlit pochybnosti, které vznikly maďarskými a polskými událostmi. Člen vedení italských komunistů Pojeta předložil návrh, aby určitá část nezaměstnaných mohla odcházet z Itálie do Československa.⁴⁰ Nesporné je, že prováděná sociální opatření vytvořila předpoklady pro účinnou politickou manipulaci československých občanů a že uklidnění dělnictva se stalo rozhodujícím faktorem, který umožnil vedení KSČ zvládnout situaci.

Po střetnutí polského lidu s ozbrojenou mocí v Poznani 28. června 1956 odeslal ÚV KSČ následující den dálnopis o zvýšené činnosti nepřátel v Československu. Stranický aparát dostal za úkol zmobilizovat členy KSČ k bdělosti a ostrážitosti, zajistit nejužší spolupráci vedoucích stranických tajemníků okresů a krajů s náčelníky ministerstva vnitra a denně informovat o situaci.⁴¹ Zatímco politická aktivita studentů i jiných skupin inteligence přešla v prázdninový útlum, politbyro KSČ využilo celostátní konferenci KSČ ke sjednocení nejvýznamnější části stranických funkcionářů proti všem, kdo zpochybňovali a kritizovali jeho činnost. Zvýšenou pozornost věnovalo politické situaci v ozbrojených silách. Podle dodatků československo-sovětského protokolu z 29. června 1956 rozhodlo politbyro KSČ dne 9. července o prodloužení výcviku 34 019 vojáků druhého ročníku do poloviny prosince 1956 nebo až do konce ledna 1957, aby zajistilo potřebný počet vycvičených vojáků na přelomu roku. Plánované počty Československé armády se z 256 tisíc osob v roce 1955 snížily v roce 1956 na 185 tisíc vojáků a skutečně byly ještě o 9 tisíc osob nižší.⁴² To vyvolávalo obavy, že by Československá armáda při vzniku nenadálé krize nebyla schopna splnit své úkoly. Posílení spolehlivosti armády při vnitrostátním nasazení posloužilo i odvolání z funkcí těch vojáků z povolání, kteří politicky „zakolísali“. Z armády a převážně z ministerstva národní obrany totiž přišlo 110 rezolucí s požadavkem mimořádného sjezdu.

39 Jan KAŠPAR, XX. sjezd KSSS a vývoj KSČ v roce 1956. Kandidátská práce, Praha.

40 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 138, aj. 180; tamtéž F 02/2, sv. 135, aj. 176.

41 SÚA (AÚV KSČ), F 021, dálnopis z 29.6.1956.

42 VHA, sekretariát MNO 1956, 13-5/1-154.

N. S. Chruščov si 9. srpna 1956 pozval vedoucí funkcionáře KSČ po jejich dovolené v SSSR na poradu. Přiznal, že měli velké obavy z vývoje v Československu po XX. sjezdu KSSS, protože vliv sociáldemokratismu se tu zachoval silný, a vysoce ocenil postup vedení KSČ.⁴³ Obsah moskevské porady bezpochyby ovlivnil dopis ÚV KSSS republikovými komunistickým stranám z 16. července 1956. Sovětské vedení v něm označilo za krajně nebezpečné, nejsou-li nepřátelské názory okamžitě potlačeny. Dopis uváděl: „Veliký Lenin nemilosrdně ničil a odhaloval každého, kdo se snažil rozbít jednotu strany...“ Tento dopis projednalo 20. srpna 1956 politbyro KSČ a poté ho dostali tajemníci strany z jednotlivých krajů. Novotný je vyzval, aby prověřili ty, kteří zakolísali, zda mohou zůstat na svých místech. Hendrych je informoval o průběhu kadrových změn v ministerstvu národní obrany a v redakcích novin a časopisů. Tak se na rozdíl od Polska a Maďarska dostaly československé sdělovací prostředky pod nejpřísnější kontrolu stranického aparátu a nemohly již ani v náznacích vyjadřovat veřejné mínění. Opoziční vlna v Československu byla na podzim 1956 umlčena a po mobilizaci funkcionářské gardy KSČ, která se z velké části nezotožnila s kritikou Stalina, ovládla společnost atmosféra bojovných, netolerantních až nenávistných vztahů k nekonformně smýšlejícím lidem.

To bylo v souladu s představami členů politbyra KSČ, jak řešit společenské rozpory a konflikty. R. Barák se po XX. sjezdu KSSS nadále držel Stalinovy teorie třídního boje a upozorňoval, že nepřítel je sice méně, ale tím zuřivěji bojují proti režimu a spojují se se zahraničními rozvědkami. A. Novotný s ním tento postoj sdílel a doplnil jej požadavkem na důslednější potlačení bývalé buržoazie, což v roce 1957 dovedl do další celostátní třídně politické prověrky, kterou společnost „chránil“ před činností skutečných odborníků. V. Široký s J. Dolanským považovali tezi XX. sjezdu o možném vývoji k socialismu bez diktatury proletariátu a násilí za pouhou taktiku pro Západ. A. Zápotocký občas odmítal administrativní zásahy proti spisovatelům, nekonformním Slovákům, nesouhlasil se všeobecnými perzekucními zákroky a o kritice zdola se podle jeho názoru mělo „hodně klidně uvažovat“, protože se „stalo hodně nesprávností a bezpráví“. Zároveň však podporoval „organizační zákroky“ proti jednotlivcům v zájmu strany. V případě ostrých politických konfliktů chtěl postupovat jako za války. V červnu 1953 kritizoval zaváhání při použití zbraní proti dělníkům. Podobně v projevu z 28. dubna 1956 zdůrazňoval, že v boji s nepřitelem jsou všechny použité prostředky správné a nelze uvažovat, že nepřítel má ženu a děti.⁴⁴

V druhé polovině října 1956 byl stranický aparát uveden do pohotovosti, aby zabránil pokusům o přenesení polských diskusí na československé území. Demonstrace v Budapešti 23. října 1956 a první střetnutí Sovětské armády s maďarskými vlastenci přesunuly pozornost vedení KSČ tímto směrem. Již 24. října 1956 nabídlo politbyro KSČ vyslání československých dobrovolníků do Maďarska k boji s údajnou kontrarevolucí. Současně rozhodlo o maximálním vystupňování bezpečnostních opatření uvnitř republiky s jejich vyvrcholením 28. října 1956⁴⁵, kdy se akce odpůrců režimu zdály nejpravděpodobnější. Vedení KSSS svolalo do Moskvy na 24. října 1956 mezinárodní poradu o Polsku, která se navíc musela zabývat nepředvídanými událostmi v Maďarsku. Zástupci těchto dvou států se porady nezúčastnili. Chruščov si zajistil shodné hodnocení

43 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 112, aj. 133, b.25; tamtéž F 018, sv. 34, aj. 195.

44 SÚA (bývalý Archiv Ústavu dějin socialismu), F 19, aj. 4045.

45 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 119, aj. 146.

probíhajících událostí a jednotný postup sovětských satelitů s moskevským vedením. Konkrétní vojenská a bezpečnostní opatření se prováděla podle požadavků generálního štábu Sovětské armády a řídicích orgánů bezpečnosti SSSR anebo po konzultaci s nimi. K organizování rozvědné činnosti byla na maďarské území vyslána skupina lidí z Československa pod vedením plk. Molnára.

Nejdůležitějším rozhodnutím politbyra KSČ z 25. října 1956 po projednání moskevských závěrů bylo uzavření československo-maďarských hranic zesílenými ozbrojenými silami.⁴⁶ K plnění tohoto úkolu byli od 27. října 1956 povoláváni záložní vojáci.

Velení armády vydalo 25. října 1956 rozkazy pro pohotovost štábů těch jednotek, které zajišťovaly posílení bezpečnosti vojenskými silami. Po pokusu o dobytí muničního skladu asi osmi útočníky v blízkosti Jičína 27. října byla maximálně zesílena strážní služba. Vykonávala ji více než třetina vojáků druhého ročníku. Vzrostly obavy z možných útoků na významné objekty v Praze, a proto se v noci z 27. na 28. října 1956 urychleně podle plánu aktivní obrany centrálních budov přesunuly na Julisku tanky.⁴⁷ Státní bezpečnost zmobilizovala agenturní síť ke sledování politických nálad obyvatelstva. K zatýkání pro výstrahu však došlo jen v omezeném rozsahu, a to těch, kdo vyzývali k následování maďarského příkladu. Postih byl spíš politický a pracovní než policejní represe.

Výroční den vzniku republiky proběhl klidně, 29. října 1956 však začala válka na Středním východě. Podle požadavků generálního štábu Sovětské armády byly ve směru proti Německé spolkové republice uvedeny do bojové pohotovosti předsunuté odřady a pohraniční divize. Československá armáda musela rozčlenit své síly do tří směrů: proti Západu, na zajištění vnitřní bezpečnosti a k ochraně hranic s Maďarskem. Náčelník generálního štábu Československé armády proto požádal o souhlas s provedením částečné mobilizace.⁴⁸ Ta by mezi obyvatelstvem, které už podlehl nákupní panice, přispěla k politické destabilizaci, a proto byla zamítnuta. Velení Československé armády přesto zajistilo nárůst sil i prostředků na československo-maďarské hranici ze 2000 mužů a 15 tanků 27. října 1956 na 11 000 osob a 280 tanků 1. listopadu 1956 a 28 000 vojáků, 322 tanků, 564 děl, 130 samohybných děl, 82 letadel a 2501 nákladních aut a tahačů 18. listopadu 1956. Nebyly to dostatečné síly pro vedení války s většími jednotkami protivníka, stačily však na likvidaci jednotlivých ozbrojených skupin maďarských vlastenců.

Po počáteční orientaci na premiéra Hegedüse a komunistického vůdce Göra přešlo vedení KSČ k podmíněné a dočasné slovní podpoře I. Nagye a J. Kádára, kteří nastoupili na jejich místa. V dálnopisech to zdůvodnili tím, že jejich pád by uvolnil cestu k moci buržoazním nacionalistickým silám, které jsou hlavním nebezpečím. V praxi se vedení KSČ zaměřilo na maximální podporu maďarských stalinistů a změnilo svůj postoj k dodávkám zbraní do Maďarska. Komunistický župní výbor v Šalgotarjanu požádal 28. října 1956 o dodání 5000 samopalů a o těžké zbraně. Zajištěním těchto dodávek byl pověřen R. Barák. Československá armáda předala zbraně orgánům ministerstva vnitra 30. října 1956. Barák později vypověděl, že při této tajné operaci bylo do Maďarska dodáno 1200 kulometů.⁴⁹ Právě v té době vyvíjel I. Nagy značné úsilí o ukončení ozbrojených konfliktů a složení zbraní všemi ozbrojenými skupinami.

46 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 120, aj. 150.

47 VHA, OS 1956, 2/8-49b.

48 VHA, OS 1956, 2/8-6b.

49 VHA, OS 1956, 2/8-4; 2/8-46b. Výpověď R. Baráka před Nejvyšším soudem ČSR v Praze 17.7. 1968.

Po projevu I. Nagye 30. října 1956, kterým ohlásil návrat ke koaličnímu systému politických stran z roku 1945 a počátek jednání o stažení sovětských vojsk z Maďarska, přikázalo vedení KSČ svému aparátu zmobilizovat všechny stranické organizace a s největší tvrdostí potlačit každý pokus o provokaci.

Nejvýznamnější jednání politbyra KSČ z 2. listopadu se uskutečnilo po předcházející poradě v Moskvě, které se zúčastnili A. Novotný a V. Široký. Porada rozhodla o nové sovětské vojenské intervenci v Maďarsku. Politbyro s tímto postupem souhlasilo a nabídlo aktivní účast Československa při provedení zásahu. V. Široký zdůrazňoval, že úder je třeba provést ze všech stran, a to ještě dnes, to znamená 2. listopadu 1956.⁵⁰ Zřejmě proto byl již 1. listopadu 1956 tankovým jednotkám vydán rozkaz ke zvýšené bojové pohotovosti⁵¹ a prováděny přesuny dalších jednotek. Sovětské velení však požadovalo od Československé armády pouze zajištění neprostupnosti československo-maďarských hranic. Součinnost vojsk byla organizována tak, že sovětské jednotky likvidovaly ozbrojené skupiny na maďarském území a Československá armáda znemožňovala jejich přechod přes hranice a zadržené maďarské občany předávala zpět do Maďarska sovětským vojenským a bezpečnostním orgánům. Sovětské vojenské štáby informovaly československé velení o připravovaných bojových akcích, aby československá armáda včas zesílila ochranu blízkých úseků hranic. Tato činnost skončila 9. prosince 1956.

Československo se z řady důvodů jevilo jako nejvhodnější základna pro politické a ideologické ovlivňování maďarského obyvatelstva. Známý komunistický novinář Z. Hoření 13. listopadu 1956 ve zprávě z Budapešti pro politbyro KSČ hlásil, že za posledních pět dnů nenašel mimo parlament (v němž se pod ochranou sovětských vojsk ukrývali stoupenci Kádára) jediného Maďara, který by souhlasil s Kádárovou vládou. To vedení KSČ podnítilo k dalšímu zesílení propagandistické činnosti. Dezinformace rozšiřoval nejen bratislavský rozhlas, ale i velké množství funkcionářů Komunistické strany Slovenska, kteří ovládali maďarský jazyk. Jen z Košického kraje bylo denně do Maďarska vypravováno až 80 funkcionářů KSS, aby tam zakládali stranické organizace i okresní výbory. Zároveň se vyvážely tisíce tiskovin.⁵² Na krajských výborech Komunistické strany Slovenska se pravidelně každý týden konaly porady s maďarskými stranickými funkcionáři, až si na oslabování autority Kádára stěžovali z Budapešti. I v roce 1957 probíhala řada společných porad a diskusí mezi československými a maďarskými novináři, spisovateli, odboráři, vědci a dalšími skupinami.⁵³

Obdobným způsobem, byť v menším rozsahu, se KSČ snažila ovlivňovat vývoj v Polsku a současně zesilovala ochranná opatření proti opačným vlivům. V období polských voleb v lednu 1957 měli pohotovost příslušníci bezpečnosti, Lidové milice a určené jednotky armády. Ke zvýšené ochraně hranic nastoupily i vojenské technické jednotky. V té době již vedení KSČ změnilo svůj ostře odmítavý vztah ke Gomulkovi. Podle informací o rozhovorech Čou-en-laje ve Varšavě souhlasilo polské vedení s intervencí v Maďarsku. KSČ oceňovala zejména Gomulkův zásah proti těm činitelům, kteří chtěli v Polsku dělat vlastní politiku.⁵⁴

50 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, s. 1230, aj. 151, b.1.

51 VHA, OS 1956, 2/8-49b.

52 SÚA (AÚV KSČ), F 01, Stenografický zápis ze zasedání ÚV KSČ 5.–6.12. 1956. Praha 1956; projev F. Dvorského a P. Tonhausera.

53 SÚA (AÚV KSČ), F 02/2, sv. 131, aj. 171, b.11.

54 SÚA (AÚV KSČ), F 029, sv. 9, aj. 327.

Vedení KSČ zneužilo maďarské události k definitivnímu potlačení snah na přípravu hlubších změn v Československu a přijalo preventivní opatření proti oživení opozičních tendencí. Ty se přestaly téměř úplně projevat nejen ze strachu před postihem, ale namnoze i z vlastního přesvědčení. Pozdější reformní komunisté z roku 1968 ve své většině přijali zdůvodnění vojenského zásahu v Maďarsku jako opatření k záchraně socialismu v zájmu lidu. Většina československé společnosti v druhé polovině padesátých let by snad bez větších námitek akceptovala obnovený předúnorový politický a ekonomický systém, sotva však předválečný kapitalismus. Západ sice představoval politicky svobodnější společnost, nikoli však prakticky fungující model sociálně spravedlivého uspořádání lidských vztahů. To zpomalovalo ideovou a politickou diferenciaci uvnitř KSČ, která prudce akcelerovala až v šedesátých letech zejména pod vlivem ostře rozdílných výsledků vědeckotechnické revoluce západních a východních států. Stalo se paradoxem dějin, že Československo se jako nejdemokratičtější stát předválečné Evropy vyvinulo v padesátých letech v nejdůležitější baštu Sovětského svazu, sloužící k udržení jeho nadvlády v této oblasti. Nerovnoměrné dozrávání opozičního hnutí ve východoevropských státech několikrát Kremlu usnadnilo udržení sovětského impéria při životě bez podstatných změn.

Problematika antisemitismu v současné historiografii

Jana Svobodová

Antisemitismus v současné době a ve středoevropském regionu představuje problematiku týkající se nejen nepatrných zbytků židovského obyvatelstva, které přežily holocaust a neopustily toto teritorium v několika poválečných emigračních vlnách, ale – a snad především – celé společnosti, která deklaruje a v širokých vrstvách skutečně realizuje snahy, aby se stala společností kulturní, občanskou, demokratickou.

V letech komunistického režimu byla v českých zemích tato problematika zkreslována a zastírána; z objektivních příčin nemohly vznikat v domácím prostředí publikace, které by se jí otevřeně a fundovaně zabývaly a prakticky nedostupné byly i publikace, jež se k ní vyjadřovaly ve světě za železnou oponou.

Vyplnit tuto mezeru představuje dlouhodobý úkol, který se neobejde bez účasti nejen historiků, ale i sociologů, psychologů, překladatelů a seriózních žurnalistů. Je to úkol tím naléhavější a aktuálnější, že ani dnes nelze antisemitismus označit za fenomén ryze a pouze historický a studovat jej sine ira et studio jako jev nebo proces týkající se uzavřené minulosti (pokud by vůbec bylo možno označit minulost za „uzavřenou“). Třebaže v současné české společnosti přežívá antisemitismus pouze v okrajových skupinách, nelze to bagatelizovat. Potřebě průběžného sledování odborné produkce, která z různých zorných úhlů objasňuje jeho podstatu, charakterizuje jeho projevy a nabízí i nové metody jeho sledování, se pokouší vyjít vstříc i tato stať. Upozorňuje na publikace (vydané přibližně od počátku 90. let, s nezbytnými přesahy do minulosti), které se problematikou antisemitismu zabývají globálně a obsahují i rozsáhlou bibliografii k jeho projevům a formám v různých oblastech a dobách, či znamenají metodologický přínos pro jeho studium nebo jsou obsahově zaměřeny na české země (Československo, střední Evropu) a oblast zájmu historiků soudobých dějin.

Nelze ovšem zmínit všechny monografie, studie a stati, které by si pro svůj přínos ke sledované tematice upozornění zasloužily (pouze výběrová bibliografie k problematice antisemitismu uváděná R. S. Wistrichem obsahuje přes 230 položek!). Absence některých jmen významných badatelů v této oblasti je způsobena na jedné straně dostupností (technickou i jazykovou) publikací a na straně druhé přímo záplavou materiálu, v němž se teprve začínáme orientovat.

Nejobsažnější přehled příčin, projevů, analýz i hodnocení antisemitismu od časů antiky po současnost přináší kompendium Roberta S. Wistriche, *Antisemitismus. The*

Longest Hatred. Práce je rozčleněna do tří oddílů, z nichž první sleduje vývoj a proměny protižidovského smýšlení od prvních projevů v předkřesťanském, hellenistickém světě, až do současnosti; druhý se zaměřuje na detailnější popis a analýzu jeho projevů v Británii, Americe, Francii, zemích bývalého sovětského bloku a ve státech, vznikajících po rozpadu Sovětského svazu a třetí se soustřeďuje na peripetie konfliktu mezi židovským a arabským obyvatelstvem na území, kde tyto národy či etnika sousedily a sousedí. Na konkrétních událostech a procesech sleduje R. S. Wistrich projevy antisemitismu motivované nábožensky, sociálně, národnostně nebo rasově, postoje a vývoj osobností, skupin, politických uskupení a stran, které buď protižidovské citění podněcovaly a šířily, nebo svou morální, vědeckou či společenskou autoritou vystupovaly proti náboženským, národnostním a rasovým předsudkům a demagogii. Autorovým cílem bylo především podat ucelené dějiny „nejdelší nenávisti“. Přesto jeho práce není ochuzena o detaily, které se mohou stát přinejmenším východiskem a stimulem dalšího, specializovaného studia (například zhodnocení stanoviska a úlohy F. Nietzche, jehož teze o „nadčlověku“ se staly v modifikované podobě jedním z pramenů rasové teorie nacismu, a který sám ve své době proti antisemitickým projevům zásadově vystupoval).

Publikace R. S. Wistriche, který se otázkami antisemitismu, sionismu a antisionismu, i fašismu a komunismu ve vztahu k židovství zabýval specializovaně v řadě monografických studií (například *Antizionism and Antisemitism in the Contemporary World*, London 1990), tak představuje širokou vstupní bránu pro historika soudobých dějin.

Rozsahem nevelká, ale faktograficky bohatá a metodicky podnětná je studie Simona Epsteina, *Cyclical Patterns in Antisemitism: The Dynamics of Anti-Jewish Violence in Western Countries since the 1950s*. Autor, historik s ekonomickou erudiicí a specialista na aktuální otázky antisemitismu, vychází z ověřené premisy, že projevy protižidovské nesnášenlivosti se od padesátých let do současnosti soustředily do tří vln, mezi nimiž existovaly intervaly relativního umírnění antisemitických vystoupení.

První poválečné vzednutí protižidovských nálad datuje na základě téměř 2500 protižidovských incidentů, hlášených ze 400 míst na celém světě, k roku 1960. Kulminaci druhé vlny shledává na přelomu 70. a 80. let a charakterizuje ji stejně spontánními vystoupeními, jaká byla typická pro období první. Zároveň upozorňuje na její větší rozsah a razantnější projevy. Poslední vzepjetí protižidovských tendencí a agresivních projevů nachází v letech 1989–91 a konstatuje, že rozšířenější monitorování všech protižidovských excesů přispívá k objasnění sledovaného jevu, neumožňuje však jeho komplexní výklad.

S. Epsteina především zajímá právě již zmíněná periodicitu a její korelace s dalšími fenomény, k nimž řadí jak silící příliv příslušníků cizích národů do západoevropského prostoru, tak výkyvy hospodářského vývoje a růst obecné kriminality.

S. Epstein dochází k jednoznačnému závěru, že protižidovská vystoupení zůstávají omezena na okrajové skupiny západoevropské společnosti a nejsou řízena žádným jednotícím nebo organizačním centrem. Zároveň apeluje na využití současných technických možností monitorování všech případů antisemitických vystoupení a jejich průběžné dokumentování a hlavně statistické zpracování získaných dat, protože „i antisemitismus, jako každý sociální jev, musí být pozorován z kvantitativního i kvalitativního hlediska. Mnoho faktorů v něm nemůže být objasněno pomocí čísel, avšak číselné údaje představují nezbytnou základnu, bez níž je pochopení omezeno na správnou či nesprávnou intuici, na výmluvné, avšak bezvýznamné výklady. Numerická data k otázkám antisemitismu umožní přejít od emocionálního a subjektivního přístupu k racionálnímu pojetí problému.“

Příkladem využití současných možností monitorování projevů antisemitismu jsou dvě doposud publikovaná čísla ročenky *Antisemitism, World Report 1992 a 1993*. Publikace dokumentují projevy antisemitismu ve světovém měřítku vždy za uplynulý rok, velmi stručně označí jejich zdroj nebo prostředí, z něhož vycházejí, popíší jejich průběh a zhodnotí rozsah a význam. Řada příspěvovatelů z různých zemí zde využívá široké škály pramenů: od osobních poznatků a zkušeností, přes dokumenty shromažďované židovskými organizacemi, které se zabývají monitorováním současných událostí (bez ohledu na jejich obsah), až k tisku a materiálům vydávaným nebo vznikajícím z činnosti vědeckých ústavů a institucí. World Report tak poskytuje základní materiál pro výzkum forem, výrazů a tendencí soudobého antisemitismu při hodnocení situace u jednotlivých zemí i pro odhady trendů a možného vývoje antisemitismu v bezprostřední budoucnosti. (Příčiněním J. Klánského je v obou ročnících World Report uvedena i ČSFR v letech 1991–92.)

O využití statistických metod a dat se opírají studie Renae Cohena a Jennifer L. Golubové, *Attitude towards Jews in Poland, Hungary, and Czechoslovakia* a J. L. Golubové, *Antisemitism in the Postcommunist Era, Trends in Poland, Hungary, and Czechoslovakia*.

Hlavním pramenem obou srovnávacích studií, soustředěných na zkoumání vztahu k židovskému obyvatelstvu ve jmenovaných zemích po pádu komunistických režimů, se staly výzkumy veřejného mínění, prováděné souběžně ve všech sledovaných zemích v lednu 1991. Od statisticky reprezentativních vzorků obyvatelstva byly získány a vyhodnoceny odpovědi, charakterizující z různých aspektů postoje dospělé populace k židovskému obyvatelstvu. Respondenti se vyjadřovali i k míře vlivu politických stran, národnostních, sociálních a profesních skupin (i židů, aniž by označení „židé“ bylo přesněji specifikováno) na dosavadní průběh a perspektivy politického, hospodářského, kulturního a společenského života země. Na vymezených bodech propracované stupnice možných postojů charakterizovali svůj vztah k fenoménu antisemitismu, jeho příčinám, následkům i možné budoucnosti. Publikované výsledné tabulky umožňují porovnávání odpovědí podle pohlaví, věku a vzdělání respondentů jak v jednotlivých zemích, tak mezi sledovanými zeměmi navzájem.

Hlavní výsledky provedeného výzkumu ukázaly, že protizidovské postoje a nálady se v nejmenší míře projevovaly u maďarské a v míře nejvyšší u polské populace. Tam, kde byla shromážděná data vyhodnocována zvlášť pro obyvatele České a Slovenské republiky, korespondují v podstatě údaje, získané od českých respondentů, s výsledky z Maďarska, zatímco postoje respondentů slovenských se přibližují výsledkům zjištěným v Polsku.

Obě studie se přitom soustředily pouze na konkrétní projevy antisemitismu, k nimž došlo ve sledovaných zemích po pádu totalitních režimů. Za projev nejvýznamnější a nejmarkantnější autoři shodně označili vztah (a veřejné projevy tohoto vztahu) části slovenského obyvatelstva k Tisovu režimu v období Slovenského štátu.

Na Slovensku však v období po listopadu 1989 vznikla také jedna z prvních prací, které se k problematice antisemitismu otevřeně vyslovila. Publikace Jaroslava Franka *Judaizmus* je spíše informativní příručkou než odbornou monografií, ale po půl století nuceného mlčení o židovské kultuře, historii a náboženství představuje pozitivní snahu začít tuto mezeru pro širší čtenářskou obec zaplňovat. Zároveň je dokladem, že žádná obecněji pojatá studie židovské historie a náboženství se neobejde bez objasnění fenoménu antisemitismu.

J. Franek se v kapitole věnované antisemitismu zabývá výkladem jeho současných zdrojů. Upozorňuje na vzájemnou souvislost a propojenost uvedených motivů a společný rys protižidovského zaujetí nachází v „nenávisti, nehumánnosti a neochotě konfrontovat se se skutečností“, v níž „židé a židovství slouží antisemitům jako náhrada za problémy, které nechtějí nebo neumějí formulovat“.

Komunistický režim prakticky znemožňoval domácím historikům svobodné bádání v problematice antisemitismu na domácí půdě. Zahraniční historikové zabývající se poválečným vývojem Československa i historikové pocházející z Čech a tvořící v zahraničí však přinesli už v první polovině 70. let řadu monografií a statí, které alespoň historickou obec západního světa rámcově informovaly o poválečném vývoji i aktuálním stavu projevů a forem antisemitismu (či antisionismu) v Československu.

Wolf Oschlies svými monografiemi *Antisemitismus und Antizionismus in der Tschechoslowakei* a *Phases and Faces of Czech Antisemitism* podal na základě dostupných pramenů a rozsáhlého výzkumu soudobého českého tisku základní přehled problematiky. Na jeho práci navázali například Erich a Tomas Kulka studii, jež analyzovaly a komentovaly projevy antisemitismu v Československu na počátku období takzvané normalizace.

Po vzniku Charty 77 se propagandistické úsilí režimu zaměřilo na dokazování „spojitostí mezi Chartou a mezinárodními sionistickými centry“ a na pokusy kompromitovat signatáře Charty (F. Kriegl, J. Lederera atd.) označením za „agenty sionismu“. Popisu a rozboru této situace se věnovali Tadeusz Szafar a Lukasz Hirszowitz na stránkách *Research Report*, vydávaného londýnským střediskem Institute of Jewish Affairs, který v sekci pro východní Evropu přinášel pravidelné příspěvky a komentáře o postojích k židovskému obyvatelstvu ve středo- a východoevropských zemích.

Historii židovského obyvatelstva Československa v letech 1918–38 (s nezbytnými exkursy do problematiky antisemitismu) se zabýval od konce 60. let vycházející třídílný sborník *The Jews of Czechoslovakia*, na nějž navázala *Review of the Society for the History of Czechoslovak Jews*. *Review*, jejíž publikování bylo prozatím ukončeno po vydání 6. svazku, rozšířila svůj tematický záběr i na historii válečnou a poválečnou, a tím nezbytně i na problematiku antisemitismu v tomto období.

Ve 2. svazku *Review* přinesl K. Kaplan nové, archivními dokumenty doložené poznatky k pražským politickým procesům počátku 50. let a objasnil i jejich antisemitický aspekt. V následujícím svazku upozornil K. Wolschner na absurdní nařčení historika Ericha Kulky ze spolupráce s gestapem, které proti němu vykonstruovaly orgány komunistického režimu.

Ve statí Petra Broda a Josefa Klánského, uveřejněné ve 4. svazku *Review*, autoři otevřeně publikovali protižidovské výpady, k nimž došlo po listopadových událostech, na stránkách českého a slovenského bulvárního tisku, nebo v krátkodobých periodikách (například *Mladá demokracie*). Českým historikům tak společenské procesy vyvolané po pádu komunistického režimu kladou nové, neodbytné otázky a úkoly.

V prvé řadě je nezbytně třeba rozšířit a upřesnit dosavadní poznatky o charakteru a projevech antisemitismu v letech komunistického režimu o údaje obsažené v nově zpřístupňovaném archivním materiálu. Archivní výzkum v této oblasti není ještě zdaleka ukončený, jeho první výsledky se však již objevily. Významným přínosem se stala edice dokumentů *Československo a Izrael 1945 – 1956*, v níž Karel Kaplan se svými spolupracovníky shromáždil dosud nepublikované dokumenty z fondů Státního ústředního archivu, Vojenského historického archivu, Archivu Kanceláře prezidenta republiky, Ministerstva zahraničních věcí ČR, Ministerstva vnitra ČR a Centrálního archivu

vězeňské služby. Vybrané materiály ilustrují jak vývoj mezistátních vztahů mezi oběma zeměmi, postoj československých vládních orgánů ke vzniku Izraele, praktické důsledky tohoto postoje (dokumenty objasňující vznik a činnost Hagany), tak změny, k nimž začalo docházet po únorovém puči 1948 a ještě výrazněji po prvních parlamentních volbách v Izraeli následujícího roku.

Uspořádání a obsah edice, doplněné přílohou (seznamy frekventantů a absolventů vojenského výcviku prováděného na území ČSR jako součást pomoci Izraeli) a chronologickým přehledem událostí, jež vývoj vztahů mezi oběma zeměmi poznamenaly, ukazuje zároveň přístup tehdejších předních stranických činitelů k domácí židovské obci a k mezinárodním židovským organizacím působícím v poválečném Československu. Slovy popíraný a přitom stranickými a státními orgány pod rouškou „antisionismu“ praktikovaný antisemitismus je ilustrován zejména dokumenty, které objasňují průběh politických procesů s izraelskými státními občany M. Orenem a Š. Orensteinem, zatčenými a vězňenými v souvislosti s výrobou procesu proti R. Slánskému.

Tato edice dokumentů je jedním ze základních kamenů pro budoucí „dějiny antisemitismu“ a je první hloubkovou sondou do bohatství dosud nezpracovaného archivního materiálu k problematice poválečného antisemitismu. První zaznamenání jeho nejnovějších projevů je ve studii H. Krejčové, *The Eyes of Europe Are Upon Us*, publikovaná v 5. svazku již zmiňované *Review*.

V závěru práce, soustředěné na rozbor a charakteristiku antisemitismu 19. století v českém prostředí a objasňující novými informacemi a postřehy zejména okolnosti takzvané hilsneriády, zmiňuje H. Krejčová publikaci Jana Příhody, *Studie vyvolencovy krycí legendy*. Příhodova monografie, vydaná jako zvláštní číslo antisemiticky zaměřeného listu *Týdeník Politika* byla tendenčním pokusem nejen zkreslit roli T. G. Masaryka v této záležitosti, ale i shromáždit „argumenty“ ve prospěch pověry o rituální vraždě. Příhodova monografie, přesněji pamflet, byla ve studii Heleny Krejčové citována jako doklad nejčerstvějších výhonků soudobého antisemitismu v českém prostředí.

Vystoupení osobností politického, kulturního a společenského života, žurnalistů, umělců i občanů bylo prakticky jednoznačným odsudkem antisemitismu.

Překračovalo by možný rozsah této stati vyjmenovat jen autory a články, které se – od dobře míněných po skutečně přínosné a zasvěcené – této tematice věnovaly na stránkách *Lidových novin*, *Respektu*, *Reflexu*, *Přítomnosti*, *Telegrafu* a dalších listů.

Úsilí českých historiků – zdaleka neomezené jen na vyrovnání se s existencí jednoho okrajového týdeníku a ojedinělých excesů – našlo pozitivní a vstřícnou odezvu mezi zahraničními badateli. V roce 1992 se Praha stala místem plodné výměny informací, poznatků a názorů o současných projevech a trendech antisemitismu a o stavu bádání v otázkách s ním spojených.

Mezinárodní konference Vína a odpuštění se účastnili teologové i politici, historikové a významní židovští a křesťanští myslitelé. Snažili se zmapovat současný stav křesťansko-židovské spolupráce v Evropě, její možnosti, podmínky a perspektivy. Nevyhýbali se přitom ani historickým retrospektivám vzájemných vztahů, úvahám o kořenech a dobově podmíněných formách antijudaismu a antisemitismu. Důraz byl kladen na etické principy společné oběma věroukám, vzájemné uznání hodnot a svébytných, samostatných cest obou forem monoteistického náboženství a na zásadu oboustranné tolerance.

K potřebě vzájemné spolupráce se vyslovil V. Prečan s poukazem na „těžké dědictví minulosti a důsledky dvou pohrom, nejprve nacismu a pak komunismu“, na nenahraditelné ztráty, které tato země v posledním půlstoletí utrpěla a k nimž „patří Židé,

ať mluvili česky, slovensky, německy či maďarsky, ať už byl jejich politický, národní či sociální ideál jakkoliv odlišný“. Připomněl 260 000 Židů z území Československa v hranicích z roku 1938, obětí masového vyvraždění, a dále „větší část těch československých Židů, kteří druhou světovou válku přežili, ale pak se buď vystěhovali nebo asimilovali, protože jinak se zde nedalo přežít“.

H. L. Ehrlich poukázal na morální břemeno křesťanů, dané skutečností, že „ve zdánlivě civilizovaném světě bylo možné něco takového jako Holocaust“, v němž „katoličtí hodnostáři a mnozí kněží nechali Židy napospas...“. Zdůraznil, že i nadále zůstávají určité problémy jak v základním teologickém postoji vůči židům, tak zejména ve splnění požadavku, aby to, co papež, Vatikán a národní biskupské konference vypracovaly, proniklo skutečně k jednotlivým věřícím.

Reprezentativním mezinárodním fórem odborníků v problematice antisemitismu se stal seminář, uspořádaný v květnu 1992 v Praze Společností Franze Kafky pod záštitou prezidenta republiky Václava Havla.

Přednesené příspěvky, publikované v české a anglické verzi sborníku *Antisemitismus v posttotalitní Evropě* obsahovaly jak nejnovější výsledky teoretických úvah o tomto fenoménu, tak přehled současné situace v této oblasti v postkomunistických zemích střední a východní Evropy.

Teoretické analýzy zde přednesené ústily v prakticky shodné závěry, že „problém antisemitismu je v jistém smyslu problémem vztahu k svobodě, je dán schopností či neschopností žít v otevřené občanské společnosti“ (B. Loewenstein), „není nikdy židovským problémem, ale problémem společností, ve kterých Židé žijí“ (S. Avineri) a že „skutečným nebezpečím je latentní antisemitismus... nebezpečí, že by se antisemitismus opět mohl stát důležitou složkou ideologie... a další nebezpečí, antisemitismus maskovaný jako antisionismus“ (Y. Bauer).

Obecně platné soudy o příčinách a podstatě antisemitismu a o motivech jeho současných projevů byly konkretizovány v jednotlivých příspěvcích.

Účastníci semináře se snažili demaskovat, analyzovat a přesně pojmenovat přežívající formy protizidovského zaujetí, aby pomohli vyplnit jedno z téměř bílých míst soudobých dějin postkomunistických zemí.

Téma současného antisemitismu bylo zařazeno i na pořad jednání kolokvia *Za občanskou společnost, demokracii a humanismus*. J. Klánský zde charakterizoval nejzávažnější projevy antisemitismu v historii a upozornil na varovná znamení jeho hrozící recidivy (existence *Týdenku Politika*, vydání takzvaných *Protokolů siónských mudrců* a podobně) ve spojitosti s jinými projevy xenofobie, rasismu a šovinismu.

Zatím nelze v úplnosti zodpovědět otázky, které si v souvislosti s podstatou antisemitismu a hlavně s jeho vytrvalou existencí historik klade.

Dosavadní odpovědi, čerpané z osobních zkušeností i získané letitým studiem archivních materiálů a využitím zorného úhlu sociologů, demografů a psychologů jsou stále ještě parciální, popisné a spíše se problému dotýkají než by je řešily. Zodpovědět zbývá řadu otázek speciálních, které se týkají například zařazení antisemitismu mezi kategoriemi xenofobie a rasismu a hlubšího výkladu jevů, jako je předsudek a intolerance, aby se označení antisemitismu těmito pojmy nepřiblížovalo tautologickým formám definic nebo nezplanělo do bezobsažného klišé.

Ani metodika budoucího zkoumání antisemitismu jako fenoménu není bez problémů a hlavně nelze na ni další bádání limitovat. Takové omezení by vedlo nakonec k jisté „numerizaci“ dosažených výsledků (před níž v jiné souvislosti varuje H. Krejčová).

Filozofický náhled a nadhled, který ve svých statích o antisemitismu uplatňoval již ve třicátých letech Jindřich Kohn a v letech šedesátých (z odlišných filozofických východisek) Hannah Arendtová, snad naleznou pokračovatele, kteří by dokázali spojit jejich myšlenkovou průbojnost s využitím technických prostředků a exaktních metod moderní doby.

Nově zpřístupňované archivní fondy poskytnou nejen materiál k přesnějšímu zodpovězení otázek dosavadních, ale pochopitelně položí i otázky další.

Za těchto okolností každý krok, o který se historiografie přiblíží k odpovědím, přičemž po tak dlouhá staletí existoval a dosud existuje antisemitismus, proč jsou terčem útoků v různých regionech, společenských systémech a dobách právě židé a především, co je skutečným zdrojem nenávisti, která si hledá nebo konstruuje svůj objekt, bude krokem k poznání i sebepoznání společnosti i individua.

Literatura:

- Robert S. WISTRICH, *Antisemitism. The Longest Hatred*. Pantheon Books, New York, Methuen, London 1991.
- Simon EPSTEIN, *Cyclical Patterns in Antisemitism: The Dynamics of Anti-Jewish Violence in Western Countries since the 1950s*. Acta No. 2, Analysis of Current Trends in Antisemitism. The Vidal Sassoon International Center for the Study of Antisemitism, The Hebrew University of Jerusalem, Jerusalem 1993.
- Antisemitism. World Report 1992, World Report 1993*. Institute of Jewish Affairs in association with the World Jewish Congress, IJA London, New York 1992, 1993.
- Renae COHEN, Jennifer L. GOLUB, *Attitude towards Jews in Poland, Hungary, and Czechoslovakia. A Comparative Survey*. The American Jewish Committee, New York 1991.
- Jennifer, L. GOLUB, *Anti-Semitism in the Postcommunist Era. Trends in Poland, Hungary, and Czechoslovakia*. New York, The American Jewish Committee 1991.
- Jaroslav FRANEK, *Judaismus*. Bratislava, Archa 1991.
- Wolf OSCHLIES, Misstrauen gegen „Genossen jüdischer Herkunft“, Antisemitismus und „Antizionismus“ in der Tschechoslowakei, *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*, 21/1971, Köln 1971.
- Wolf OSCHLIES, *Phases and Faces of Czech Antisemitism*. The Wiener Library Bulletin 1970/71, vol. XXIV, No. 4. The Eastern Press Ltd., London and Reading 1971.
- Erich KULKA, The Second Murder of Czech Jewry, *The Jerusalem Post Magazine*, 3. 5. 1974.
- Tomas KULKA, The „New“ Forms of Anti-Semitism in Czechoslovakia *Dispersion and Unity*, No. 19/20., Jerusalem 1973.
- Tadeusz SZAFAR, Lukasz HIRSZOWITZ, Anti-Jewish Themes in East European Propaganda. *Research Report, Eastern Europe* 77/1, Oct. 1977. London, Institute of Jewish Affairs 1977.
- The Jews of Czechoslovakia*. A Collection of Essays Describing the Story of Jewish Participation in Every Aspect of Czechoslovak Life between the Two World Wars, vol. I, II, III. Philadelphia, The Jewish Publication Society of America, 1968, 1971, 1984.
- Review of the Society for the History of Czechoslovak Jews*, vol. I, 1986 – 87, vol. II, 1988 – 89, vol. III, 1990 – 91, vol. IV, 1991 – 92, vol. V, 1992 – 93, vol. VI, 1993., New York 1986... 1993.
- Karel KAPLAN, The Prague Political Trials of 1952, *Review of the Society for the History of Czechoslovak Jews*, col. II, s. 65 – 123.
- Klaus WOLSCHER, Anti-Semitism on Trial in Prague, *Review of the Society...* vol. III, s. 37 – 41.

Petr BROD, Josef KLÁNSKÝ, *The Jews of Czechoslovakia After the Political Change of 1989, Review of the Society...* vol. IV., s. 151 – 166.

Československo a Izrael 1945–1956. Dokumenty. K vydání připravili M. Budínová /ed./, J. Dufek, K. Kaplan, V. Šlosar. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1993.

Helena KREJČOVÁ, *The Eyes of Europe Are Upon Us. Review of the Society...* vol. V., s. 15 – 38.

Vina a odpuštění. Křesťansko-židovská spolupráce v Evropě. Sborník z Mezinárodní konference konané ve dnech 11.–13. září 1992 v Praze. Praha, Nadace Konrada Adenauera 1992.

Antisemitismus v posttotalitní Evropě. Sborník z mezinárodního semináře o antisemitismu v posttotalitní Evropě. Praha, Nakladatelství Franze Kafky 1993.

Josef KLÁNSKÝ, *Antisemitismus v ČR – v zemi téměř bez Židů.* Materiály z kolokvia „Za občanskou společnost, demokracii a humanismus“. Praha, ČSBS 1993.

O poválečném hladu v Německu

Jiří Pešek

V blahobytné západoněmecké společnosti se v 80. letech stal jedním z velkých badatelských témat poválečný hlad. Jako by se do konzumu propadlá společnost potřebovala vrátit ke svým nelehkým – zřejmě však idealizovaným – počátkům a konfrontovat je se současnými problémy. Posledními plody těchto rozsáhlých výzkumů jsou tři knihy vydané v letech 1990–1991: Paul Erker podal v rozsáhlé práci o krizi výživy a německé společnosti let 1943–53 obraz postupně se vyhrocujícího vztahu dělnictva z měst a bavorských sedláků.¹ Günter J. TRITTEL zahrnul do své práce celou západní bizonii okupovaného Německa, území pozdější SRN v letech 1945–49.² R. GRIES, jehož knihou, původně dizertací na univerzitě ve Freiburgu, se budeme blíže zabývat, zpracoval pozoruhodnou srovnávací studii pro tři z klíčových německých velkoměst: Lipsko, Mnichov a Kolín nad Rýnem.³ Stranou zůstal jen Berlín a Hamburk. Podrobné a prameny podložené analýzy posloužily autorovi jak ke srovnání zásobovací politiky a reálné situace v sovětské, americké a britské okupační zóně, tak i k postihu obecnějších charakteristik a sociálních dopadů oné životně důležité „malé“ politiky tří velmocí.

Griesovi nejde „jen“ o dokumentaci, ale také o rozbor koncepcí uskutečňování zásobovací politiky a její organizace, o zachycení zásobovacího úsilí i krizí, o ohlas této problematiky na stránkách dobového tisku a ve vyjádřeních veřejnosti jednotlivých okupačních zón. Autorovi jde i o to, ukázat klíčový význam zásobovacího tématu pro utváření světa německé společnosti poválečných let, zkouší podat obraz dobové mentality a především s úspěchem boří tradovaný mýtus o poválečné „nivelizované společnosti nuzujících“, v níž si uprostřed trosek byli – před hladem jako před tvářmi Boží – všichni rovni. Jestliže tehdy uvnitř společnosti skutečně zanikly mnohé staré, tradiční, zlomové linie, stalo se tak za současného vzniku nových, existenciálně daleko závažnějších společenských trhlin. „Úvahy všedních dní byly v oné době uzavřeny výhradně do individuálně soukromého obzoru a zůstávaly zcela vzdáleny tomu, že by se člověk ve

- 1 P. ERKER, *Ernährungskrise und Nachkriegsgesellschaft. Bauern und Arbeiterschaft in Bayern 1943–1953*, Stuttgart 1990, 480 s.
- 2 G. J. TRITTEL, *Hunger und Politik. Die Ernährungskrise in der Bizone (1945–1949)*, Frankfurt a.M. 1990, 380 s. Nejnověji srovnaj M. J. ENSSLE, *Five Theses on German Everyday Life after World War II*. In: *Central European History* 26, 1993, zvl. s. 8–10.
- 3 Rainer GRIES, *Die Rationen-Gesellschaft. Versorgungskampf und Vergleichsmentalität. Leipzig, München und Köln nach dem Kriege*, Verlag Westfälisches Dampfboot, Münster 1991, 440 s.

jménu osudově nouzového společenství nebo solidarity měl čehokoliv vzdát nebo na něco rezignovat," říká autor.⁴

Kniha je rozdělena na tři části, věnované vždy jednomu velkoměstu. Předchází jim úvod a přehledná kapitola o národně socialistickém zásobovacím – lístkovém – systému.⁵ Každá z částí je pak členěna na kapitoly věnované okupační politice, systému zásobovací správy v každém ze zkoumaných měst, dále pojednává o zásobovacím řetězci od výrobce potravin až k velkoměstským spotřebitelům, o sociální strategii rozdělování potravin čili o struktuře lístkového systému. Pozornost věnuje také dodatkovým přidělnům a nakonec společenským a politickým důsledkům stavu, krizí, proměn i úspěchů zásobovací politiky a její praxe. Tento suchý přehled však neznamená, že kniha není čtivá. Je až s podivem, že o tak nezázivném tématu lze napsat knihu plnou lidských osudů. Závěr knihy, nazvaný Od potravinových lístků k tržní produkci, provádí komparativní shrnutí a poukazuje na klíčový význam západoněmecké měnové reformy z 21. června 1948 a naopak na spíše „hladový“ než uvědoměle politický charakter východoněmecké revolty ze 17. června 1953.⁶ Kniha přináší i pozoruhodné obrazové přílohy.

Griesova práce se opírá o bohatou literaturu k tématu. Na rozdíl od české historiografie, kde trvalý straní-ký monopol prakticky zablokoval pramenný výzkum i „nepolitických“ témat poválečného období, existuje pro období obnovy Německa rozsáhlá analytická i shrnující literatura, která nezůstává jen u politických dějin, ale intenzivně mapuje i rozsáhlou problematiku historie každodenního života a sociálních dějin.⁷ Lecos bylo zpracováno i v bývalé NDR v rámci nepublikovaných dizertací.

Obraz zprostředkovaný Griesem o lipské situaci je žalostný. Město, obsazené Američany a v červnu 1945 předané Rusům, leželo v troskách. Komunální správa byla rozvrácena a denacifikace (nejprve poměrně mírná – propuštěno bylo 16 % zaměstnanců, poté, pod sovětským vedením, razantní) k její výkonnosti nepřispěla. Ve sledované době dramaticky stoupla dětská úmrtnost, výskyt TBC a infekčních nemocí. Podvyživené obyvatelstvo lehce propadalo zásobovací panice ze strachu o přežití. Američané, vědomi si vydání města sovětské armádě, se o zásobování nestarali, a tak denní příděl potravin postupně klesal až na neskutečných 735 kalorií. Rusové sice zásobování zorganizovali, ale jejich vlastní armáda, pro soustavné rabování a masové znásilňování u obyvatelstva neoblíbená, trvale nuzovala, takže situaci nemohli zásadně zlepšit. Za jejich dohledu

4 Rainer GRIES, c. d., s. 19 n.

5 Srovnej D. PETZINA, *Autarkiepolitik im Dritten Reich. Der nationalsozialistische Vierjahresplan*, Stuttgart 1968, H. E. VOLKMANN, *Landwirtschaft und Ernährung in Hitlers Europa 1939-45, Militärgeschichtliche Mitteilungen* 1984/1, s. 9-74, B. MARTIN, A. S. MILWARD (ed.), *Agriculture and Food Supply in the Second World War. Landwirtschaft und Versorgung im Zweiten Weltkrieg*, Ostfildern 1985.

6 M. BROZAT, K. D. HENKE, H. WOLLER (ed.), *Von Stalingrad zur Währungsreform. Zur Sozialgeschichte des Umbruchs in Deutschland*, München 1989, I. SPITTMANN, K. W. FRICKE (ed.), *17. Juni 1953. Arbeiteraufstand in der DDR*, Köln 1982, nejnověji na základě výzkumů A. Mittera a S. Wolleho v archívech Stasi. K. N. JANBEN, *Die Revolution aus dem Stegreif, Die Zeit* Nr. 25 z 18. června 1993, s. 13-16.

7 K. H. ROTHENBERGER, *Die Hungerjahre nach dem Zweiten Weltkrieg. Ernährungs- und Landwirtschaft in Rheinland-Pfalz 1945-1950*, Boppard 1980; U. PREUSS-LAUSITZ (ed.), *Kriegskinder, Konsumkinder, Krisenkinder. Zur Sozialisationsgeschichte seit dem Zweiten Weltkrieg*, Weinheim-Basel 1983; J. E. FARQUHASON, *The Western Allies and the Politics of Food. Agrarian Management in Postwar Germany*, Leamington-Dover-New Hampshire 1985; W. MALANOWSKI (ed.), *1945. Deutschland in der Stunde Null*, Reinbek 1985; M. WILDT, *Der Traum vom Sattwerden. Hunger und Protest, Schwarzmarkt und Selbsthilfe in Hamburg 1945-1948*, Hamburg 1986; W. PROTZNER (ed.), *Vom Hungerwinter zum kulinarischen Schlaffenland. Aspekte einer Kulturgeschichte des Essens in der Bundesrepublik Deutschland*, Wiesbaden 1987.

byla provedena masová čistka veřejné správy, bývalí nacisté však nadále, ale neformálně zůstávali u moci, zejména v oblasti maloobchodu s potravinami.

Nechyběly jen potraviny, nedostávalo se také topivo (dokonce i pro pekárny); demontáže továren i železnic a jejich odvoz do SSSR blokovaly jakékoliv pokusy o zavedení socialismu „zdola“, a tak musela okupační správa konstatovat krach strategie převýchovy Němců k socialismu. Ani náhrada nacismem poznamenaných úředníků „antifašisty a sympatizujícími“ nemohla celkovou situaci vyřešit. Navíc bylo město zatíženo masami utečenců, vyhnanců a odsunutých Němců z východu (v některých severoněmeckých městech tvořili až 30 % obyvatelstva). Vesničtí producenti (stojící mimo dobrodružný přídělového systému) se nesnažili zmírnit městskou zásobovací nouzi a profitovali ze – zakázaných – zásobovacích cest městského obyvatelstva na venkov. Potraviny nebylo ani odkud do Lipska dovézt. Německo ztratilo ve válce své tradiční zemědělské zázemí ve východních provinciích a dovoz potravin z americké okupační sféry výměnou za průmyslové produkty vázl. O vážnosti situace svědčí mimo jiné i skutečnost, že se horkým komunálně politickým tématem stala otázka vyvlastnění zelinářských zahrádek bývalých členů NSDAP.

Za těchto podmínek se „kvantita a kvalita potravinového přídělů stávala symbolem statutu člověka v nové společnosti“.⁸ Sovětská okupační správa – na rozdíl od americké a britské – zrušila kontinuitu nacistického přídělového systému a nahradila jej sovětským modelem. Jeho základem nebyl příděl podle fyzické náročnosti vykonávané práce, nýbrž podle „společenského významu“ jedince. Z tohoto členění profitoval stranický a správní aparát, ale i inteligence, zatímco nejnižší příděly připadaly na utečence, invalidy, bývalé členy NSDAP ...a ženy v domácnosti. Jejich příděly – i ve své teoretické, ne vždy realizovatelné výši – se velmi často propadaly na samou hranici reprodukce fyzických sil člověka. Straničtí funkcionáři dostávali zhruba dvojnásobek. Nejnižší příděly mělo zhruba 40 % dospělého obyvatelstva města.

Jako jediný prostředek přilepení zůstal v Lipsku, městě veletrhů a „hýčkané výkladní skříni“ sovětské zóny, černý trh. Spotřební zboží zde stálo desetinásobek ceny z roku 1933, ceny potravin se pohybovaly okolo šestnáctinásobku těchto cen. Černý trh byl ovšem soustavně potlačován. Od roku 1947 hrozilo podle zákona šmelinářům doživotní vězení nebo dokonce poprava. Zoufalá zásobovací situace se odrazila ve výsledcích komunálních a zemských voleb v roce 1946. I když sovětské velení podpořilo kampaň SED příslibem potravin, dostala „Russenpartei“ méně hlasů než „buržoazní“ LDP a CDU. Srovnávání vlastní hladové „šance na život“ se zásobováním „na západě“, hlavně v americké zóně, nepatří až do padesátých let, ale je doložitelné od samého počátku poválečné éry.

Výchozí situace v Mnichově okupovaném Američany nebyla o mnoho lepší než v Lipsku. Mnichov ležel v troskách, přicházeli sem masy utečenců (v letech 1945–1948 na 210 000 osob), byl nedostatek elektřiny a uhlí, městské zásoby potravin vyplenilo obyvatelstvo v posledních dnech války. Americká okupační správa však byla pragmatičtější než sovětská a USA byly jediná bohatá okupační mocnost. Po odmítnutí аванturnického Morgenthauova plánu na cílenou agrarizaci Německa se prosadila koncepce zásobování na takové úrovni, aby se zabránilo rozkladu a nepokojům. S černým trhem se bojovalo obdobně jako v Sasku, ale mírněji. A také relativně (!) mírněji byla

8 Rainer GRIES, c. d., s. 97.

provedena denacifikace komunálního sektoru: „Skutečně 've válce osvědčené' národně socialistické správní struktury přetrvaly změnu režimu pod ochranou okupační moci.“⁹

Ani život v Mnichově nebyl žádná idyla. I zde se hladovělo, i zde – byl z jiných důvodů – se nezaměstnané ženy ocitly na nejnižší příčce přidělového žebříku (na vrcholku stanuli fyzicky těžce pracující dělníci, intelektuálové a úředníci hladověli). I v Mnichově klesly přiděly v létě 1947 pod 1000 kalorií na den, celková úroveň však byla vyšší. Autor disponoval pro Mnichov a Kolín rozsáhlejšími prameny než pro Lipsko – v době jeho bádání ještě byly jen omezeně přístupné archivy NDR. Ve své práci rozebírá důsledky diferencovaných přidělů pro vnitrorodinný život, zatížený konflikty o jídlo a o pravomoci při jeho (pře)rozdělování. Gries ukazuje, že například minimalizace přidělu cigaret ženám vážně omezovala jejich šance přikoupit si potraviny na černém trhu.¹⁰

Co zásadně odlišovalo vztah obyvatel Mnichova k okupační moci od situace v Lipsku, byla až nekriticky přehnaná důvěra v americkou pomoc a vnímání amerických vojáků jako představitelů moci, která neloupí, nýbrž rozdává, případně kšeftuje. „Už od prvních poválečných dní zněla rovnice nadějně budoucnosti: Amerika rovná se demokracie – demokracie rovná se konzum.“¹¹ Od Američanů se „očekávalo o nic míň než všechno“,¹² adekvátně velká byla pak i zklamání. Americké velení se však snažilo držet zásobování vždy nad sovětskou úroveň. Pomoc amerických dobročinných organizací pomohla například překlenout zdravotně nebezpečnou hladovou krizi těžce strádajících školních dětí. Přesto zažil Mnichov ještě v létě 1948 hladové demonstrace studentů, protesty proti vývozu bavorských potravin do Badenska-Würtenberska a do hladovějícího Porúří. Dobový tisk i policejní záznamy o náladách obyvatelstva v tomto kontextu zaznamenaly silné protipruské (protiberlínské) afekty. Projevovala se snaha o udržení pro Bavorsko relativně výhodné decentralizace Německa. V oblasti vývoje mentalit dochází autor k závěru, že léta strádání otevřela mnohým souputníkům hnědého režimu cestu k potlačení vědomí subjektivní viny v rámci účasti na nacistických zločinech. Léta poválečně nouze zdánlivě zahladila nacistickou epochu hladověním.¹³

Ze všech srovnávaných měst byl válkou nejhůře postižen Kolín. Město bylo bombardováno i svého druhu „občanskou válkou“ na konci nacistického režimu totálně zničeno a takřka vyliďněno.¹⁴ Komunální správa již prakticky neexistovala. Britové, kteří přejali „metropoli Porýní“ od Američanů, zde zavedli mimořádně tvrdý režim. Jeho ideovost se však mýjela s účinkem; v podzimních měsících roku 1945 zemřely tisíce obyvatel hladem. I v příštím roce klesly v nejhorsích měsících přiděly hluboko pod 800 kalorií, tedy pod úroveň nacistických lágrů. Šlo o holé přežití. Proto se už v roce 1946 objevily první hladové demonstrace. Největší – generální – stávky se však konaly až na počátku roku 1948.

Britská okupační správa byla pragmatická, konstruktivní, ale chudá. Británie, vyčerpaná a finančně zruinovaná válkou, byla odkázána na americkou pomoc. Kolín, vše-

9 Rainer GRIES, c. d., s. 171.

10 S. MEYER, E. SCHULZE, *Von Liebe sprach damals keiner. Familienalltag in der Nachkriegszeit*, München 1985.

11 Rainer GRIES, c. d., s. 176.

12 Rainer GRIES, c. d., s. 213.

13 Rainer GRIES, c. d., s. 226.

14 B. A. RUSINEK, *Gesellschaft in der Katastrophe. Terror, Illegalität, Widerstand. Köln 1944/45*, Essen 1989.

stranně závislý na dodávkách zvenčí, trpěl nadto „hladovou konkurencí“ průmyslově významného Porúří. Britové si – přes svoji korektnost – záhy vysloužili podobnou pověst jako vzdálení Rusové: brali, respektive nedávali. Přes původní záměry nemohli prosadit ani soustavnou denacifikaci, která by ještě prohloubila strukturální potíže. „Londýnská dělnická vláda bojovala o existenci britské říše, účinnost stála proto v popředí a mimo jakoukoliv diskusi.“¹⁵

Ve všech třech zkoumaných městech učinila skutečnost existencionalního hladu ze subalterních komunálních úředníků, rozdělujících přiděly, pány nad životem a smrtí spoluobčanů. Důsledkem trvalého nedostatku kvalifikovaných a nezkompromitovaných úředníků bylo propojení komunálních kruhů s černým trhem a početné aféry, které se negativně odrážely v náladách obyvatelstva. Nouze přiváděla obyvatelstvo k zoufalství, ne však do náruče levice, která neměla co reálného nabídnout. I v Lipsku musela nakonec z čelných pozic, nárokovanych pro SED, odstranit politiky CDU sovětská okupační moc.

Doba hladu postavila tradiční mocenskou rovnováhu regionů na hlavu. Velké průmyslové regiony se staly prosebníky, zatímco zemědělské oblasti se snažily vytlouct ze své zásobovací pozice politický kapitál. Pro běžného člověka to byla již druhá ztráta iluzí; potom, co se sny nacistického období proměnily v hromady popela, nastoupil poválečný hlad, v němž se většina slibů okupačních mocností ukázala jako prázdné lži. Důsledkem byla vlčí morálka obyvatelstva, uzavírání regionů, lhostejnost k jakékoliv celoněmecké myšlence či občanské solidaritě. O to významnější se jeví měnová reforma z 21. června 1948, která přes noc stabilizovala situaci, zlikvidovala černý trh a zavedla drahý, ale skutečný trh pro všechny. Pro běžného člověka teprve tímto dnem skončila válka. 1. ledna 1950 byly zrušeny potravinové lístky a mohl začít „německý zázrak“. Obyvatelé NDR však museli počkat až do roku 1958.

Griesova stejně jako Erkerova a Trittlova kniha volají po srovnání s českou situací. Jakou roli hrál hlad a nouze při volbách v roce 1946, kdo a jak určoval přiděly, jaké bylo postavení černého trhu v poválečné době? Na tyto a celou řadu dalších otázek však nedokážeme odpovědět. Není, o co se opřít (odhlédneme-li od spisů O. Felcmanna atd.), a – což je daleko horší a nebezpečnější – nerozbíhají se ani výzkumné projekty, které by mohly alespoň otevřít poznání sociální každodennosti válečného a poválečného období v Československu.

15 Rainer GRIES, c. d., s. 327.

Češi, Slováci a východní Evropa ve 20. století

Vít Machálek

Pod tímto názvem se 3. února 1994 uskutečnilo pracovní setkání historiků nejnovějších dějin v Brně na půdě Vojenské akademie. Konferenci uspořádaly katedry historie Vojenské akademie a pedagogické fakulty Masarykovy univerzity, Ústav dějin střední, jihovýchodní a východní Evropy filozofické fakulty MU a Společnost pro výzkum východní a střední Evropy v České republice. Mezinárodní konference se kromě českých a slovenských historiků zúčastnili i hosté z Německa, Rakouska, Polska, Maďarska a Zakarpatské Ukrajiny.

Dopolední jednání v plénu zahájil a řídil prof. Richard Pražák z brněnské filozofické fakulty a úvodní slovo pronesl rektor Moce z hostitelské Vojenské akademie. Doc. Otto Zwettler z PdF MU přečetl zdravici jejího děkana doc. Janase s přáním, aby přednesené referáty přispěly k očištění naší historické skutečnosti od předsudků, mýtů a fikcí.

Pracovní část konference zahájil ředitel Historického ústavu SAV v Bratislavě Dušan Kováč úvahou o vzájemném vztahu nacionalismu a federalismu ve střední Evropě. Odmítl dnešní tendenci k bipolárnímu vidění nacionalismu hodnoceného záporně a federalismu hodnoceného kladně a vyjádřil názor, že federalismus je ve skutečnosti jen jednou z variant nacionalismu. Hovořil o vývoji nacionalismu ja-

ko o „balistické křivce“ od vzestupu v 19. století přes příznaky úpadku na přelomu století po slepou uličku nacismu a fašismu i projevy ideové imunity v bolševismu a v protiválečném hnutí až k realitě koncem 20. století. Zmínil se o úloze nacionalismu v imperiálních plánech, které jednostranně ekonomizující teorie ve východoevropské historiografii správně nedoceňují. Na konkrétních historických příkladech dr. Kováč doložil existenci „dvou tváří“ každého nacionalismu – obranné (v souladu s federalismem) a hegemoniální (antifederalní). Zvláštní pozornost věnoval „vnitřně rozpornému“ roku 1918, kdy nacionalismu ještě měl kreativní sílu, ale už se u něho projevovaly i známky regrese v extrémním národním egoismu a ve ztrátě či oslabení všeobecných etických principů; („Malý národ si může dovolit všechno, protože je slabý.“). Po zamyšlení nad příčinami neúspěchu při hledání nového uspořádání středoevropského prostoru (Bauer, Renner, František Ferdinand, Hodža, koncepce Dunajské federace, Panevropské unie...) dospěl k závěru, že na nacionalismu založený středoevropský federalismus (který má například s americkým společně jen jméno) nemůže mít jiné řešení než pouze teoretické. Závěrečná část úvahy dr. D. Kováče se týkala zcela odlišného rázu národnostní otázky v Rusku a potřeby srovnávacích

studii nacionalismů ve střední, jihovýchodní a východní Evropě. Celá přednáška působila neobyčejně podnětně a v kontextu dnešní evropské situace aktuálně.

Následující referát doc. Otto Zwettlera *Od Sovětského svazu ke Společenství nezávislých států a od Československa k České a Slovenské republice* se zabýval genezí postoje bolševického režimu k národním separatistickým hnutím na Kavkaze a ve východní části někdejší ruské říše, sovětskou národnostní politikou od Lenina po Gorbačova, rozporem mezi realitou a ideologickými frázemi a podrobným rozbořením úlohy jednotlivých národně emancipačních hnutí při rozpadu sovětského státu za současného vyhasnutí komunistické ideologie internacionalismu. V další části svého vystoupení se doc. Zwettler zabýval událostmi, které předcházely rozpadu Československa. Snažil se nalézt společného jmenovatele v nedostatku citových pout při rozpadu malého státu, ale i neporovnatelně velké imperiální říše. V případě Československa dle jeho názoru nepřálo vytváření citových vazeb občana ke státu několikanásobné střídání režimů v průběhu života jedné generace.

Na Zwettlerův příspěvek navázal i poslední z hlavních referátů, který na téma *Konstituování státnosti a problémy její obrany* pronesl vedoucí katedry historie Vojenské akademie pplk. Václav Vondrášek. Doc. Vondrášek se také zabýval česko-slovenským vztahem, jehož vyřešení po listopadu 1989 mohlo být naším nejdůležitějším vkladem do společné Evropy, a otázkou, zda rozpad republiky byl již ve vínku v roce 1918, nebo zda jde o vinu žijící generace. Zmínil se o rozporu mezi zahraničním zájmem o osobnost T. G. Masa-

ryka, jehož *ideál* humanity v politice obstál, a rozpačitým postojem k němu doma. Hovořil o Masarykově koncepci demokratické armády i jako školy tolerance a významného stabilizačního činitele, dále o úloze Edvarda Beneše a jeho pohledu na úlohu armády při obraně státní i národní suverenity, o mravní a politickostátní výchově, o významu tradice v armádě a o ohrožení v důsledku historické křížovacky konce třicátých let. Odklonem od Západu k Východu a posléze zpřetrháním jakékoli kontinuity s tradicí demokratické výstavby armády v důsledku pounorové sovětizace došlo ke ztrátě národního smyslu a pocitu společenské odpovědnosti armády. Z méně známých a dosud nezhodnocených událostí se přednášející mimo jiné zmínil o memorandu Vojenské politické akademie Klementa Gottwalda, které požadovalo konstituování státních zájmů v oblasti vojenství, a o očekávaných stanoviscích k neutralitě přednesených na brněnské konferenci Vojenské akademie k 25. výročí Varšavské smlouvy v závěru 60. let. Závěrem doc. Vondrášek upozornil na setrvávání ideologických schémat až do listopadu 1989 a na současnou naléhavost otázek o změně profilu naší armády a o prioritách zahraniční a branné politiky.

Na hlavní referáty pak navázala jednání ve třech pracovních sekcích, soustředěných kolem tematických okruhů československých vztahů, střední a východní Evropy a poválečné sovětizace a bilaterálních vztahů. V průběhu jednání v sekcích bylo předneseno téměř 80 referátů a diskusních příspěvků, které budou péčí Vojenské akademie publikovány ve zvláštním sborníku z konference.

Ústav dějin maďarského povstání 1956 v Budapešti

Oldřich Tůma

Povstání za svobodu v roce 1956 má v novodobých maďarských dějinách to nejvýznamnější místo – a není divu. Vždyť přineslo ozbrojený boj proti komunistickému režimu, statečný odpor proti cizí intervenci, sice krátký, ale přece jen obrovský zážitek triumfu z vítězství, obrovskou emigrační vlnu, represe, umlčení a kapitulaci společnosti. S určitou nadsázkou by se snad dalo říci, že rok 1956 jako by v maďarských dějinách znamenal to, co pro nás znamenala léta 1945, 1968 a 1989 dohromady.

Po tři desetiletí byly ovšem události roku 1956 vyhrazeny (dez)interpretacím oficiální komunistické historiografie – odhlédneme-li od produkce exilových a zahraničních historiků, kteří však neměli přístup k základnímu okruhu pramenů. Teprve druhá polovina osmdesátých let přinesla práce nepoplatné vládnoucímu režimu z pera domácích badatelů, nejprve samizdatové. Přelom v historiografii roku 1956, stejně jako v životě celé maďarské společnosti, přinesly až zásadní politické změny v roce 1989. Nikoli neočekávaně stalo se téma povstání roku 1956 nejžhavějším a nejfrekventovanějším tématem historického bádání v postkomunistickém Maďarsku a toto bádání bylo brzy postaveno i na pevnou institucionální základnu.

Již v roce 1990 vznikl a na jaře 1991 začal systematicky působit Ústav dějin maďarského povstání 1956. Ústav byl založen jako instituce navazující na působení Ústavu Imre Nagye, který existoval v letech 1959–1963 v Bruselu; někdejší ředitel bruselského ústavu György Heltai byl jmenován doživotním předsedou správní rady. Ústav sestává ze dvou center: badatelského a dokumentačního. Na jejich půdě se soustředila skupina známých, schopných a nadaných historiků. Vedle starší generace, „veteránů roku 1956“, k nimž patří ředitel György Litván, Péter Kende, András B. Hegedüs a další, zde působí i několik badatelů mladší generace: János M. Rainer (od roku 1994 zástupce ředitele), Csaba Békés, János Tischler a jiní.

Hned od počátku začala práce na celé řadě zajímavých a ambiciózních projektů. Jejich jádrem jsou samozřejmě samotné dějiny povstání v roce 1956, pozornost je však věnována i značně širšímu okruhu problémů. Hlavní badatelská témata byla formulována následovně:

- likvidace poválečného parlamentního systému (1946–1948)
- krize stalinismu a reformy roku 1953
- vývoj opozice intelektuálů 1953–1956
- reakce stalinistů na destalinizaci

- detailní dějiny a sociální analýza spontánního povstání (23. října až 4. listopadu 1956)
- revoluční události mimo Budapešť
- reakce na maďarské povstání ze strany cizích vlád, opozičních sil i veřejného mínění na Východě i Západě
- mezinárodní kontext roku 1956, zvláště suezská krize
- politické, vojenské a soudní represe po sovětské intervenci (1956–1963)
- osudy a aktivity maďarských emigrantů v cizině
- vliv revoluce a jejího potlačení na západní intelektuály, dělnické hnutí a disidenty ve východní Evropě.

Soustředěná pozornost se věnuje též pramenům a metodám méně tradičním, pro soudobé dějiny však zásadně důležitým: orální historii a filmografii. V Archivu orální historie je uloženo několik set záznamů rozhovorů, které jsou výsledkem několika velkých projektů, započatých zčásti již v polovině osmdesátých let. Jde o projekty zaměřené na životní osudy inženýrsko-manážerské inteligence, politiků takzvané druhé garnitury, pamětníků událostí roku 1956 a nejnověji potomků obětí represí po potlačení revoluce. Většinou jsou to obsáhlá, životopisná interview, jejichž prepisy často zabírají stovky stran a obsahují obrovské množství informací. Vedle obsáhlé filmografie se ve spolupráci s Filmovým ústavem podařilo shromáždit na videokazetách (a také detailně prostudovat a analyzovat) mnoho hodin obrazového materiálu k událostem roku 1956.

V Ústavu je nyní již také pohromadě rozsáhlá sbírka archiválií (či jejich kopií), takřka kompletní soupis martýrů (tj. obě-

tí) revoluce, buduje se elektronická databáze, která by usnadnila přístup k informacím ze všech shromážděných fondů. Již v roce 1991 organizoval Ústav mezinárodní konferenci „Místo revoluce 1956 v procesu úpadku sovětského komunismu“ a byl spoluorganizátorem i další konference na téma „Problémy destalinizace 1953–1956“.

Nejviditelnějším výsledkem existence Ústavu dějin maďarského povstání 1956 jsou samozřejmě práce publikované jeho badateli. Vedle množství časopiseckých studií vyšla řada knižních publikací – monografií, sborníků, edic dokumentů. Od roku 1992 vychází každoročně ročenka (*Évkönyv 1992, 1993*), která přináší vedle studií a edic pramenů i podrobnou zprávu o činnosti Ústavu a obsáhlou bibliografii domácích i zahraničních prací o roce 1956. V obou ročenkách byly mimo jiné publikovány i práce založené na československých materiálech (zvláště důležitým dokumentem je zpráva československého zástupce Svobody o schůzce představitelů východoevropských komunistických stran v Moskvě 24. 10. 1956).¹ Z dalších publikací uveďme například záznam jednání výše uvedené konference,² knihu věnovanou dělnickým radám v roce 1956³ či práci rekonstruuji historii jedné z nejznámějších skupin bojovníků za svobodu z ulice Tüzoltó z budapeštského IX. obvodu.⁴ Bohužel, pouze ročenky obsahují vedle maďarského textu také anglické resumé. Anglické verze některých studií však poměrně často publikují časopisy *The Hungarian Quarterly* či *Budapest Review of Books*. Již v nejbližší době má také v angličtině a němčině vyjít historie maďarského povstání za svobodu v roce 1956, ko-

1 Tibor HAJDÚ: *Az 1956 október 24-i moszkvai értekezlet*, 1992, s. 149-156; týž autor vydal i záznam ze zasedání ÚV KSČ 5. a 6. 12. 1956, věnovaného „protiilidovému spiknutí maďarských reakcionářů“, 1993, s. 125-132).

2 *Az 1956-os Magyar forradalom helye a Szovjet kommunista rendszer összeomlásában*, Budapest 1993.

3 Gyula KOZÁK – Adrienne MOLNÁR, *Szuronyok hegyén nem lehet dolgozni!*, Budapest 1993.

4 László EÖRSI, *A Tüzoltó utcai fegyveres csoport a forradalomban*, Budapest 1993.

lektivní dílo pracovníků Ústavu.⁵ A protože v češtině až na několik brožurek sepsaných v duchu zcela poplatném době svého vzniku v padesátých a šedesátých letech nic na toto téma publikováno nebylo, bylo by velmi záslužné, kdyby spatřila světlo světa i česká verze takové práce.

Revoluci roku 1956 bude jistě věnováno ještě mnoho badatelského úsilí ma-

ďarských historiků. Zároveň lze počítat s tím, že tato fascinace jedním tématem poněkud ustoupí a výzkumné projekty Ústavu se budou týkat stále širšího okruhu problémů. Ústav dějin maďarského povstání 1956 se tak sám postupně přemění ve standardní pracoviště věnované soudobým dějinám.

5 *Az 1956-os magyar forradalom*, Budapest 1991.

Bibliografie

Následující bibliografický přehled byl sestaven na základě excerpce anglických, amerických, německých, rakouských, francouzských a italských časopisů, jejichž seznam je uveden níže. Excerptovány pro tento účel byly (s malými výjimkami, danými dostupností) ročníky 1990–1993. Přehled je doplněn záznamy některých cizojazyčných knižních titulů ze stejného období. Pro další čísla běžícího ročníku Soudobých dějin připravuje redakce bibliografii tematicky sledovaných časopiseckých prací otištěných v letech 1990–1993 v českých, slovenských, ruských, polských, případně dalších slovanských periodikách.

Bibliografii zpracovali Oldřich Tůma ve spolupráci s Věrou Břeňovou a Ilonou Christl.

Schéma:

I. Historiografie

- I.A Obecné problémy historiografie
- I.B Archívy, vědecké společnosti, organizace vědecké práce
- I.C Bibliografie
- I.D Encyklopedická literatura, slovníky, příručky

II. Společenské vědy, publicistika

- II.A Ekonomie

- II.B Filozofie, politologie, publicistika
- II.C Sociologie, demografie

III. Prameny

- III.A Projevy, stati
- III.B Dokumenty, fotografie
- III.C Memoáry, deníky, svědectví
- III.D Rozhovory

IV. Chronologická část

- IV.A 1918–1939
- IV.B 1939–1945
- IV.C 1945–1948
- IV.D 1948–1967
- IV.E 1968–1969
- IV.F 1970–1989
- IV.G 1990–1993
- IV.H Více období (mimo tituly uvedené pod V.A-G)

V. Tematická část

- V.A Střední a východní Evropa
- V.B Československé a české vztahy se zahraničím (mimo tituly uvedené pod V.C a D)
- V.C Slovensko, česko-slovenské vztahy
- V.D Česko/československo – německé vztahy
- V.E Židé v Československu
- V.F Osobnosti, biografie
- V.G Kultura, umění, literatura

Seznam**excerpovaných časopisů a použitých zkratk**

BOH	Bohemia
BIHTP	Le Bulletin de l'IHTP (Institut d'Histoire du temps présent)
CIHTP	Les Cahiers de l'IHTP (Institut d'Histoire du temps présent)
CEH	Contemporary European History
DH	Diplomatic History
DO	Dokumentation Ostmitteleuropa
ECE	East Central Europe
EEQ	East European Quarterly
ER	Europäische Rundschau
GG	Geschichte und Gegenwart
GMCC	Guerres mondiales et conflits contemporains
HZ	Historische Zeitschrift
JCH	Journal of Contemporary History
JD	Journal of Democracy
JGO	Jahrbücher für Geschichte Osteuropas: Neue Folge
JMH	Journal of Modern History
NGFH	Neue Gesellschaft/Frankfurter Hefte
NPL	Neue politische Literatur
OE	Osteuropa
ÖOH	Österreichische Osthefte
ÖZGW	Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften
RH	Revue historique
RHM	Revue d'Histoire moderne et contemporaine
RSC	Rivista di storia contemporanea
TM	Les Temps Modernes
VS	Vingtième Siècle
VZG	Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte
ZOF	Zeitschrift für Ostforschung
ZRV	Zeitschrift für Rechtsvergleichung, Internationales Privatrecht und Europarecht

I. HISTORIOGRAFIE

I.A Obecné problémy historiografie

- BARTOŠEK, Karel #1
La mémoire des guerres et des résistances, en Tchécoslovaquie, en Europe centrale et en France / Karel Bartošek. – BIHTP 50, Décembre (1992), s. 13-16.
- BARTOŠEK, Karel – #2
LIPTAK, Lubomir
Tchécoslovaquie: la recherche sur l'histoire du temps présent de 1938 à aujourd'hui / Karel Bartošek, Lubomir Liptak. – BIHTP 47, Mars (1992), s. 17-25.
- BORODZIEJ, Włodzimierz #3
Vergangenheit, die nicht vergehen will – Ersatz für die Zukunft, die nicht kommen will? / Włodzimierz Borodziej. – BOH 34, 2 (1993), s. 271-278.
- GESCHICHTE OSTEUROPAS #4
Geschichte Osteuropas: Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz 1945–1990 / Hrsg. Erwin Oberländer. – Stuttgart: F. Steiner, 1992. – 350 s.
- HAHN, Hans Henning #5
Schwierige Vergangenheiten, und wie man damit umgeht / Hans Henning Hahn. – BOH 34, 2 (1993), s. 252-260.
- HANAK, Harry #6
Czechoslovak History in Great Britain / Harry Hanak. – BOH 32, 1 (1991), s. 99-103.
- HEUMOS, Peter #7
Probleme des Neuanfangs: Bemerkungen zu Konzeptionen und Methoden der tschechischen zeitgeschichtlichen Forschung nach 1989 / Peter Heumos. – BOH 34, 2 (1993), s. 359-380.
- IGGERS, Georg G. #8
Nationalgeschichte und Geschichtswissenschaft: Einige Bemerkungen zu zeitgenössischen historiographischen Entwicklungen / Georg G. Iggers. – BOH 32, 1 (1991), s. 90-98.
- KOVÁČ, Dušan #9
Philosophie und Mythologisierung der slowakischen Geschichte / Dušan Kováč. – ÖOH 35, 4 (1993), s. 517-536.
- KŘEN, Jan #10
Die Vergangenheit bei Tschechen und Sudetendeutschen / Jan Křen. – BOH 34, 2 (1993), s. 381-389.
- LOEWENSTEIN, Bedřich #11
Identitäten – Vergangenheiten – Verdrängungen / Bedřich Loewenstein. – BOH 34, 2 (1993), s. 261-270.
- MAREK, Jaroslav #12
Konturen des zeitgenössischen Nachdenkens über die Geschichte / Jaroslav Marek. – BOH 32, 2 (1991), s. 296-315.
- MÜLLER-HANDL, Utta #13
Erringerungen als ein Ansatz für Vergangenheitsbewältigung / Utta Müller-Handl. – BOH 34, 2 (1993), s. 410-420.
- OTÁHAL, Milan #14
Vergangenheitsbewältigung und Reinterpretation der tschechischen Geschichte / Milan Otáhal. – BOH 34, 2 (1993), s. 333-341.
- SCHMIDT-HARTMANN, Eva #15
Geisteswissenschaften ohne Schranken: Brüner Eindrücke nach einem Jahr / Eva Schmidt-Hartmann. – BOH 31, 2 (1990), s. 372-377.
- SEIBT, Ferdinand #16
Neue Themen, neue Quellen, neue Perspektiven: Konzepte einer künftigen Zusammenarbeit / Ferdinand Seibt. – BOH 32, 1 (1991), s. 119-132.
- SEIBT, Ferdinand #17
Weisse Flecken / Ferdinand Seibt. – BOH 31, 2 (1990), s. 360-371.
- SVATOŠ, Michal #18
Das Institut für Geschichte der Karls-Universität in Prag: Versuch einer Bilanz der letzten

zwanzig Jahre / Michal Svatoš. – BOH 33, 2 (1992), s. 361-370.

TŘEŠTÍK, Dušan #19
Die tschechische Geschichte und die tschechischen Historiker nach dem 17. November / Dušan Třeštík. – BOH 32, 2 (1991), s. 277-295.

UNFRIED, Berthold – #20
KÁRNÍK, Zdeněk
Tschechische Historiographie / Berthold Unfried, Zdeněk Kárník. – ÖZGW 1 (1991), s. 81-94.

WINTERS, Stanley B. #21
Research Trends in North America on the History of the Habsburg Monarchy and Czechoslovakia: Results of a Survey / Stanley B. Winters. – BOH 32, 1 (1991), s. 104-118.

I.C Bibliografie

RYZNAR, Eliška – #22
CROUCHER, Murlin
Books in Czechoslovakia: Past and Presents / Eliška Ryznar, Murlin Croucher. – Wiesbaden: O. Harrassowitz, 1989. – 6, 107 s. – (Publishing, Bibliography and Archives in Russia and Eastern Europe; Vol.2).

I.D Encyklopedická literatura, slovníky, příručky

VADEMECUM #23
Vademecum der tschechoslowakischen Wissenschaft / Hrsg. Karel Vodička. – Prag: Bonus, 1992. – 7, 392 s.

II. SPOLEČENSKÉ VĚDY, PUBLICISTIKA

II.A Ekonomie

FILIP, Jana – **SCHINKE, Eberhard** #24
Die Lage der Landwirtschaft bei der Teilung der Tschechoslowakei in zwei Republiken /

Jana Filip, Eberhard Schinke. – OE 43, 7 (1993), s. 687-706.

KALESNÁ, Katarina #25
Reform der Wirtschaftsgesetzgebung der ČSFR / Katarina Kalesná. – ZRV 31, 4 (1990), s. 234-252.

KLAUS, Václav #26
Probleme der Wirtschaftsreform in der Tschechoslowakei / Václav Klaus. – ER 18, 1 (1990), s. 55-61.

KOSTA, Jiří #27
Staat und Wirtschaft der ČSFR vor der Spaltung: Die politischen Rahmenbedingungen nach der sanften Revolution / Jiří Kosta. – OE 42, 11 (1992), s. 984-996.

KOSTA, Jiří #28
Systemwandel in der Tschechoslowakei: Ökonomische und politische Aspekte / Jiří Kosta. – OE 40, 9 (1990), s. 802-818.

PROBLEME #29
DER TRANSFORMATION
Probleme der Transformation von Wirtschaftssystemen: Länderanalysen Ungarn, Polen, UdSSR, CSFR / Hrsg. Rolf Schlüter. – Freiburg i.Br.: Burg Verl., 1991. – 85 s.

II.B Filozofie, politologie, publicistika

DIENSTBIER, Jiří #30
Träumen von Europa / Jiří Dienstbier; Deutsch von Joachim Bruss. – Berlin: Rowohlt Verl., 1991. – 186 s. – Orig.: Snění o Evropě, Praha: Lidové noviny, 1990.

FOITZIK, Jan #31
Zur aktuellen Archivsituation in Polen und in der Tschechoslowakei / Jan Foitzik. – VZG 39, 2 (1991), s. 329-335.

ŠIMEČKA, Milan #32
The Restoration of Freedom / Milan Šimečka. – JD 1, 3 (1990), s. 3-12.

III. PRAMENY

III.A Projevy, stati

HAVEL, Václav #33
Das historische und gegenwärtige Verhältnis zwischen der Tschechischen Republik und Österreich / Václav Havel. – ÖOH 35, 3 (1993), s. 371-376.

HAVEL, Václav #34
„People, Your Government has returned to You!“ / Václav Havel. – JD 1, 2 (1990), s. 99-105.

III.B Dokumenty, fotografie

HEUMOS, Peter #35
Neue Dokumente aus tschechischen Archiven : Rudolf Bechyněs Memorandum an Stalin vom 9. Januar 1945 / Peter Heumos. – BOH 34, 1 (1993), s. 133-145.

KARLSPREIS 1991 #36
Karlspreis 1991: Die Dokumentation: Anläßlich der Karlspreisverleihung an den Präsidenten der Tschechischen und Slowakischen Föderativen Republik Václav Havel. – Aachen : Augustinus Buchhandlung, 1991. – 101 s.

III.C Memoáry, deníky, svědectví

HÜBLER, Ursula #37
Meine Vertreibung aus Prag: Erinnerungen an den Prager Aufstand 1945 und seine Folgen / Ursula Hübler; Ed. Juliane Wetzel. – München: Oldenbourg, 1991. – 147 s. – (Biographische Quellen zur deutschen Geschichte nach 1945; 11).

HOCHHÄUSER, Alex #38
Zufällig überlebt: Als deutscher Jude in der Slowakei 1939–1945 / Alex Hochhäuser. – Berlin: Metropolis, 1992. – 182 s.

WAGNEROVÁ, Alena #39
1945 waren sie Kinder: Flucht und Vertreibung im Leben einer Generation / Alena Wagnerová. – Köln: Kiepenheuer & Witsch, 1990. – 160 s.

III.D Rozhovory

HÁJEK, Jiří – GLOTZ, Peter #40
Otto Bauer, der kleine tschechische Mensch und ein langes Leben: Ein Gespräch zwischen Jiří Hájek und Peter Glotz im Dezember in Prag. – NGFH 40, 2 (1993), s. 106-113.

IV. CHRONOLOGICKÁ ČÁST

IV.A 1918–1939

BOYER, Christoph #41
Das Deutsche Reich und die Tschechoslowakei im Zeichen der Weltwirtschaftskrise / Christoph Boyer. – VZG 39, 4 (1991), s. 551-587.

BRADLEY, John F. N. #42
The Czechoslovak Legion in Russia, 1914–1920 / John F. N. Bradley. – New York: Columbia University Press, 1991. – 3, 156 s. – (East European Monographs; 321).

BRADLEY, John F. N. #43
Les missions du général Milan R. Štefánik en Russie, 1916–1919 / John Bradley. – GMCC 169, Janvier (1993), s. 59-66.

DREHSCHKEIBE PRAG #44
Drehscheibe Prag: Zur deutschen Emigration in der Tschechoslowakei 1933–1939 / Hrsg. Peter Becher, Peter Heumos. – München: Oldenbourg, 1992. – 206 s. – (Veröffentlichungen des Collegium Carolinum; Bd.75).

FALTUS, Josef #45
Banken in der Slowakei in der Zwischenkriegszeit / Josef Faltus. – ÖZGW 4, 4 (1993), s. 557-573.

FEJTŐ, François #46
La Petite Entente, La France et Beneš / François Fejtő. – VS 29, Janvier-Mars (1991), s. 11-15.

FERENČUHOVA, Bohumila #47
Les slavissants français et le mouvement tchécoslovaque à l'étranger au cours de la Pre-

- mière Guerre mondiale / Bohumila Ferenčuhová. – GMCC 169, Janvier (1993), s. 27-36.
- GERSLOVA, Jana – STEINER, Jan #48
Die Großenstruktur der Industriebetriebe der tschechischen Länder in den Jahren 1902–1930 / Jana Gerslova, Jan Steiner. – ÖOH 35, 3 (1993), s. 395-412.
- HEUMOS, Peter #49
Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei / Peter Heumos. – BOH 31, 1 (1990), s. 151-153.
- HRONSKÝ, Marián #50
Le rôle de M. R. Štefánik dans les relations franco-tchécoslovaques pendant la Première Guerre mondiale / Marián Hronský. – GMCC 169, Janvier (1993), s. 43-50.
- HÜBNER, Eckhard #51
Neues Licht auf die sowjetische Aussenpolitik vor dem Zweiten Weltkrieg? Zum Aufsatz von Ivan Pfaff „Stalins Strategie der Sowjetisierung Mitteleuropas 1935–1938: Das Beispiel Tschechoslowakei“ / Eckhard Hübner. – VZG 40, 1 (1992), s. 79-94.
- JAHR 1919 #52
Das Jahr 1919 in der Tschechoslowakei und in Ostmitteleuropa / Hrsg. Hans Lemberg, Peter Heumos. – München: Oldenbourg, 1993. – (Bad Wiesser Tagungen des Collegium Carolinum; Bd. 17).
- JAWORSKI, Rudolf #53
Die deutsche Minderheit in Polen und in der Tschechoslowakei während der Zwischenkriegszeit / Rudolf Jaworski. – ÖOH 33, 2 (1991), s. 251-268.
- KOLARĚ, František #54
Edouard Beneš et le Conseil national tchécoslovaque de la rue Bonaparte / František Kolář. – GMCC 169, Janvier (1993), s. 9-15.
- KOVÁČ, Dušan #55
Deux hommes dans la Grande Guerre: Maurice Janin et Milan Rastislav Štefánik / Dušan Kováč. – GMCC 169, Janvier (1993), s. 51-58.
- KŘÍŽEK, Jaroslav #56
Tomas G. Masaryk et la possibilité de reconstruire le front oriental vers l'été 1918 / Jaroslav Křížek. – GMCC 169, Janvier (1993), s. 67-74.
- LUH, Andreas #57
Die Deutsche Nationalsozialistische Arbeiterpartei im Sudetenland: Völkische Arbeiterpartei und faschistische Bewegung / Andreas Luh. – BOH 32, 1 (1991), s. 23-38.
- MICHEL, Bernard #58
Les relations entre Français, Tchèques et Slovaques de 1914 à 1918 / Bernard Michel. – GMCC 169, Janvier (1993), s. 5-7.
- MICHEL, Bernard #59
Le rôle d'Ernest Denis et du journal „La Nation tchèque“ dans la naissance de la Tchécoslovaquie / Bernard Michel. – MGCC 169, Janvier (1993), s. 17-25.
- MÜNCHEN 1938 #60
München 1938: Das Ende des alten Europas / Hrsg. im Auftrag der „Deutsch-Tschechoslowakischen Gesellschaft für die Bundesrepublik Deutschland e.V.“ von Dr. Peter Glotz; Prof. Dr. Karl Heinz Pollock u.a. – Essen: Reinhard Hobbing Verl., 1990. – 14, 472 s.
- OBBERKOFER, Gerhard #61
Die Berufung Ludwig Adamovich's auf den Lehrstuhl für öffentliches Recht an der Deutschen Universität Prag (1926) / Gerhard Oberkofler. – ÖOH 34, 4 (1992), s. 565-575.
- PFAFF, Ivan #62
Stalins Strategie der Sowjetisierung Mitteleuropas 1935–1938: Das Beispiel Tschechoslowakei / Ivan Pfaff. – VZG 38, 4 (1990), s. 543-587.
- SCHMUTZER, Reinhard #63
Der Wahlsieg der Sudetendeutschen Partei: Die Legende von der faschistischen Bekenntnisauswahl / Reinhard Schmutzer. – ZOF 41, 3 (1992), s. 345-385.
- WEISER, Thomas #64
Beruf und Karrieregestaltung der tschechoslowakischen sozialdemokratischen Funktionär-

skader der mittleren und niederen Ebene / Thomas Weiser. – BOH 33, 2 (1992), s. 299-321.

WINGFIELD, Nancy Merriwether #65
Working-Class Politics in the Bohemian Lands 1918–1921: National Identity, Class Consciousness, and the Social Democratic Parties / Nancy M. Wingfield. – BOH 34, 1 (1993), s. 90-105.

WINGFIELD, Nancy Merriwether #66
Minority Politics in a Multinational State: The German Social Democrats in Czechoslovakia, 1918–1938 / Nancy M. Wingfield. – New York: Columbia University Press, 1989. – 16, 238 s. – (East European Monographs; 259).

IV.B 1939–1945

ANDERL, Gabriele #67
Die Kommandanten des jüdischen Ghettos in Theresienstadt: Ein Werkstattbericht / Gabriele Anderl. – ÖZGW 3, 4 (1992), s. 563-577.

LUKES, Igor #68
Benesch, Stalin und die Komintern: Vom Münchener Abkommen zum Molotow-Ribbentrop-Pakt / Igor Lukes. – VZG 41, 3 (1993), s. 325-353.

NĚMEC, Petr #69
Die Lage der deutschen Nationalität im Protektorat Böhmen und Mähren unter dem Aspekt der „Eindeutschung“ dieses Gebiets / Petr Němec. – BOH 32, 1 (1991), s. 39-59.

NĚMEC, Petr #70
Das tschechische Volk und die nationalsozialistische Germanisierung des Raumes / Petr Němec. – BOH 32, 2 (1991), s. 424-455.

ON ALL FRONTS #71
On All Fronts: Czechs and Slovaks in World War II. / Ed. Lewis M. White. – New York: Columbia University Press, 1991. – 6, 296 s. – (East European Monographs).

VOGEL, Karl #72
Lidice – Ein Dorf in Böhmen: Rekonstruktion eines Verbrechens / Karl Vogel. – Berlin: Colloquium, 1990.

VOŠAHLIKOVÁ, Pavla #73
Czech Culture in the Struggle against Fascism in World War II / Pavla Vošahliková. – ECE 17, 2 (1990), s. 131-154.

IV.C 1945–1948

KUČERA, Jaroslav #74
Die Vertreibung: Die Debatte um die Aussiedlung der deutschen Bevölkerung in der Tschechoslowakei und ihre politische Bedeutung / Jaroslav Kučera. – ÖZGW 2, 3 (1992), s. 238-248.

STALIN, CZECHOSLOVAKIA #75
Stalin, Czechoslovakia, and the Marshall Plan: New Documentation from Czechoslovak Archives / Introduction by Karel Kaplan. – BOH 32, 1 (1991), s. 133-144.

IV.D 1948–1967

FREI, Bohumil Jiří #76
Staat und Kirche in der Tschechoslowakei 1948–1968 / Bohumil Jiří Frei. – Neuwied: Hieronymus Verl., (1989–1991). – 5 sv.

KAPLAN, Karel #77
Staat und Kirche in der Tschechoslowakei: Die kommunistische Kirchenpolitik in den Jahren 1948–1952 / Karel Kaplan. – München: Oldenbourg, 1990. – 293 s.

KUČERA, Jaroslav #78
Die rechtliche und soziale Stellung der Deutschen in der Tschechoslowakei Ende der 40er und Anfang der 50er Jahre / Jaroslav Kučera. – BOH 33, 2 (1992), s. 322-337.

IV.E 1968–1969

KUBRICHT, A. Paul #79
Confronting Liberalization and Military Invasion: America and the Johnson Administration Respond to the 1968 Prague Summer / A. Paul Kubricht. – JGO 40, 2 (1992), s. 197-212.

IV.F 1970–1989

ARRIGHI, Giovanni – HOPKINS, Terence K. – WALLERSTEIN, Immanuel 1989, the continuation of 1968 / Giovanni Arrighi, Terence K. Hopkins, Immanuel Wallerstein. – Review 15 (1992), s. 221-242.

BRADLEY, John F. N. 1981
Czechoslovakia's Velvet Revolution: A Political Analysis / John F. N. Bradley. – New York: Columbia University Press, 1992. – (East European Monographs).

PREČAN, Vilém 1982
The Democratic Revolution / Vilém Prečan. – JD 1, 1 (1990), s. 79-85.

IV.H. Více období
(mimo tituly uvedené pod IV.A-G)

HOENSCH, Jörg K. 1983
Geschichte der Tschechoslowakei. 3. verbess. u.erweit. Aufl. / Jörg K. Hoensch. – Stuttgart; Berlin: W. Kohlhammer, 1992. – 253 s.

KREJČI, Jaroslav 1984
Czechoslovakia at the Crossroads of European History / Jaroslav Krejčí. – London; New York: Tauris, 1990.

MICHEL, Bernard 1985
La mémoire de Prague: Conscience nationale et intelligentsia dans l'histoire tchèque et slovaque / Bernard Michel. – Paris: Librairie Académique Perrin, 1986. – 220 s.

PRINZ, Friedrich 1986
Böhmen und Mähren / Friedrich Prinz. – Berlin: Siedler, 1994. – 544 s.

SEWERING-WOLLANEK, Marlis 1987
Zwischen Nationaler Selbstbehauptung und Integration: Geschichte und Gegenwart der Roma in der ehemaligen Tschechoslowakei / Marlis Sewering-Wollanek. – DO 19(43), 1 (1993), s. 1-67.

SHAWCROSS, W. 1988
Dubček and Czechoslovakia 1968–1990 / W. Shawcross. – London: Hogarth Press, 1990.

SKILLING, Harold Gordon 1989
Czechoslovakia, 1918–1988: Seventy Years from Independence / H. Gordon Skilling. – London: Macmillan, 1991. – 15, 232 s.

V. TEMATICKÁ ČÁST

V.A. Střední a východní Evropa

ADAPTATION AND TRANSFORMATION 1990
Adaptation and Transformation in Communist and Post-Communist Systems / Ed. Sabrina Petra Ramet. – Oxford: Westview Press, 1992. – 9, 326 s.

ADRIÁNYI, Gabriel 1991
Geschichte der Kirche Osteuropas im 20. Jahrhundert / Gabriel Adriányi. – Paderborn; München: F.Schöningh, 1992. – 207 s.

AFTER THE REVOLUTIONS 1992
After the Revolutions: East West Trade and Technology Transfer in 1990s / Ed. Gary K. Bartsch, Heinrich Vogel, Jan Zielenka. – Oxford: Westview Press, 1991. – 8, 227 s.

AHLBERG, René 1993
Randbemerkungen zur Theorie der „gestohlenen Revolution“ / René Ahlberg. – OE 43, 6 (1993), s. 580-590

À L'EST 1994
À l'Est, la mémoire retrouvée / Ed. Alain Brosat, Sonja Combe. – Paris: La Découverte, 1990. – 570 s.

ANTAL, Endre 1995
Beteiligung der RGW-Länder am Weltagrarchandel in den achtziger Jahren / Endre Antal. – Berlin: Duncker & Humblot, 1992.

- ANTISEMITISMUS IN OSTEUROPA #96
Antisemitismus in Osteuropa: Aspekte einer historischen Kontinuität / Hrsg. Peter Bettelheim, Silvia Prohning, Robert Streibel. – Wien: Picus Verl. 1992. – 149 s.
- ASMUS, Ronald D. – #97
BROWN, J. F. – CRANE, Keith
Soviet Foreign Policy and the Revolutions of 1989 in Eastern Europe / Ronald D. Asmus, J. F. Brown, Keith Crane. – Santa Monica: The Rand Corporation, 1991. – 11, 177 s.
- BASKE, Siegfried – #98
BENEŠ, Milan – RIEDEL, Rainer
Der Übergang von der marxistisch-leninistischen zu einer freiheitlich-demokratischen Bildungspolitik in Polen, in der Tschechoslowakei und in Ungarn: Darstellung und Dokumentation / Siegfried Baske, Milan Beneš, Rainer Riedel. – Berlin: Harrassowitz, 1991. – 237 s.
- BECKHERRN, Eberhard #99
Tal der Wende: Wohin steuert Osteuropa? / Eberhard Beckherrn. – München: Knaur Verl. 1991. – 368 s.
- BENEDICT, Hans #100
Revolution!: Die Öffnung Osteuropas / Hans Benedict; Mit Beitr. von Barbara Coudenhove-Kalergie...[et al.] – München: Goldmann Verl., 1991. – 341 s.
- BOSSUAT, Gérard #101
Les Grands Commercements de l'Europe: Plan Marshall (1947) et Aide à l'Est Européen (1990) / Gérard Bossuat. – VS 31, Juillet-Septembre (1991), s. 25-40.
- BOUND TO CHANGE #102
Bound to Change: Consolidating Democracy in East Central Europe / Ed. Peter M. E. Voltan. – New York – Prague: Institute for East-West Studies, 1992. – 7, 240 s.
- BRABANT, Jozef M. van #103
The Planned Economies and International Economic Organizations / Jozef M. van Brabant. – Cambridge; New York: Cambridge University Press, 1991. – 16, 318 s.
- BROWN, James Franklin #104
Surge to Freedom: The End of Communist Rule in Eastern Europe / J. F. Brown. – Durham; London: Duke University Press, 1991. – 10, 389 s. – (Adamantine Studies on World democracy; 1).
- BRUSIS, Martin #105
Privatisierungskonflikte in Polen, Ungarn und der ehemaligen ČSFR: Überlegungen zu einer vergleichenden Analyse / Martin Brusis. – OE 43, 7 (1993), s. 678-686.
- BUSH, Keith #106
From the Command Economy to the Market: A Collection of Intervens by Keith Busch; Foreward by Vladimír B. Treml. – Aldershot; Brookfield; Sydney: Dartmouth, 1991. – 16, 206 s.
- BUTENKO, Anatolij #107
Von „samtenen“ und anderen Revolutionen in Osteuropa / Anatolij Butenko. – OE 42, 12 (1992), s. 1068-1077.
- CIPKOWSKI, Peter #108
Revolution in Eastern Europe: Understanding the Collapse of Communism in Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Romania and the Soviet Union / Peter Cipkowski. – New York: John Wiley, 1991.
- COLD WAR AND AFTER #109
The Cold War and After: Prospects for Peace / Ed. Sean M. Lynn-Jones. – Cambridge; London: The MIT Press, 1991. – 17, 251 s.
- EASTERN EUROPE #110
Eastern Europe... Central Europe... Europe / Ed. Stephen R. Graubard. – New York: Westview Press, 1991. – 365 s.
- END OF THE COLD WAR #111
End of the Cold War: A Symposium / Ed. G. Michael J. Hogan. – DH 16 (1992), s. 45-161, 223-318.
- EUROPA IM WANDEL #112
Europa im Wandel: Entwicklungstendenzen nach der Ära des Ost-West-Konflikts / Ed. Jürgen Wötzold. – Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 1990. – 290 s.

- FEFFER, John #113
Shock waves: Eastern Europe after the revolutions / John Feffer. – Montreal: Black Rose, 1992.
- GABRIEL, Hannes – #114
QUILITZSCH, Siegmар
Umbruch in der UdSSR und in Osteuropa: Ergebnisse, Probleme und Wirkungen / Hannes Gabriel, Siegmар Quilitzsch. – OE 40, 8 (1990) s. 691-704.
- GAUSRIGLER, Franz #115
Jeder war ein Papst: Geheimkirchen in Osteuropa / Franz Gausrigler. – Salzburg: O.Müller Verl., 1991.
- GESETZGEBUNG #116
IN OST- UND SÜDOSTEUROPA
Gesetzgebung in Ost- und Südosteuropa: Legislative Technik im Wandel / Hrsg. Hana Slawinski, Michael Geistlinger. – Wien: Verlag für Geschichte und Politik – München: Oldenbourg Verl., 1991. – 221 s. – (Schriftenreihe des Österreichischen Ost- und Südosteuropa-Instituts; Bd.19).
- GEYER, Dietrich #117
Gewalt in der postkommunistischen Welt / Dietrich Geyer. – OE 43, 11 (1993), s. 1003-1014.
- GLENNY, Misha #118
The Rebirth of History: Eastern Europe in the Age of Democracy / Misha Glenny. – London: Penguin Books, 1990. – 10, 244 s.
- GOLDFARL, Jeffrey #119
After the Fall: The Purport of Democracy in Central Europe / Jeffrey Goldfarl. – S.l.: Basic Books, 1992. – 267 s.
- GOSZTONYI, Kristóf #120
Nationalitätenkonflikte in ehemals sozialistischen Ländern: Ein spieltheoretisches Modell / Kristóf Gosztonyi. – OE 43, 7 (1993), s. 630-640.
- HANKISS, Elemér #121
East European Alternatives / Elemér Hankiss. – Oxford: Clarendon Press, 1990. – 14, 319 s.
- HIRSCH, Hans #122
Zur Reorganisation der Unternehmungen beim Aufbau marktwirtschaftlicher System in Osteuropa / Hans Hirsch. – OE 43, 11 (1993), s. 1052-1067.
- HOHENSEE, Jens #123
The Return to Diversity in Eastern Europe: Reviews / Jens Hohensee. – CEH 2, 1 (1993), s. 87-100.
- HUNTINGTON, Samuel R. #124
Democracy's Third Wave / Samuel R. Huntington. – JD 2, 2 (1991), s. 12-34.
- CHIODO, Marco Picone #125
„Sie werden die Stunde verfluchen...“ Sterben und Vertreibung der Deutschen im Osten 1944–1949 / Marco Picone Chiodo. – München: Herbig, 1990.
- „ICH HABE #126
DEN TOD VERDIENT“
„Ich habe den Tod verdient“: Schauprozesse und politische Verfolgung in Mittel- und Osteuropa 1945–1956 / Hrsg. Wolfgang Maderthaner, Hans Schafranek, Berthold Unfried. – Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1991. – 223 s.
- JAHN, Egbert #127
Wo befindet sich Osteuropa? / Egbert Jahn. – OE 40, 5 (1990), s. 418-440.
- JAHN, Egbert #128
Der Umbruch in Osteuropa – ein Ereignis mit weltpolitischen Auswirkungen / Egbert Jahn. – OE 43, 1 (1993), s. 21-32.
- KANET, Roger E. – #129
CLARK, Terry D. – PACEK, Alexander C.
Sind Reformen möglich?: Englischsprachige Bücher über die Entwicklungen in Mittel- und Osteuropa / Roger E. Kanet, Terry D. Clark, Alexander C. Pacek. – OE 40, 9 (1990), s. 889-896.

- KENDE, Pierre – #130
SMOLAR, Aleksander
La grande secousse: Europe de l'Est 1989–1990 / Pierre Kende, Aleksander Smolar. – Paris: Presse du CNRS, 1990. – 238 s.
- KISS, Endre #131
Notizen zum postsozialistischen Nationalismus / Endre Kiss. – GG 12, 1 (1993), s. 43-52.
- KOVRIG, Bennett #132
Of Walls and Bridges: The United States and Eastern Europe / Bennett Kovrig. – New York: New York University Press, 1991. – 13, 425 s.
- KULTUR IM UMBRUCH #133
Kultur im Umbruch: Polen – Tschechoslowakei – Rußland / Hrsg. Ivo Bock, Wolfgang Schlett, Hartmute Trepper [et al.]. – Bremen: Edition Temmen, 1992. – 231 s. – (Veröffentlichungen zur Kultur und Gesellschaft in östlichen Europa; Bd.1).
- LUKES, Steven #134
Die Prinzipien von 1989: Reflexionen über politische Moral in den neuen Revolutionen / Steven Lukes. – NGFH 37, 5 (1990), s. 438-448.
- MACK, Karlheinz #135
Osteuropa auf der Suche nach einer neuen Identität: Jahrestagung der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde in Jena, 7.-9. Oktober 1992: Kongressbericht / Karlheinz Mack. – ÖOH 35, 1 (1993), s. 173-178.
- MITTELEUROPA #136
Mitteleuropa und die deutsche Frage / Hrsg. Heinz Berg, Peter Burmeister. – Bremen: Edition Temmen, 1990.
- MITTELEUROPÄISCHE #137
PERSPEKTIVEN
Mitteleuropäische Perspektiven / Hrsg. Arno Truger, Thomas H. Mocho. – Wien: Verlag für Gesellschaftskritik, 1990.
- MOJZES, Paul #138
Religious Liberty in Eastern Europe and the USSR: Before and After the Great Transformation / Paul Mojzes. – New York: Columbia University Press, 1992. – (East European Monographs).
- MURAVCHIK, Joshua #139
Eastern Europe's „Terrible Twos“ / Joshua Muravchik. – JD 3, 1 (1992), s. 65-72.
- NATIONALISMUS IN OSTEUROPA #140
Nationalismus in Osteuropa: Gefährliche Wege in die Demokratie / Hrsg. Margarete Mommsen. – München: C. H. Beck, 1992. – 205 s.
- NELSON, Daniel N. #141
Im Kielwasser der Revolution: Osteuropa in den neunziger Jahren / Daniel N. Nelson. – OE 42, 4 (1992), s. 352-364.
- NEUBESTÄTIGUNG #142
UND WEITERENTWICKLUNG
Neubestätigung und Weiterentwicklung von Menschenrechten und Volksgruppenrechten in Mitteleuropa / Hrsg. Dieter Blumenwitz, Hans von Mangoldt. – Bonn: Wissenschaft und Politik, 1991. – 120 s. – (Staats- und völkerrechtliche Abhandlungen der Studiengruppe für Politik und Völkerrecht; Bd.10).
- NEUE OSTEUROPA #143
Das neue Osteuropa von A-Z / Hrsg. Peter Rehder. – München: Knauer, 1992. – 864 s.
- NEW DEMOCRACIES #144
The New Democracies in Eastern Europe: Party Systems and Political Clearages / Ed. Sten Berglund, Jan Ake Hellenbrant. – Hauts: E. Elgar, 1991. – 12, 237 s.
- NEW POLITICAL GEOGRAPHY #145
The new political geography of Eastern Europe / Ed. John O'Loughlin, Herman von der Wusten. – London: Belhaven, 1993.
- NISSEN, Sylke #146
Die ökologische Transformation sozialistischer Arbeitsgesellschaften / Sylke Nissen. – ÖOH 35, 1 (1993), s. 17-49.
- OSCHLIES, Wolf #147
„Wir sind das Volk“: Zur Rolle der Sprache bei den Revolutionen in der DDR, Tschechoslowakei, Rumänien und Bulgarien / Wolf Oschlies. – Köln; Wien: Böhlau, 1990. – 82 s.

- OSTEUROPA #148**
UND DIE DEUTSCHEN
 Osteuropa und die Deutschen: Vorträge zum 75. Jubiläum der Deutschen Gesellschaft für Osteuropakunde / Hrsg. Oskar Anweiler, Eberhard Reissner, Karl-Heinz Ruffmann. – Berlin: Berlin-Verlag A. Spitz, 1990. – 405 s. – (Osteuropaforschung; 25).
- PLATTNER, Marc F. #149**
 The Democratic Moment / Marc F. Plattner. – JD 2, 4 (1991), s. 34-46.
- PRADETTO, August #150**
 Internationale Politik osteuropäischer Staaten : Grundlegende Bedingungen und Tendenzen / August Pradetto. – ÖOH 33, 4 (1991), s. 663-678.
- PRAVDA, Alex #151**
 The End of the outer Empire: Soviet – East European Relations in Transition, 1985–1990 / Alex Pravda. – London: Sage Publications, 1992.
- PUMBERGER, Klaus #152**
 Massenprotest und Reformen in Osteuropa / Klaus Pumberger. – NGFH 37, 3 (1990), s. 224-235.
- PROTESTANTISM AND POLITICS #153**
 Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia: The Communist and Postcommunist Eras / Ed. Sabrina Petra Ramet. – Durham – London: Duke University Press, 1992. – 10, 444 s.
- PUHL, Widmar #154**
 Dichter für die Freiheit: Vor der subversiven Kraft der Literatur in Osteuropa. 100 Kurzbiographien wichtiger Dissidenten / Widmar Puhl. – Frankfurt a. M.: Suhrkamp, 1993.
- REFORM IN EASTERN EUROPE #155**
 Reform in Eastern Europe and the developing country dimension / Ed. Christopher Stevens, Jane Kennan. – London: Overseas Development Institute, 1992.
- REGIONSWECHSEL #156**
 Regionswechsel: Demokratisierung und politische Kultur in Ost-Mitteuropa / Hrsg. Peter Gerlich, Fritz Plasser, Peter A. Ulram. – Wien; Köln; Graz: Böhlau Verl., 1992.
- ROSKIN, Michael G. #157**
 The Rebirth of Eastern Europe / Michael G. Roskin. – Englewood Cliffs: Prentice Hall, 1991.
- RESTRUCTURING #158**
EASTERN EUROPE
 Restructuring Eastern Europe: Towards a New European Order / Ed. Ronald J. Hill, Jan Zielenska. – Aldershof: E. Elgar, 1990.
- SENARCLENS, Pierre de #159**
 De Yalta an rideau de fer: Les grandes puissances et les origines de la guerre froide / Pierre de Senarclens. – Paris: Presses de la fondation nationale des sciences politiques et Berg, 1993.
- SIMON, Gerhard #160**
 Osteuropa im Umbruch / Gerhard Simon. – OE 42, 8 (1992), s. 637-651.
- SOWJETISCHES MODELL #161**
 Sowjetisches Modell und nationale Prägung: Kontinuität und Wandel in Ostmitteleuropa nach dem Zweiten Weltkrieg / Hrsg. im Auftrag der Fachkommission Zeitgeschichte im J.-G. Herder- Forschungsrat von Hans Lemberg..[et al.] – Marburg/Lahn: J.G.Herder-Institut, 1991. – 426 s. – (Historische und landeskundlichen Studien; 7).
- SOZIALISTISCHE WIRTSCHAFT #162**
 Sozialistische Wirtschaft im Wandel: Deutsch- und englischsprachige Literatur aus dem Jahre... zur wirtschaftlichen Umgestaltung in Osteuropa / Bearb. von Milija Pajević, Frauke Siefkes. – Kiel: Institut für Weltwirtschaft an der Universität Kiel, 1991. [I.] Literatur aus dem Jahre 1990. 1991. – 157 s. [2.] Literatur aus dem Jahre 1991 mit Nachträgen zum Jahre 1990. Stand: 19.6.1991. 1991. – 27 s. – (Kieler Schnellbibliographien zu aktuellen Wirtschaftsthemen; 4, 4a).

- SPRING IN WINTER** #163
 Spring in Winter: The 1989 Revolutions / Ed. G. Prins. – Manchester: Manchester University Press, 1990. – 24, 252 s.
- SUPPAN, Arnold – HEUBERGER, Valeria** #164
 Staaten und Minderheiten im Donauraum (1945–1990) / Arnold Suppan, Valeria Heuberger. – ÖOH, 33, 2 (1991), s. 233-250.
- SUPPAN, Arnold** #165
 Sozialstruktur und Gesellschaft im Donauraum zwischen den beiden Weltkriegen: Ein Vergleich zwischen der Tschechoslowakei, Ungarn, Österreich und Jugoslawien / Arnold Suppan. – EEQ 24 (1990), s. 247-273.
- SYSTEMATIC CHANGE** #166
 Systematic Change and Stabilization in Eastern Europe / Ed. Laszlo Csaba. – Brookfield; Sydney; Aldershof: Dartmouth, 1991. – 10, 141 s.
- TISMANEANU, Vladimír** #167
 Reinventing Politics: Eastern Europe from Stalin to Havel / Vladimír Tismaneanu. – New York: Free Press, 1992. – 17, 312 s.
- TRANSFORMATION** #168
 Transformation in Mittel- und Osteuropa: Makroökonomische Konzepte und Fallstudien / Hrsg. Hansjörg Herr, Andreas Westphal. – Frankfurt; New York: Campus, 1993. – 370 s.
- TRIALS OF TRANSITION** #169
 Trials of Transition: Economic Reform in the Former Communist Bloc / Ed. Michael Kern, Gur Ofer. – Boulder – San Francisco; Oxford: Westview Press, 1992. – 20, 308 s.
- UMBRUCH IN OSTEUROPA** #170
 Der Umbruch in Osteuropa: Beitrag des 1991 veranstalteten Symposiums zu den Veränderungen in den Staaten jenseits des „ehemaligen Eisernen Vorhangs“ / Hrsg. Jürgen Elvert, Michael Salewski. – Stuttgart: F. Steiner, 1993. – 203 s. – (Historische Mitteilungen; 4)
- VERS UNE SOCIÉTÉ EN MUTATION** #171
 Vers une société en mutation: La marche de l'Europe de l'Est vers la démocratie / Ed. M. Molnar, G. Nirat, A. Reszler. – Paris: PUF, 1991. – 126 s.
- VERTREIBUNG** #172
 Vertreibung und Vertreibungsverbrechen 1945–1948 / Hrsg. von d. Kulturstiftung d. deutschen Vertriebenen. – Bonn: Kulturstiftung d. deutschen Vertriebenen, 1989.
- WAGNER, Richard** #173
 Völker ohne Signale: Zum Epochenbruch in Osteuropa / Richard Wagner. – Berlin: Rotbuch Verlag, 1992.
- WETTIG, Gerhard** #174
 Das nationale Problem im nachkommunistischen Osteuropa / Gerhard Wettig. – OE 43, 2 (1993), s. 109-118.
- WIRTSCHAFTLICHE ENTWICKLUNG** #175
 Die wirtschaftliche Entwicklung in den sozialistischen Ländern Osteuropas zur Jahreswende 1988/89 / Hrsg. Klaus Bolz. – Hamburg: Weltarchiv, 1989. – 370 s.
- ZWISCHEN TAUWETTER** #176
 Zwischen Tauwetter und neuem Frost: Ostmitteleuropa 1956–1970 / Hrsg. Hans Lemberg. – Marburg/Lahn: J.G. Herder-institut, 1993. – 135 s. – (Historische und landeskundliche Studien; 11).
- V.B Československé a české vztahy se zahraničím (mimo tituly uvedené pod V.C a D)*
- BRIX, Emil** #177
 Die „Entösterreicherung“ Böhmens: Prozesse der Entfremdung von Tschechen, Deutschböhmen und Österreichern / Emil Brix. – ÖOH 34, 1 (1991), s. 5-12.
- FRANKREICH UND DIE BÖHMISCHEN LÄNDER** #178
 Frankreich und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert: Beiträge zum französischen Einfluss in Ostmitteleuropa: Vorträge der Tagungen des Collegium Carolinum in Bad Wiessee vom 28. bis 30. November 1986

und 20. bis 22. November 1987 / Hrsg. Ferdinand Seibt, Michael Neumüller. – München: Oldenbourg, 1990. – 312 s. – (Bad Wiesseer Tagungen des Collegium Carolinum; Bd.15).

KLETEČKA, Thomas #179
 Polen und die böhmischen Länder im 19. und 20. Jahrhundert: Jahrestagung des Collegium Carolinum, Bad Wiessee, 14.-17. November 1991 [Beitrag] / Thomas Kletečka. – ÖOH 34, 1 (1992), s. 172-176.

PAYRLEITNER, Alfred #180
 Adler und Löwe: Österreicher und Tschechen: Die eifersüchtige Verwandtschaft / Alfred Payrleitner. – Wien: Kremayr und Scherian, 1990. – 224 s.

SCHMIDT-HARTMANN, Eva – #181
 WINTERS, Stanley B.
 Großbritannien, die USA und die böhmischen Länder 1848–1938 / Eva Schmidt-Hartmann, Stanley B. Winters. – München: Oldenbourg, 1991.

V.C Slovensko, česko-slovenské vzťahy

BÚTORA, Martin – #182
 BÚTOROVÁ, Zora
 Slovakia After the Split / Martin Bútor, Zora Bútorová. – JD 4, 2 (1993), s. 71-83.

HARNA, Josef #183
 Die Nationalkulturen und Koexistenz der Tschechen und Slowaken in den Jahren der Ersten Tschechoslowakischen Republik / Josef Harna. – BOH 32, 2 (1991), s. 412-423.

KOVÁČ, Dušan #184
 Das nationale Selbstverständnis der deutschen Minderheit in der Slowakei / Dušan Kováč. – ÖOH 33, 2 (1991), s. 269-284.

SPETKO, Josef #185
 Die Slowakei: Heimat der Völker / Josef Spetko. – München; Wien: Amalthea Verl., 1991. – 408 s.

TSCHECHISCH-SLOWAKISCHE #186
 BEZIEHUNGEN

Die tschechisch-slowakische Beziehungen aus der Sicht der Historiker: Diskussion / James R. Felak, Dušan Kováč, Stanislav J. Kirschbaum, Hans Lemberg, Jaroslav Mezník. – BOH 32, 1 (1991), s. 60-76.

ŽUDEL, Juraj – OČOVSKÝ, Štefan #187
 Die Entwicklung der Nationalitätenstruktur in der Südslowakei / Juraj Žudel, Štefan Očovský. – ÖOH 33, 2 (1991), s. 285-315.

*V.D Česko/československo –
 německé vztahy*

ALEXANDER, Manfred #188
 Die tschechische Diskussion über die Vertreibung der Deutschen und deren Folgen / Manfred Alexander. – BOH 34, 2 (1993), s. 390-409.

BEUSHAUSEN, Reiner #189
 Die Diskussion über die Vertreibung der Deutschen in der ČSFR / Bearb. von Reiner Beushausen [Dokumentation]. – DO 17(41), 5/6 (1991), s. 1(289)-185(473).

PEŠEK, Jiří #190
 Die unbequemen Opfer: Die tschechische Erinnerung an die Verfolgten findet nicht statt / Jiří Pešek. – BOH 34, 2 (1993), s. 328-332.

SCHMIDT-HARTMANN, Eva #191
 Tschechen und Sudetendeutsche: Ein mühsamer Abschied von der Vergangenheit / Eva Schmidt-Hartmann. – BOH 34, 2 (1993), s. 421-433.

STATIONEN DEUTSCH- #192
 TSCHECHISCHER
 Stationen deutsch-tschechischer Geschichte. – Gießen: s.n., 1990. – 184 s. – (Texte zum Ost-West-Dialog; 6).

THURICH, Eckart #193
 Schwierige Nachbarschaften: Deutsche und Polen – Deutsche und Tschechen im 20. Jahrhundert: Eine Darstellung in Dokumenten /

Eckart Thurich. – Stuttgart; Berlin; Köln:
Kohlhammer, 1990. – 204 s.

V.E Židé v Československu

JELINEK, Yeshayahn A. #194
Wenn die Vergangenheit zur Gegenwart spricht:
Fünf Publikationen über den Holocaust des
slowakischen Judentums / Yeshayahn A. Jeli-
nek. – BOH 34, 2 (1993), s. 314-327.

WLASCHEK, Rudolf M. #195
Juden in Böhmen: Beiträge zur Geschichte des
europäischen Judentums im 19. und 20. Jahr-
hundert / Rudolf M. Wlaschek. – München:
Oldenbourg, 1990. – 236 s. – (Veröffentlichun-
gen des Collegium Carolinum; Bd.66).

V.F Osobnosti, biografie

HOPPE, Hans-Joachim #196
Václav Klaus – Ministerpräsident der Tsche-
chischen Republik: Ein Porträt / Hans-Joachim
Hoppe. – OE 43, 11 (1993), s. 1083-1087.

MILLER, Daniel E. #197
Antonín Švehla: Master of Compromise /
Daniel E. Miller. – ECE 17, 2 (1990), s. 174-
194.

SCHMIDT-HARTMANN, Eva #198
Thomas G. Masaryk und das Ende einer Epo-
che: Zu einigen neueren Veröffentlichungen
über TGM / Eva Schmidt-Hartmann. – BOH
31, 1 (1990), s. 104-113.

SPIRIT #199
OF THOMAS G. MASARYK
The Spirit of Thomas G. Masaryk (1850–1937):
An Anthology / Ed. George J. Kovtun; Fore-
word by René Wellek. – London: Macmillan
Press, 1990. – 20, 267 s.

V.G Kultura, umění, literatura

DEUTSCHSPRACHIGE #200 LITERATUR

Deutschsprachige Literatur aus Prag und den
böhmischen Ländern 1900–1925: Chronolo-
gische Übersicht und Bibliographie / Hrsg.
und eingeleitet von Jürgen Born; unter Mit-
wirkung von Waltraud John u. Jon Shepherd.
– München; London; New York: Saur, 1991.
– 5, 227 s.

HRUBY, Peter #201
Daydreams and Nightmares: Czech Commu-
nist and Ex-Communist Literature 1917–
1987 / Peter Hruby. – New York: Columbia
University Press, 1990. – 362 s. – (East Euro-
pean Monographs).

LIEBE ZU BÖHMEN #202
Liebe zu Böhmen: Ein Land im Spiegel
deutschsprachiger Dichtung / Hrsg. Bruno
Brandel. – Berlin: Verlag der Nation, 1990. –
538 s.

PECHAR, Jiří #203
Les intellectuels tchèques et l'indifférence /
Jiří Pechar. – TM 542, Septembre (1991),
s. 70-81.

PYNSENT, Robert B. #204
Czech Literature from 1945 to the mid 1980s:
A Review / Robert B. Pynsent. – BOH 31, 1
(1990), s. 114-122.

THOMAS, Alfred #205
Beyond Representation: Freud, Lyotard and
Inter-War Czech Cinema / Alfred Thomas. –
BOH 32, 1 (1991), s. 14-22.

ZUR TSCHECHISCHEN #206 LITERATUR

Zur tschechischen Literatur 1945–1985, mit
einem Titelverzeichnis der Samisdat – Reihe
„Heuter Schloß und Riegel“ / Hrsg. Wolfgang
Kasack. – Berlin: Berlin Verlag A.Spitz, 1990.
– 177 s.

Rejstřík autorů (uvedených v záhlaví)

- ADRIÁNYI, Gabriel 91
 AHLBERG, René 93
 ALEXANDER, Manfred 188
 ANDERL, Gabriele 67
 ANTAL, Endre 95
 ARRIGHI, Giovanni 80
 ASMUS, Ronald D. 97
 BARTOŠEK, Karel 1, 2
 BASKE, Siegfried 98
 BECKHERRN, Eberhard 99
 BENEDICT, Hans 100
 BENEŠ, Milan 98
 BEUSHAUSEN, Reiner 189
 BORODZIEJ, Włodzimierz 3
 BOSSUAT, Gérard 101
 BOYER, Christoph 41
 BRABANT, Jozef M. van 103
 BRADLEY, John F. N. 42, 43, 81
 BRIX, Emil 177
 BROWN, James Franklin 97, 104
 BRUSIS, Martin 105
 BUSH, Keith 106
 BUTENKO, Anatolij 107
 BÚTORA, Martin 182
 BÚTOROVÁ, Zora 182
 CIPKOWSKI, Peter 108
 CLARK, Terry D. 129
 CRANE, Keith 97
 CROUCHER, Murlin 22
 DIENSTBIER, Jiří 30
 FALTUS, Josef 45
 FEFFER, John 113
 FEJTŐ, François 46
 FERENČUHOVÁ, Bohumila 47
 FILIP, Jana 24
 FOITZIK, Jan 31
 FREI, Bohumil Jiří 76
 GABRIEL, Hannes 114
 GAUSRIGLER, Franz 115
 GERSLOVÁ, Jana 48
 GEYER, Dietrich 117
 GLENNY, Misha 118
 GLOTZ, Peter 40
 GOLDFARL, Jeffrey 119
 GOSZTONYI, Kristóf 120
 HAHN, Hans Henning 5
 HÁJEK, Jiří 40
 HANAK, Harry 6
 HANKISS, Elemér 121
 HARNA, Josef 183
 HAVEL, Václav 33, 34
 HEUBERGER, Valeria 164
 HEUMOS, Peter 7, 35, 49
 HIRSCH, Hans 122
 HOENSCH, Jörg K. 83
 HOHENSEE, Jens 123
 HOCHHÄUSER, Alex 38
 HOPKINS, Terence K. 80
 HOPPE, Hans-Joachim 196
 HRONSKÝ, Marián 50
 HRUBÝ, Peter 201
 HÜBLER, Ursula 37
 HÜBNER, Eckhard 51
 HUNTINGTON, Samuel R. 124
 CHIODO, Marco Picone 125
 IGGERS, Georg G. 8
 JAHN, Egbert 127, 128
 JAWORSKI, Rudolf 53
 JELINEK, Yeshayahn A. 194
 KALESNÁ, Katarina 25
 KANET, Roger E. 129
 KAPLAN, Karel 77
 KÁRNÍK, Zdeněk 20
 KENDE, Pierre 130
 KISS, Endre 131
 KLAUS, Václav 26
 KLETEČKA, Thomas 179
 KOLÁŘ, František 54
 KOSTA, Jiří 27, 28
 KOVÁČ, Dušan 9, 55, 184
 KOVRIG, Bennett 132
 KREJČÍ, Jaroslav 84
 KŘEN, Jan 10
 KRÍŽEK, Jaroslav 56
 KUBRICHT, A. Paul 79
 KUČERA, Jaroslav 74, 78
 LIPTAK, Lubomir 2
 LOEWENSTEIN, Bedřich 11
 LUH, Andreas 57
 LUKES, Igor 68
 LUKES, Steven 134
 MACK, Karlheinz 135
 MAREK, Jaroslav 12
 MICHEL, Bernard 58, 59, 85
 MILLER, Daniel E. 197
 MOJZES, Paul 138
 MÜLLER-HANDL, Utta 13
 MURAVCHIK, Joshua 139

- NELSON, Daniel N. 141
NĚMEC, Petr 69, 70
NISSEN, Sylke 146
OBERKOFER, Gerhard 61
OČOVSKÝ, Štefan 187
OSCHLIES, Wolf 147
OTÁHAL, Milan 14
PACEK, Alexander C. 129
PAYRLEITNER, Alfred 180
PECHAR, Jiří 203
PEŠEK, Jiří 190
PFAFF, Ivan 62
PLATTNER, Marc F. 149
PRADETTO, August 150
PRAVDA, Alex 151
PREČAN, Vilém 82
PRINZ, Friedrich 86
PUHL, Widmar 154
PUMBERGER, Klaus 152
PYNSENT, Robert B. 204
QUILITZSCH, Siegmund 114
RIEDEL, Rainer 98
ROSKIN, Michael G. 157
RYZNAR, Eliška 22
SEIBT, Ferdinand 16, 17
SENARCLENS, Pierre de 159
SEWERING-WOLLANEK, Marlis 87
SHAWCROSS, W. 88
SCHINKE, Eberhard 24
SCHMIDT-HARTMANN, Eva 15, 181, 191, 198
SCHMUTZER, Reinhard 63
SIMON, Gerhard 160
SKILLING, Harold Gordon 89
SMOLAR, Aleksander 130
SPETKO, Josef 185
STEINER, Jan 50
SUPPAN, Arnold 164, 165
SVATOŠ, Michal 18
ŠIMEČKA, Milan 32
THOMAS, Alfred 205
THURICH, Eckart 193
TISMANEANU, Vladimír 167
TŘEŠTÍK, Dušan 19
UNFRIED, Berthold 20
VOGEL, Karl 72
VOŠAHLIKOVÁ, Pavla 73
WAGNER, Richard 173
WAGNEROVÁ, Alena 39
WALLERSTEIN, Immanuel 80
WEISER, Thomas 64
WETTIG, Gerhard 174
WINGFIELD, Nancy Merriwether 65, 66
WINTERS, Stanley B. 21, 181
WLASCHEK, Rudolf M. 195
ŽUDEL, Juraj 187

Rejstřík názvů**(uvedených v záhlaví)**

À l'Est 94

Adaptation and Transformation 90

After the Revolutions 92

Antisemitismus in Osteuropa 96

Bound to Change 102

Cold War and After 109

Deutschsprachige Literatur 200

Drehscheibe Prag 44

Eastern Europe 110

End of the Cold War 111

Europa im Wandel 112

Frankreich und die böhmischen Länder 178

Gesetzgebung in Ost- und Südosteuropa 116

Geschichte Osteuropas 4

Ich habe den Tod verdient 126

Jahr 1919 in der Tschechoslowakei 52

Karlspreis 1991 36

Kultur im Umbruch: Polen – Tschechoslowakei – Russland 133

Liebe zu Böhmen 202

Mitteleuropa und die deutsche Frage 136

Mitteleuropäische Perspektiven 137

München 1938 60

Nationalismus in Osteuropa 140

Neubestätigung und Weiterentwicklung 142

Neue Osteuropa 143

New Democracies in Eastern Europe 144

New political Geography of Eastern Europe 145

On All Fronts 71

Osteuropa und die Deutschen 148

Probleme der Transformation 29

Protestantism and Politics in Eastern Europe 153

Reform in Eastern Europe 155

Regionswechsel 156

Restructuring Eastern Europe 158

Sowjetisches Modell 161

Sozialistische Wirtschaft 162

Spirit of Thomas G. Masaryk 199

Spring in Winter: The 1989 Revolutions 163

Stalin, Czechoslovakia, and the Marshall Plan 75

Stationen deutsch-tschechischer Geschichte 192

Systematic Change and Stabilization in Eastern Europe 166

Transformation in Mittel- und Osteuropa 168

Trials of Transition 169

Tschechisch-slowakische Beziehungen 186

Umbruch in Osteuropa 170

Vademecum der tschechoslowakischen Wissenschaft 23

Vers une société en mutation 171

Vertreibung 172

Wirtschaftliche Entwicklung 175

Zur tschechischen Literatur 1945–1985 206

Zwischen Tauwetter 176

Summaries

The Intelligentsia's Share in the Sovietization of Czech and Slovak Society

Jan Vladislav

This article endeavours to point out the context of some failures of European (especially Czech and French) intellectuals, which were symptomatic of the twentieth century. Since the time of the Dreyfus affair, the intelligentsia had repeatedly taken upon themselves the mission of striving for freedom of thought (and sometimes the mission of responsibly forming public opinion). All too often, however, they were not up to the task. This article gives examples of how their being bewitched by the Communist idea led the intellectuals to close their eyes to the facts of Soviet reality, such as forced conformity in the arts and massive police persecution. As for the period between the wars, the article cites the example of seven Czech writers who came out against the Stalinization of the Czechoslovak Communist Party in 1929 and were expelled as a result. Their fates differed according to whether they maintained a critical attitude towards reality or submitted to Party discipline. The article mentions F.X. Šalda, who bravely stated that there was no difference between the pressure placed on literature in Hitler's Germany and that placed on it in Stalin's Soviet Union. From the period since the end of the Second World War, the article focuses on how Zhdanov's 1946 essay on literature was, with the exception of occasional small displays of resistance, generally received positively by intellectuals in France and Czechoslovakia. It recalls that the Sovietization of society was a phenomenon not unique to time or place. It was actively supported by a wide range of intellectuals from all over Europe, including some Christians too reluctant or afraid to think for themselves.

Writers at the Crossroads

Milan Drápala

The conference of Czech writers, the most important cultural event of its kind in the watershed period 1945–1948, reflected the conflicts and polemics in the arts, which had to a certain extent been conditioned by the mounting political confrontation between the Czechoslovak Communists and the democratic parties. Professional questions were subordinated to topics such as the status and role of the writer in a socialistically orientated society and the writer's political commitment. The fundamental polarization of opinions held by the conference's participants was centred on these questions. On one side stood the Party faithful, endeavouring to subordinate the arts to Communist ideology; on the other side was a much smaller group of writers endeavouring to keep

the arts free of political dictates. The dividing line was blurred by the tactical opinions of those giving the papers, with their positions often reflecting their complicated artistic and political development.

This article places the conference in the context of the relevant events in the arts and tries to capture their overall intellectual profile and atmosphere. It focuses on the two important introductory addresses, one by President Edvard Beneš, the other by the poet František Halas. In addition, it comments on the speeches of ten other writers, which either represent the pronounced tendencies at the conference, contain particularly remarkable opinions or illustrate the personalities of their authors. Other motifs come to the fore in the conference's discussions, for example attitudes to the Soviet Union and its policy on the arts, as well as the writers' attitudes to the Czech national tradition and socialist realism.

The Cominform and Eastern Europe

Leonid Gibianskij

The process of Eastern Europe's Sovietization is linked to the activity of the Communist Information Bureau, the Cominform. Its activity is evidence also of the link between the internal and external factors in this process. Previous studies on the Cominform have suffered from a dearth of archival materials. Studying them has now been made possible by their recent declassification.

The Sovietization of Eastern Europe was a combination of the taking over of power in these states, the building of Soviet-type systems and their incorporation into the Soviet bloc. The idea of a coordinating centre for Communist parties was conceived during conversations in Moscow between Stalin, Tito and Dimitrov in June 1946. Stalin made this idea more concrete in the spring of 1947, when Gomulka proposed that a council be elected consisting of the leaders of the East European Communist parties, as well as those in France and Italy. The declared aim was to found a joint press agency; the real aim of the council, however, 'was the creation of a coordinating centre in the form of an information bureau'. The Soviets preferred to postpone the latter project until the creation of the council. This tactic testifies to Moscow's uncertainty as to whether or not the parties would agree to the creation of a coordinating centre. The only Communist leader to oppose the proposal was Gomulka. He did not, however, express his reservations until the behind-the-scenes discussions; the councils' protocols contain none of his objections.

The theory of two opposing camps and the struggle between them, put forth by Zhdanov, buttressed the Soviet's position as the centre. In addition, the fact that the Communist regimes in Eastern Europe had arisen on the basis of direct Soviet influence prevented any kind of opposition from their side.

The Cominform came into existence precisely according to Soviet ideas; its task was to strengthen and maintain Soviet control over the East European Communist parties, as was clearly illustrated in the Soviet-Yugoslav conflict. With the condemnation of Yugoslavia, the Soviets achieved even greater control over the individual Communist parties and at the same time managed to exert greater pressure on Belgrade. At the Cominform meeting in 1948, the Central Committee of the Soviet Communist Party, drawing from the lesson provided by its mistakes in the handling of Yugoslavia, created

a guideline for dealing with the East European countries. This was the culmination of the process of Sovietization.

The 1944 Invasion

Vilém Prečan

This article is based on Prečan's address to the Prague conference commemorating the fiftieth anniversary of the Allied invasion at Normandy. The author used the occasion to bring to mind several facts from the period when the war was drawing to a close, facts often overlooked by Czechs, who see the event through the lens of the 'lost peace'.

Neither British nor US military strategy contained an element of rivalry with the Soviets over who was controlling the most European territory. For Stalin, getting the Red Army as far westwards as possible, had become the predominant aim in the last phase of the war: the Normandy invasion, without which Nazi Germany would not have been defeated, facilitated the Soviets' penetration into Central Europe and their filling of the power vacuum left by Hitler. Towards the end of the war, Churchill sensed the danger which arose from this, but his warning was left largely unheard on the American side.

Eastern Europe was not a priority for Britain and was of even less importance for the United States. Rather, for all members of the Great Alliance, fighting the war and defeating Germany and Japan far outweighed all other aims and dictated the priorities in their mutual relations until the spring of 1945.

A large part of the article is dedicated to the circumstances which led to Czechoslovakia's regaining international recognition in 1941–42 and being liberated towards the end of the war. The author mentions the Czech's duty today to respect Czechoslovak veterans and members of the resistance and not forget their contribution to the victory, even though the 'triumph' of 1945 was for decades overshadowed by the postwar 'tragedy' of Sovietization.

Forum

The Prerequisites for the Sovietization of the Countries of Eastern Europe

The forum summarizes the main ideas from the papers given at the conference 'Internal Factors Facilitating the Sovietization of the Central and East European States, 1944–1948', organized by the Institute for Contemporary History, which took place 11–13 September 1993.

The editors, with the agreement of the authors, have selected passages from the papers on the basis of their subject matter and primary sources. In addition they have provided an index to these passages. The forum is not intended to substitute for a volume of papers from the conference, but merely to provide pieces of the mosaic, which will help in the interpretation of events in several countries whose development during the Second World War was very different from one another. Moreover, it is hoped that it will contribute to a better overview of this period in Central and Eastern Europe and inspire comparative studies on the subject.

Czechoslovakia, Finland and the Soviet Sphere of Influence

Heikki Larmola

This article considers the internal and external factors decisive for the developments in both Finland and Czechoslovakia after the Second World War. The author starts from the question of why the two countries did not take the same course.

Geographical factors alone explain why Finland, unlike Czechoslovakia, was not Sovietized. It would not have been advantageous for the Soviet Union to have tried to tie Finland more firmly to itself after the war. Such an attempt would probably have led to Sweden's joining NATO. The situation which did actually arise – a free Finland as a neighbour of neutral Sweden – was a more advantageous one for the Soviet Union. The Soviets had interests also in the paying of reparations, which required the uninterrupted operation of the Finnish economy.

Czechoslovakia and Finland developed differently for internal reasons, as well. After joining the government, the Finnish Communist Party respected the parliamentary system and was not able to overcome the resistance of President Paasikivi on the issue of the civil service. The Communists were, therefore, unable to bring about any changes in the armed forces and the police. The Communists' defeat in the municipal elections of December 1947 indicated the probable outcome of the next general elections. The Finnish-Soviet agreement did not pose a direct threat to Finland's internal political stability, because the greatest Finnish concession was agreement with one of the agreement's articles, by which Finland was committed to provide assistance to the Soviet Union in the event of the latter's being attacked by forces crossing Finnish territory.

One of the principal factors in the Sovietization of Czechoslovakia was its geographical position in Central Europe. Its internal situation and the foreign policy orientation of its government-in-exile and, then, its first post-war government contributed to Czechoslovakia's ending up in the Soviet sphere. As the most significant political party in Czechoslovakia, the Communists gained control of the intelligence service and state security apparatus. They also had the main influence in the armed forces and managed to get individual trades unions completely under their control. In addition, they had their own internal army in the form of the People's Militia. With the Communist takeover of February 1948, they commenced openly the process of Sovietization.

The German Communist Leader's Conception of the 'State' while in Wartime Exile in Moscow

Manfred Wilke

This paper considers the German Communist Party's preparations for seizing power as the Second World War drew to a close. Preparations had begun immediately after the Teheran Conference, as is revealed by the papers and correspondence of Wilhelm Florin, Chairman of the International Control Commission of the Comintern. Together with Wilhelm Pieck, Walter Ulbricht and Anton Ackermann, Florin was part of the core leadership of the German Communist Party during its Moscow exile. The absence of a cadre of functionaries, together with the awareness that Germany would soon be occupied by the Allied forces and that there existed a fundamental conflict of interests between the Western Allies and the Soviet Union, led the Party to keep secret the main

aim of its programme, namely the creation of a German state on the Soviet model, and to orientate itself immediately to the renewal of civil democracy. Its long-term aim of obtaining the monopoly on power was bound to the interests of the Soviet Union as an occupying power in Germany. The German Communists' were prepared to promote friendship and cooperation with the Soviet Union as part of post-war pluralism.

The German Communist Party's claim to state power corresponded not only to the Stalinist self-confidence of its functionaries, but had its roots also in the traditions of the German state, traditions which were not entirely democratic: the creation of Bismarck's Reich was based on Prussian military victories; the chancellor and his ministers had not, until 1918, been accountable to the Reichstag but to the Kaiser; the legislature had been subordinate to the executive branch of government; and the majority of Germans had tended to consider themselves subjects rather than citizens. Florin, in classified documents, said that if Germany became a state of the Soviet type, the backward side of its Prussian nature would disappear and foreign imperialists would be unable to shake the firm unity of all Germans.

The First Phase of the Subordination of the Polish Judiciary

Andrzej Rzepliński

The Polish judiciary suffered great losses during the Second World War. In total, 4,500 out of 7,890 Polish barristers and 1,100 out of 5,171 judges and other members of the legal profession were imprisoned or died. Those who survived applied for the position of judge in order to assist in the building of new state. Their training was based on the German and Austrian legal cultures; they took for granted the judiciary's independence from the executive and other branches of government. From June 1944, however, the ministry of justice was under the Communists' control. The Communists strove openly to keep a close eye on the courts and the offices of public prosecution, and they managed to achieve this through a change in the legal code.

The first decree, issued 14 November 1944, made possible the transfer of undesirable judges. It was found necessary to set up 128 courts on formerly German territory; the Communists used these against the undesirable judges. Another decree allowed the minister of justice to change judges' salaries, send them into retirement or strip them of office. The decree on loyalty to the political system turned judges into mere civil servants. The decree of 22 January 1946 then made it possible to appoint as judges and public prosecutors persons without university legal training; to pass a course in law, established on the Russian model, was now considered sufficient qualification.

In order to have direct influence on the courts, 'magistrates from the people' were provided for by legislation; the decree of 12 September 1944 then established extraordinary courts, against whose decisions there was no appeal. Originally, they were intended to handle cases concerning crimes committed by the Nazis; gradually, however, their jurisdiction was broadened to include other criminal cases and political torts.

The establishment of the Extraordinary Committee, and the subsequent broadening of its jurisdiction in 1946, created a 'substitute judicial organ' based on the Soviet justice system. Its work was aimed against the middle classes, who had not yet been stripped of their property. Another 'substitute judicial organ' was the citizens' court, whose judges required no legal training.

The military tribunals became the germ of Stalinist legislation. They came to have jurisdiction even over civil cases in the name of the protection of state interests. At the head of the military judiciary were Soviet officers. From 1946 to 1949, 80,725 persons were summoned before the extraordinary military tribunals; 2,583 of them were sentenced to death. The Polish political opposition came out against trial of civilians by military tribunal, but they were unsuccessful.

The Hungarian Political Crisis in the Spring of 1946

Csaba Békés

After the first post-war elections in Hungary (November 1945), the Communists found themselves at a disadvantage. The Smallholders' Party was the victor with 57 per cent of the vote, while the Hungarian Communist Party received only 17 per cent. The Communists' poor performance was partly the result of their having underestimated the importance of the nationalist question. Compensating for that oversight was difficult because the Smallholders had been promoting a radical (but unrealistic) concept of Hungarian nationalist demands, namely the restitution of territory occupied by Magyar minorities in Romania, Yugoslavia and Czechoslovakia.

In January 1946, the Communists launched an all-out attack against the Smallholders. The most dangerous of the many demands made on the Smallholders' Party was that they expel 21 deputies who, the Communists claimed, were reactionaries. At the same time, the leader of the Hungarian Communists, Mátyás Rákosi, obtained the promise that the Soviets would receive a Hungarian government delegation in Moscow to discuss the preparation of the peace and, possibly, the Hungarian demand for a strip of land along the Hungarian-Romanian border. The Smallholders were taken in by the vision that Moscow would recognize their government; not only did they expel 21 of their own right-wing deputies, but they also met some of the economic demands which were of special concern to Moscow.

On account of their concessions, the Hungarian government delegation was quite ceremoniously received in Moscow from 9 to 18 April 1946. The inexperienced Hungarian politicians returned home merely with an illusion. The Soviet leadership had not obligated itself to anything and did not support the Magyar nationalist demands. Their illusion was shattered when on 7 May 1946 the council of ministers of the victorious powers decided to restore the 1937 border between Hungary and Romania.

The Smallholders' Party emerged from the whole experience with its first self-inflicted wound. The exclusion of the 21 deputies was a fateful step which led in the end to the break-up of the party and meant success for the Sovietization of the country.

Between Reform and Imported Revolution

Andrzej Paczkowski

The author focuses on the internal and external factors in the Sovietization of Poland, a country which had previously shown a comparatively strong dislike for Communism. He is aware that the line between internal and external factors is difficult to draw with

precision. The external factors include the presence of the Red Army on Polish territory and the 'shadow of Yalta'. As a result of the Yalta agreement, the Polish Workers Party came to power and acquired the means necessary for dealing with their opponents. An additional factor, with far-reaching effects for society, was the loss of the pre-war political elite's authority and the concomitant demand for radical change throughout the state. The Communists used to their advantage the general preparedness of all ideological streams for radical reform – ranging from the nationalization of finance and some industries to land reform without compensation. It thereby won many supporters. In beginning their restructuring of society, the Communists took advantage of the reduction of social differences, which had already been brought about by the wartime occupations (both German and Soviet).

Communists in the Czechoslovak Security Forces during the Power Struggle

Karel Kaplan

The article states that the function of the Czechoslovak Security Forces in the period prior to the February 1948 *coup d'état* was so important that it must be seen as one of the internal sources of the Sovietization of the country. This was manifested in the initial growth of the security apparatus and in the ability of the Czechoslovak Security Forces to operate as an independent political entity.

The initial growth of the Security Forces is most obvious in the strengthening of their domestic intelligence gathering units. While the number of interior ministry employees in 1948 was 3.5 times greater than it had been in 1938, the number involved in domestic intelligence was fifteen times greater (having gone from 18 to 272 employees). The intelligence units of the Security Forces were supposed to be concerned with 'the actual political events of today'; they created a network of many informers in all the non-Communist parties, within the state machinery and around the politicians.

The intelligence units also contributed to the Security Forces appearing to be a political force which sometimes acted independently of the Communist Party. It thus anticipated one of the elements of the Soviet totalitarian system.

Departments of the State Security Forces intervened in political and public life just as actively. They obtained agents from the ranks of other parties' functionaries. They organized a wide range of provocations, some of which were to affect the entire country. The biggest provocation was the 'discovery' of a 'conspiracy' within the Slovak Democratic Party. These operations helped the Communist Party obtain its monopoly on power.

Post-War Migration and Social Mobility in Poland as a System Building Factor

Krystyna Kersten

This article is concerned with migration of the population as one of the prerequisites for Poland's Sovietization. This migration began during the Second World War on the

areas of Poland annexed by Germany and the USSR. Further movement arose as a result of the plans for Germanization and the extermination of the Jewish population. In total, about twenty percent of Poland's population migrated from 1939 to 1945. The redrawing of state frontiers meant that Poland lost about 46 percent of its territory in the east and gained about 32 percent more land west of its old western frontier. On the basis of an ethnic approach to deportation and population transfers, it is estimated that about 13 million people, including Germans, Ukrainians, Belorussians, Lithuanians, Poles and Jews, were relocated. The shifting of Poland's frontiers led to mobility and to internal migration onto 'newly acquired land'. Official propaganda claimed that the guarantor of these new frontiers was the Soviet Union. Consequently, Polish national interests led to ensured future support for the Communists. Migration brought about changes in the social structure, as well, because the doors to promising careers were now open for persons willing to cooperate with the Communists.

Migration broke interpersonal and natural bonds, as well as the bonds of the cultural environment. On the whole, it had disrupted the social fabric even before the advent of the totalitarian regime. The industrialization plan, announced in 1950, led to changes in the socio-demographic structure. The movement of the population from the countryside to the towns, from agriculture to industry and to large-scale construction, was part of the programmatic transformation of the social consciousness and the building of socialism. It included changing the social composition of the intelligentsia. The breakdown of the former social structure led

to the creation of a mass society of the 'real socialist' variety.

The Forced Transfer of the Germans: The Consequences for Czechoslovakia

Jiří Sláma

The article puts forth the view that the transfer of the three million Sudeten Germans was one link in the chain of the coexistence of Czechoslovakia's Czech and German inhabitants. Apart from displays of violence, this coexistence had also brought with it a fruitful symbiosis. Even though the Sudeten Germans had given massive support to Hitler's policies, it was unjust to punish them all, as a national collective, by expulsion. The linking of Czech efforts at liberation with the imperialist policies of the Soviet Union can be compared to the Sudeten Germans' tragic embracing of Hitler. The transfer of the Sudeten Germans, then, must be seen as a sequence of three expulsions: the nationalist (expulsion of the Germans), the social ('expulsion' of the bourgeoisie and middle class) and the 'expulsion' of the workers from the position of a class with social, economic and political rights.

The article describes the consequences of the transfer in the demographic, territorial, economic, ethnic and political areas. The author points out that it took thirty years to make up for the decline in population caused by the transfer. He emphasizes the extraordinary significance which German property had in the nationalization programme (it is estimated that it constituted half of all nationalized property and capital). The use of the confiscated property was minimal, as is clear from the example of the management of the national housing stock (after the expulsion there was no impro-

vement in housing standards). Indeed, the greater part of the confiscated property was squandered.

From the political point of view, the expulsion of the Germans was extremely significant. In the redistribution of German property in Czechoslovakia the Communists had the final say (for example, they ran the ministry of agriculture). As an analysis of the election results shows, the Communists, the victors in the 1946 elections, gained the most from the expulsion.

The Influence of Nazi Rule on Political Life in Bohemia and Moravia

Zdeněk Sládek

During the creation and restoration of the Czechoslovak state, the legacy of the preceding epoch always played a role. In 1945, it was a matter of inheriting a totalitarian system.

The immediate coming to terms with this legacy was one-sided. Czechoslovak post-war non-Communist politics interpreted Nazism nationalistically as *German* rule; they considered Sudeten Germans the originators of the destruction of the Czechoslovak state and punished them with the transfer. Another significant act of coming to terms with the legacy of the past, namely the punishing of collaborators, was politically abused for, among other reasons, the persecution of politicians of the second and first Czechoslovak republics. The security of Czechoslovakia was supposed to be guaranteed by the attainment of an alliance with the Soviet Union.

There were, however, other consequences of Nazi rule, which would appear later, in the long-term. The Bohemian Lands were part of the German war machinery. In the interests of ensuring wartime production, employees of the armaments industry, workers in particular, were granted privileges; day nurseries, plant doctors and other health, cultural and sports facilities were set up in the large factories. The government of occupation strove to make everyday life in the Protectorate appear as normal as possible, especially for workers. Nazi policy led to the separation of parts of society, mainly the workers, from the other social strata.

This policy was called the socialism of action. At the same time, this propaganda, together with the hateful campaigns against Jewish, masonic and plutocratic capitalism, was used to attack the first Republic and its elite. The question arises, then, whether or not the postwar popularity of the socialist idea was not drawing precisely from these sources.

The majority of the Czech population loathed the Nazi regime but it also respected it. So, although the Nazi indoctrination campaigns did not have a direct influence, after the war the Czech population showed an increased susceptibility to social demagoguery and anti-semitism. These consequences helped to drive some historical phenomena out of Czechs' memories and contributed to their indifference to the persecution of Bohemian Jews, insufficient contemplation of the nature of the Soviet system and democratic politicians' defencelessness when faced with Communism.

1945–48 in Retrospect

H. Gordon Skilling

This is a survey of Skilling's own articles published from 1949 to 1961 concerning events in Czechoslovakia from 1945 to 1948. They reflect a strongly sympathetic bias towards Czechoslovakia whose statehood had just been restored after the war. They also reflect the assumption that the restored state would create a new social order linking socialism and capitalism while maintaining good relations with East and West.

The first article, published one year after the February 1948 *coup d'état*, reflects both of these assumptions. Skilling tried to take into account the contradictory opinions of Communists and non-Communists; it was often not easy for the reader to determine where Skilling stood. The next article is based on his discovery that the February *coup* had placed Czechoslovakia upon the Leninist-Stalinist road to Communism.

In the subsequent articles Skilling did not consider it necessary to change his overall view, but he introduced and analyzed some key problems of Czechoslovak developments such as the behind-the-scenes politics of the London and Moscow centres of Czechoslovak political emigration during the war, the conflicts within the post-war National Front and the course taken by the February 1948 crisis. Skilling was forced to leave open some key questions, but he believes now that the developments of the past decades have confirmed the validity of his analysis.

Horizon

Intellectuals and Power in Czechoslovakia

Jacques Rupnik

This paper, from a conference held in November 1988, is concerned with the work of Czech intellectuals, especially the younger generation, in the period from 1945 to 1988. The term 'Czech intellectuals' is used here to include the most numerous and most influential group which first, immediately after the Second World War, leaned towards the ideas of socialism and Communism, then in the 1960s, especially in 1968, when they provided reform policies, and, lastly, in the period of 'actually existing' socialism, when they and the holders of power went their separate ways. The author takes a critical view of the intellectuals' work in all the periods under discussion.

The first period ('the betrayal of the intellectuals'), the intellectuals' mass swing to the Left is illustrated with a certain simplification by the French model, where being an intellectual was almost synonymous with being a member of the Left. The decisive factor in the swing to the Left and the Soviet Union was the Munich Agreement of 1938 and the subsequent collapse of values connected with Tomáš G. Masaryk and the First Republic. The intellectuals then gave their support to 'the utopia of power'. In the second phase, 1956–1968, Czech and Slovak intellectuals condemned the crimes of the Stalinist period in the name of socialist values and ideals. As in Poland or Hungary, they created revisionism with a return to the early writings of Marx and the promotion of the preeminence of ethics before politics. This revisionism was then fully implemented in 1968. Even at that time, however, there were voices crying out against the

collective 'we' of the Communist intellectuals and their tendency to speak for the entire intelligentsia and, indeed, the whole society.

In the third period, from 1968 onwards, Czech intellectuals parted ways with the holders of power in 'actually existing' socialism. They then rediscovered their role as moral counterbalance. In the 1970s and 1980s, this new role characterized the politics of the 'second culture' and the ethics of spiritual resistance. With Charter 77's arrival on the scene, there followed a period of defiance to power. Understandably, it was once again a predominantly moral defiance, and this sort of defiance and resistance is limited in what it can achieve: unlike Polish intellectuals, Czech intellectuals were unable to meet society's demands. It was only the intellectuals who found fundamentally unacceptable the terms of the tacit social contract which the Czechoslovak Communist authorities had entered into with consumerist orientated society.

Censorship and Literary Life outside the Mass Media

Jiří Gruša

The topic of this article (written in 1983) is the relationship between the creative intellectual, the writer in particular, and the Communist regime, especially how the regime controlled the writer and literature. The author emphasizes that Czech society had been predisposed to the acceptance of East European socialism ever since the nineteenth century. The ideal of equally divided wealth always seemed more sensible to Czechs than the ideal of the creation of wealth. It must be remembered that the 'era of taking nothing for granted' began in 1938: immediately after the introduction of censorship, the German government of the Protectorate of Bohemia and Moravia, clearly with the gradual liquidation of Czech national identity in mind, issued a decree putting an end to the teaching of Czech literature.

Soviet rule, however, did not define itself with such directness. Its most characteristic feature was the tactic of making things nonsensical (for example, by elevating the writers club with its trades-union and interest-group character to the status of 'creative union' it created the most effective organ to control the writers). As if it had not previously existed *de facto*, an interior ministry department for censorship was created by an unpublished government decree in 1953. Within the given limitations, the left-wing literary tradition dominated. After the legalization of censorship in 1966, it began publicly – on the basis of literature's increasing communication with its readers – to establish its own reformist base.

During the stormy events of the spring of 1968 the mechanisms which had been controlling literature began to breakdown. As a consequence of the Soviet invasion, however, they were restored in no time, beginning with the return of censorship. The article concludes by describing the normalization regime's approach to the liquidation of the existing literary structures and the means by which writers came to terms with the new situation (participation, cynical fence-sitting and keeping a distancing). One of the most consequential means of coming to terms, though, was the creation of *samizdat* literature at the beginning of the 1970s.

Soviet Documents on the Hungarian Crisis of 1956

János M. Rainer

This article provides a summary on the nature and significance of the collection of Soviet documents on the history of the 1956 Hungarian revolution. The documents were handed over to Hungary in November 1992 and published soon afterwards. They supplement current knowledge on the events of 1956. Their analysis also contributes significantly to an understanding of top-level Soviet decision-making, Soviet information gathering and processing, the relations between the Soviet Politburo and the leaderships of the 'allied' Communist parties, both in the context of the Hungarian crisis and in general.

Documents

Rudolf Bechyně's Memorandum to Stalin

Peter Heumos

In January 1945, the leading Social Democrat Rudolf Bechyně sent Stalin a memorandum from exile in London. This document, however, was virtually unknown until last year, when it appeared, in German translation, for the first time. It is now published here in the Czech original with a translation of Heumos's commentary.

In his memorandum, Bechyně tries to persuade Stalin that the changed historical situation also means a change in his attitude towards the Communists. He admits that after the First World War he had taken the unpopular position of a convinced opponent of Bolshevism, but all in the interest of Czechoslovak freedom. This, he says, was only his attitude in view of the domestic power struggle; it did not prevent him from having a clearly positive and friendly attitude to the Red Army and the Soviet Union. Similarly, while in emigration he allegedly maintained a friendly attitude towards the USSR even prior to its entering the war. Bechyně considers Slavic reciprocity, as proclaimed by Stalin, a mighty political force which would safeguard freedom, democracy and progress in all nations. He reports that he and the Czechoslovak government-in-exile have now gone their separate ways and assumes that a new government would obtain better results in a liberated Czechoslovakia. He concludes by confiding how extraordinarily positive his intentions for relations with the Soviet Union will be, *in the event that he ends up with an important political position.*

In the letter accompanying the memorandum, Bechyně stresses these intentions again with even greater emphasis, together with another condemnation of the Czechoslovak government, tacitly reminding Stalin that he, Bechyně, ought to be given an important position in post-war Czechoslovak politics.

In his commentary, Heumos stresses that Bechyně's position should not be seen as something extraordinary, and he explains the main context in which the exiled Social Democrats and the entire Czechoslovak political leadership were trying to link Czechoslovakia's future to the Soviet Union. The growing radicalization of the exiled Social Democrats had led to the creation of the 'socialist bloc' in February 1944, in which the Social Democrats had joined up with the Czechoslovak National Socialists and Communists. The bloc was meant to establish a unity of action. Long before the 1948 coup,

therefore, the Social Democrats had accepted the subsequent enslavement of society, a consequence of which was the liquidation of their own party.

A Telephone Conversation between Brezhnev and Dubček, 13 August 1968

Jindřich Pecka

At the international conference on the Prague Spring of 1968, held in Prague in April 1994, Czech historians received eight copies of Russian documents on the period. Among them was a transcript of an eighty-minute telephone conversation between Soviet leader Leonid Brezhnev and Czechoslovak leader Alexander Dubček, which took place on 13 August 1968.

In the totalitarian system, telephone calls were of special importance as a means of authoritative decision-making. In this instance, the intention was to increase the pressure on the Czechoslovak leaders to make them fulfil the 'obligations of the conference at Čierna nad Tisou', in other words the meeting of Soviet demands. Brezhnev demanded that the Czechoslovak Communist Party leaders regain control of the mass media, restrain its anti-socialist and anti-Soviet positions and demand the resignation of Jiří Pelikán, Director of Czechoslovak Television. The main emphasis, however, was on changes in the cadres of the presidium of Central Committee; František Kriegel, in particular, and Čestmír Císař were of special concern to Brezhnev. These changes were meant to increase the proportion of Czechoslovak leaders in favour of the Soviet Union. In his telephone call, Brezhnev was constantly urging Dubček to rely on 'healthy forces'. He also demanded that the State Security Service (StB) be separated from the Ministry of the Interior. Dubček requested more time and finally offered to resign from the position of First Secretary. In response to Brezhnev's question as to what solution the Politburo of Soviet Communist Party should accept, Dubček replied 'we can resolve all matters on our own. But if you think that it's necessary to take certain measures, then please take them.'

Memoirs

Military Reasons for the Occupation of Czechoslovakia in 1968

Jaroslav Dvořák

The author turns the reader's attention to the strategic importance of Czechoslovakia and its territory as seen by the Soviet military prior to 1968. He does so as a former member of the air force chiefs-of-staff, where he assisted in the preparation of the military aspects of the Warsaw Treaty Organization. He focuses on the opinions which were prevalent there. – He then expresses the view that even prior to 1968, after the unsuccessful talks on the basing of Soviet troops in Czechoslovakia, there were at least three serious militarily strategic reasons which necessarily led the Soviet high command to prepare a military intervention against Czechoslovakia. These include the following: 1) the need to create in the event of war the optimal conditions for the use

of the second strategic waves, formed by the Soviet troops, in offensive operations against Western Europe; 2) the changed attitude to the use of nuclear weapons, i.e., with the switch from the strategy of mass retaliation to one of flexible response, the presence in Czechoslovakia of Soviet troops with nuclear weapons would allow the Soviet Union to maintain control over these weapons and deflect the risk of retaliation away from the Soviet Union, and 3) the development of strategic nuclear missiles and the filling in of the gaps in the buffer zone which covered the area of their deployment in the Ukraine, as well as the presence of their own, 'reliable' troops on Czechoslovak territory.

Discussion

What is Democratic Socialism?

Karel Hrubý

This article is a reaction to the contribution by Josef Belda, Antonín Benčík and Václav Kural, 'Místo tzv. legend legendy?', *Soudobé dějiny* 1/2-3, 1994. It points out the ambiguous use of the terms 'socialism', 'democracy' and in particular 'democratic socialism', a term used by the authors to express a perspective of the reform effort of the Prague Spring. It argues against the attempt to label a system 'democratic socialism', when the control of power and the role of arbiter in society is a priori held by the Communist Party. The term has been used to label the programmes of the Social Democratic Parties, whose concept of socialism and democracy was fundamentally different from that meant by the term as used by the Communist reformers. The article warns that work on the history of post-war Czechoslovakia should not use such ideologically loaded terms without first clarifying their content.

The Prague Spring of 1968 at Half-time

Emanuel Mandler

This article is a result of the recent discussion in *Soudobé dějiny*. It argues that the significance of the Prague Spring of 1968 was a nation-wide event and cannot be reduced to having been the pushing through of reform policies under the leadership of the Czechoslovak Communist Party. Dubček's key political convictions, especially non-violent promotion of the leading role of the Party and freedom of expression, obviously had a direct influence on future developments. Compared to that, the Party's Action Programme was a compromise which did not sufficiently address the public. It was the Fourth Congress of Czechoslovak Writers, held in June 1967, through its resistance to violence, the *apparatus* and censorship, which provided the real basis for the revival movement.

After the lifting of censorship, in February 1968, the hectic process of democratic revolution began, namely the spontaneous transformation of a society under Communist rule into a civil society. In accord with the concept held by the reform intellectuals, an increasingly broader spectrum of the population demanded that Czechoslovak socialism

be linked to democracy. Both Moscow's categorical opposition to reform and the threats made by the Communist leaders of the Warsaw Pact states radicalized the population and led them to unite nation-wide in the early summer of 1968. This unity was, however, based on the nation's absolute and blind faith in the leaders of reform. These leaders, though, were of an extraordinarily low political standard and unable to comprehend the nature of the movement which they found themselves at the head of.

In the week immediately following the Warsaw Pact's military invasion, the Czechoslovak leaders were put under heavy pressure during the negotiation in Moscow. With the exception of František Kriegel, they behaved completely differently than how they had been required by the Czechoslovak public's mandate of non-violent resistance to the Soviet occupation. By signing the 'Moscow protocol', the Czechoslovak leaders had submitted to international party discipline, accepted the consequences of the occupation and even vowed to keep this stipulation secret. This and subsequent steps, such as when the top reform leaders were forced under Soviet pressure to initiate the period of normalization, had extremely unfavourable consequences. Their activity (comparable to that of the collaborationist governments during the Second World War) was one of the important causes leading to the breakdown of the national organism.

Materials

The Period of Armament and Rearmament

Jindřich Madry

This article is concerned with some basic aspects of decision-making in the political, economic and military development of Czechoslovakia in the 1950s. The author stresses that the armament of Czechoslovakia beginning in the early 1950s was constantly increasing. In May 1953, however, after the announcement of the currency reform, it was disrupted by strikes and demonstrations. This popular resistance was one of the factors which led to the Kremlin's decision to adjust East Bloc economic policy.

Against this background a struggle took place in Czechoslovakia beginning in the autumn of 1953 between the pragmatic version of Communist policy, as promoted by Antonín Zápotocký, and the orthodox version of building socialism, as promoted by Antonín Novotný. At the international meeting in Moscow, in 1955, Novotný achieved victory. This was demonstrated by, among other things, a new wave of agricultural collectivization. Moscow's concern in ensuring that its own interests in Czechoslovakia would not be threatened by the political instability of the Czechoslovak Party leadership had profound consequences. The Soviet leaders did not understand the seriousness of the need in Czechoslovakia for a rectification of miscarriages of justice and the arbitrary rule of the organs of repression, and they dismissed it.

A new stage in the high tempo of armament after the ratification of the Paris Treaties was interrupted in 1955 by the Geneva Conference. The results of this Great Power summit contributed to the abandonment of the decision to transfer Soviet troops from Austria to Czechoslovakia. When the Czechoslovak Communist leadership became certain of the actual Soviet attitude to the resolutions of the Twentieth Congress and Moscow's refusal of the extension of political and human rights in socialist states, it became the most ardent Soviet ally in the struggle against 'counterrevolutionary

forces'. This was demonstrated, in particular, when Czechoslovakia offered military assistance to the Soviets in their 1956 intervention in Hungary.

Reviews

Anti-Semitism as a Topic in Current Historiography

Jana Svobodová

The issue of anti-Semitism was distorted or ignored in Czechoslovakia during the period of totalitarian rule. It is now time to fill in the gaps and become acquainted with the latest literature on the subject. The most extensive work reviewed here is Robert S. Wistrich's *Antisemitism: The Longest Hatred*, which provides a survey from antiquity to the present. Simon Epstein's *Cyclical Patterns in Antisemitism* classifies into three waves recent post-war manifestations of anti-Jewish hatred: the 1950s to 1960; the late 1970s to the 1980s; and 1989–1991. This work is stimulating because of its methodology. *Antisemitism. World Report* deserves attention for its monitoring of anti-Semitism on a global scale. Another study, this time by Renae Cohen and Jennifer L. Golub, investigates attitudes to Jewish citizens within several countries after the fall of their Communist regimes and is based on statistical methods.

A number of monographs concerning anti-Semitism in Czechoslovakia have been published abroad since the mid-1970s. The fundamental survey is by Wolf Oschlies, whose work provides the basis for the studies by Erich and Tomáš Kulka. Tadeusz Szafar and Lukasz Hirszowitz have focused on the situation after the creation of Charter 77 in their *Research Report*. Jaroslav Frank's *Judaizmus* is one of the first works to appear in Slovakia after the November 1989 changes.

This book review provides information on other works on anti-Semitism in Czechoslovakia and comments on the international conference 'Guilt and Forgiveness', where its participants have tried to map out the current state of Christian-Jewish cooperation with the emphasis on mutual tolerance.

Hunger in Germany after the Second World War

Jiří Pešek

On the basis of research conducted in the 1980s, a number of studies were done on hunger in Germany after the Second World War. This review article focuses on the basic work from 1990–91. It focuses on Paul Erker's *Ernährungskrise und Nachkriegsgesellschaft*, which is an examination of the crisis in German society from 1943 to 1953 and the breakdown of relations between the urban workers and the Bavarian farmers. The article also discusses J. Trittel's *Hunger und Politik*, which examines hunger in the Western occupation zones, and Reiner Gries's *Die Rationen Gesellschaft*. The latter is a study comparing the planning and organization of the supply policies and crises in the Soviet, American and British zones using the cases of Leipzig, Munich and Cologne. In addition, it provides a picture of the inhabitants' mentality at the time.

*Chronicle***Czechs, Slovaks and Eastern Europe in the Twentieth Century**

Vít Machálek

A conference titled 'Czechs, Slovaks and Eastern Europe in the Twentieth Century' was held in Brno on 3 February 1994. It was attended by historians of contemporary history from the Czech Republic, Slovakia, Germany, Austria, Poland, Hungary and Transcarpathian Ukraine. The first three principal papers were those given by Dušan Kováč on nationalism and federalism in Central Europe, Otto Zwettler on ethnic policy in the advanced stage of Communist rule and Václav Vondrášek on Czecho-Slovak relations. The conference then continued with participants divided into three working groups. In total, about eighty papers were given.

The Institute for the History of the Hungarian Uprising of 1956, Budapest

Oldřich Tůma

This article provides information on the Budapest-based institute's creation, as well as on its current and planned publications and projects.

Contributors

Csaba Békés (1957) is Research Coordinator at the Institute for the History of the Hungarian Revolution, in Budapest. He is also conducting a research on the history of diplomacy from 1945 onwards and the history of the 1956 Hungarian revolution.

Milan Drápala (1964) read sociology at Masaryk University in Brno. He is now researching contemporary and cultural history at the Institute for Contemporary History, Prague.

Jaroslav Dvořák (1928) is a graduate (1957) of the Soviet air force academy in Monino. He was a pilot in the Czechoslovak armed forces. Soon after August 1968, he was expelled from the Czechoslovak armed forces.

Leonid Gibianskij (1936) is a senior researcher at the Institute for Slavonic and Balkan Studies of the Russian Academy of Sciences, Moscow. His main area is contemporary history and the history of international relations in central and south-east Europe.

Jiří Gruša (1938) is a writer. From 1980 he has been living and working abroad, where he has published a number of novels and collections of verse. His work is now being published in the Czech Republic, as well. He was the Czechoslovak Ambassador to Germany from 1990 to 1992 and is currently the Czech Ambassador there.

Peter Heumos (1938) has been a member of the Munich-based centre for Bohemian studies, Collegium Carolinum, since 1983. His main interest is contemporary Czechoslovak and East European history.

Karel Hrubý (1923) is a sociologist residing in Basel since 1968, 1983-91 he was editor-in-chief of *Proměny* (Metamorphoses - the quarterly of the Czechoslovak Society of Arts and Sciences). He is interested in the sociology of change in the political systems of the Late Middle Ages (the Hussite movement) and the present.

Karel Kaplan (1928) is a member of the Institute for Contemporary History at the Czech Academy of Sciences, and is author of many articles and monographs on the history of post-war Czechoslovakia. From 1976-90 he lived in exile and worked together with the Munich-based centre for Bohemica studies, Collegium Carolinum.

Krystyna Kersten (1931) is a professor at the Historical Institute of the Polish Academy of Sciences, Warsaw. She has published articles on the history of Poland from 1943 to 1948, focusing on the composition and character of the Communist regime.

Heikki Larmola (1946) became a civil servant after graduating from the University of Helsinki. He is currently researching and writing on the history of Czechoslovakia, 1945-48 and 1989-1992, in particular the development of Communist rule and the structural changes after 1989.

Vít Machálek (1969) read history and archive studies at Masaryk University, Brno. He is researching the history of the church and state from 1948 to the present.

Jindřich Madry (1929) was a teacher in the Military Political Academy until his dismissal after 1968; he then became a manual labourer. He resumed his historical work after 1989. His main area of concern is development in Czechoslovakia in 1950s and the Czechoslovak crisis 1967-70.

Emanuel Mandler (1932) is a historian. He was a founding member of a civic group Democratic Initiative (1987). From 1990-92, he was Chairman of the Liberal Democratic Party and a deputy in the Federal Assembly. He is currently Editor of *Soudobé dějiny*.

Andrzej Paczkowski (1938) is an historian and Director of the Institute of Political Studies at the Polish Academy of Sciences, Warsaw. He has published studies on the politics of twentieth century Poland, in particular the post-1945 period.

Jindřich Pecka (1936) is member of the Institute for Contemporary History at the Czech Academy of Sciences. He is Senior Lecturer at the Southern Bohemian University, Budějovice. During the normalization period he was prevented from working in academia but published articles in the *samizdat* journal *Historický studie* and in *Listy*.

Jiří Pešek (1954) worked in the Prague Archives after finishing his studies at the Faculty of Arts, Charles University. He is now at the Institute for German and Austrian Studies, attached to the Faculty of Social Sciences, Charles University. He is the author of a number of studies on cultural history.

Vilém Prečan (1933) has been Director of the Institute for Contemporary History at the Czech Academy of Sciences since his return to Czechoslovakia after 14 years in exile. His main interest is contemporary Czechoslovak history in the European context, from the Munich Agreement to the present.

János M. Rainer (1957) is Assistant Director of the Institute for the History of the Hungarian Uprising of 1956, Budapest. He has published a number of articles on the 1956 revolution, including a pioneering study concerning the statistics on repression after the defeat of the revolution (*samizdat*, 1968).

Jacques Rupnik (1950) is Professor of Political Science at the Institute d'études politiques, Paris. He has published books and many articles on the recent history of the Central and East European countries.

Andrzej Rzepliński (1949) is head of the Criminal Law Department and the Centre for Human Rights Studies at the Warsaw University School of Social Issues. He has published numerous comparative studies of legal systems.

H. Gordon Skilling (1912) is Professor Emeritus of Political Science at the University of Toronto. He has published many articles and books on subjects ranging from the Czech National Awakening to the Czechoslovak and East European Communist systems.

Zdeněk Sládek (1926) was, until 1968, a researcher in the Czechoslovak Academy of Science's Institute for the History of Eastern Europe. He is especially interested in Czechoslovak-Austrian relations in the inter-war period and Russian emigration.

Jiří Sláma (1930) emigrated to West Germany in 1969 and was a research worker at the Osteuropa Institut, Munich. He is currently Professor of Economics at the Prague School of Economics. His main area of interest is the economies of the East European countries.

Jana Svobodová (1951) is a research worker in the Institute for Contemporary History. Her area of interest has been civic initiatives in the 1980s and, most recently, issues related to anti-Semitism during the Communist regime.

Oldřich Tůma (1950) is a member of the Institute for Contemporary History at the Czech Academy of Sciences. Until 1992, his main area was Byzantium; he is currently researching contemporary Czech history, 1969-89.

Jan Vladislav (1923) is a writer and translator. In 1968, he was chief editor of the journal *Světová literatura*; in the 1970s he founded the *samizdat* series *Kvart* which published over 100 works by banned authors. He has been living in Paris from 1981. Since 1989 his books are being published in his native country.

Manfred Wilke (1941) is Professor of Sociology at the Fachhochschule für Wirtschaft, Berlin, head of the „SED – Staat“ Research Centre at the Freie Universität Berlin and a member of the Bundestag committee on the history and consequences of the SED dictatorship.

Contents

Jan Vladislav	The Intelligentsia's Share in the Sovietization of Czech and Slovak Society	443
Milan Drápala	Writers at the Crossroads	450
Leonid Gibianskij	The Cominform and Eastern Europe	463
Vilém Prečan	The 1944 Invasion	473
<i>Forum</i>	The Prerequisites for the Sovietization of the Countries of Eastern Europe	483
Heikki Larmola	Czechoslovakia, Finland and the Soviet Sphere of Influence	484
Manfred Wilke	The German Communist Leader's Conception of the 'State' while in Wartime Exile in Moscow	492
Andrzej Rzepliński	The First Phase of the Subordination of the Polish Judiciary, 1944–48	496
Csaba Békés	The Hungarian Political Crisis in the Spring of 1946	509
Andrzej Paczkowski	Between Reform and Imported Revolution	513
Karel Kaplan	Communists in the Czechoslovak Security Forces during the Power Struggle	517
Krystyna Kersten	Post-War Migration and Social Mobility in Poland as a System Building Factor	522
Jiří Sláma	The Forced Transfer of the Germans: The Consequences for Czechoslovakia	527
Zdeněk Sládek	The Influence of Nazi Rule on Political Life in Bohemia and Moravia	532
H. Gordon Skilling	1945–48 in Retrospect	536
<i>Horizon</i>	Intellectuals and Power in Czechoslovakia	540
Jacques Rupnik	Censorship and Literary Life outside the Mass Media	551
Jiří Gruša	Soviet Documents on the Hungarian Crisis of 1956	560
János M. Rainer		

Documents

Peter Heumos	Rudolf Bechyně's Memorandum to Stalin	566
Jindřich Pecka	A Telephone Conversation between Brezhnev and Dubček, 13 August 1968	677

Memoirs

Jaroslav Dvořák	Military Reasons for the Occupation of Czechoslovakia in 1968	591
-----------------	--	-----

Discussion

Karel Hrubý	What is Democratic Socialism?	598
Emanuel Mandler	The Prague Spring of 1968 at Half-time	603

Materials

Jindřich Madry	The Period of Armament and Rearmament	623
----------------	---	-----

Reviews

Jana Svobodová	Anti-Semitism as a Topic in Current Historiography . .	640
Jiří Pešek	Hunger in Germany after the Second World War	648

Chronicle

Vít Machálek	Czechs, Slovaks and Eastern Europe in the Twentieth Century	653
Oldřich Tůma	The Institute for the History of the Hungarian Uprising of 1956, Budapest	655

<i>Bibliography</i>	658
---------------------	-----------	-----

<i>Summaries</i>	676
------------------	-----------	-----

A Note to Our Readers

As a result of our efforts to accomplish the aims set out in the editorial of the first issue of *Soudobé dějiny* we are for a second time forced to choose between dividing in two a well integrated issue or publishing one double issue. We have opted for the latter and hope that its contents will justify our decision and meet with our readers' approval.

The price of this double issue, number 4-5, is twice that of a single issue, owing to the increased number of pages. The subscription price remains, of course, unchanged.

Volume I will conclude with the next issue, number 6.

The Editors

Publikace došlé do redakce Soudobých dějin

Michal BARNOVSKÝ, *Na ceste k monopolu moci. Mocenskopolitické zápasy na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava, Archa ve spolupráci s Historickým ústavom Slovenskej akadémie vied 1993.

Eduard NIŽŇANSKÝ a kol., *Kto bol kto za I. ČSR*. Bratislava, Q111 1993.

Pavol PETRUF, *Maršallov plán*. Edícia Dejiny a fakta, Bratislava, Slovak Academic Press pre Historický ústav SAV 1993.

H. Gordon Skilling, *T. G. Masaryk: Against the Current 1882–1914*. Oxford, Macmillan 1994.

SLOVANSKÉ ŠTÚDIE, 1-2/1993. Vydáva Sekcia všeobecných dejín SHS, Bratislava, Slovak Academic Press 1993.

STUDIA HISTORICA NITRIENSIA I. Vysoká škola pedagogická Nitra, fakulta humanitných vied, katedra histórie a archeológie 1993.

TEXT – revue pre humanitné vedy, 1/93. Nadácia Komunikácia ve spolupráci s Filozofickou fakultou Univerzity Komenského, Bratislava.

Autorům

Časopis Soudobé dějiny vychází čtyřikrát do roka. Redakce přijímá výhradně původní práce, které jsou výsledkem vlastní badatelské činnosti autora, jsou psány česky nebo slovensky. Články, vzpomínky, edice dokumentů dodržují zpravidla rozsah jednoho až dvou autorských archů (16-32 stran).

K úpravě rukopisu:

1. Rukopis napsaný na stroji nebo počítači ob řádek po jedné straně normalizovaného formátu A4 odevzdejte v počtu 1 originálu + 2 kopií nebo disketu (WP nebo T 602) + 1 otisk textu.
2. Celý rukopis průběžně stránkujte.
3. Pokud vyžadujete zvýraznění některých slov nebo pasáží zvláštní sazbu, podtrhněte je. Požadavek na sazbu petitem označte svislou čarou na okraji příslušné pasáže s poznámkou „petit“.
4. Poznámkový aparát připojte na konec rukopisu.
 - a) V odkazech na archivní fondy a sbírky dodržte toto pořadí údajů: název archivu nebo jeho vžitá zkratka, název nebo značka fondu (sbírky) a signatura (OA Písek, OÚ Pí, pres. 423/45).
 - b) V odkazech na literární prameny dodržte toto pořadí údajů (**u monografií**): Jméno autora (v pořadí: křestní jméno [nebo iniciály] **PŘÍJMENÍ** [verzálkami] – spoluautor, Název (kurzívou). Podnázev. Místo vydání, nakladatelství, rok vydání, strana. **Stať z ročenky, sborníku, periodika**: Autor stati (viz výše), Název (kurzívou). Podnázev. In: Název ročenky, sborníku, ročník. Místo vydání rok vydání, číslo, strana. Používejte výhradně arabské číslice.
5. **Záznam monografie pro recenzi, anotaci apod.:** Autor (viz výše), Název (kurzívou). Podnázev. Údaje o původcích (překladatel, editor, autor úvodu, doslovu, ilustrátor ap.), Pořadí vydání, Místo vydání, Nakladatel, rok, počet stran. – (Edice). – Další údaje o publikaci (např. vydavatel, liší-li se od nakladatelství; rejstříky, bibliografie ap.).
6. Vyžaduje-li povaha vašeho článku použití obrazových příloh, grafů apod., očísľujte je a jejich čísla uveďte červenou tužkou také v textu.
7. – Připojte resumé v rozsahu 15-30 řádek pro překlad do angličtiny.
 - Navrhnete zkrácený název článku pro živé záhlaví.
 - Pro poznámky o autorech uveďte: rok narození, stručné sdělení o své odborné činnosti (působistiě, nejdůležitější práce, na čem právě pracujete).

Soudobé dějiny

budou s potěšením publikovat přehled recenzních výtisků nových knih a předem děkují autorům a nakladatelům za jejich zaslání.

Redakce